
“Müsalman ermanılar”

***Regionda geosiyasi oyunların
yeni iştirakçıları***

Etnosiyasi oçerklər

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi

Elmi məsləhətçi:

Məsiəğa Məhəmmədi, *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Rəyçilər:

Ramiz Sevdimaliyev, *siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru, professor*

Cəlal Qasımov, *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Məhəbbət Paşayeva, *tarix üzrə elmlər doktoru, professor*

Nazim Mustafa, *tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Redaktor:

Aqşin Məmmədov, *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Dizayner:

İntiqam Məhəmmədli

Araz Qurbanov. «Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları». Etnosiyasi öçerklər. Bakı: _____ nəşriyyatı, 2017, 404 s.

Kitabda Ermənistan Respublikasının Azərbaycana, Türkiyəyə və Gürcüstana qarşı ərazi iddialarında, qondarma «erməni soyqırımı» tələblərində, fəvqəlgüclərin regionda geosiyasi maraqlarının ödənilməsində yeni iştirakçılardan – müsəlman ermənilərdən, kriptormənilərdən və «erməni» kimi təqdim etdikləri həmsinilərdən istifadə cəhdlərindən bəhs olunur. Burada həmin etnik-dini qrupların tarixi və mədəniyyəti barədə də məlumat verilir.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN _____

© Araz Qurbanov

Müəllif materialların toplanılmasında göstərdikləri köməyə görə bütün həmfikirələrini, eləcə də Türkiyədəki həmsinli və müsəlman erməni ziyalılara dərin minnətdarlığını bildirir

Kitab haqqında təklif və iradlarınızı

bu ünvanə göndərməyinizi xahiş edirik: araz-gurbanov@mail.ru

Mündəricat

Giriş	4
-------------	---

I HİSSƏ. «Erməni məsələsi»: Bir əlində xaç, bir əlində Quran

I.1. Həm yeni, həm də... yenə «erməni məsələsi»	18
I.2. «Qərbi Ermənistan» planı: Türkiyə üçün «Miatsum», «Krunk» və «Qarabağ» ssenarisi	65
I.3. «Kimliyə dönüş» proqramı. Rollar və aktyorlar	116
I.4. «Qarabağa qayıdış» proqramı. Kim, nə vaxt, harada?	148
I.5. Toqquşan iddialar: «Qərbi Ermənistan», yoxsa «Böyük Kürdüstan»?	177
I.6. Ermənistan: islam bayrağı altında... islama qarşı	188
I.7. Abxaziyada erməni-həmşinli kartı.....	207
I.8. «Ermənilik» nədir və Ermənistanda etnik identikliyi necə müəyyən edirlər?	221
I.9. Ermənilər islam ümmətinə necə daxil olublar?	254

II HİSSƏ. Siz kimsiniz, «müsəlman ermənilər»?

II.1. Anadoludakı erməni prozelitizmində Ağtomarın missiyası və sirləri	272
II.2. Xristian türklər, qıpçaq ermənilər	295
II.3. Həmşinlilər. Ayın görünən və görünməyən tərəfləri	310
II.4. Qarabağ «erməniləri».....	338
II.5. Erməni rebusu: «erməniləşmiş tatlar», «tatlaşmış ermənilər», yoxsa «xristian tatlar»?	347
II.6. Erməni aşığı və onların etnik-dini mənşəyi	357

Nəticə.....	365
-------------	-----

İstifadə edilmiş ədəbiyyat	376
----------------------------------	-----

Giriş

«Din haqqında danışmaqdan, insanların nəyə və necə inandıqlarını soruşun».

Lev Qumilyov

Dünya ziddiyyətli və həssas dövrünü yaşayır. Əgər bir tərəfdən mədəniyyət və sivilizasiyalar arasında dialoqun, xalqlar, dövlətlər arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın zərurəti gündəmə gəlmişdirsə, digər tərəfdən planetin müxtəlif guşələrində ksenofobiya, neonasizm, irqi, etnik və dini ayrı-seçkilik kimi meyillər kəskin xarakter almış, sərhədləri aşmış, qlobal təhdidlərə çevrilmişdir. Əlbəttə, bu gün dünyanı qlobal maraqların mübarizə meydanı kimi görmək istəyən böyük güclərin bütün söylərinin, Yaxın və Orta Şərqdə, Cənubi Qafqazda, Avropada və s. dini və etnik zəmində qarşıdurmaların arxasında geosiyasi və geoiqtisadi mənafeələrin dayanması şəksizdir. Odur ki, müasir inkişaf həm də hərbi qarşıdurmaların yeni tiplərinin meydana gəlməsi ilə də müşayiət olunmaqdadır. Nəticədə, dövlətlərarası münasibətlərə «sərt güc», «yumşaq güc» və «ağıllı güc» (*ing. hard, soft, smart power*) kimi strateji konsepsiyalar nüfuz etdirilmiş, hərbi-siyasi münaqişələrin sırasına isə «asimmetrik», «humanitar», «koqnitiv», «ekoloji», «hibrid», «kibernetik», «hidroloji», «aqrar», «iqtisadi» və s. müharibə tipləri əlavə olunmuşdur.

«Asimmetrik mübarizə», sadə dillə desək, dəmir qapını açma bilməyən oğrunun çəpəri xəlvəti yarıb qonşunun həyatına soxulmasıdır. Nəzəri baxımdan yanaşılından isə münaqişə zamanı zəif tərəfin güclü rəqib üzərində hər hansı bir üstünlük qazanması məqsədilə qeyri-ənənəvi üsullardan, məsələn, terror-təxribat aktlarından, etnik və dini münaqişələrin yaradılmasına, separatizm meyillərinin həvəsləndirilməsinə yönəlik destruktiv metodlardan istifadə etməsidir.¹ Bu qarşıdurmada ənənəvi «cəbhə», «sərhəd», «neytral ərazilər», «qoşunların təmas xətti» kimi hərbi anlayışlar yoxdur. «Səssiz müharibə» bir çox hallarda informasiya-psixoloji vasitələrlə rəqib tərəfin əraziləri içərisində, onun vətəndaşları arasında aparılır.

Hələ 2015-ci ilin yanvar ayının 28-də prezident **Serj Sarqsyan** Ermənistan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin kollegiya iclasında Azərbaycan ordusunun

¹ Паулос А., Вахакмадзе М. Асимметричная война и понятие вооруженного конфликта – попытка разобрать концептуальную модель. // Международный журнал Красного Креста. / Том 91, Номер 873, Март 2009 г./ - https://www.icrc.org/rus/assets/files/other/paulus_extract_from-873_typologia_rus.pdf

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

yüksək döyüş hazırlığına, mükəmməl texniki təchizatına və işğal altında olan əraziləri qısa vaxt ərzində geri almaq şansına diqqət çəkərək, ona qarşı açıq döyüşlərdən daha çox asimmetrik mübarizə üsullarından istifadə edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır.² S.Sarqsyan erməni hərbciləri qarşısında bu termini gündəmə gətirməklə faktiki olaraq Ermənistan ordusunun döyüş qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olmasını rəsmi şəkildə etiraf etmişdir. 2016-cı il aprel ayının ilk günlərində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin məhdud sayda döyüş heyətinin keçirdiyi uğurlu lokal hərbi əməliyyat nəticəsində Ermənistan ordusunun böyük itki verərək məğlubiyyətə uğraması isə rəsmi İrəvanın asimmetrik mübarizə niyyətini daha da aktuallaşdırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Ermənistan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin analitiki, polkovnik-leytenant **Serob Sucyan** da öz prezidentinin çıxışından ilhamlanaraq, «Asimmetrik müharibə və separatizm XXI əsr müharibələrinin başlıca tipi kimi» başlıqlı məqaləsində müasir münaqişələrdə terror və diversiyaların tətbiq olunmasını, rəqib dövlətin ərazisində etnik və dini qarşıdurmaların yaradılmasını qələbə imkanlarını artıran amillər kimi dəyərləndirmişdir.³ Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən separatçı təşkilatlar da bu gün ideoloji təlimatlarını, kadr hazırlığı və maliyyə yardımlarını həm də Ermənistandan almaqdadırlar. Lakin bu gün işğalçı Ermənistanın asimmetrik mübarizə metodlarının hədəfi təkcə Azərbaycan Respublikası deyil, həm də regionda onun strateji müttəfiqləri olan Türkiyə və Gürcüstandır.

Son illərdə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanda etnik və dini zəmində yeni separatizm ocaqlarının yaradılmasında Ermənistanın və digər maraqlı dövlətlərin mənafe birliyi özünü qabarıq göstərməkdədir. Dövlət müstəqilliyini əldə etdiyi dövrdən etibarən hələlik İran istisna olunmaqla, qonşu dövlətlərə əsassız ərazi iddiaları irəli sürən, nəticədə regional inteqrasiya proseslərindən kənar qalan Ermənistanın siyasəti bu gün Yaxın və Orta Şərqdə cərəyan edən hadisələrdən, bəzi Qərb və Cənubi Qafqazla qonşu dövlətlərin Türkiyə və Azərbaycana qeyri-sabit münasibətindən maksimum mənfəət götürülməsinə yönəldilmişdir. Aparılan sövdələşmələrdə hədəf Azərbaycanın Qarabağ və Naxçıvan əraziləri, Türkiyənin şərq, şimal-şərq vilayətləri və Gürcüstanın isə Cavaxetiya bölgəsidir.

Təcrübə göstərir ki, siyasi sistemini möhkəm dayaqlar üzərində qura bilməyən, natamamlıq kompleksindən əziyyət çəkən hakimiyyətlər, o cümlə-

2 Хачатурян А. Президент Саргсян заявил, что готов начать разгромную войну. / 29.01.2015 / - <http://inosmi.ru/sngbaltia/20150129/225902514.html>

3 Суджян С. Асимметричная война и сепаратизм как основной тип войн XXI века. /28.07.2015/ - http://www.noravank.am/rus/jurnals/detail.php?ELEMENT_ID=13842

dən Ermənistan Respublikasının hakim rejimi ictimaiyyətin diqqətini daxili sosial-iqtisadi problemlərdən yayındırmaq məqsədilə əhalinin sosial aqressiyasını ölkədən kənara – «xaricdəki bədxah qüvvələrə» istiqamətləndirir. Onlar «**Hay dat**» (*erməni məsələsi*) və «**Birləşmiş Ermənistan**» (*Miatsal Hayastan*) kimi irredentik siyasi ideyalardan, məsələn, «təcavüzkar qonşuların aramsız təhdidləri» nəticəsində erməni xalqının mürəkkəb problemlərlə üzləşməsindən, «Böyük Ermənistan ərazilərinin hələ də onların işğalı altında qalması», qurtuluş üçün bütün ermənilərin kilə və mövcud hakimiyyət ətrafında birləşməsi zərurəti kimi paranoyal çağırışlardan bəhrələnirlər. Xatırladaq ki, Erməni İnqilab Federasiyasının – Daşnaksütyunun «erməni məsələsi» konsepsiyası da «etnik birliyə nail olmaq üçün milli azadlıq mübarizəsini, erməni xalqının öz tarixi ərazilərində suveren dövlətçiliyinin bərpasını» nəzərdə tutur.⁴ Bununla da sərsəm «Birləşmiş Ermənistan» (*Միացյալ Հայաստան* – *Miatsal Hayastan*) iddiasına Azərbaycan əraziləri hesabına növbəti «erməni dövlətinin» – paytaxt Gəncə şəhəri olmaqla Kür çayının qərb sahillərindən Dağlıq Qarabağadək uzanan torpaqlarda⁵ «Şimali Artsax» oyuncaq dövlətinin yaradılması, Naxçıvanın isə «Qərbi Ermənistan» ərazilərinə birləşdirilməsi planları da daxil edilmişdir.⁶ Təsədüfi deyildir ki, Ermənistanın sabiq müdafiə naziri **Seyran Ohanyan** 2016-cı ildə «Birləşmiş Ermənistan» hərəkatını və eyni adlı siyasi bloku təsis etmişdir.⁷

Ermənistan, Rusiya, Fransa və ABŞ-da dərc olunan elmi və publisistik materiallarda Türkiyənin Şərqi Anadolu və Qara dəniz bölgələrini əhatə edən və şərti olaraq, «**Bizans Ermənistanı**», «**Osmanlı Ermənistanı**», «**Türkiyə Ermənistanı**» kimi təqdim edilən əraziləri bu gün «**Qərbi Ermənistan**» adlandırılmağa başlanmışdır. Çox təəssüf ki, bu ifadəyə Türkiyənin liberal mətbuatında, elmi-siyasi ədəbiyyatında da rast gəlinməkdədir. Rusiyalı politoloq **Dmitri Verxoturovun** qənaətlərinə əsasən, bu tip söylər hazırda ermənilərin başqa dövlətlərin ərazilərini «amputasiya etmək» taktikasından irəli gəlir və Dağlıq Qarabağın işğalından sonrakı proseslərdə də özünü aydın göstərir. Belə ki, əvvəlcə zəbt edilmiş ərazidəki yerli əhali zor gücünə sıxışdırılıb-çıxarılır, oraya kütləvi şəkildə erməni qaçqın və köçkünləri yerləşdirilir. İkinci

4 Армянский вопрос, <http://www.genocide.ru/enc/arm-question.htm>

5 James Minahan, *Miniature Empires: a Historical Dictionary of the Newly Independent States*, Greenwood Publishing Group, 1998; «Объединенная Армения» /Ноябрь 28th, 2012/ - <http://www.geopolitics.ru/2012/11/obedinennaya-armeniya/>

6 Объединённая Армения, http://cyclowiki.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%8A%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%91%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%90%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F

7 Сейран Оганян создает серьезный блок, будут сюрпризы: член движения «Объединенная Армения». /26.12.2016/ -<http://ru.1in.am/1177533.html>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

mərhələdə həmin ərazi üçün maksimum muxtariyyət, iqtisadi müstəqillik və siyasi güzəştlər əldə olunur. Son nəticədə isə həmin torpaqların ayrılaraq «Böyük Ermənistana» birləşdirilməsi məsələsi qaldırılır.⁸ Lakin Azərbaycanın, Türkiyənin və Gürcüstanın istənilən halda öz ərazilərini güzəştə getməsi mümkünsüzdür. Ermənistana isə «erməni xalqının maraqlarına qəsd edən xarici düşmənlərlə» təkbaşına mübarizə aparmaq potensialına malik deyildir...

İstənilən münaqişənin ilk qurbanı Həqiqətdir. Rusiya tarixçisi **Andrey Lankov** bu fikirdədir ki, ifrat millətçilik və tarixi gerçəklikləri saxtalaşdırmaq söyləri işğalçılıq niyyətləri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Onun müəyyən etdiyi «saxtakarlıq formulu» isə Ermənistanın qondarma «erməni məsələsinin» tarixi və etnomədəni əsaslandırılmasına yönəlik bütün söylərinin mahiyyətini dəqiqliklə açıb göstərir. Tədqiqatçının fikrincə, millətçilik, ksenofobiya, etnik natamamlıq kompleksi üzərində bərqərar olan istənilən ideologiya öz təsirini gücləndirmək, əhatə dairəsini genişləndirmək məqsədilə ayrı-ayrı tarixi miflərin təbliği ilə yanaşı, yeni siyasi əfsanələrin yaranmasında və onların ictimai dövriyyəyə buraxılmasında çox maraqlıdır. Bir qayda olaraq həmin mif yaradıcılığı prosesi aşağıdakı iddiaları əhatə edir:

- **etnosun qədimliyi** – *millətçilər özlərini «regionda ən qədim tarixə və mədəniyyətə malik xalq» kimi təqdim edir, mənsub olduqları etnosun qədimliyini sübut etmək üçün mifoloji personajlar – nağıl və dini rəvayət qəhrəmanları, hipotetik «qədim protoxalq», «unutdurulmuş dövlətçilik ənənələri» reallıqlar kimi qələmə verilir;*
- **etnosun avtohtonluğu və onun imperiya keçmişi** – *millətçilər öz xalqlarını regionda ilk məskunlaşmış etnos elan edir, digər xalqların da tarixən burada yaşamasını ya tamamilə istisna edir, ya da bu barədə susurlar Bundan başqa, öz etnoslarının digər xalqları öz hakimiyyətləri altında saxlamaları, onların mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində əhəmiyyətləri barədə etnosiyasi miflər yaradırlar;*
- **ərazi iddiaları** – *onlar əmindirlər ki, regionda digər xalqların yaşadığıları bölgələr, qonşu dövlətlərin əraziləri də tarixən onlara məxsusdur və bu torpaqlar qeyd-şərtsiz «öz sahiblərinə» qaytarılmalıdır;*
- **xarici mədəni təsirin gizlədilməsi** – *etnik mədəniyyətlərinin formalaşmasında başqa xalqların təsiri, təbii adaptasiya və inteqrasiya proseslərinin nəticələri məqsədli şəkildə gizlədilir, bütün nailiyyətlər öz etnoslarının adına çıxarılır Bir çox hallarda isə məhz həmin xalqlar*

8 «Великая Армения» - рецепт национального саморуйейства. / 03.04.2015/ - <http://www.lnews.az/authors/oped/20150403012200777.html>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

mənimsəmədə və saxtakarlıqda ittiham edilir İddialarını əsaslandırmaq üçün isə tarixi mənbələrdəki ayrı-ayrı fakt və sitatlar ümumi kontekstdən çıxarılır və təhrif olunur ⁹

Ermənistanın bu istiqamətdə topladığı təcrübə A.Lankovun irəli sürdüyü prinsiplərə tamamilə cavab verir. Onu da əlavə edək ki, Ermənistan tarixi gerçəkliklərin saxtalaşdırılması ilə yanaşı, potensial «rəqib» kimi dəyərləndirdiyi qonşu etnos və dövlətlərdən «düşmən obrazı» yaradır, ictimai şüurda öz xalqını «xeyirxah», «əzabkeş», «xoşməramlı», digərlərini isə «vəhşi», «aqressiv», «sivilizasiyadan uzaq kütlə» kimi təqdim edir.

Beləliklə, qondarma «erməni soyqırımını»nın tanınmasında, «soyqırım qurbanları»nın ailələri üçün təzminatın alınmasında və «tarixi erməni ərazilərinin» bərpasında indiyədək irəliləyişə nail ola bilməyən Ermənistan və onun himayədarları «Birləşmiş Ermənistan» doktrinasını dövlət siyasəti kimi reperuarda saxlamaq üçün bu gün regional etnosiyasi münaqişələr səhnəsinə asimmetrik mübarizənin yeni personajlarını – «**müsəlman ermənilər**», «**islamlaşdırılmış ermənilər**» və ya «**kriptoermənilər**» adlandırılan qrupu gətirir. Bu fəaliyyət Türkiyə ərazisində «**Kimliyə dönüş**», Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarında isə «**Qarabağa qayıdış**» (*Return to Artsakh*) proqramları çərçivəsində həyata keçirilir.

Türkiyə, Suriya, İraq, Rusiya, Qırğızıstan, İordaniya və Livanda yaşayan, hətta Azərbaycanda da olmaları iddia edilən həmin qrupun – islam dininə tapınan, bir çox hallarda isə çoxəsrlik adaptasiya və inteqrasiya prosesləri nəticəsində «etnik və dini identikliklərini unudan» ermənilərin «tarixi kimliklərinə qaytarılması» missiyası asimmetrik mübarizədə növbəti taktiki gediş olsa da, strateji məqsədləri əvvəlki tək dəyişilməz qalmışdır. Belə ki, onların iddialarına əsasən, erməni xalqının Türkiyədəki «**türkləşmiş ermənilər**», «**kürdləşmiş ermənilər**», «**qaraçı ermənilər**», «**həmşinlilər**», «**gürcüləşmiş müsəlman ermənilər**» (*onların Gürcüstan ərazisində də məskunlaşdıqları iddia edilir*), Suriya və İraqdakı «**ərəbləşmiş ermənilər**», Azərbaycanda isə «**türkləşmiş ermənilər**», «**tatdilli ermənilər**» və ya «**erməni tatlar**» kimi qondarma etnik qrupların mövcudluğuna dair faktoidlərin insan hüquqlarının müdafiəsi müstəvisinə gətirilməsi və siyasi manipulyasiya vasitəsinə çevrilməsi «Birləşmiş Ermənistan» ideyasının reallaşdırılması üçün əlavə şanslar yaradacaqdır. Bu şansların gizli mahiyyətini isə Ermənistan parlamentinin sabiq deputatı («*Çiçəklənən Ermənistan Partiyasından*»), qondarma «**Qərbi Ermənistan Milli Şurası**»nın səlahiyyətli nümayəndəsi **Araqats Ahoyan** qə-

⁹ Ланьков А. Две составные части и два источника корейского национализма. // «Русский журнал», 16-18.09. 2002

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

dər açıqlayan olmamışdır. O, «Sputnik-Armeniya» radiosuna verdiyi müsahibədə bildirmişdir: «Biz mübarizəmiz, hüquq və əmlakımızın bərpası üçün əlimizdən gələni etməliyik. Perspektivsiz addımlardan kənar olmalı, yalnız real yollarla irəliləməliyik. Bu torpaqda (*Türkiyədə*) 20 milyon kürd (?) və 4,5 milyon islamlaşdırılmış erməni (?) yaşayır. Onları ayağa qaldırmaq barədə düşünməliyik».¹⁰

«Birləşmiş Ermənistan» ideyasının müəlliflərindən biri, İkinci Dünya müharibəsi illərində faşist Almaniyası ilə əməkdaşlıq etmiş hərbi cinayətkar **Qareqin Njde** islam dininə tapınan soydaşlarını vaxtilə «erməni xalqının qatı düşmənləri» sırasına qatmış, onlar haqqında həqarətlə bunları demişdir: «**Dünyada türklərin yaşaması bizim bədbəxtliyimiz deyildir. Bədbəxtliyimiz dünyada türkcə bənzəyən ermənilərin də mövcud olmasıdır**».

Lakin müasir geosiyasi çağırışlar, Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı «şahmat oyunlarında» istifadə edilən asimmetrik gedişlər Ermənistanı taktiki yanaşmaları dəyişməyə, təməli Qareqin Njde tərəfindən qoyulan ideoloji prinsiplərdə nisbi dəyişikliklər etməyə sövq etmişdir. Bu zaman Ermənistan Ərəb xilafəti zamanı və sonrakı dövrlərdə regionun digər xalqları kimi ermənilərin də normal

«Milləti-sadiqə» - Osmanlı dövlətinin son dönəmində müsəlman erməni ailəsi

olaraq islam dinini qəbul etməsi faktını bir kənara qoyaraq, bunu qondarma «erməni soyqırımı» ilə əlaqələndirməyə çalışır və ictimai dövrüyyəyə növbəti siyasi mifləri daxil edir. Yeni yanaşmaya görə, «**Qərbi Ermənistanda (*Şərqi Anadolu, Naxçıvan və Cavaxetiya əraziləri nəzərdə tutulur – A.Q.*) tarixən yaşayan ermənilər ənənəvi olaraq xristian dininə tapınmışlar. Lakin XV-XVI əsrlərdə türk yatağanının iti tiyəsi altında onların zor gücünə islamlaşdırılmasına başlanılmışdı. Həmvətənlərimizin bir hissəsi islamdan imtina edərək, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şərqi Ermənistana və Rusiyaya (*tarixi Azərbaycan əraziləri nəzərdə tutulur – A.Q.*), Abxaziyaya**

¹⁰ Эксперт: Геноцид армян - основа турецко-курдских отношений / 23.01.2016/ - <https://ru.armeniasputnik.am/armenia/20160123/1724759.html>

və dünyanın xristian dövlətlərinə köç etmişlər... Qalan hissəsi isə 1915-ci ildə erməni soyqırımından canlarını qurtarmaq üçün etnik kimliklərini gizlətməmiş və islam dinini qəbul etməyə məcbur olmuşlar... Soyqırımından sonra həmin gizli ermənilərin üçüncü və dördüncü nəslə bu gün öz mənşə-yini açıq şəkildə bəyan etməyə imkan qazanmışdır. Qərbi Ermənistanda keçirilmiş qeyri-rəsmi sorğular nəticəsində məlum olmuşdur ki, burada hər üç nəfərdən birinin əcdadları ermənilərdir. Yaxın vaxtlaradək gizli saxlanılan bu fakt yeni nəslin etnik və dini kimliyinin özünə qaytarılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir».¹¹

Qareqin Njdenin varisləri bu sərsəm iddiaların ictimai şüurda möhkəmləndirilməsi üçün yenə də ənənəvi təbliğat üsullarından istifadə etmişlər. Məsələn, Yerevanda rəsmi strukturların himayəsi altında fəaliyyət göstərən Qərbi Ermənistan Problemləri Araşdırmalar Mərkəzi və PanARMENIAN. Net informasiya agentliyi öz saytlarında guya ABŞ-da yaşayan «tanınmış ermənişünas» Gevorq Akopyanın uzun illər ərzində Osmanlı arxivlərində apardığı araşdırmalar nəticəsində daxili işlər naziri Tələt Paşanın imzası ilə «soyqırımından qurtulan ermənilərin kütləvi şəkildə islamlaşdırılmasına» dair məxfi sənədlər aşkar etməsi haqqında məlumat yerləşdirmişdir.¹² Lakin Ermənistan məlum bəhanələr üzündən həmin «arxiv materiallarının» nə əslinin görüntüsünü, nə də məzmununu indiyədək ictimaiyyətə açıqlaya bilməmişdir. Maraqlı doğuran məqamlardan biri də budur ki, qondarma «erməni soyqırımı»-nın saysız tədqiqatçıları sırasında «Gevorq Akopyan» adlı araşdırmaçı müəyyən edilməmişdir.

Son illər «müsəlman ermənilər» və ya «gizli (*kripto*) ermənilər» məsələsi həm Ermənistanda, həm Türkiyədə, həm də bu etnosiyasi «rebusda» öz maraqları olan dövlətlərdə əsasən siyasətçilərin ciddi müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Əgər bu söylərin əsas səbəblərindən biri Ermənistanın və onun tərəfdaşlarının asimmetrik mübarizə üsulları kimi Türkiyəni saxta «erməni soyqırımını» tanımağa, bundan irəli gələn tələblərin qeyd-şərtsiz icrasına məcbur etməkdirsə, ikinci səbəb isə rəsmi İrəvanın ürəkdən dəstəklədiyi «demokratik açılım» prosesinin yaratdığı geniş imkanlar olmuşdur. Lakin Türkiyə cəmiyyətinə xaricdən nüfuz etdirilən həmin layihə ölkədə etnik-dini sabitliyə təhdid xarakteri daşdığı üçün onun icrası dayandırılmışdır. Üçüncü vacib səbəb isə erməni tarixşünaslığının ən həssas və zəif nöqtəsi, indiyədək

11 Оганян С. «Иновёрные армяне Турции: вчера, сегодня, завтра. /31.03.2017/ - <http://www.iarex.ru/articles/53822.html>

12 Опубликованы османские документы об исламизации армянских сирот в годы Геноцида. /07.02.2017/ - <http://www.panarmenian.net/rus/news/231917/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

qapalı saxlanılan həqiqətin – xristian, o cümlədən qriqorian türklər mövzusunun və qriqorian məzhəbinin polietnik dini cərəyan olması haqqında faktların Türkiyə və Azərbaycanın elmi dairələrində tədricən gündəmə gətirilməsidir. Ermənistan yaxşı dərk edir ki, «erməni» konfessionimi¹³ altında ümumiləşdirilmiş, hay xalqının etnogenezinə, etnik mədəniyyətinə dair miflərin üzərindən qalın xətt çəkə bilən bu amil onların bir çox iddialarını və mənimsəmə söylərini özlərinə qarşı çevirmək imkanlarına malikdir. Bununla belə, «müsəlman ermənilər» və «xristian türklər» kimi təqdim edilən bu iki fərqli və alternativ etnik-dini qrupun tarixi və mədəniyyəti indiyədək əhatəli öyrənilməmiş, onların statistikası müəyyən edilməmişdir.

Etiraf edək ki, həm Çar Rusiyası, həm də sovet tarixşünaslığı Azərbaycan ərazisində tarixən xristian türk və irandilli (*tat*) dini icmaları *nəinki öyrənməmiş, hətta «etnosiyasi mülahizələrə» görə, onların mövcudluğu barədə susmağı üstün saymışdı. Bu ənənə Azərbaycan tarixşünaslığına da təsirsiz ötürülmüşdü. Belə ki, onlar Qafqaz Albaniyası (Alban və ya Arran şahlığı) dönmündə bu torpaqlarda yaşamış xristian xalqlar sırasına daxil edilməmişlər. Türklərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasını təkidlə XI-XII əsrlərə aid edən Rusiya və bəzi Azərbaycan tarixçiləri onları dini etiqad baxımından ya «atəşpərəst», ya da «şamanizm» tapınanlar kimi təqdim etmişlər. Belə olan təqdirdə aşağıdakı məntiqsizlik yaranır: Məlumdur ki, eramızın III-IV əsrlərindən etibarən şimaldan – Dərbənd keçidi vasitəsilə hun, subar, xəzər, barsil və s. tayfaların Qafqaz Albaniyasına köçü başlamış və onlar bu ərazidəki türk qəbilə və tayfalarına qoşulmuşlar. Eramızın 313-cü ilində isə Qafqaz Albaniyasının hökmdarı Urnayr xristian təlimini dövlət dini elan etmişdi. Qısa vaxt ərzində İsa Məsih təlimi bu ərazidə yaşayan türk, irandilli və qafqazdilli xalqlar arasında sürətlə yayılmağa başlamışdı. Alban Arşakilər sülaləsindən olan hökmdarlar – Urnayr, II Vaçə və III Vaçaqan dövlət ərazisində «bütəpərəstlik dinlərinin» köklərini kəsmək üçün kəskin şəkildə mübarizə aparıblar. Hətta V əsrdə qəbul edilmiş qanunlardan ikisi xristianlığaqədərki dinlərin tamamilə qadağan olunması və onlara biət edənlərin amansızcasına təqib edilməsi barədə idi. Belə olan təqdirdə, xristianlığı qəbul etmiş türklər barədə susmaq ən yaxşı halda tarixi ədalətsizlikdir. Halbuki, Qafqaz Albaniyasına aid kilsə, monaəsr və məzar daşlarında, digər maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində həkk olunmuş ortağ türk simvolizmi, ornament və damğa işarələri, memarlıq elementləri, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri və s. bu ərazilərdə türklərin, o cümlədən xristian türklərin mövcudluğunu əyani şəkildə sübuta yetirməkdədir. Lakin onu da etiraf edək ki, hazırda həmin mədəniyyət nümunələrinin*

13 *konfessionim* (lat. confessio — etiqad + yunan. *όνομα* — ad) — **müəyyən** dini təlimə tapınan insanların birliyi

XVI-XVII əsrlərdə Osmanlı yürüşləri zamanı Qara dəniz bölgəsindən Azərbaycana köçürülmüş bəzi qafqazdilli tayfalara aid etmək söyləri də müşahidə edilməkdədir. Yeri gəlmişkən, epik ədəbiyyat nümunəsi olmaqdan savayı, həm də Azərbaycan tarixinə və Azərbaycan türklərinin etnogenezinə dair qədim yazılı mənbə sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» daştanlarında hələ ilkin orta əsrlərdə bu ərazilərdə xristian, müsəlman və tanrıçı oğuzların birgə yaşamalarından da bəhs olunur.

Ermənistanda isə ictimai müzakirələr hələlik bu mövzu ətrafında aparılır: «Tarixən xristian dininin «dayağı» sayılan ermənilər müsəlman ola bilərlərmi?» Erməni cəmiyyətinin etnik və dini identikliyinə vahid və bölünməz olduğunu iddia edən qriqorian kilsəsi də bu suala birmənalı cavab verməyə tələsmir. Çünki o, müsəlman ermənilərə xristian kilsəsinin erməni cəmiyyəti üzərində dominant mövqeyinə ciddi təhlükə mənbəyi kimi yanaşır. Qriqorian kilsəsinin etnodini prinsipləri əsasında böyümüş nəsil də onları Qarabağ «erməniləri» ilə eyni etnik fərq çərçivəsində saxlayaraq «din xainləri», («türkdən dönmələr» adlandırır. Lakin Ermənistan hakimiyyətinin strateji söyləri bu tendensiyanı getdikcə pragmatik düşüncə ilə əvəz etməkdədir. Bu gün Ermənistan ciddi şəkildə nəinki Türkiyə, Gürcüstan, Suriya, İraq, Livan, Rusiya, Mərkəzi Asiya və Şərqi Avropa dövlətlərində, hətta Azərbaycanda da «zorən islamlaşdırılmış» ermənilərin axtarışına və onların «Böyük Ermənistan»ın ağuşuna qaytarılması» prosesinə başlamışdır. Məsələn, tarixçi Anjela Teryan «Ermənistanın şərq hissəsinin (*Qarabağ və Şirvan əraziləri nəzərdə tutulur – A.Q.*) tarixi və ya albanlar kimdir?» məqaləsində yazır: **«Bir qayda olaraq dünyaya «Azərbaycan xalçaları» kimi tanıtılan kolleksiyalar əslində Kür çayının sağ sahilində yaşayan və tarixən Şamaxı, Şəki kimi şəhərlərin ən qədim sakinləri olan ermənilərə məxsusdur. XVI əsrdə Şirvanda 60-dək erməni kəndi olmuşdu... Onlar XVIII-XIX əsrlərdə zorən islamlaşdırılmışdır. 1711-1722-ci illərdə isə Şəkinin erməni əhalisi islam dinini qəbul etməyə məcbur edilmişdir».**¹⁴ Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindəki üzdənirəq tədqiqatçılar da bu təşəbbüsdən geri qalmamağa çalışırlar. Vaxtilə qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» xarici işlər nazirinin müşaviri olmuş rusiyalı politoloq **Arsen Melik-Şaxnazarov** isə iddia edir ki, 1992-ci ildə Qarabağın Tuğ kəndini (*Xocavənd rayonu*) tərک etmiş Azərbaycan türklərinin **«az qala yarı hissəsi islamlaşdırılmış ermənilərdən ibarət idi və onlar islam dinini iki yüz il əvvəl qəbul etmişlər».**¹⁵

14 Терян А. История Восточной Части Армении /Агванк, Гардман, Утик/ или кто такие албаны? - <http://angelateryan.wordpress.com> 69

15 Мелик-Шахназаров А. Нагорный Карабах: факты против лжи. Информационно-идеологические аспекты нагорно-карабахского конфликта. - <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/nagorno-karabakh-facts/nagorno-karabakh-facts-14.htm>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

Ermənistanın «top ötürmələrindən» sonra regiondakı geosiyasi proseslərin digər oyunçuları, hətta bəzi beynəlxalq təşkilatlar da «müsəlman ermənilər» və «kriptoermənilər» məsələlərinə etnosiyasi təzyiqliq vasitəsi kimi yanaşaraq, ondan Türkiyəyə qarşı fəal istifadə etməyə, rəsmi Ankaranı etnik və dini azlıqların, o cümlədən hüquq və azadlıqlarının pozulmasında, irqçilikdə daha sətir ifadələrlə günahlandırmağa başlamışlar. Məsələn, **İrqçiliyə və Dözümsüzlüyə qarşı Avropa Komissiyasının (ECRI) Türkiyədəki vəziyyətə dair 2016-cı il hesabatında** «**Ötən dövrdən indiyədək ölkədə tarixən yaşayan etnik və dini azlıqlara münasibətdə müsbət irəliləyişin müşahidə olunması..., hökumətin aprel ayının 24-də Türkiyənin erməni icmasına başsağlığı verməsi, lakin 1915-ci ildə bu icmaya qarşı törədilmiş şiddəti «qeyri-insani münasibət» kimi dəyərləndirməsi**» müsbət hal kimi qiymətləndirilsə də, təşkilat əvvəlki qərəzli mövqeyini bu dəfə də saxlamış, Türkiyə Cümhuriyyətini «**etnik azlıqların və xristian icmalarının hələ də təqiblərə məruz qalmasında..., Türkiyə mətbuatında onlara qarşı nifrətin geniş təbliğ olmasında**» ittiham etmişdir.¹⁶

2016-cı ildə qondarma «erməni soyqırımı»nın ildönümü münasibətilə ermənilərin Ankarada keçirdikləri mitinqdə müsəlman ermənilər də iştirak etmişdir

Əlbəttə, Türkiyədəki müsəlman erməniləri «etnik və dini kimliklərinə» qaytarmaq, onları Ermənistanın siyasi maraqlarının təminatına istiqamətləndirməklə bu dövlətin parçalanmasına nail olmaq söyləri ilk baxışda delitant

¹⁶ İrqçiliyə və Hoşgörüsüzlüğe qarşı Avropa Komissiyonu (ECRI) Türkiyə raporu (beşinci izleme dönemi). /Kabul tarixi 29 Haziran 2016 Yayınlanma tarixi 4 Ekim 2016/ - <https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Turkey/TUR-CbC-V-2016-037-TUR.pdf>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

səviyyəli plan, «şizofrenik ideya» təsiri bağışlasa da, bu fəaliyyətdə rəsmi Ankaranın siyasi iradəsinə təsir etmək elementləri qabarıq şəkildə özünü göstər-məkdədir. Elə isə Türkiyədə yaşayan «türkləşmiş müsəlman ermənilər» kimdir? Onların tarixi, etnogenezi, dilləri, mədəniyyətləri hansı etnosun qədim kökləri ilə bağlıdır? Təəssüf ki, bu sualın cavabı Türkiyədən daha çox Ermənistanda axtarılır. Təhlillərə görə, türkiyəli alimlərin apardıqları epizodik tədqiqatlar «siyasi məqsədəuyğunluq» amilinə əsasən onların etnoqrafiyası, adət-ənənələri, məişətləri ilə məhdudlaşdırılırsa, erməni alimləri «daha irəliyə» getmiş, süni şəkildə də olsa, öz araşdırmalarını «Böyük Ermənistana», «Şərqi Anadolunun və Cənubi Qafqazın qədim və yeganə sahibi olan erməni xalqının maddi-mədəni irsi», ən nəhayət, qondarma «erməni soyqırımının sağ qalmış qurbanları» ilə əlaqələndirməyi və təbliğ etməyi bacarmışlar.

Qədim yəhudi zərb-məsəlində deyilir: «Sən kimə daha çox inanırsan – mənə, yoxsa öz gözlərinə?» Gözlərin gördüyü, beynin dərk etdiyi reallıq isə erməni iddialarından tamamilə fərqlənən başqa mənzərəni göstərir: Türkiyə müsəlman dövlətidir. Burada əhalinin 96,1%-i islam dininə tapınır. Müsəlmanlar – türklər, kürdlər, Azərbaycan türkləri, lazlar, çərkəzlər, ərəblər və s. sırasında ermənilərin də olması istisna hal, «fenomen» deyildir və tamamilə təbii qarşılmalıdır. Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə müsəlman erməni əşirətləri də ümumi islam ümmətinin bir parçası olmuş və onların guya bu dini «zorən» seçmələri, məhz 1915-ci il hadisələri ilə əlaqələndirilməsi ən yaxşı halda məsuliyyətsizlikdən xəbər verir.

Digər tərəfdən, Ermənistanın Şərqi Anadoluda və Qara dəniz bölgəsində yaşayan əhalini tamamilə «islamlaşdırılmış ermənilər» kimi təqdim etməsi nə sağlam məntiqə, nə də reallıqlara söykənir. Erməni iddialarının hədəfi olanların böyük hissəsi, məsələn, həmsəhirlilərin bir çoxu özünü «etnik erməni» kimi deyil, «yörük türkü» (*yarımköçəri*), bir hissəsi isə «laz», «çərkəz», «gürcü» və s. kimi identifikasiya edir. Təbii ki, Həmsəhin bölgəsində erməni kökənli olanlar da vardır. Onların yaşadığı ərazilərdə, eləcə də Van gölündəki Ağtomar adasında kilsə ucaldanların xristian olması, müəyyən qrupunun isə orta əsrlərdə islam dinini qəbul etməsi də danılmaz tarixi faktlardır. Elə isə tarixi-etnoqrafik faktlar regionda müsəlman ermənilərin də yaşadığını təsdiqlədiyi halda, nə üçün siyasi mülahizələr və geosiyasi maraqlar naminə başqa bir reallıq – xristian türklərin və ya kürdlərin mövcudluğu, buradakı unikal mədəniyyətdə onların da öz paylarının olması inkar edilməlidir?

Mövzu ilə bağlı Azərbaycan oxucusunda belə bir sual yarana bilər: Ermənilərin ortaya atdığı yeni siyasi kampaniyanın – «Qərbi Ermənistana Respublikası» və onun «tarixi ərazilərinin Ermənistana birləşdirilməsi», «müsəlman

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

ermənilər», «gizli ermənilər» adlandırılan qrupların və həmşinlilərin «erməni etnik və dini kimliyinə qayıtması» kimi sərsəm iddialarının reallaşdırılmasına, bu miflərin ictimai rəydə möhkəmləndirilməsinə yönəlik təbliğat səylərinin Azərbaycanın milli mənafehləri ilə hər hansı bir əlaqəsi varmı? Əlaqənin, özü də sıx bağlılığın olması birmənalıdır. Onu da unutmayaq ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də əvvəllər mənbəyini «zərərsiz» saydığımız erməni iddialarından götürmüşdür. Yeni iddiaların Azərbaycanla birbaşa əlaqələri bunlardır: **Birincisi**, Ermənistan tərəfi «Qərbi Ermənistan» iddialarında əsas arqument qismində Sevri müqaviləsinin qüvvədən düşmüş şərtlərinə və ABŞ Prezidenti Vudro Vilsonun 1920-ci il tarixli arbitraj planına istinad edir. Həmin plan əsasında müəyyən edilən Türkiyə-Ermənistan dövlət sərhədlərində Naxçıvan Muxtar Respublikası da tamamilə «Qərbi Ermənistan» ərazilərinə daxil edilmişdir. **İkincisi**, iddiaya görə, «Qərbi Ermənistan» və «Şərqi Ermənistan» ərazilərinin birləşdirilməsi nəticəsində vahid qurumun – «Birləşmiş Ermənistan»

dövlətinin təməli qoyulacaqdır. «Şərqi Ermənistan torpaqları» dedikdə isə tək-cə işğal altında olan Qarabağ bölgəsi deyil, Kür çayının qərb sahilində olan bütün Azərbaycan əraziləri nəzərdə tutulur. **Üçüncüsü**, müasir erməni tarixşünaslığında, etnoqrafiyasında «pespektivli etnosiyasi istiqamət» kimi dəyərləndirilən «müsəlman ermənilərə» tək-cə Türkiyə, Suriya, İraq, Rusiya, İordaniya, Qırğızıstan və Qazaxıstandakı müsəlman həmşinlilərdən savayı, həm də Naxçıvan, Qarabağ və Şirvan bölgələrində əhalinin böyük hissəsi, «islamlaşdırılmış və türkləşdirilmiş ermənilər» aid olunur. **Dördüncüsü**, Türkiyənin və Azərbaycanın maddi-mədəni və qeyri-maddi-mədəni irsinin mənimsənilməsində müsəlman ermənilər amili Ermənistanın əsas və bəraətverici arqumenti kimi gündəmə gəlməkdədir. Onların yeni taktiki gedişlərinə əsasən, həmin

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

irs nümunələri məhz müsəlman ermənilər və «türkləşmiş ermənilər» vasitəsilə türklər arasında yayılmış və «türkləşdirilmişdir». Ən nəhayət, **beşincisi**, Suriya, Türkiyə və İraqdan olan «müsəlman ermənilərdən» ibarət qaçqınların işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi niyyəti bir tərəfdən Ermənistan üçün bufer zonası yaratmaq, digər tərəfdən isə münaqişənin «Ermənistan-Azərbaycan» və ya indi daha aktual saydıqları «xristian-müsəlman» formatını dəyişməklə ona həm də «müsəlman-müsəlman» xarakterini də əlavə etmək məqsədini daşıyır. Aşağıdakı materiallarda bu məsələlərə də aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

I HİSSƏ

*«Erməni məsələsi»:
Bir əlində xaç, bir əlində Quran*

I.1.Həm yeni, həm də... yenə «erməni məsələsi»

«Hansı mənbədən olursa-olsun, hətta əvvəlki nəsillərdən və ya başqa xalqlardan gəlsə belə, həqiqəti cəsarətlə etiraf etmək lazımdır Onu axtaran kəs üçün həqiqətin özündən savayı yüksək dəyər yoxdur».

əl-Kindi

Tarix əslində keçmişin xatırlanması deyil, gələcəyin proqnozudur. Amma feilin keçmiş zamanında yazılır. **Lev Trotski** 1912-ci ildə yazdığı «Türkiyənin çürüməsi və erməni məsələsi» məqaləsində bu mövzunun böyük dövlətlərin əlində alət olduğunu vurğulayaraq bildirmişdi: **«Erməni məsələsi yenidən canlanır. Əslində, o, heç vaxt ölməmişdi, ancaq müvəqqəti olaraq arxa planakeçmişdi»**.¹⁷

Bütövlükdə müasir «erməni məsələsi» əsasən «4T» formulu əsasında qurulmuşdur və bu gün də onun dörd prinsipi üzrə icra etdirilməkdədir: **Tanıtma, Tanınma (Təsdiqləmə), Təzminat, Torpaq**. Birinci mərhələdə həm təbliğat imkanları, həm də müxtəlif aksiyalar vasitəsilə, məsələn, terror aktları törətmək yolu ilə «erməni problemi»nin, «erməni iddiaları»nın mövcudluğu ictimai şüura təlqin olunur, tanıtılır, gündəmdə saxlanılır və ictimai şüurda möhkəmləndirilir. İkinci mərhələdə qondarma «erməni soyqırımı», «Böyük Ermənistan və Birləşmiş Ermənistanın itirilmiş əraziləri», «əzabkeş erməni xalqı» kimi siyasi miflər üzərində qurulan saxta iddialar dünya dövlətləri tərəfindən etiraf olunaraq rəsmi şəkildə təsdiqlənir. Bununla da Ermənistan tərəfdarları ilə birlikdə Türkiyəni beynəlxalq qınaq və təzyiq obyektinə çevirir, rəsmi Ankaranı «erməni məsələsi»nin bütün vektorlarını, o cümlədən qondarma «erməni soyqırımı»ni tanımağa, əks halda isə regionda geosiyasi maraqları olan fəvqəldövlətlərin «tövsiyələrini» qəbul etməyə məcbur edir. Hər iki mərhələnin icrasından sonra – üçüncü mərhələdə Türkiyə «erməni xalqından üzr istəməklə miflə «erməni soyqırımı qurbanlarının» və «tarixi vətənlərdən sürgün edilənlərin» varislərinə böyük məbləğdə təzminat ödəməli olur və «1915-ci ilədək erməni ailələrinə məxsus mülk və torpaq sahələri», məsələn, «İncirlik» hərbi bazasının, İstanbuldakı Atatürk beynəlxalq hava limanının, baş nazirin Ankaradakı iqamətgahının – Çankaya köşkünün, Diyarbəkir hava limanının və s. ərazilərini üzərlərindəki tikililərlə birlikdə «tarixi sahiblərinə»

17 Троицкий Л. Разложение Турции и армянский вопрос. - <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm123.htm>

qaytarır. Sonuncu, final mərhələsində isə bütün iddialara nöqtə qoyulur: Türkiyənin Şərqi Anadolu və Qara dəniz bölgələrinin 100 min kvadrat kilometr-dən çox olan ərazisi qopardılaraq, «Qərbi Ermənistan Respublikası» adı ilə ermənilərə verilir və sonralar bu ərazi «referendum yolu ilə» Ermənistan Respublikasına birləşdirilir...

Bu gün siyasətdə, tarixşünaslıqda və etnoqrafiyada gündəmə gətirilən saxta erməni iddiaları isə bunlardır:

- *Osmanlı dövləti və müasir Türkiyə Respublikası qədim Ermənistan ərazilərində qurulmuşdur. Türklər – oğuzlar, qıpçaqlar, səlcuqlular, qaraqoyunlular, ağqoyunlular, osmanlılar, səfəvilər və s. Ermənistanı işğal edərək erməni xalqının tarixi ərazilərini əlindən alıblar;*
- *türklər vaxtilə bu ərazidə dominant xalq olan xristian erməniləri və ermənilərə aid etnik qrupları dini mənsubiyyətlərinə görə millətlərə bölmüş, böyük hissəsini zorən islamlaşdırmış, türkləşdirmiş və ya kürdləşdirmişlər. Naxçıvan və Qarabağın erməni əhalisi də bu aksiyaya məruz qalmışdır;*
- *türklər 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra ermənilərə qarşı sistemli cəza aksiyalarının tətbiqinə başlamış, 1915-ci ildə isə onlara qarşı soyqırım aksiyaları törətmişlər;*
- *«erməni soyqırımı» nəticəsində öldürülənlərin sayı 1,5 milyon nəfərdən çoxdur. Bundan başqa, 1,5 milyondan 4 milyon nəfərədək erməni zor gücünə islamlaşdırılmış, onların etnik mənsubiyyəti dəyişdirilmişdir;*
- *1915-ci il hadisələrində «Qərbi Ermənistanın» avtohton əhalisi olan ermənilərə təqribən 14,6 milyard ABŞ dolları, Ermənistan Respublikasının əhalisinə isə 4,6 milyard ABŞ dolları məbləğində maddi ziyan vurulmuşdur;*
- *Türkiyə 1915-ci il erməni soyqırımını tanımalı, zərər çəkmiş insanların varislərinə ümumi məbləği 100 milyard ABŞ dollarından çox olan təzminat (daşınmaz əmlakın dəyəri də daxil olmaqla) ödəməlidir;*
- *1920-ci ilin avqust ayının 10-da bağlanmış Sevr sülh müqaviləsinin və ABŞ Prezidenti Vudro Vilsonun arbitraj planının tələbləri birmənalı olaraq icra edilməli, Türkiyə-Ermənistan sərhədləri həmin plan üzrə yenidən müəyyənləşdirilməli, Şərqi Anadolu, Qara dənizin şərq sahilləri, Cavaxetiya (Gürcüstan) və Naxçıvan (Azərbaycan) daxil olmaqla «Qərbi Ermənistan» əraziləri ermənilərə (Ermənistana) qaytarılmalıdır.*

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

Qərb və Türkiyədəki qərbyemeyill qruplar, Ermənistanı gəndərilən çoxsaylı emissarlar da bu iddiaların reallaşdırılması, ölkədə etnosiyasi və etnodini qarşılıqlılaşdırma üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə burada intensiv siyasi fəaliyyət göstərməkdədilər. Məlumdur ki, fəvqəlgüclərin geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarının ödənilməsinə qarşı ən dayanıqlı «immunitet» möhkəm dayaqalara malik olan milli dövlətçilik sistemidir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, fəvqəldövlətlərin həmin müqaviməti neytrallaşdırması üçün sınıanmış «yumşaq güc» vasitələrindən biri bu ölkələrdə «yeni demokratik əmələlərin», eksperiment xarakterli siyasətlərin tətbiqi ilə etnik və dini münasibətlərdə tarixən formalaşmış tarazlığı pozmaqdır. Belə ki, Qərbin belə dövlətlərə ixrac etdiyi multikulturalizm siyasəti variantı da mahiyyət etibarilə bir dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni (*etnik, dini*) dayaqlarının, son nəticədə mövcud hakimiyyətin siyasi iradəsinin zəiflədilməsinə isliqamətləndirilmişdir.

Bu şəkillər 2008-ci ildə start gətirmiş uğursuz «futbol diplomatiyası» - Türkiyə və Ermənistan yığma komandalarının görüşü zamanı çəkilmişdir

Qərbin zərərli multikulturalizm konsepsiyasının Türkiyə variantının – uğursuz və sonralar dayandırılmış «demokratik açılım» siyasətinin tətbiqi nəticəsində burada süni etnomədəni problemlərin yeni dalğası formalaşmağa başlamışdı. Səbəb kimi isə iki amili göstərmək olar. Birinci amil Türkiyənin son dövrlərdə iqtisadi-siyasi sahələrdə qazandığı uğurlara, çoxvektorlu xarici siyasətinin effektivliyinə, onun fəvqəldövlətlərlə münasibətində hüquq bərabərliyini əsas prinsip kimi gətirməsinə, Avropa ölkələri ilə yanaşı islam və türk dünyası ilə əlaqələrinin genişlənməsinə, Yaxın Şərq münasibətlərinin həllində, transşərhəd enerji nəqlində müstəqil geosiyasi oyunçu olmaq səylərinə Qərbin qısqançlığı və sərt reaksiyası ilə bağlıdır. Bunun məntiqi davamı olan ikinci amil isə Türkiyənin Avropa İttifaqına üzv qəbul edilməsi məqsə-

dilə ölkədə liberal islahatlara, o cümlədən Qərbin yeritdiyi mültikulturalizm – «demokratik açılım» prosesinə başlanılması ilə xarici ideoloji təsirlərə əlverişli şəraitin yaradılması və ölkədə etnik-dini tarazlığın pozulmasına yönəlik fəaliyyətin genişləndirilməsidir.

Bu baxımdan, Almanyanın və Fransanın nümunəsində Qərbin multikulturalizm siyasəti variantlarının Türkiyədə tətbiqi səyləri dövlətçiliyin, demokratik prinsiplərin, milli birliyin möhkəmləndirilməsinə deyil, burada tarixi ənənələrə malik olan və müxtəlif mədəniyyətlərin təbii adaptasiyasına əsaslanan polikultural cəmiyyətin zəiflədilməsinə və «etnomədəni muxtariyyətlər» ideyasının ictimai şüura nüfuz etdirilməsinə, etnik inteqrasiyanın deinteqrasiya ilə əvəzlənməsinə yönəldilmiş planlı fəaliyyət kimi dəyərləndirilməlidir. Yerli şəraiti – ortağ mədəniyyəti, formalaşmış etnik münasibətləri, dominant xalqın və dinin cəmiyyətdəki birləşdirici rolunu və s. istisna edən bu hərəkətlər nəticəsində Türkiyəyə tarixən xas olan polikultural yaşam tərzinə – xalqların və dinlərin tarixən birgəyaşayışına və mədəniyyətlərin qarşılıqlı mübadiləsi prosesinin yerinə «etnik açılım» kodu ilə Qərbin multikulturalizm siyasəti modelinin gətirilməsi son nəticədə «etnik və dini azlıqların mədəni-siyasi hüquqlarının müdafiəsi» adı altında həmin qruplar arasında fərqləri qabartmış və onları siyasiləşdirmişdir.

Muştafa Kamal Atatürkün dövlətçilik prinsiplərinin Türkiyədə etnik və ya dini zəmində hər hansı bir böhlücülük fəaliyyətini, təbliğatı və siyasi təşkilatlanmanı qadağan etməsinə baxmayaraq, son illər bu ölkədə baş verən radikal mərkəzdənqaçma, açıq separatizm meyilləri, xüsusilə də dövlətin və cəmiyyətin parçalanmasına yönəldilmiş xarici təhdidlərin təsiri altında «etnik kimlik» məsələsi aktuallaşaraq ölkənin növbəti siyasi problemi səviyyəsinə qalxmışdır. Həmin təhdidlər nəticəsində «müsəlman» kimi deyil, «müsəlmanlaşdırılmış» və ya «islamlaşdırılmış» ermənilər məsələsi də daxili etnik-dini münasibətlər çərçivəsindən çıxarılarq, Türkiyə cəmiyyətinin mürəkkəb mövzularından biri həddinə çatdırılmışdır. Bundan başqa, daxili etnomədəni münasibətlərin tənzimlənməsində multikulturalizm konsepsiyasının müxtəlif variantlarını tətbiq etmiş ABŞ və Avropa dövlətlərinin təcrübəsindən bəhrələnən Türkiyə «etnik açılım» layihələri ilə bir daha təsdiqlədi ki, bu siyasət formalaşmış vətəndaş cəmiyyətində etnik və dini qrupların mərkəzdənqaçma prosesini, separatizm meyillərini sürətləndirir, «etnik və dini azlıqların mədəni-siyasi hüquqlarının müdafiəsi» adı altında həmin icmalar arasında fərqləri kəskinləşdirir, siyasiləşdirir, bütövlükdə milli dövlətçiliyə ciddi hüquqi-siyasi təhdidlər yaradır.

Əslinə qalsa, AKP daxilində olan qruplaşmaların da etnik açılım – multikulturalizm siyasətinə baxışları fərqli idi. Rəcəb Tayyib Ərdoğan hələ Türkiyə Respublikasının baş naziri olarkən – 2005-ci ilin dekabr ayında Şırnak şəhərində etdiyi çıxışda ənənəvi polikultural həyat tərzinin yeni siyasətlə əvəzlənməsinin tərəfdarı olmadığını bildirmiş, bunun Türkiyədəki vətəndaş birliyi üçün ciddi təhdid xarakteri daşdığını vurğulamışdı. Baş nazir çıxışında «alt kimlik» və «üst kimlik» məsələlərinə bir daha toxunaraq demişdir: **«İqtidarın üç qırmızı xətti vardır: etnik, regional (bölgə) və dini millətçilik. İlk olaraq, etnik amilə söykənən millətçiliyi aradan qaldıracağıq. Türk, kürd, laz, çərkəz – ağılıza nə gəlsə, hamısı Türkiyə Cümhuriyyəti vətəndaşlığının – üst kimliyin altında bir və bərabər olacaqdır. Alt kimliyə (etnik mənsubiyyətə) də hörmətlə yanaşacağıq»**.¹⁸ Türkiyənin etnik siyasətində tətbiq etdiyi bu modelə əsasən, «türkiyəli» termini politonim olmaqla etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara şamil edilir. Eyni zamanda, dövlət hər bir vətəndaşın – türkiyəlinin alt kimliyinin (*etnik identikliyin*) qorunmasına təminat verir.

Təbii ki, hakim partiya rəhbərinin «Türkiyə multikulturalizminə» inamsızlığı ölkədə birmənalı qarşılınmamışdır. Rusiyanın ermənipərəst «Requum» informasiya agentliyi «Hüriyyət» qəzetinin 2011-ci il 16 may tarixli sayında yayılan məlumatla istinadən, bu ölkədəki «islamlaşdırılmış ermənilər»in siyasi liderlərindən sayılan İsmət Şahinin etnik zəmində yeni solçu siyasi partiya yaratmaq niyyətinin anonsunu vermişdir. İ.Şahinin sözlərinə əsasən, qurulması nəzərdə tutulan partiya Türkiyədə «əzilən insanların» (*etnik və dini icmaların*) hüquqlarını müdafiə edəcək, onların sosial problemlərinin həllinə çalışacaqdır: **«Millət Məclisində heç olması bir erməninin əyləşməsi Türkiyəyə öz tarixini yada salacaq, onu keçmişin gözlərinin içinə açıq baxmağa məcbur edəcəkdir. Türkiyənin öz tarixi ilə üz-üzə gəlmək cəsarəti yoxdur»**.¹⁹

Bu gün Türkiyədə nə qədər erməni yaşayır? 2016-cı ilin demoqrafik göstəricilərinə əsasən, vətəndaşlarının sayı təqribən 80 milyon nəfər olan Türkiyədə Azərbaycan türkləri, tatarlar, qazaxlar, uyğurlar, özbəklər və s. daxil olmaqla, etnik türk əksəriyyətindən (*əhalinin 87%-dən çoxu*) savayı digər xalqların da nümayəndələri – kürdlər, lazlar, zazalar, çərkəzlər, ermənilər, çeçenlər, ləzgilər, albanlar (*arnavutlar*), qaraçılar, ərəblər, yəhudilər, yunanlar, başnaqlar, gürcülər, aysorlar, malokanlar, avarlar, osetinlər, ləzgilər və s. yaşayırlar. Tür-

18 Erdoğan bir kez daha «üst kimlik» dedi /17.03.2009/ - <https://www.cnnturk.com/2009/turkiye/03/16/erdogan.bir.kez.daha.ust.kimlik.dedi/518065.0/index.html>

19 Исламизированные армяне Турции создают свою партию. - <https://regnum.ru/news/polit/1405455.html> ИА REGNUM

kiyə statistikasında indiyədək «müsəlman ermənilər» bölgüsü olmamışdır və bu ölkədə erməni əhalisinin rəsmi sayı 76-80 min nəfər arasındadır. Təkcə İstanbulun erməni (*xristian*) əhalisi 40 min nəfərdir. BMT-nin Qaçqınlarla iş üzrə Agentliyinin (*UNHCR*) son məlumatına görə, Türkiyədə etnik azlıq olan ermənilərin sayı 2016-cı ildə 90 min nəfərə çatmışdır.²⁰ Amerikalı professor **Caşin Makkarti** isə Türkiyədə yaşayan ermənilərin ümumi sayınının 170 min nəfər olması qənaətindədir.²¹

*Kayserinin müsəlman erməniləri öz dillərinə «vartanca» deyirlər*²²

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Türkiyənin erməni vətəndaşlarının sayı əhəmiyyətli olaraq, buradakı qriqorian, katolik, protestant erməni kilsələrinin təqdim etdikləri rəqəmlər əsasında müəyyən edilir. Məsələn, qriqorian kilsəsinin təməl prinsiplərinə görə, ermənilərin etnik kimlikləri onların dini (*xristian*) identikliyinə ayrılmazdır. Lakin XXI əsrin ilk onilliyindən etibarən qondarma «erməni soyqırımını» iddialarının tərkib hissəsi kimi düşünülməklə «müsəlman ermənilər» amilinin dövrüyyəyə buraxılmasından, onların Türkiyədə guya etnik mənsubiyyətlərinə görə alçaldılması, təhdid və təqiblərə məruz qalmaları barədə saxta ittihamların yayılmasından sonra həm Ermənistanda, həm də Qərbdə dövlətlərində bu etnik-dini qrupun «həqiqi demoqrafik göstəricilərinə» siyasi maraq artmaqdadır.

²⁰ According to another regulation published on 26 April 2016, refugees and persons being granted subsidiary protection are now allowed to work without a work permit. See also UNHCR 2016

²¹ Müslüman gibi görünen saklı Ermeniler. /29.09.2013/ - <http://www.demokrathaber.org/tarih/musulman-gibi-gorunen-sakli-ermeniler-h23191.html>

²² Kayseri'de kimsenin bilmediği gizli bir dil konuşuluyor. /17.03.2016/ - <http://www.demokrathaber.org/yasam/kayseri-de-kimsenin-bilmediği-gizli-bir-dil-konusuluyor-h64208.html>

Türkiyədəki müsəlman ermənilərin, eləcə də kriptoermənilərin (*etnik kimliklərini gizlədənlərin*) sayı isə ayrı-ayrı mənbələrin siyasi mövqelərindən asılı olaraq dəyişməkdədir. Məsələn, Türkiyənin yerli araşdırmaçıları onların sayının hazırda təqribən 500 min nəfərə çatdığını bildirir. Ermənistanın fərqli mənbələri isə bu göstəricinin bir milyondan 10 milyonadək (!) olduğunu iddia edirlər. Ermənistanın elmi mərkəzləri hazırda dünyada bir milyon müsəlman erməninin olması və onların ən azı 400 min nəfərinin Şərqi Avropada, Almaniyada, Rusiyada və Mərkəzi Asiyada məskunlaşması qənaətindədir.²³ İrəvanda fəaliyyət göstərən **Qərbi Ermənistan Problemləri Araşdırmalar Mərkəzinin** də göstəriciləri fərqlidir. Bu mərkəz Yer üzündə «gizli ermənilərin» sayının 3 milyon nəfərə çatdığına əmindir. Mərkəzin iddialarına əsasən, təkcə Almaniyada Türkiyədən mühacirət etmiş 300 min müsəlman erməni (!) yaşayır.²⁴ Onlar «Qərbi Ermənistan» adlandırılan Şərqi Anadolu və Qara dəniz bölgələrindən Avropa ölkələrinə mühacirət etmiş qastrabayter türkləri və kürdləri də «erməni kimi təqdim edirlər. Eyni zamanda, mərkəz Türkiyə ərazisində 820 min nəfər həmsinli «erməninin» və 1,2 milyon nəfərdən 3,5 milyon nəfərədək müsəlman erməninin olduğunu iddia edir.²⁵ Mərkəzin direktoru **Haykazun Alvrtsyan** müsahibələrinin birində daha irəliyə gedərək, Yer üzündə «islamlaşdırılmış ermənilərin» sayının guya hazırda 4 milyon nəfərə çatdığını və onların 1,2-2 milyon nəfərinin «Böyük Ermənistanın tarixi ərazilərində» yaşadığını qeyd etmişdir.²⁶ 1988-ci ildə Garbis Papazyan mükafatını almış «genosidşünas» **Tessa Hofman** – Almaniyadakı Azad Berlin Universitetinin professoru 2002-ci ildə tamamladığı «Müasir Türkiyədəki ermənilər» (*«Armenians in Turkey Today»*) monoqrafiyasında bu ölkədə hələ də «türk» və «kürd» kimi yaşayan 30-40 min gizli erməninin olması qənaətinə gəlmişdi. Onun Ermənistana ünvanladığı tövsiyələrə görə, əgər Ermənistan istəsə, müsəlman ermənilər məsələsini «erməni soyqırımını» iddiaları kontekstində beynəlxalq cinayət hüququ müstəvisinə qaldıra bilər: «**Osmanlı imperiyası ermənilərə münasibətdə «soyuq soyqırım» siyasətini də həyata keçirmiş, bu insanları assimilyasiya etmişdi. Bütün bunlara Haaqa məhkəməsində baxılması mümkündür».**²⁷

23 Примет ли Армения армян-мусульман? /10.04.2013/ - <http://armenianreport.com/pubs/69024>

24 2.5 Million Islamized Armenians Estimated in Turkey. /29.10.2014/ - <http://asbarez.com/128378/2-5-mil-muslim-armenians-estimated-in-turkey/>

25 Armenian Population. - <http://www.armanum.de/edjer/armzahl.html>

26 В Турции проживает около 4 млн. исламизированных армян, половина из них криптоармяне - Айказун Алврцян. /16.11.2013/ - <http://www.tert.am/ru/news/2013/11/16/haykazun-alvrtsyan/922858>

27 Hofmann T. Armenians in Turkey Today. A critical assessment of the situation of the armenian minority in the Turkish Republic. / October 2002/ - <http://www.armenian.ch/gsa/Docs/faae02.pdf>

Erməni-qriqorian kilsəsinin İstanbul patriarlığının rəhbəri arxiyepiskop **Aram Ateşyan** bütün dini qruplar daxil olmaqla Türkiyədə 2 milyona yaxın etnik erməninin yaşadığını iddia edir.²⁸ «Aqos» qəzetinin baş redaktoru, 2007-ci il yanvar ayının 9-da qətlə yetirilmiş **Hrant Dink** isə məqalələrinin birində müsəlman ermənilərin perspektiv sayı haqqında bunları yazırdı: **«Əgər Türkiyə demokratik ölkə olarsa, ən azı iki milyon nəfər öz etnik kimliyinə qayıdacaq, buradakı erməni əhalisinin sayını artıracaqdır»**.²⁹ Türk Tarix Qurumunun sabiq sədri, professor **Yusif Halacoğlu** da islam dininə tapınmış ermənilərin ümumi sayını müəyyənləşdirmək üçün araşdırmalar aparmış, ölkədə özünü müsəlman (*sünni, ələvi, şiə*), «kürd», «türk», «laz», «çərkəz», «gürcü» və «ərəb» kimi təqdim edən «gizli ermənilərin sayının 500 min nəfər olmasını müəyyən etmişdir. Erməniştanın **Kentron TV** kanalı isə təkcə Türkiyədə müsəlman ermənilərlə birlikdə rekord sayda erməninin – 4 milyon nəfərin yaşadığını iddia edir. Xatırladaq ki, həmin kanalın sahibi **Qagik Sarukyan** erməni oliqarxi və siyasətçisi, «Çiçəklənən Erməniştan» Partiyasının təsisçisidir.³⁰

Türkiyə ərazisində yeni etnik münəqişə ocağının yaranmasında maraqlı olan Erməniştan, erməni diasporası və Eçmiədzin üçün isə islam dininə tapınan ermənilər növbəti siyasi bazarlıq predmetindən başqa bir şey deyildir. Xatırladaq ki, hələ 2008-ci il sentyabr ayının 24-də prezident Serj Sarqşyan da ABŞ-da erməni diasporası nümayəndələri ilə görüşü zamanı **«ermənilərin din, dil və məzhəb fərqiə görə bölünməsinin əleyhinə olduğunu»** xüsusilə vurğulamış, bir il sonra – 2009-cu ilin fevral ayında katolikos II Qaregin və Ali Ruhani Şurası ilə keçirdiyi müzakirədə «islamlaşdırılmış ermənilər» məsələsinə yenidən qayıtmışdı. Həmin müzakirə ilə bağlı yayılmış press-revizdə dövlət və din xadimlərinin ortaq qənaətə gəldiklərinə dair bildirilmişdir ki, **«Görüş zamanı Erməniştanda və diasporada müxtəlif dinlərin daşıyıcıları olan ermənilər arasında etnik identikliyin möhkəmləndirilməsinin əhəmiyyətinə toxunulmuşdur»**.³¹ Bu baxımdan, əvvəllər onları həqarətlə «millət və din xainləri», «türkdən dönmələr» adlandıran erməni kilsəsinin katolikosu **II Qareginin** müsəlman soydaşlarının siyasi perspektivini nəzərə alaraq, 2010-cu il aprel ayının 24-də – qondarma «erməni soyqırımı»nın ildönümündə etdiyi moizədə əvvəlki radikal mövqeyini yumşaldaraq «müsəlman

28 Степанян Д. Принять христианство, одновременно исповедуя ислам, невозможно. // «Ноев ковчег», №18-19 (270-271) октябрь 2015

29 Кристоармяне или скрытые армяне: многомиллионный пример исламизации христиан. - <http://ru.aravot.am/2016/03/29/204920/>

30 "Türkiye'de 4 milyon Ermeni var" iddiası. / 09.12.2014/ - <http://www.cnnturk.com/haber/dunya/turkiyede-4-milyon-ermeni-var-iddiasi>

31 Оганнисян І.Церковь — постсекулярная или постсакральная? - http://carnegieendowment.org/files/PeC_59_59-74.pdf

erməni qardaşların» müdafiəçisi kimi danışmış və fikirlərini bu sözlərlə təmməlamışdır: «**Dinini dəyişməyə məcbur edilən, öz etnik kimliyi barədə danışmaqdan qorxan insanlar da soyqırımını qurbanlarına aid edilməlidirlər**».³²

Lakin Ermənistanın və onun havadarlarının açıq və gizli söylərinə baxmayaraq, Türkiyədə müsəlman və xristian erməni icmaları arasında «Birləşmiş Ermənistan» naminə ortağ mənafə birliyinin yaradılması, onların vahid siyasi mərkəz ətrafında təşkilatlanması hələlik arzu etdikləri səviyyəyə yüksələ bilməmişdir. «Erməni məsələsi»ndə ciddi maneə hesab olunan bu problemi İstanbulda erməni dilində çıxan həftəlik «Aqos» qəzeti, erməni vəqfləri və dərnəkləri gündəmdə saxlasalar da, əsas maneəni həmin icmalar daxilində Türkiyə dövlətçiliyinə və «erməni məsələsi»nə fərqli mövqələrin olmasında görürlər. Məsələn, qəzetin köşə yazarı **Baqrat Esdukyan** təklif edir ki, intellektual və siyasi baxımdan daha üstün olan İstanbul erməniləri təşkilatlanma işində təşəbbüsü ələ almalı, din fərqlərini nəzərə almadan Türkiyə ermənilərinin etnik birliyinə nail olmalı, «etnik kimliklərini unudan» müsəlman ermənilərin öz identikliklərinə qayıtması yolunda ciddi fəaliyyət göstərməlidirlər.³³

Əslinə qalsa, Türkiyənin müsəlman ermənilərinin «etnik və dini kimliklərinin bərpası» heç də yeni təşəbbüs deyildir. Erməni türkoloqu **Ruben Melikyanın** sözlərinə görə, hələ XVII-XIX əsrlərdə Rusiya imperiyası Osmanlı dövləti ilə başladığı müharibələr ərəfəsində müsəlman ermənilərin «xristian dininin doğma ağuşuna qaytarmaq» məsələsini gündəmə gətirmiş, onların arasında təbliğat aparmaq, öz tərəflərinə çəkmək niyyəti ilə Osmanlı dövlətinin müxtəlif regionlarına xüsusi ekspedisiyalar göndərmişdi.³⁴ XX əsrin əvvəllərindən etibarən isə Türkiyə ərazisində yaşayan müsəlman ermənilərin xristianlaşdırılması təşəbbüsü geosiyasi rəqiblərin – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Rusiyanın, sonralar isə SSRİ-nin diqqət mərkəzində olmuş, bu amildən rəsmi Ankaranın siyasi iradəsinə təsir göstərilməsində istifadə edilmişdi. BMT-nin sələfi olmuş Millətlər Liqasının Assambleyasında 1920-ci il dekabr ayının 16-da ABŞ-ın «Erməni xalqının xilasına yönəlmiş söylərin gücləndirilməsinə dair» qətnaməsinin müzakirəsində «zorən islamlaşdırılmış ermənilər» mövzusu qaldırılmışdı. Bundan başqa, elə həmin il Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə Türkiyə ərazisində «erməni milli dairəsinin» yaradılması, «erməni uşaqlarının zorən müsəlman

32 Melkonyan R. The study of the issue of islamized armenians in turkey: problems and prospects.

- http://www.noravank.am/upload/pdf/6.Ruben_Melkonyan_01_2012_21_CENTURY.pdf

33 Меликоян Р. Об отношениях христиан и насильно исламизированных армян Турции. /Август 2012/

- <http://theanalyticon.com/?p=2302&lang=ru>

34 Оганян С. Иновёрные армяне Турции: вчера, сегодня, завтра, и современные проблемы амшенских армян. /01.04.2017/ - <http://www.nt.am/ru/news/236542/>

edilməsi» məsələləri Millətlər Liqasında müzakirəyə çıxarılmışdı. Lakin o da maraqlıdır ki, Avropada, ABŞ-da, Yaxın və Uzaq Şərqdə, Türkiyədə məskunlaşmış katolik, protestant, lüteran, bapüst, pravoslav, hətta mormon və buddist ermənilərin milli və ənənəvi dini kimliklərinə qayıdışı məsələsi indiyədək nə siyasi, nə dini, nə də etnoloji diskussiyaların mövzusu olmuşdur.

Müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, Türkiyə ərazisində yeni etnik separatizm mənbəyinin yaradılması məsələsinin aktuallaşdırılması, bu dövlətin ərazisində, Yaxın və Orta Şərq, Cənubi Qafqaz regionlarında yaşayan kriptotermənilərin, müsəlman ermənilərin «insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi» bəhanəsi altında təşkilatlanaraq Türkiyə dövlətçiliyinə qarşı pozuculuq fəaliyyətinə istiqamətləndirilməsi tədricən «daxili etnosiyasi problemlər» çərçivəsindən çıxaraq, beynəlxalq müzakirə predmeti səviyyəsinə qaldırılmaqdadır. Ümumiləşdirilmiş nəticələrə əsasən, son illər qondarma «erməni soyqırımı» iddialarının möhkəmləndirilməsi üçün «zorən islamlaşdırılmış ermənilər» mövzusunun gündəmə gətirilməsi və onun Türkiyə dövlətçiliyinin təməl prinsipləri, ərazi bütövlüyü, ictimai-siyasi sabitliyi əleyhinə yönəldilməsi aşağıdakı səbəblərdən qaynaqlanır:

- *SSRİ-nin süqutundan sonra regiondakı hərbi-siyasi tarazlığın pozulması. Türkiyənin yeni geosiyasi strategiyasında Şimali Afrika, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz regionlarının xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi. Dünyada ikiqütblü sistemin aradan qaldırılması ilə Türkiyənin Qərb dövlətləri üçün «bufer zonası», «birinci müdafiə kordonu» funksiyalarını əsasən itirməsi;*
- *Türkiyənin son dövrlərdə iqtisadiyyatda və beynəlxalq münasibətlər sistemində əhəmiyyətli uğurlara nail olması, yürütdüyü çoxvektorlu xarici siyasətin, islam ölkələri, türk dövlətləri ilə inteqrasiya tempinin artması və regional lider statusuna yönəlik səylərinin effektivliyi;*
- *Türkiyənin Yaxın Şərqdəki münaqişələrin həllində və transsərhəd energetika siyasətində müstəqil geosiyasi oyunçu olmaq planları və bu planların reallaşdırılması üçün yürütdüyü strategiya ilə fəvqəldövlətlərin geosiyasi və geoiktisadi maraqları arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi;*

- *Türkiyə Respublikasının daxili siyasətdə həyata keçirdiyi liberallaşma və etnik mərkəzdənqaçma prosesinə səbəb olan zərərli «demokratik açılım» təşəbbüslərinin yaratdığı problemlərdən Türkiyə dövlətçiliyinə qarşı istifadə olunması. Son dövrlərdə Türkiyə cəmiyyətində siyasi qütbləşmənin dərinləşməsi və konservasiya edilmiş etnik-dini ziddiyyətlərin reanimasiyası. Türkiyənin Avropa İttifaqına üzv olmaq məqsədilə apardığı siyasi-hüquqi islahatlar nəticəsində xalqlar və dinlər arasında etnomədəni münasibətlərdə siyasi tələblərin tədricən üstün xarakter alması. Separatçı qruplaşmaların bu islahatları öz siyasi məqsədlərinin təminatuna istiqamətləndirməsi;*
- *Türkiyə ərazisində etnik və dini separatizmin təşkilatlanması və mərkəzləşdirilməsi meyillərinin artması. Türkiyənin konfederativ, ən yaxşı halda isə federativ dövlət olmasına dair çağırışların intensivləşməsi;*
- *müasir Türkiyənin daxili siyasətində dini identikliyin (ümmət) tədricən dominant status əldə etməsi, bu istiqamətdə aparılan təbliğatın etnik və dini azlıqlarda müqavimətə səbəb olması. Xarici qüvvələrin bu amildən istifadə edərək ziddiyyətləri siyasi müstəviyə yönəltməsi;*
- *Erməniistan Respublikasının Türkiyədəki müsəlman erməni icmalarını təşkilatlandırmaqla bu ölkədə özünə sosial baza formalaşdırmaq, onların vasitəsilə islam təşkilatlarına, Yaxın və Orta Şərqi, Qafqaz və Cənubi Qafqazın, Rusiyanın, Mərkəzi Asiyanın müsəlman icmalarına nüfuz etmək planları;*
- *Erməniistanın və onun havadarlarının Türkiyə və Azərbaycana yönəlmiş siyasi-ideoloji təsir variantlarının tükənməsi, «müsəlman ermənilər» kimi «kreativ» vasitənin dövrüyyəyə buraxılması.*

Müsəlman ermənilər mövzusunun siyasiləşdirilməsi ilə əlaqəli bir terminoloji üsulu da diqqətə çatdırmaq istərdik. Əslində polikultural cəmiyyət daxilində sırf etnomədəni xarakter daşıyan bu məsələnin məqsədli şəkildə qabardılması, istənilən müəllif və ya siyasətçinin bu mövzuya münasibəti onların həmin müsəlmanlar qrupunu necə adlandırmasında özünü bürüzə verir. Belə ki, etnomədəni tədqiqatlar üçün tamamilə normal və elmi olan «**müsəlman ermənilər**» anlayışı Türkiyə əleyhinə hazırlanan əksər materiallarda «**zorən islamlaşdırılmış ermənilər**» və ya «**müsəlmanlaşdırılmış ermənilər**» ifadələri ilə əvəz olunur və bu zaman onların guya «dini etiqadlarının dəyişdirilməsinə məcbur edilməsi» vurğulanır. Zahirən liberal mövqe görüntüsü yara-

Həm yeni, həm də... yenə «erməni məsələsi»

dan müəlliflərin, məsələn, «Aqos» qəzetinin materiallarında isə hər iki radikal mövqeli tərəfləri qane etmək məqsədilə «islamlaş(dırıl)mış ermənilər» və ya «müsləmanlaş(dırıl)mış ermənilər» kimi əcaib, daha dəqiq desək, mövqesiz terminlərdən istifadə olunur.

XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində Türkiyənin müxtəlif bölgələrində yaşayan müsləman və xristian erməniləri

Bu məqam Amerika təhlilçisi, vaxtilə ABŞ Dövlət Departamentinin SSRİ-də milli məsələlər üzrə xüsusi müşaviri olmuş **Pol Qoblun** «Eurasia Da-

ily Monitor» qəzetində dərc etdirdiyi «İslamlaşdırılmış ermənilər: körpü, yoxsa təhlükə?» (*Islamicized Armenians in Turkey: A Bridge or a Threat?*) məqaləsində də özünü göstərir. Ermənistan etnoqraflarının və türkoloqlarının fikirlərinə əsaslanan həmin məqalədə bildirilir ki, bəzi etnik qrupların identiklikləri onlar üçün nəzərdə tutulmuş standart qəliblərə uyğun gəlmir. Bununla da həmin qrupları öz tərkibində görmək istəyən dövlətlər və ya icmalar üçün müəyyən problemlər yaratmaqla, onlardan öz maraqları naminə istifadə etmək fikrinə düşən xarici qüvvələr üçün perspektivli təsir vasitəsinə çevrilirlər.³⁵ Lakin tanınmış analitik müsəlman ermənilər və həmşinlilərə dair qənaətlərində birtərəfli olmuş, onların etnik identiklik problemlərindən danışarkən, yalnız erməni mənbələrinə istinad etməklə kifayətlənmişdir. Məsələn, P.Qobl erməni alimi **Hovan Simonyanın** subyektiv qənaətlərinə sökənərək, Türkiyədəki həmşinliləri «**müsəlman cəmiyyətinə inteqrasiya edilə bilməyən erməni mənşəli, bir qayda olaraq, ermənicə danışan, amma islam dininə etiqad edən etnik qrup**» adlandırmışdır. Onu da vurğulamışdır ki, həmşinlilərin «nə türk, nə də erməni icmalarına hələ də daxil ola bilməməsi bir tərəfdən Ermənistanın və Rusiyanın onlara siyasi maraqlarını artırmış, digər tərəfdən yeni problemlərin mənbəyinə çevirmişdir».³⁶

Pol Qobl qeyd edir ki, Qərbi Ermənistan Milli Şurasının deputatı, etnoqraf **Saida Ohanyan** Rusiyanın radikal millətçi «Reks» portalına verdiyi müsahibədə əminliklə bildirir ki, «islamlaşdırılmış ermənilər» qrupu yaxın dövrlərdə Moskvanın Ankara ilə olan problemlərinin həllində həm ideoloji, həm də siyasi təsir vasitəsinə çevrilə bilər. Belə ki, «**ermənilərin ictimai-siyasi təfəkkürü Qərbi Ermənistanın, o cümlədən Həmsin bölgəsinin müstəqillik qazanmasının labüdlüyünü hələlik dərk edə bilməsə də, o günün uzaqda olmamasına, tarixi vətənimizin geri qaytarılmasına və erməni xalqının əzəmətli həyat ağacının yenidən çiçəklənəcəyinə əminik!**».³⁷

S.Ohanyanın mülahizələrinin birinci hissəsində – «ermənilərin ictimai-siyasi təfəkkürünün dərkətmə» məsələsində həqiqət vardır. Bu gün Ermənistan cəmiyyəti təkcə siyasi mənsubiyyətə görə deyil, həm də regional mənşəyə görə parçalanmış və bu ziddiyyət getdikcə kəskin xarakter almaqdadır. Bütün bunlar isə bu ölkədə ermənilər arasında etnik-dini birliyin siyasi və deklarativ xarakter daşmasını, «milli həmrəyliyin» hakimiyyət tərəfindən deyil, məhz kilsə vasitəsi ilə istiqamətləndirildiyini bir daha təsdiqləyir. Yaranmış vəziyyət

35 Goble P. *Islamicized Armenians in Turkey: A Bridge or a Threat?*, Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 14 Issue: 46, April 5, 2017, - <https://jamestown.org/program/islamicized-armenians-turkey-bridge-threat/>

36 Hovann H. Simonian, ed., *The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey*, London, 2015

37 Goble P. *Islamicized Armenians in Turkey: A Bridge or a Threat?*, Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 14 Issue: 46, April 5, 2017, - <https://jamestown.org/program/islamicized-armenians-turkey-bridge-threat/>

Ermənistən cəmiyyətinin bütövlüyünə yönəldilən mifik «ümumerməni milli ideologiyasını» da zəiflətməş, «vahid erməni millətini» kastalara parçalamışdır. Məsələn, İrəvan xanlığı dönməmindən burada yaşayan ermənilər özlərini «**kaqats**», yəni «şəhərli» adlandırdılar. «**Kro**» ifadəsi isə bir qayda olaraq 1850-ci ildən etibarən Osmanlı toraqlarının cənub ərazilərindən, indiki Suriyanın şimalından köç edərək İrəvan və Gəncə ətraflarında məskunlaşmış xristian (*qriqorian*) kürdlərin «erməniləşmiş» törəmələrinə aid olunur. Danışıda «**daşkahay**» (*yerli dialektdə - «gəlmə həylər»*) adlandırılan «elitar» təbəqə isə XIX əsrdə İran və Türkiyə ərazilərindən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilərdən ibarətdir. Ermənistənda yaşayan «**Tiflis erməniləri**» özlərini «etnik bohema» hesab edir, digərlərini aşağı təbəqədən olduqları üçün bəyənirlər. «**Daşkahaylar**» isə Bakı və Qarabağ ermənilərini, özlərini erməni kimi identifikasiya edən həmsəniləri «təmiz qanlı» olmadıqları üçün onları həqarətlə «**turki motor**» (*türk motorlu*) və «**şurtvats**» (*bic doğulmuş, türkdən dönmə, dinini satan*) adlandırdılar. Digər qrup – «**parska hay**» kimi tanınan və əsasən SSRİ dövründə buraya köçürülmüş imkanlı İran erməniləri isə bir kənara çökilərək həm Gürcüstan, həm Ermənistən, həm də Azərbaycan ermənilərinə «soysuz-köksüz sovet erməniləri» deyirlər.

Hazırda ölkədə hakim siyasi-maliyyə elitəsi sayılan «**Qarabağ klanı**» və yerli ermənilərin «Ermənistən qruplaşması» arasında gedən mənafə mübarizəsi, «irəvanlı-qarabağlı» qarşıdurması pik həddə çatmış, ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatını, hətta ordunu da öz cənginə almışdır. Bu gərginlik Köçəryan-Sarqsyan ittifaqının girovlarına çevrilən, həm işğal olunmuş ərazilərdə, həm də Ermənistənda yaşayan sadə Qarabağ ermənilərinin vəziyyətini, onlara münasibəti daha da pisləşdirmişdir. Ziddiyət və qarşılıqlı nifrət o həddə çatmışdır ki, əhalisinin əksər hissəsi gəlmə «şurtvatlardan» – dönmələrdən ibarət olan Mets Mazra kəndinə (*vaxtilə azərbaycanlıların yaşadığı Böyük Məzrə kəndi*) səmişin daşınması üçün iki avtobus ayrılmışdır. Qarşıdurma olmasın deyə, onların birinə yalnız «yerlilər», digərinə isə «gəlmələr» əyləşirlər. Özünü «Azərbaycan erməni» adlandıran, bu gün Ermənistənda didərgin taleyi yaşayan və özünün dediyi kimi «İrəvanın girovlarından» olan **Stella Arutunyanın** sözlərinə görə, hazırkı rejim Azərbaycandan gələn ermənilərdən istifadə edərək, xarici təşkilatlardan onlara göndərilən külli miqdarda yardım vəsaitini mənimsəməkdədirlər. O deyir: «**Biz müxtəlif xalqlarıq. Yerli ermənilərlə bir yerdə yaşaya bilmərik. Bu mümkün deyil. Hətta mən suriyalı ermənilərdən daha çox şəfqət görürəm. Burada hamı sənə yad, gəlmə kimi baxır. Azərbaycanda isə hər şey fərqli idi. Əgər siz bir prob-**

lemlə üzləşirdinizsə, hansı azərbaycanlıya yaxınlaşsaydınız, köməyini əsirgəməyəcəkdi. Ermənistanda, buradakı ermənilərdə isə insanlara münasibət fərqlidir. Yerli ermənilərə dərdinizi, çətinliyinizi desəniz, dərhal vəziyyətdən istifadə edib, sizi ayaqlar altına atmağa çalışacaqlar».³⁸

Bu gün monoetnik – təkmillətli adlandırdığımız din və məzhəblərin praktiki olaraq hər biri, o cümlədən qriqorian kilsəsi də yaranışının ilk mərhələsində etnik müxtəlifliyi ilə seçilmişdi. Lakin orta əsrlərin əvvəllərində hay etnosunun bu xristian məzhəbi daxilində tədricən üstünlük təşkil etməsi sayəsində qriqorian kilsəsinin milli rəngarəngliyi pozulmuş, həm haylar, həm də həmin inanca tapınanlar coğrafi ərazi mənsubiyyətinə (*Armina, Ərməniyyə*) görə «erməni» kimi tanınmışlar. Bu tarixi gerçəkliyi bəzi erməni tarixçiləri və siyasətçiləri də etiraf etməkdədirlər. Məsələn, ümumerməni «Ramkavar-Azatakan» Partiyasının ABŞ və Kanada ofisinin nümayəndəsi, Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü *Edmond (Yervand) Azatyan* həmin reallıqları belə ifadə edir: «**Biz müxtəlif xalqlardan ibarətik... Qanımız oxşasa da, dillərimiz bir-birinə təxminən bənzəsə də, dünyagörüşlərimiz fərqlidir. Demək olar ki, antipodlarıq**».³⁹

Antipodların sayının süni şəkildə şişirdilməsinə, onları vahid etnos ətrafında birləşdirmək və təşkilatlandırmaq söylərinə isə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində başlanılmışdı. 1908-ci ildə İstanbul ermənilərinin patriarxi, arxiyepiskop Şinork Qaluştyan Qüds şəhərindəki moizəsində «əyalət ermənilərini» aşağıdakı qruplara ayırmışdı:

1. *Könnüllü olaraq islam dinini qəbul etmiş ermənilər. Onlar xristian ermənilərlə bütün əlaqələrini kəsmiş və türklərin içərisində yaşayırlar. Onların sayı bir milyona çatır (?)*
2. *Üç nəsil əvvəl islamlaşdırılmış ermənilər. Onlar öz əşirətlərini yaratmış və heç kəsə qoşulmurlar.*
3. *Zorən islamlaşdırılmış ermənilər. Onlar erməniliklərini qoruyub-saxlaya bilmiş, İstanbulla köçdükdən sonra məhkəmə yolu ilə pasportlarındakı «müsəlman» sözünün «erməni» kəlməsi ilə əvəz edilməsinə nail olmuşlar.*
4. *Köklü əyalət erməniləri. Onlar bütün çətinliklərə baxmayaraq, xristian erməni olaraq qalmışlar. İstanbul ermənilərinin böyük hissəsi bu insanlardan ibarətdir.*⁴⁰

38 Bakı ermənisi Ermənistanın iç üzünü açdı. /17.09.2016/ - <http://www.moderator.az/news/151741.html>

39 С чего начинается Родина? /09.02.2009/ - <http://sarinfo.org/torosyan/09022009t.shtml>

40 Haçjian A. Patrik Şinorkun Anadolu ermenileri və bugünün müslüman ermenileri için kullandığı dördlü sınıflandırma. // Müslümanlaşdırılmış ermenilər. Konferans təbliğləri, Kasım, 2013, Hrant Dink Vəfki, İstanbul, 2015

İran parlamentinin erməni əsilli deputatı, daşnak **Karen Xanlaryan** (*Xanlari*) təmsil etdiyi dövlətin maraqlarını nəzərə alaraq, həmin məsələyə arxiyepiskop Qaluştyandan fərqli yanaşmış, ermənilərin təsnifatını əyalətlə məhdudlaşdırmamış, Türkiyəyə «etnoqrafik səfərləri» nəticəsində burada yaşayan bütün erməniləri aşağıdakı kateqoriyalara bölmüşdür:

1. *Üç əsas «erməni xristian məzhəbindən» (qriqorian, katolik, protestant) birinə mənsub olan və İstanbul erməni icmasına inteqrasiya edilmiş «rəsmi» ermənilər.*
2. *Həmşinililər də daxil olmaqla bütün müsəlman ermənilər.*
3. *Etnik mənsubiyyətlərini başqalarından gizlədərək müsəlman olduqlarını söyləyən, lakin yaddaşlarında etnik kökləri ilə bağlı məlumatları mühafizə edən gizli ermənilər.⁴¹*

Bu tipli təsnifatların hazırlanması, siyasi tələblərə uyğunlaşdırılması Ermənistanda da davam etməkdədir. Məsələn, yuxarıda adı çəkilən türko loq **Ruben Melkonyan** Ermənistanın müsəlman ermənilərə dair siyasətini nəzərə alaraq, Şərqi Anadoluda, Qara dəniz bölgəsində və İstanbulda yaşayan bütün erməniləri dini mənsubiyyətə görə deyil, etnik özünüdərk prinsipi əsasında cəmi iki qrupa bölməklə kifayətlənmişdir:

1. *Etnik kimliklərini və xristian dininə mənsubiyyətlərini qorumuş ermənilər.*
2. *Etnik mənşələrinin erməni olduqlarını bilən, lakin assimilyasiya edilmiş ermənilər.*

Bununla belə, hazırda Ermənistanın milli identiklik sarıdan ən böyük problemi məhz ermənilərin məlum və naməlum «etnik qruplarının» dəqiq təsnifatının, xüsusilə «erməni identikliyinə» meyarlarının hələ də dəqiq müəyyən olunmamasıdır. Nəticədə, bir çox hallarda erməni dilinin guya 250 (?) dialektə bölündüyünü nəzərə alaraq, onların hər birinin «hayların qədim etnik qrupuna» məxsus olması iddia edilir. Son elmi-siyasi materiallarda yeni bölgülərə də rast gəlinir. Lakin həmin təsnifatlarda fantastik, hətta paranoial ideyalar elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Məsələn, tarix elmləri namizədi **Karine Qriqoryan** «Erməni xalqının subetnik qrupları» adlı əsərində bu

41 Karen Ханлари. Армянский этно-религиозный элемент в «Анатолии (1991-2005гг)» /07.11.2007/ - <http://forum.vardanank.org/index.php?showtopic=128>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

xalqın aşağıdakı etnik qruplardan ibarət olduğunu göstərir:

- *çərkəzohaylar* və ya *erməllər* – Şimali Qafqazda adıq dilində danışan «dağ erməniləri»;⁴²
- «*irandilli ermənilər*», «*tatdilli ermənilər*» və ya «*tat ermənilər*» – irandilli xalqların assimilyasiyasına məruz qalan ermənilər;
- *zoklar* – Ermənistan alimlərinin fikrincə, Naxçıvan ərazisindəki Aqulis (Əylis) kəndində yaşamış ermənilər Bəzi elmi qənaətlərdə isə zokların qriqorian məzhəbinə tapınmış yəhudilər olduqları bildirilir;
- *satlar* – qriqorian məzhəbinə tapınan yunanlar;
- *həmşinilər* – Ermənistanın əsas etnosiyasi hədəfi olan qrup. Onlar haqqında kitabda ətraflı məlumat veriləcəkdir;
- *boşa* və ya *lomlar* – qriqorian məzhəbli etnik qaraçılar;
- *Novonaxçıvansk (Don) və Krum erməniləri* – Qazaxıstan alimi Anatoli Qarkavets onları «erməni qıpçaqlar», xristianlığın qriqorian məzhəbinə tapınan türklər kimi təqdim edir;⁴³
- *franklar* - katolik ermənilər;
- *müsəlman ermənilər* - islamın sünni, ələvi və şiə məzhəbli erməniləri;
- *tumbullular* - «erməni dərvişləri» də adlandırılan, ilin bir hissəsini Məkkə və Mədinədə müsəlman zahidlər kimi sədəqə yığmaqla keçirən, digər hissəsində isə Qüdsün xristian məbədlərində rahiblik edən dini sekta üzvləri və s.

K.Qriqoryanın təsnifatında **protestant, yezidi, pravoslav ermənilər** «etnik qrup» kimi göstərilənlər də, özlərini «türk», kürd», «laz», «ərəb» kimi identifikasiya edən ermənilər, udin, tat və türk kökənli Qarabağ «erməniləri», «kripto (gizli) ermənilər» heç bir qrupa aid olunmamışdır.

Hazırda Türkiyə ermənilərinin siyasi rüporu olan həftəlik «Aqos» qəzeti də «kriptoermənilər» mövzusuna toxunmadan bu ölkədə yaşayan soydaşlarını üç qrupa ayırır:

1. *Türkiyədə dini və etnik azlıq kimi yaşayan xristian ermənilər.*
2. *Ermənistan dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra iqtisadi, sosial problemlər üzündən Türkiyəyə iş dalınca gəlmiş mühacir ermənilər (Ermənistan vətəndaşları). 2010-cu ilin mart ayında Türkiyənin Baş*

42 Арутюнян Р. Армяне-таты - кто они? -https://www.google.az/url?sa=t&rcrct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwih79S07-XTAhViMJoKHdjoDS4QFggiMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.nv.am%2Fmir-i-mi%2F26834-2013-04-09-06-25-44&usq=AFQjCNH6JSvC7JnMDQ7ipegiknPLaRDevg

43 Гаркавец А. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. Алма-Ата: «Наука» АН КазССР, 1987

naziri Rəcəb Tayib Ərdoğan BBC televiziya kanalına verdiyi müsahibədə onların sayının 100 min nəfər olduğunu, bu ermənilərə tolerant münasibət bəsləndiyini bildirmişdir.

3. *«Özünə «erməniyəm» deyən və müsəlman olan, ən azı sənədlərdə müsəlman olduğunu yazan» ermənilər.⁴⁴*

Bununla belə, hazırda Ermənistan alimləri və siyasətçiləri bir araya gələrək, «müsəlman ermənilər» adlandırdıqları dini icmanı aşağıdakı etnik qruplara bölməyi siyasi cəhətdən daha məqsədəuyğun hesab ediblər:

- **müsəlman ermənilər** – *islam dininin sünni və ya şiə məzhəbində olan, lakin özlərini «erməni» kimi identifikasiya edənlər (Türkiyə, Suriya, İraq, İran, İordaniya, Livan);*
- **əsl kriptormənilər** – *1915-ci il hadisələrindən sonra islamı zorən qəbul edən və həqiqi etnik mənsubiyyətlərini səylə gizlədənlər;*
- **Cənubi Qafqaz kriptorməniləri** – *«Azərbaycanda XVI-XVII əsrlərdə islam dinini qəbul edən və tamamilə assimilyasiya olunan ermənilər». 1915-ci il hadisələrindən sonra «müsəlman türklər» kimi Cənubi Qafqazda (Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində və indiki Ermənistan ərazisində) məskunlaşanlar Azərbaycanda etnik mənsubiyyətlərini «türk» (azərbaycanlı), «kürd» etnonimləri altında gizlədənlər və bölgələrdə «əhalinin əsas hissəsini təşkil edən Qarabağ, Şirvan və Naxçıvanın müsəlman erməniləri»;*
- **həmşinililər** – *«erməni xaqının subetnik qrupu» kimi təqdim olunurlar. Hazırda Türkiyədə, Rusiyanın cənub regionlarında (Şimali Qafqazda), Qazaxıstanda, Qırğızıstanda yaşayanlar Sünni, ələvi, qismən də şiə müsəlmanlara bölünüblər. Həmşinililərin əsas hissəsi özünü «etnik türk» kimi identifikasiya edir.*

Qeyd edildiyi kimi, Ermənistanın və Türkiyə əleyhinə siyasətdə onu dəstəkləyən məlum xarici dairələrin taktiki planlarına əsasən, «kriptormənilər» və ya «müsəlman ermənilər» mövzusunun həm daxili etnik-dini, həm də beynəlxalq münasibətlər səviyyəsində müzakirələrə çıxarılması rəsmi Ankaranın qondarma «erməni soyqırımı»nı tanımasında effektiv təzyiç vasitəsi olmalı, İrəvana mövqe üstünlüyü qazandırmalıdır. Bu kontekstdə bəzi məqamlar xüsusilə diqqət çəkməkdədir. Birincisi, Ermənistan Respublikası, qriqorian kil-

44 Türkiyədəki üç fərqli Ermeni kimliyi. /17.10.2016/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/16758/turkiye-deki-uc-farkli-ermeni-kimligi>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

səsi və erməni diasporası müsəlman ermənilərin etnik və dini identikliklərinə qayıtmasını, «tarixi vətənləri olan Qərbi Ermənistanı siyasi hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasını» siyasiləşdirdikləri halda, Türkiyənin hakimiyyət dairələrində, siyasi təşkilatlarda yer tutan, dövlətin siyasi qərarlarına, ictimai rəyə təsir etmək imkanına malik olan gizli ermənilərin adlarının və lobbicilik fəaliyyətlərinin açıqlanması qapalı mövzu sayılmaqdadır. Belə ki, ictimai nüfuz malik olan və etnik kimliklərinə qayıdan nüfuzlu kriptormənilərin bir çoxunun adlarının ictimailəşdirilməsi, onların türk, kürd, türkman, laz və s. içərisində «erməni» kimi leqallaşdırılması arzuolunmaz sayılır. Bu hal həm Ermənistanın, həm də onun tərəfdarlarının Türkiyədəki «nüfuz agentlərinin» və siyasi dayaqlarının ifşası və itirilməsi kimi dəyərləndirilir. İctimai nüfuz malik olmayan gizli ermənilərin toplum halında «etnik və dini köklərə qayıdış» Ermənistanı dövlət siyasəti və kilsə səviyyəsində alqışlansa da, lobbicilik fəaliyyətinə cəlb edilənlərin de-şifrə olunması qətiyyətlə təqdir edilmir.

Sağlıqda «mömin müsəlman» kimi tanınan erməni Fərman Gezin vəsiyyətinə əsasən, ölümündən sonra onun cənəzəsi İstanbuldakı erməni kilsəsindən qaldırılmışdı (2014-cü il) ⁴⁵

Bir sıra təhlilçilərin, məsələn, 2003-2010-cu illərdə Türkiyə Konstitusiyaya Məhkəməsinin üzvü olmuş **Mustafa Yıldırımın** fikrincə, ölkəsində etnik və dini zəmində yaranan bütün qarşıdurmalar maraqlı dövlətlərin siyasi layihələri olmaqla yanaşı, AKP iqtidarının bəzi sabiq nümayəndələrinin Avropa İttifaqı və ABŞ ilə əlaqələri genişləndirmək naminə yürütdükləri liberal təmayüllü «demokratik açılım» və onun tərkib hissəsi olan «etnik açılım»

⁴⁵ 60 yıl önce Müslüman olan Ermeni adamın cenazesi kiliseden kalktı. /17.12.2014/ - <http://t24.com.tr/haber/60-yil-once-musulman-olan-ermeni-kadının-cenazesi-kliseden-kalkti,280767>

(*erməni açılımları, kürd açılımları, laz açılımları və s.*) təşəbbüslərinin uğursuz nəticələridir. Bu layihələrin həyata keçirilməsi üçün ABŞ-ın, Avropa İttifaqının, Almaniyanın müxtəlif təşkilatları Türkiyədə müsəlman ermənilərin və həmsəkinlərin sıx yaşadlıqları ərazilərə, xüsusilə Türkiyə üçün strateji əhəmiyyət daşıyan Qara dəniz bölgəsinə böyük məbləğdə vəsait yönəltmişlər.⁴⁶

Ermənistanın «Arminfo» informasiya agentliyinin 2015-ci ildə yaydığı məlumatda bildirilir ki, ABŞ-ın xüsusi xidmət orqanları vaxtilə Türkiyənin şimal-şərq ərazilərində rəsmi Ankara üçün yeni etnosiyasi problemin – müsəlman ermənilərdən ibarət müstəqil «**Ermənistan İslam Respublikasının**» yaradılması mümkünlüyünə dair qapalı tədqiqatlar aparmışlar.⁴⁷

Onu da əlavə edək ki, ABŞ Dövlət Departamentinin 2017-ci ildə dünyada insan hüquqlarının mühafizəsinə dair hazırladığı hesabatda Türkiyə Respublikası əsassız olaraq erməniləri etnik və dini mənsubiyyətlərinə görə diskriminasiya etməkdə, onların nifrət obyektinə çevirilməsində, ən nəhayət, «erməni» etnoniminin ölkədə aşağılayıcı ifadə kimi işlədilməsində ittiham olunmuşdur.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin siyasi mühitində **Xalqların Demokratik Partiyası (HDP)** və **Cümhuriyyət Xalq Partiyası (CHP)** «Kimliyə dönüş» proqramının icrasına – kriptormənilərin və həmsəkinlərin etnik və dini identikliklərinə qayıtmasına lobbicilik dəstəyi göstərməkdədirlər. Bu amil bir tərəfdən həmin partiyaların «gizli ermənilər» ayrı-ayrılıqda perspektivli elektorat kimi yanaşmaları, digər tərəfdən isə HDP-nin və CHP-nin aparıcı funksionerləri içərisində bu qrupa aid edilən şəxslərin olması ilə bağlıdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Türkiyənin təhlükəsizlik orqanlarında təkcə siyasi təşkilatların içərisində deyil, PKK və YPG kimi terrorçu təşkilatlarda da ermənilərin, o cümlədən kriptormənilərin fəaliyyət göstərmələri barədə təkzibolunmaz faktlar toplanmışdır.

Etnik mənsubiyyətini gizlədərək etnik qruplar içərisində pozuculuq fəaliyyəti göstərən, onları Türkiyənin ərazi bütövlüyü əleyhinə fəaliyyətə istiqamətləndirən, separatçı-terrorçu qruplaşmaların tərkibində döyüş əməliyyatlarında, dinc əhaliyə qarşı terror aktlarında fəal iştirak edən «gizli ermənilər» dair bir sıra ifşaedici materialların müəllifi olan professor **Yusuf Halacoğlu** bu məsələnin Türkiyə dövlətçiliyinə və milli təhlükəsizlik mənafələrinə ciddi

46 Şifre Çözücü: «Project Democracy. /09.12.2016/ - <http://kaziminci.blogspot.com/2016/12/sifre-cozucu-project-democracy.html>

47 Степанян Д. «Армяне-мусульмане» в современной геополитике. /08.10.2015/ - <http://www.kavkazoved.info/news/2015/10/08/armyane-musulmane-v-sovremennoj-geopolitike.html>

təhdid olmasına əmindir. Onun qənaətinə görə, Qərbi və Ermənistanın siyasi leksikasında «kriptoermənilər», «gizli ermənilər», «islamlaşdırılmış ermənilər», «konvert ermənilər» və «dönmə ermənilər» adlandırılan etnosiyasi qrupun bəzi nümayəndələri xarici dövlətlər tərəfindən ələ alınaraq Türkiyənin dövlət orqanlarına və siyasi təşkilatlarına nüfuz etdirilmiş və «özgə yuvasına qoyulan ququ quşu yumurtası» funksiyasını yerinə yetirməkdədirlər. Nəticədə, Türkiyə dövlətinin siyasi iradəsinə, ictimai rəyə təsir qüvvəsini artıran, üzvlərinin sayı və kimliyi haqqında dəqiq məlumat olmayan, hətta «qatı türkçü», «radikal millətçi», «kürd millətçisi», «mühafizəkar dinçi», «liberal demokrat» pərdəsi altında gizlənən bu qruplaşma bu gün qapalı lobbilərdə təşkilatlara bilmiş, xarici «tərəfdaşları» ilə intensiv əlaqələr qurmağa nail olmuşdur.

Türkiyə mətbuatında, siyasət dünyasında özünə möhkəm yer etmiş belə gizli qruplaşmanın əsas hədəflərindən biri də «bir millət – iki dövlət» olan Türkiyə və Azərbaycan arasındakı münasibətlərdir. Belə ki, Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılması, Ermənistanla iqtisadi-ticari əlaqələrin qurulması təşəbbüsündə, qardaş dövlətin bəzi şəhərlərində və ali məktəblərində Azərbaycan əleyhinə konfransların təşkilində, Tigran İsmayılyan adlı erməni rejissorun «Qarabağda ermənilərin azərbaycanlılar tərəfindən soyqırımına məruz qalması» haqqında çəkdiyi filmə Türkiyə Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin mükafatının verilməsində də həmin lobbicilik fəaliyyətinin izləri vardır.⁴⁸

Y.Halacoğlunun gizli ermənilərin öz etnik kimliklərinin açıqlanmasının Türkiyənin milli təhlükəsizlik maraqlarına cavab verməsinə dair çağırışı ölkədə birmənalı qarşılanmamışdır. Maraqlıdır ki, bu təklifin əleyhinə tək-cə cəmiyyətin liberal təbəqəsi deyil, ermənilər, o cümlədən ələ həmin gizli ermənilər çıxış etmişlər. Hətta «Hürriyyət» qəzeti ittiham dolu məqaləsində Y.Halacoğlunu «irqçi» adlandıraraq, tədqiqatçıya belə bir ritorik sual vermişdir: «**Görəsən, hansı səbəbə görə bu ermənilər öz adlarını dəyişməli (erməni adlarını götürməli – A.Q.) və «müsəlman» kimi təqdim olunmalıdırlar?**»⁴⁹ Ermənistanlı politoloq Martik Qasparyan isə bir tərəfdən bu sualın cavabını verir, digər tərəfdən isə Türkiyəni gözləyə bilən təhlükəni nişan verir: «**Öz etnik mənşələrini gizlədən ermənilər türk millətçiləri üçün əsl başağrısına çevrilmişlər. Onların fikrincə, kriptoermənilər «lazım olan vaxt» ayağa qalxıb Türkiyəni iflic vəziyyətinə sala biləcəklər.**»⁵⁰ Erməni mənəbləri də məhz kriptoermənilərin öz etnik kimliklərini gizlədərək məs-

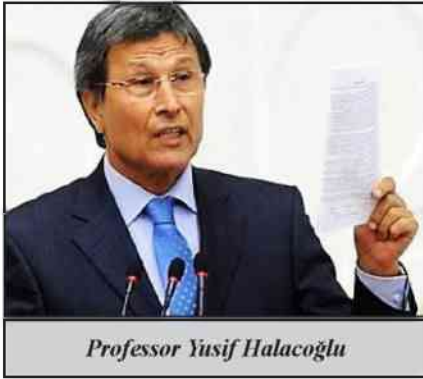
48 Bulut A. Medyadaki gizli Ermeniler! /24.12.2011/ – yenicaggazetesi.com.tr/medyadaki-gizli-ermeniler-21013yy.htm

49 Иновёрные армяне Турции: вчера, сегодня, завтра. /06.04.2017/ - <http://www.gumilev-center.ru/inovernye-armyane-turcii-vchera-segodnya-zavtra/>

50 Гаспарян М. Тучи не могут долго скрывать солнечный свет. Москва: Травант, 2010

cidlərdə cümə namazı qıldıklarını, evdə qapalı şəraitdə isə qədim erməni dini ayinlərini icra etdiklərini, «vətən» bildikləri Ermənistanın təəssübünü çəkdiklərini vurğulayırlar. Onlar hətta yaş, sosial və digər fərqləri nəzərə almadan yalnız öz gizli icmaları daxilində ailə qururlar. Belə ki, «icma daxilində bağlanan nikahlar Türkiyə kriptormənilərində etnik özünüdərk hissənin sübutlarından biri sayılır».⁵¹

Y.Halacoğlu tədqiqatlarında onu da bildirir ki, 1915-ci il hadisələrində ermənilərin iddia etdikləri kimi 1,5 milyon erməni öldürülməmişdir. Belə ki, «soyqırımına məruz qalanlar» kimi təsnif edilənlərin 644 min 900 nəfəri müxtəlif vaxtlarda Türkiyəyə geri dönmüşlər. «**Bəs bu ermənilər haraya getdilər? Onların bir qismi sonrakı illərdə ölkəni tərk etmiş, böyük hissəsi isə islam dinini seçib Türkiyə cəmiyyətinə qarışmışdır. Oxuduğum mənbələr, görüşdüyüm insanlar, topladığım məlumatlar mənə çox sayda insanın sağ və salamat olduğunu, kiminin etnik kimliyini dəyişdirdiyini və ya müsəlman olduğunu göstərdi.**»⁵²

Y.Halacoğlunun və onun kimi düşüncələrin fikrincə, Türkiyənin hər bir vətəndaşının dövlətin onlara verdiyi

hüquqlardan istifadə edərək öz etnik və dini kimliyini açıq şəkildə daşımaq hüququ vardır və mənşəyini gizlətməyə heç bir əsas və ya bəhanə yoxdur.

Bu istiqamətdə araşdırmalar aparan mütəxəssislərin fəaliyyəti nəticəsində Türkiyə ərazisində və xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən separatçı-terrorçu təşkilatlarda da «erməni izi» aşkar edilmişdir. Məsələn, PKK təşkilatının və HDP-nin fəalları olan **Şemdin Sakık, Ruşen Tapanacı, Meryem Tabaş, Maruf Altın, Mehmet Sait Yalçın, Levent Kayadağ, İdris Sefil, Akif Yadigarogulları, Kutbettin Akşula, Semra Bakır, Meryem Tabaş, Abdulaziz Özdemir, Levent Kayadağ, Mehmet Öztunç, Orhan Ölsen, Hacı İçer, Hatice Arat, Sidar Şimşək, Edip Yıldız, Haşim Benek, Ayhan Kaysi** və bir çox başqalarının «kürd» deyil, erməni əsilli xristian və ya müsəlman olmaları da iddia edilməkdədir. Y.Halacoğlu onu da yazır ki, «**Müsəlmanlığı və özlərini «türk» olaraq qəbul etmiş insanlar Anadoluya gəlmiş və burada yerləşmişlər.**

51 Yenə orada

52 Ersin Kalkan. Sabiha Gökçen'in 80 Yıllık Sırrı'. // «Hürriyet», 21 Şubat 2004

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

Araşdırmalarımızda «kürd» dediyimiz insanların əslində türkman əsilli, «kürd-ələvi» olaraq tanınanların erməni kökənlı olduğunu gördük. Ölkəni bölməyə çalışan TİKKO və PKK terror qruplaşmalarının içində yer alan insanların bir çoxu «kürd» kimi qələmə verilən erməni dönmələridir. TİKKO və PKK kürd hərəkəti deyildir». ⁵³

HDP-nin mitinqlərində bir qayda olaraq erməni-daşnak liderləri ehtiramla yad edilir və əsl etnik kimliklər xatırlanır

Digər türkiyəli araşdırmaçı professor **Salim Göhcə** isə gizli ermənilərlə əlaqəli başqa bir mövzunu gündəmdə saxlamaqdadır. Türkiyədə minlərlə ərəbləşmiş erməninin də olduğunu sübuta yetirən alim kürdlərin içərisinə qatılan ermənilər barədə bunları bildirir: «Kriptoermənilərlə bağlı illər boyu apardığımız araşdırmalarda amerikalı mütəxəssislərin qeydlərindən də istifadə edilmişdir... Tuncelidə 50 min nəfər erməni ələvilərin içərisinə daxil olmuşdu. Bu gün «kürd-ələvi» dediklərimiz də bunlardır... Bu fikirlərimi 1841-1863-cü illərdə Amerika missionerlərinin araşdırmaları da təsdiqləyir». Başqa bir sitat: Türkiyə Silahlı Qüvvələri Jandarm baş komandanı general **Eşref Bitlis** (1993-cü ildə müəmmalı təyyarə qəzasında həlak olmuşdur) xaricdən maliyyələşən terrorçu qruplaşmaların himayədarları və onların məqsədləri barədə kəşfiyyət xarakterli məlumatlara istinadən demişdir: «PKK üzvlərinin 70%-i İranda hərbi təlim keçmiş ermənilərdən ibarətdir. Onların həqiqi vəzifəsi Türkiyənin inkişafına mane olmaqdır. Maliyyə qaynaqları isə Böyük Britaniya və Almaniya». ⁵⁴

53 PKK ASALA Terör Örgütü ve Tüm Gerçekler. -

www.fibhaber.comhttp://www.fibhaber.com/gundem/pkk-asala-terror-orgutu-ve-tum-gercekler-h705.html

54 Ertuğrul Özkök. Bir dönemin perde arkası trafiği. // "Hürriyet", 21 Ağustos 2009. - http://web.archive.org/web/20090821083010/http://www.hurriyet.com.tr:80/yazarlar/12311704.asp?yazarid=10

İran parlamentinin deputatı, Türkiyədəki müsəlman ermənilərdən və «Qərbi Ermənistan»dan bəhs edən «Ermənilərin qayıdışı» kitabının müəllifi **Karen Xanlaryan** (*Xanlari*) da PKK-nın liderləri arasında erməni əsilli olanlar haqqında məlumatlıdır. O, «Qərbi Ermənistanda erməni etnodini elementi» adlı məqaləsində yazır: «**Öcalanın erməni əsilli olması haqqında ilk məlumatı hələ 1990-cı ildə Türkiyənin Daxili İşlər Nazirliyi yaymışdı. Bu informasiya BMT-yə ünvanlanan hesabatlarla da daxil olunmuşdu.**⁵⁵ **PKK-nın maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmiş Behçet Cantürkün sözlərinə görə, 1950-ci ildə Diyarbəkirdə doğulmuş Abdulla Öcalanın atası kürd, anası isə müsəlman ermənidir. «Türkiyə» qəzeti isə 2002-ci ildə işıq üzü görün saylarının birində PKK-nın idarə heyətinin üzvü Nuriye Kesbirin, mərkəzi komitə üzvlərindən Bekir Pakrçianın və Musa Haçevinin erməni əsilli olduğunu bildirir.**⁵⁶

Qeyd edildiyi kimi, müsəlman ermənilər kontekstində PKK-ASALA əlaqələri Türkiyənin hüquq - mühafizə və xüsusi xidmət orqanlarının da diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ 2002-ci ildə «Milliyyət» qəzeti rəsmi mənbələrə istinadən, «güc strukturlarının kompüterlərində PKK sıralarında vuruşan 800 erməni haqqında informasiyanın olması» haqqında məlumat yaymışdır. Bitlis tank diviziyası əldə etdiyi kəşfiyyət məlumatına görə isə hər yeddi PKK üzvündən biri etnik ermənidir. PKK-nın ələ keçirilmiş elektron-məlumat bazasında bu barədə xeyli fakt müəyyən edilmişdir. Məsələn, Saylakaya erməni kəndindən olan müsəlman (*erməni*) Hüseyn Sarıçığək 1988-ci ildə türk ordusuna müqavimət göstərəkən öldürülmüşdür.⁵⁷

Tanınmış tədqiqatçı **Salim Göhcə** *də Türkiyənin «Kayseri Hakimiyyət» qəzetinə verdiyi müsahibədə xaricdən idarə olunan «gizli ermənilər» məsələsinin siyasi müstəviyə çıxarılmasını və dövlətin milli təhlükəsizlik maraqlarına təhdid xarakteri almasını xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Həmin müsahibədə maraq kəsb edən bəzi məqamları diqqətinizə çatdırırıq:*

- **«Gizli ermənilər» dedikdə kimləri nəzərdə tutursunuz?**
- *«Gizli xristianları». Onlar zahirən müsəlman kimi görünən, amma gerçəkdə qriqorian xristian olanlardır. Lakin ermənilər arasında həqiqi müsəlman olanlar, bu həyat tərzini sürən insanlar da var. Kriptomüsəlmanlar in-*

55 Situation in Turkey, Interim report of the Special Rapporteur of the Commission on Human Rights on the elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief, Addendum 1, General Assembly, 11 August 2000

56 Ханларян К. Армянский этнорелигиозный элемент в Западной Армении. // «21-й ВЕК», № 2, 2005.

57 Ханлари К. Армянский этно-религиозный элемент в «Анатолии» (1991-2005гг). /07.11.2007/ - <http://forum.vardanank.org/index.php?showtopic=128>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

diyədək təhdid kimi dəyərləndirilmədikləri üçün dövlət bu məsələyə müdaxilə etməmişdir.

- **Elə isə «gizli ermənilər»in fəaliyyətində hansısa bir təhlükə varmı?**

- *Təəssüf ki var Xüsusilə son illərdə erməni qrupları onlarla bağlı fəaliyyətlərini genişləndirmişlər Etnik kimliyə qayıdış təbliğatı aparır, maddi yardım göstərirlər.. Sabah onların Türkiyənin qarşısına torpaq, təzminat tələbləri ilə çıxarılacaqlarına inanıram... ASALA-nı maliyyələşdirən Gülbenkyan Fondunun 1980-ci ildə keçirilmiş iclasında Türkiyənin regionda nüfuzunun zəiflədilməsi məqsədilə PKK-ya yardım göstərilməsi qərara alınmışdır... PKK-nın içərisində erməni kökənli terrorçuların varlığı və bir çoxunun isə öldürülməsi haqqında da məlumat vardır».*⁵⁸

Türkiyə dövlətinin separatçı-terrorçu PKK təşkilatına qarşı mübarizəsi, zənn edildiyi kimi, «lokal münaqişə» və ya «Türkiyənin daxili işi» deyildir. Əslində, bu hərbi qarşıdurma Türkiyə Respublikasının hüdudlarını çoxdan aşaraq Yaxın və Orta Şərq, Avropa və Cənubi Qafqaz dövlətlərini əhatə etməkdədir. Bu gün PKK-nın fəaliyyəti, xüsusilə Ermənistana hərbi-siyasi əlaqələri Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına ciddi təhdidlər yaratmaqdadır. Kütləvi informasiya vasitələrində müxtəlif mənbələrə istinadən təşkilatın öz dayaq bazalarını, təlim düşərgələrini İraqın Qəndil dağından Dağlıq Qarabağa – Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə köçürməsi, Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatlarda Ermənistana silahlı qüvvələri ilə PKK üzvlərinin çiyin-çiyinə döyüşməsi, mərkəz Laçın şəhəri olmaqla «kürd muxtariyyətinin» yaradılması planları haqqında məlumat müntəzəm şəkildə yayılmaqdadır. Türkiyə mətbuatı kəşfiyyat mənbələrinə istinadən yazır ki, PKK hələ 2007-ci ildə İraqdakı 10 düşərgəsini Qarabağda yerləşdirmək barədə qərar qəbul etmiş, bu məqsədlə təşkilatın xüsusi nümayəndələri işğal altında olan Azərbaycan bölgələrində olmuş, yeni bazalar üçün 12 boşaldılmış kəndin ərazilərini bəyənmişlər. Qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» rəhbərliyi ilə ilkin razılaşmaya əsasən həmin bazalar üçün Şuşa, Füzuli və Laçın bölgələrinin ərazisi nəzərdə tutulmuşdur.⁵⁹

Azərbaycan qardaş Türkiyənin həmin terrorçu qruplaşmaya qarşı mübarizəsinin bilavasitə iştirakçısı olmasa da, daima PKK-nın hədəfindədir və onun rəsmi Bakıya ünvanladığı bütün hədə və şantaj cəhdləri Ermənistanın və regiona dair siyasi-iqtisadi planları olan himayədar dövlətlərin maraqları ilə «mö-

58 Gizlənən ermənilərin ihanət oyunları. /18.01.2016/ - <http://www.kayserihakimiyet2000.com/gizlənən-ermənilərin-ihənət-oyunları-4/>

59 Valiyev A. Reviving a Forgotten Threat: The PKK in Nagorno-Karabakh. /20.12.2007/ - <https://jamestown.org/program/reviving-a-forgotten-threat-the-pkk-in-nagorno-karabakh/>

cüzəli şəkildə» üst-üstə düşməkdədir. Məsələn, vaxtilə bu terrorçu qruplaşma Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan üçün mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttinin tikintisinə diversiya əməliyyatları ilə mane olmağa çalışmışdır. Hətta PKK-nın hərbi qanadı olan YPG-nin lideri **Murad Qarayılan** bildirmişdir ki, «**Kürdüstan (Şərqi Anadolu) ərazilərini keçən boru xətti Türkiyə ordusunun təcavüzkar əməlləri üçün iqtisadi resurs xarakteri daşıyacaqdır. Bu səbəbdən ona qarşı partizan əməliyyatlarının keçiriləcəyi istisna deyildir.**»⁶⁰ Onu da vurğulayaq ki, M.Qarayılan 2015-ci ilin oktyabr ayının 28-də Türkiyə Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin barəsində axtarış elan edilən terrorçular siyahısının «qırmızı kateqoriyasına» daxil edilmişdir.

PKK-HPG-nin hərbi bazalarının birində çəkilmiş bu fotosəkil Ermənistan və kürd separatizmi arasında mənafə birliyini bir daha təsdiqləyir. Şəkildəki terrorçular arasında «müsəlman» və «kürdləşmiş» ermənilər də vardır. Ortada isə PKK-HPG-nin lideri Murad Qarayılan əyləşmişdir. Şəkildə Ermənistan Respublikasının bayrağı üzərində «Qərbi Ermənistan»ın konturları təsvir edilmişdir. Şəkil İranın araznews.org saytından götürülmüşdür»⁶¹

ASALA və PKK arasında mənafə birliyi əslində Ermənistan Respublikasının kürd separatizmi ilə əməkdaşlığının təzahürüdür və «müsəlman ermənilər», «kürdləşmiş ermənilər» məsələləri, «Kimliyə dönüş», «Qarabağa qayıdış» proqramları gündəmə gətirildikdən sonra həmin əlaqələr daha açıq və intensiv xarakter almağa başlamışdır. Məsələn, ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən PKK üzvlərinin Ermənistan silahlı birləşmələrinin tərkibində Azər-

60 Yenə orada

61 <http://www.araznews.org/fa/?tag=%D9%BE-%DA%A9-%DA%A9&paged=5>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

baycana qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsi, erməni «könüllülərin» Türkiyə ərazisində terror-təxribat aktlarını həyata keçirmələri, İrəvan yaxınlığında PKK-nın hərbi hospitalının, qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nda terrorçuların təlim-məşq düşərgələrinin fəaliyyətə başlaması haqqında kifayət qədər təkzibedilməz sübutlar toplanmışdır. Eyni zamanda, erməni işğalı altında olan nəzarətsiz bölgələr hər iki rejimin silah və narkotik maddələr qaçaqmalçılığı üçün tranzit ərazilərə çevrilmişdir. Rəsmi İrəvanın ilkin planına əsasən, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində «müsəlman kürd muxtariyyəti»nin yaradılmasına dair vədlər yüzlərlə peşəkar PKK terrorçusunu «Dağlıq Qarabağ Respublikası»na cəlb etməli, Ermənistən silahlı qüvvələrinin tərkibində döyüşməyə həvəsləndirməli idi.

Türkiyə kütləvi informasiya vasitələrinin 2016-cı ildə yaydığı məlumata əsasən, PKK-nın Qəndil və Qamışlıdakı düşərgələrinin döyüşçüləri, o cümlədən 400 nəfərlik «Ağrı qartalları» adlanan qrupu erməni əsilli terrorçular - **Lübnan Qaradağ, Hemaran Kervaçyan və Servet Bağopşinin** başçılığı ilə Ermənistanı daxil olmuş və oradan da Qarabağa gətirilmişdir. Etnik xristian və müsəlman ermənilərdən, kürdlərdən və «kürdləşmiş ermənilərdən ibarət olması ehtimal edilən dəstə bir müddət Ermənistanın Vardenis bölgəsindəki qapalı düşərgədə hazırlıq təlimləri keçmiş və sonra Azərbaycanın erməni işğalı altında olan Ağdam, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında yerləşdirilmişdir. Məlumata əsasən, bu planın təşəbbüskarlarından biri isə **Kürdüstan Cəmiyyətləri Assosiasiyası (KCK – Koma Civaken Kurdi Stan)** idarə heyətinin üzvü **Bese Hozat** idi.⁶² Türkiyənin digər mənbələri isə həmin qrupun tərkibində 120 nəfər Suriyalı müsəlman erməninin də olduğunu bildirirlər. Bundan başqa, Türkiyə mediası sosial şəbəkədə PKK/HPG döyüşçülərinin Qarabağa gətirilməsinə dair videosüjetlər də yaymaqdadır.⁶³

2015-ci ilin dekabr ayının 19-da Ermənistan ordusunun kəşfiyyat-diversiya qrupunun Qarabağın işğal altında olan ərazilərindən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mövqelərinə növbəti hücumu uğursuzluqla nəticələnmiş, düşmən itki verərək geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Öldürülən «ermənilər» arasında əslən kürd olduğu bildirilən Ermənistan vətəndaşı, PKK-nın üzvü **Fidar Aloyan** da vardı. «Türkiyə» qəzetinin yazdığına görə, onun cənazəsi Ermənistanın və PKK-nın bayraqlarına sarınaraq dəfn edilmişdir. Həmin dövrlərdə Ermənistanın müdafiə naziri olmuş **Seyran Ohanyan** yaxın ətrafı ilə terrorçunun matəm mərasimində iştirak etmiş, ailəsinə başsağlığı vermiş,

62 400 PKK'lı Dağlıq Qarabağ'a göndərildi. /07.04.2016/ - <http://www.haberhergun.com/dunya/400-pkli-daglik-karabag-a-gonderildi-h47059.html>

63 PKK Qarabağda – Türkiyə mediası yayınladı – VİDEO. /25.07.2017/ - http://www.interpress.az/74301-pkk-qarabada-trkiy-medias-yaynlad-vdeo.html#.WZNI0FVJY_4

onun «erməni və kürd xalqlarının azadlığı uğrunda mübarizədə» böyük xidmətlərindən ağız dolusu danışımsındır.⁶⁴

1. Seyran Ohanyan F. Aloyanın ehsan süfrəsi qarşısında. Mərhumun ehsan mərasimi xristian erməni ənənələri əsasında təşkil edilmiş, süfrəyə spirtli içki şüşələri də qoyulmuşdur.
2. Terrorçu F. Aloyan Ermənistanın və PKK-nın bayraqları ilə birlikdə dəfn olunmuşdur

Digər bir fakt: Kanadadakı erməni icmasının rəhbərlərindən olan, qondarma «Qərbi Ermənistan» və «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nda konsertlər təşkil edən pianoçu-missioner **Raffi Bedrosyan** ABŞ-da çıxan «**Armenian Weekly**» qəzetində dərc etdirdiyi «Türkiyədə islamlaşdırılmış və ya gizli ermənilərin acınacaqlı vəziyyəti» (*The Plight of Hidden or Islamized Armenians in Turkey*) adlı məqaləsində maraqlı bir məqama toxunmuşdur. O, «erməni kimliyinə qaytarılmaq» məqsədilə Ermənistanə gətirilmiş kriptormənilərin təfəkküründə «vətənpərvərlik hissinin» tədricən oyanışına toxunaraq bunları yazır: «Yerevanda diyarbəkirli bir gənc bizə dedi: «Ermənistanə gəlməmişdən əvvəl mən kürd idim və illər uzununu kürdlərin hüquqlarının qorunması üçün mübarizə aparırdım. Atam ölüm ayağında erməni olduğumuzu dedi. İndi Ermənistandan Diyarbəkirə erməni kimi qayıdıram. Sonra isə Artsaxa (*Qarabağa*) getmək, orada erməni kimi döyüşmək istəyirəm».⁶⁵

Türkiyənin bütün aparıcı siyasi partiyalarına «kriptormənilərin» sızdırılmasına dair materiallar, o cümlədən son dövrlərdə **Fətullah Gülənin** də «dönmə erməni» olması, onun rəhbərlik etdiyi dini-siyasi hərəkatın da «kriptorməni məsələsinə» ciddi yardım göstərməsi barədə ifşaedici məlumatlar vaxtaşırı ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmaqdadır. Məsələn, F. Gülənin yerlisi

64 Ermeni Bakan PKK'lı teröristin cenazesinde. Ermenistan Savunma Bakanı Seyran Ohanyan, 19 Aralık 2015'te Karabağ'da öldürülen PKK'lı teröristin evini ziyaret etti, <http://www.takvim.com.tr/guncel/2016/02/20/ermeni-bakan-pkkli-teroristin-cenazesinde>

65 The Plight of Hidden or Islamized Armenians in Turkey. /18.11.2016/ - <http://armenianweekly.com/2016/11/18/the-plight-of-hidden-or-islamized-armenians-in-turkey/>

və haqqında kifayət qədər məlumatlı olan AKP-nin Ərzurumdan olan millət vəkili **Orxan Deligöz** onun anasının etnik yəhudi, atasının isə İrandan köç etmiş erməni ailəsinin övladı olduğunu açıqlamışdır.⁶⁶ Yeri gəlmişkən, Ermənistanın «Novosti Armenii» – «News.Am» internet qəzeti də bu barədə təsdiqləyici material yaymışdır. Türkiyənin «Yeni Şəfəq» qəzeti isə 2015-ci ilin aprel ayının 10-da Fətullah Gülənin 1965-ci ildə İstanbul erməni Qalustyana göndərdiyi məktubun mətnini dərc etmişdir. Məktubda bildirilir: «1915-ci ildə ermənilərə edilən böyük soyqırımını nifrətlə yad etməkdən yan keçə bilmədim. Öldürülən, qətl edilən insanların nə qədər böyük insan olduklarını dərin bir hissiyyatla oxuyur, onları ehtiramla yad edirəm. Böyük peyğəmbərinizin – İsa əleyhissalamın övladlarının müsəlman olan cahil insanlar tərəfindən qətl edilməsini qınayıram».⁶⁷

Ən nəhayət, türkiyəli jurnalist, «Yeni Akit» qəzetinin köşə yazarı **Əbdurrahman Dilipak** «Yenə erməni məsələsi» başlıqlı məqaləsində kriptormənilərin etnik kimliklərinə qayıdışı bəhanəsi altında gizlənən təhdidlər haqqında emosional, lakin sadə dillə bunları bildirir: «Almaniyada özünə «türk» deyən və ermənilərin «soyqırım» iddiasına «evet» deyən ermənilərdən, «Çırpınırdı Qara dəniz» türküsinin də guya bir erməniyə aid olduğunu söyləyənlərdən xəbəriniz varmı? İddialara görə, aramızda türkləşmiş və müsəlman olmuş çox sayda müsəlman erməni var. İndi tək-tək də olsa, ortaya çıxır, dərnəklərini qurur, internet səhifələrini yaradırlar. Belələrinə yardım edənlər isə bizdən deyildir. Onlar kimi ingilislər, fransızlar, kimi də amerikalılarla iş birliyinə girən, Çanaqqala savaşında Almaniyaya yardım edən içimizdəki xainlərdir... Bu məsələ burada bitməyəcək. Diqqətli olaq. Cəhənnəmin yolları bəzən xoşniyyətli daşlarla döşənir».⁶⁸

Xatırladaq ki, hələ 1773-cü ildə Hindistanın Mədrəs şəhərində qəbul edilmiş «İlk Ermənistan Konstitusiyasının» 7-ci maddəsində dinindən və məzhəbindən dönmə ermənilər haqqında ultimativ şəkildə yazılırdı: «Müqəddəs Erməni kilsəsində vətiz edilən (xaç suyuna salınan) və qeydiyyatda düşən, lakin sonralar xristian dinindən imtina edən hər bir erməni ölümə layiqdir».⁶⁹ Həmin sənəddən təqribən üç yüz il vaxt keçsə də, qriqorian kilsəsinin «dönmələrə» münasibəti o qədər də dəyişməmişdir. Kilsənin bu gün də er-

66 AK Partili vəkil açıqladı: Gülən'in babası Ermeni. /02.11.2016/ - <http://www.haber7.com/guncel/haber/2201612-ak-partili-vekil-acikladi-gulenin-babasi-ermeni>

67 Gülən 1965'te Ermeni Patrik'e gönderilen mektupta Büyük Soyqırım diyor. /10.04.2015/ - <http://www.ermeni-haber.am/tr/news/2015/04/10/Yeni-%C5%9Eafak-G%C3%BClen-1965-te-Ermeni-Patrik-e-g%C3%B6nderilen-mektup-ta-B%C3%BCy%C3%BCK-Soyk%C4%B1r%C4%B1m-diyor/55381>

68 Yine Ermeni meselesi. -

<http://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/abdurrahman-dilipak/yine-ermeni-meselesi-15293.html>

69 Армяне-мусульмане» в современной геополитике. /08.10.2015/ - <http://russia-armenia.info/node/21316>

məni cəmiyyətinə təlqin etdiyi əsas prinsipə görə, erməni etnik identikliyinə müəyyən edən yeganə amil onların xristian dini identikliyidir. Təsadüfi deyildir ki, Ermənistan Respublikası Konstitusiyasında dinin dövlətdən ayrı olması barədə müddəə öz əksini tapsa da, sənəddə açıq şəkildə deyilir: «**Ermənistan Respublikası Müqəddəs Erməni Həvari kilsəsinin erməni xalqının mənəvi həyatında milli kilsə olduğunu və milli mədəniyyətin inkişafında, milli özünəməxsusluğun qorunmasında müstəsna missiyaya malik olduğunu etiraf edir**» (maddə 8;1).⁷⁰

Bununla belə, Türkiyədə yaşayan ermənilərin dini və siyasi liderləri kriptoermənilərin etnik və dini kimliklərinin bərpasında erməni-qriqorian kilsəsinin imkanlarına, bir çox hallarda «türkləşmiş ermənilər» adlandırdıqları müsəlman ermənilərə etimadsızlıq hissinin nə vaxtsa aradan qaldırılmasına böyük ümidlər bəsləyirlər. Hələ 2007-ci ildə İstanbulun sabiq erməni patriarxi **Mesrop Mufatyan** demişdir ki, 1915-ci il deportasiyası zamanı bir çox erməni islam dininə keçsə də, erməni kilsəsi onları vahid xalqın bir parçası kimi qəbul etməlidir. Onun postunu müvəqqəti əvəz edən arxiyepiskop **Aram Ateşyan** isə bəyan etmişdir ki, «**Türkiyə qanunlarına görə, hər bir vətəndaş pasport şöbəsinə gedib dinini dəyişə bilər. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, biz onu dərhal xristian erməni kimi tanımalıyıq! İstanbul kilsəsində altı aylıq dini kurslarımız fəaliyyət göstərir. Bu kurslar vasitəsilə həmin**

II Mesrop Mutafyan

şəxslərin öz dini köklərinə qayıdırsa nə dərəcədə hazır olduqlarını müəyyən edəcəyik. **Bütün bunlardan sonra patriarxlıq onların həqiqətən də xristian erməni olmaları barədə sənəd təqdim edəcəkdir. İl ərzində İstanbulda 60-70 müsəlman erməni özünün xristian kimliyinə qayıdır.** O da maraqlıdır ki, vaxtilə «Türkiyə demokratikləşdikcə, insan hüquqları təmin olunduqca minlərlə insan öz dininə qayıdacaqdır» deyən A.Ateşyan bir müddət əvvəl «müsəlman kürdlər» kimi tanınan bacısını və onun nəvələrini – 33 yaşlı Measure Kaplanı və 28 yaşlı Cihan Beskisizi vəftiz edərək həm xristian, həm də erməni kimliklərinə qaytarmışdır. Measure Kaplan «Hürriyyət» qəzetinə müsahibəsində əvvəlki həyat təzləri barədə demişdir: «**Müsəlman qon-**

70 Конституция Республики Армения с изменениями. /Принята 06.12.2015/ - <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus>

şularımızın, iş yoldaşlarımızın içərisində müsəlman kimi yaşadığ. Hətta davranışımızla onlardan daha çox müsəlman olduğumuzu deyə bilərəm. Ailə içərisində, bizim kimilər arasında isə erməni kimliyimizi qorumağa çalışdıq».⁷¹

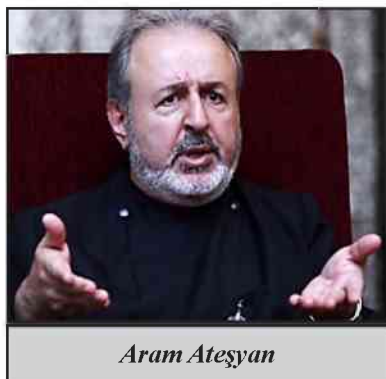
Lakin o da sirr deyildir ki, siyasiləşmiş qriqorian kilsəsi erməni xalqını birləşdirən vahid dini-mənəvi mərkəz statusunu və əvvəlki nüfuzunu tədricən itirməkdədir. Bundan başqa, özlərini «ən qədim xristianlar» hesab edən ermənilər arasında dini zəmində parçalanma meyli də artmaqdadır. Kilsəyə inamsızlıq, din xadimlərindən narazılıq təkcə Ermənistanda deyil, Türkiyədə də özünü göstərməkdədir. Məsələn, bir müddət əvvəl İstanbulda baş vermiş bir hadisə erməni icmasının narazılığına səbəb olmuşdur. Belə ki, bir nəfər kriptorməni atasının vəsiyyətinə əsasən, onun cənazəsini xristian ayinləri ilə dəfn etmək üçün İstanbuldakı Surb Karapet kilsəsinə müraciət etmişdir. Lakin kilsədə həmin imkansız şəxsdən «göstərilən dini xidmət» müqabilində 8000 Türkiyə lirəsi tələb olunmuşdur. Kilsə hətta mərhumu nişyə dəfn etməyə də razılıq verməmişdir. Əlacsız qalan şəxs atasının cənazəsini məscidə aparmış və şəriət qaydalarına uyğun olaraq pulsuz torpağa tapşırılmışdır.

«Kriptormənilərin» İsa Məsih təliminə qayıdışına yönəlik istənilən söyləri təqdir edən və buna hərtərəfli yardım göstərən Eçmiədzin də müsəlman ermənilərin islam dininə mənsubiyyətlərini saxlamaq şərti ilə etnik identikliklərinə dönməsi istəyində səmimi deyildir. Bunun səbəblərindən biri ermənilərə münasibətdə formalaşmış «xristian dinini ilk olaraq qəbul etmiş xalq», «islam Şərqiində xristianlığın yeganə müdafiəçiləri» kimi saxta miflərin dağılması ehtimalıdır. Hətta şişirdilmiş rəqəmlərə görə, Yer üzündəki 10 milyon xristian erməninin sırasına hipotetik «4-10 milyon islamlaşdırılmış erməninin» əlavə olunması son nəticədə onların «monolit xristian xalq» obrazına nəzərəcarpacaq dərəcədə mənfi təsir göstərəcəkdir. Digər tərəfdən, qriqorian kilsəsinin dominant və «birləşdirici» funksiyası və əhali arasında mövqeyi də zəifləyəcəkdir. Eyni zamanda, «kriptormənilərin» etnik və dini kimliklərinə qaytarılmasının siyasiləşdirilməsi təkcə Ermənistanda deyil, Türkiyədəki erməni icmasında kəskin fikir ayrılığı yaratmışdır. Məsələn, bir vaxtlar qətiyyətlə «ermənilər içərisində müsəlman olanlar erməni deyillər» ifadəsini işlədən arxiyepiskop **Aram Ateşyan** bu gün «müsəlman ermənilər probleminə» siyasi don geyindirilməsinin, xarici dövlətlərin, o cümlədən Ermənistanın bu məsələyə müdaxiləsinin Türkiyədə növbəti etnik gərginlik ocağının yaranmasına xidmət etdiyinə əmindir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, İstanbulun

71 Devletin içindəki gizli Ermeniler! /22.09.2010/ - <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/devletin-icindeki-gizli-ermeniler-14987yy.htm>

sabiq erməni patriarxı **II Mesrop Mutafyan** 2008-ci ildə Habertürk-ə verdiyi müsahibədə Türkiyədə türklər və ermənilər arasında problemlərin yaşanmadığını, qriqorian kilsəsinin fəaliyyətinə heç bir məhdudiyət qoyulmadığını bildirmiş və açıq şəkildə bəyan etmişdir: «**Aramızı pozan missionerlər və Qərb dövlətləridir**». ⁷²

Nisbətən pragmatik düşüncəyə malik olan və türk-erməni münasibətlərində barışdırıcı mövqe tutan, Eçmiədzinin Türkiyədəki daxili siyasi proseslərə müdaxiləsinə qarşı çıxan A.Ateşyanı Ermənistandakı və Türkiyədəki radikal erməni qruplaşmaları dəfələrlə «milli xəyanətkar» elan etmiş və onun din xadimi kimi istefası tələb olunmuşdur. Onu da xatırladaq ki, arxiyepiskop Almaniya Bundeştaqının «erməni soyqırımı»nın tanınmasına dair təşəbbüsünü də qətiyyətlə pisləmiş, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanı ünvanladığı məktubda bu qərarın «erməni xalqında dərin təəssüf hissi yaratdığını» bil-

Aram Ateşyan

dirmişdir. A.Ateşyanın belə mövqeyi Türkiyə cəmiyyətində «müsəlman ermənilər» məsələsinin həm də dinlərarası münasibətlər kontekstində ağırlı mövzu olduğunu göstərmişdir. Bununla belə, A.Ateşyan Türkiyənin Bugün TV kanalına verdiyi müsahibədə ölkə ərazisində bir milyon «gizli erməninin» yaşadığını, bu müsəlmanların təqribən 100 min nəfərinin ya atasının, ya da anasının erməni olmasını, boyunlarında xəlvəti xaç gəzdirdiklərini bildirmişdir. ⁷³ Arxiyepiskop əlavə etmişdir

ki, Türkiyədə «müsəlman kürd» olaraq tanınan ermənilərin də bir qismi hazırda etnik və dini kimliklərinə qayıtmaq ərəfəsindədir.

«Erməni kimliyinə qayıdış» məsələsinin siyasiləşdirilməsinə və müsəlman ermənilərin kilsə ilə əlaqələrinin qurulmasına yönəlik hərəkətin fəalı, sabiq «mömin müsəlman» və eyni zamanda Diyarbəkirdəki Surb Kirakos kilsəsi dini şurasının katibi olan (?) **Qafur Türkay** isə bu fikirdədir ki, qriqorian kilsəsinin «islamlaşdırılmış ermənilərə» etimadsızlığı milli birliyin əldə olunmasına başlıca maneədir. Çünki «**erməni identikliyi heç də dini əlamət deyil, yalnız etnik mənsubiyyətdir**». Ermənistanlı tədqiqatçı,

⁷² Aramızı Bozan Misyonerler ve Batıdır / Western States and Missionaries Destroyed our Relations. /19.12.2016/ - <https://www.youtube.com/watch?v=-QH-VoaHZzQ>

⁷³ Архиепископ Арам Атесян: В Турции проживает миллион «скрытых армян». /30.04.2013/ - <http://novoink.ru/diaspora/46145-arhiepiscope-aram-ateshyan-v-turcii-prozhivaet-million-skrytyh-armyan.html#ixzz4e1E9TGw5>

siyasi elmlər doktoru **Armen Ayvazyan** isə əksinə, bu etimadsızlığın real əsaslara söykənməsinə, islam amilinin, o cümlədən «islamlaşdırılmış ermənilərin» həm Ermənistan, həm də xristian kimi identifikasiya edilən erməni xalqının formalaşmış obrazına ciddi ziyan vura biləcək təhlükə olmasına əmindir. Digər erməni tarixçisi **Tamara Vartanyan** da həmin fikirləri təsdiqləyərək bildirir ki, erməni identikliyi yüzilliklər boyu «kənar dinlərin heç bir müdaxiləsi olmadan» formalaşmışdır və islama tapınan ermənilərin hətta «müsəlman erməni» adlandırılması da qüsurlu sayılmalıdır: **«Bu gün bizim qarşımızda milli identikliyin silinməsi təhlükəsi dayanır. Özlərini xristian kimi dərk etməyən və islam dininə tapınan ermənilərin bu gün erməni cəmiyyətinə inteqrasiyası Ermənistanın milli təhlükəsizlik maraqları üçün ciddi təhdiddir»**. T.Vartanyan onu da əlavə edir ki, bu məsələdə ən vacib amil həmin ermənilərin Ermənistanı özlərinə «vətən» kimi tanıyıb-tanınamasıdır.⁷⁴

Paralel olaraq, islamın sinkretik ələvilik məzhəbinin də erməniləşdirilməsi işliqamətində fəaliyyət gücləndirilmişdir. Erməni əsilli jurnalist **Ali Korkmaz** «Arkadaş» qəzetində (09.05.2015) dərc olunmuş «Türkiyə'de Ermeniler Azınlık Değil, Milyonlarca Ermeni Yaşıyor» məqaləsində qeyd edir ki, «Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın sədri **Armenak Abramyan**, şair **Anjel Dikme**, «Qərbi Ermənistan hökuməti»nin nümayəndəsi **Armen Ter-Sarkisyan** Türkiyə ermənilərinin etnik-siyasi vəziyyətinə həsr olunmuş bütün tədbirlərdə milyonlarla etnik erməninin təkə bu ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatına deyil, islam dininin məzhəb və cərəyanlarına da ciddi nüfuz etdiklərini vurğulayır, üstəlik guya «ermənilərin xristianlıqdan öncə mövcud olmuş və unudulmuş «Arev» (*İşıq*) dini»nin bu gün Şərqi Anadoluda ortaq inanc kimi qorunub-saxlanılmasına dair ağılaşğmaz miflər yaradırlar. Məsələn, məqalədə qeyd olunur: **«Biz ermənilər 301-ci ildən ilk xristian dövlət və millətiyik. TÜRKİYƏ İLK NÖVBƏDƏ ERMƏNİSTANDIR və erməni xalqı bütünlüklə xristianlığa tapınmalıdır. Bəzi ermənilər qədim dinlərində, məsələn, həmin dövrlərdə «ışığı» dini olaraq tanınan dində qalmağı üstün tutublar... Ermənilərin qədim «Arev» dini də vardı, bu, daha sonra «Alevi» (*Ələvi*) kimi dəyişikliyə uğradı. Hazırda ələvilər erməni cəmiyyətinin «Arevi» dinindən gələn insanlardır»**.⁷⁵

Türkiyəli işifadəçilərin sosial şəbəkədə yaydıqları məlumatlara görə, 2015-ci ildən etibarən həmsəhənlilərin sıx yaşadığı Qara dəniz bölgəsinə (*Rizə, Artvin, Samsun, Ordu, Trabzon, Giresun*) Ermənistandan «etnoqraf», «tarixçi»

74 Армянский историк Тамара Вартанян: «Армяне, принявшие ислам, - угроза для безопасности Армении». /22.06.2009/ - <https://golosislama.com/news.php?id=743>

75 Türkiyə'de ermeniler azınlık değil, milyonlarca ermeni yaşıyor. - <http://devrimcikaradeniz.com/turkiyede-ermeniler-azınlık-değil-milyonlarca-ermeni-yaşıyor/>

və «jurnalist» qismində gələn missioner və emissarların fəaliyyəti daha da intensivləşmişdir. Bəzi hallarda «etnoqrafik ekspedisiyalar» adı altında bölgəyə daxil olan emissarlar Qara dəniz regionunun «tarixi Ermənistan» əraziləri olması barədə təbliğat aparırlar. Təsadüfi deyildir ki, Türkiyədə fəaliyyət göstərən 30-dan çox həmşinli dərnəyi 2015-ci ildə Ermənistanın və erməni diasporasının bölgədəki gizli separatçılıq fəaliyyətinə kəskin etirazlarını bildirmiş və bunu yaxın gələcəkdə Ermənistanın rəsmi şəkildə Qara dəniz bölgəsindən torpaq tələb etmə ehtimalları ilə əlaqələndirmişlər. Onların yaydıqları birgə bəyanatda o da bildirilirdi ki, Ermənistan dövləti bu məqsədlə bölgədə özlərini etnik türk kimi identifikasiya edən müsəlman gənclər arasında «ermənilərin dini birliyinə» dair təbliğat aparır, bu mövzuda konfranslar təşkil edir, xüsusi təbliğat qrupları göndərir, müxtəlif vasitələrlə həmşinli ziyalıları ələ almağa çalışır.⁷⁶

Əslində, hələ xilafət yürüşləri dönməmindən etibarən qriqorian kilsəsinin «müsəlman ermənilər» amilinə ehtiyatla və inamsız yanaşmasının, hazırda isə yalnız qondarma «erməni soyqırımı»nın tanınması və mifik «Böyük Ermənistan» kontekstlərində istifadəsinin, ən nəhayət, onların etnik kimliyə qayıdışında xristianlığa dönmələrinin əsas şərt kimi önə çəkilməsinin səbəbləri vardır. Birincisi, qriqorian kilsəsinin siyasi proseslərə müdaxilə etməsi və milli birliyin təməli kimi mövqeyinin getdikcə zəifləməsi son dövrlərdə hətta Ermənistan-dakı xristian ermənilərin digər din və təfiriqlərə, xüsusilə islama maraqları ilə nəticələnmişdir. Təkcə Rusiyada son illərdə islam dininə tapının ermənilərin sayı yüzlərlədir. Moskvada, Qroznıda, Mahaçqalada, Krasnodarda, Maykopda, Soçidə, Sankt-Peterburqda müsəlman ermənilər (onların arasında gənclər çoxluq təşkil

edir) şiə, sünni, sələfi icmalarına daxil olmuşlar. İŞİD qruplaşmasının tərkibində də müsəlman ermənilərin döyüşməsi haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Mətbuatda Suriya hadisələri zamanı xristian və şiə ermənilərin Bəşər Əsəd ordusunun tərkibində, sünni və sələfi ermənilərin isə İŞİD və rejimə müxalif qüvvələr içərisində qarşı-qarşıya gəlmələri və itkiləri, sələfi ermənilərin Ermənistanı muzdlu döyüşçü qismində gəlmələrinin mümkünlüyü barədə

76 Həmsin dernekleri «ermeni» tehlikesine dikkat çekti. /05.03.2015/ - <http://www.milliyet.com.tr/hem-sin-dernekleri-ermeni-tehlikesine-rize-yerelhaber-659181/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

xəbərlər yayılır. Lakin Eçmiədzin yenə də onların «zorən islamaşdırılması» iddiasındadır. Yeri gəlmişkən, 2011-ci ildə, Qurban bayramı günü Yaroslavl məscidinin imam-cüməsi, erməni əsilli **Əbdülməcid Həzrət** (*Artur Manukyanın*) öldürülməsində də erməni kilsəsinin izinin olmasına dair ehtimallar vardır. Artur Manukyan iki il idi ki, ailəsi ilə birlikdə Yaroslavl şəhərində yaşayırdı. İslam dinini qəbul etdikdən sonra «Əbdülməcid Həzrət» adını götürmüş, Özbəkistanda – Buxara mədrəsəsində ali dini təhsil almışdı. Kriminal xronikaya əsasən, 29 yaşında ikən Yaroslavl müsəlman icmasına başçılıq edən imam Əbdülməcid yaşadığı binanın giriş qapısında tapançadan atılan üç atəşlə qətlə yetirilmişdir.

Hazırda Türkiyədə, Gürcüstanda, Livanda, İordaniyada, Suriyada, İranda, hətta Ermənistanda yaşayan yüzlərlə etnik erməni könüllü şəkildə islam dinini qəbul etmiş, müsəlman olmuşdur. Odur ki, təkə qriqorian din xadimləri deyil, Ermənistanın politoloqları və alimləri də hazırda «müqəddəs kilsənin ağuşunu tərək edib digər dinləri qəbul edənlərə», xüsusilə kütləvi şəkildə islam dininə tapınanlara (*2014-cü ilədək MDB məkanında belələrinin sayı 5 min nəfər olmuşdur*) görə narahatlıqlarını gizlətmirlər. Türkoq **Ruben Melkonyan** isə bu barədə təəssüf hissini belə ifadə etmişdir: **«Türkiyəyə köçmüş xeyli sayda erməni qadını orada türklərlə ailə qurmuş və könüllü olaraq islam dinini qəbul etmişdir. Biz bu məsələni mütləq öyrənməli və qarşısını almalıyıq. Əks-təqdirdə, 20-30 ildən sonra XXI əsrin əvvəllərində müsəlmanlaşmış ermənilər haqqında da tədqiqat aparmalı olacağıq»**.⁷⁷

«Erməni məsələsi» kontekstində «islamaşdırılmış ermənilər» mövzusunun fəallaşdırılması qondarma «erməni soyqırımının» daha bir «etnik-dini qurbanlarını» – «ərəbləşmiş ermənilər» məsələsini də gündəmə gətirmişdir. Halbuki Ermənistan alimləri və siyasətçiləri uzun müddət idi ki, bu qrupu diqqətdən kənar saxlamış, hətta ən yaxşı halda öz tədqiqatlarında onlara epizodik yer vermişlər. İş burasındadır ki, digər müsəlman ermənilərlə müqayisədə bu qrup etnik əlamətlərini qismən saxlasa da, ərəb cəmiyyətinə sıx inteqrasiya olunaraq islam dininin, ərəb dilinin və mədəniyyətinin daşıyıcılarından birinə çevrilmişlər. Məsələn, Suriyadakı erməni əsirətlərindən birinin başçısı olan **Şeyx Məhəmməd Mahmud Həkimyanın** sözlərinə görə, **«onlar həm müsəlman, həm də ermənidirlər»**. Erməni tədqiqatçılarının iddialarına baxmayaraq, həmin «erməni-ərəblərin» böyük hissəsinin əcdadları islam dinini xilafət dövründə və ya Osmanlı dövləti dönməndə qəbul etmişlər. Hazırda

77 Армянские политологи обеспокоены переходом в ислам своих сограждан. - <https://www.islamnews.ru/news-25226.html>

onların arasında ələvilər də az deyildir. Türkiyədə isə ərəbləşmiş ermənilər əsas etibarilə ölkənin cənub-şərqində – Batman, Bitlis, Şirak və Muş bölgələrində yaşayırlar. Suriyanın şimal ərəzilərində isə müsəlman ermənilər köçəri ərəb tayfalarına qaynayıb-qarışmış, bir hissəsi öz müsəlman əşirətlərini qurmuşlar.

Hazırda təkcə qondarma «erməni soyqırımı» iddialarının təbliğində deyil, həm də Ermənistanla islam dövlətləri arasında münasibətlərin qurulması istiqamətində də «müsəlman ermənilər» amilinin nəzəri bazasının yaradılmasında Yerevan Dövlət Universitetinin digər türkoloqu, «Azərbaycanda siyasi islam» mövzusunda tədqiqatların müəllifi və həmin universitetdə Azərbaycan dilini tədris edən **Qayane Çobanyan** da xüsusi fəallıq göstərir. Paralel olaraq, Ermənistanın Gənc Türkoloqlar Cəmiyyətinin sədri olan Q.Çobanyan Türkiyə və Yaxın Şərq dövlətlərinin ərəzilərində yaşayan müsəlman ermənilərin sayını artırmaq məqsədilə bu təsnifata «ərəbləşmiş erməniləri» də əlavə etmişdir.

Onun qənaətinə görə, həmin ermənilər Türkiyənin Maraş, Muş, Hatay və Antep bölgələrində, Suriyada (*əsasən Kasaba, Qamışlı yaşayış məntəqələrində, Hələb və Dəməşqdə*), İraqda, İordaniya və Livanda yaşayırlar. Suriyada 200 min etnik erməninin yaşadığını iddia edən Q.Çobanyan onların təqribən yarısının – 100 min nəfərdən çoxunun müsəlman (*ərəbləşmiş*) erməni olduğunu bildirir.⁷⁸ Ermənistanın Suriyadakı müsəlman ermənilərə marağı və onların Azərbaycanın işğal olunmuş ərəzilərində məskunlaşdırılması planı ilə

Qayane Çobanyan

bilavasitə Türkiyədə yaşayan soydaşlarla müqayisədə «ərəbləşmiş ermənilərin» özlərini erməni kimi daha çox identifikasiya etmələridir. Təsadüfi deyildir ki, Suriya hadisələri baş verən kimi Ermənistan nəinki bu ölkədə yaşayan müsəlman erməni əşirətlərini, hətta Türkiyənin Suriya ilə sərhədlərində «zorən islamaşdırılmış» soydaşlarını da birdən-birə xatırlamış, onların Ermənistana köçürülməsinin təşkilinə başlamışdır.

Ermənistan araşdırmaçıları, o cümlədən Qayane Çobanyan «ərəbləşmiş erməniləri» din və ya məzhəb fərqi, etnik kimliklərini dərk etmə səviyyəsinə

78 Həsəpta olmayan sonuq: Araplaşan Ermeniler. - <http://www.siverekname.com/haber/hesapta-olmayan-sonuc-araplasan-ermeniler-5129.html>

görə əsasən dörd qrupa ayrınırlar. Vaxtilə erməni etnoloqu **Akop Çolakyanın** irəli sürdüyü bu təsnifata aşağıdakı qruplar daxil edilmişdir:

1. **Ərəbləşmiş və islamı qəbul etmiş ermənilər.** *Onlar erməni kimliklərini tamamilə unutmalarına, ərəb dilini ana dili hesab etmələrinə baxmayaraq, bəzi erməni kəlmələrini və mədəniyyət elementlərini qoruyub-saxlamışlar.*
2. **Yunan ortodoks və ya yunan katolik kilsəsinə bağlı olan ərəbləşmiş ermənilər.** *Bu qrupun içərisində babalarının mənşə etibarilə erməni olmalarını xatırlayanlar vardır.*
3. **Roma katolik kilsəsinə bağlı olan ərəbləşmiş ermənilər.** *Onlar erməni kimliklərinə dair daha çox məlumatlıdırlar.*
4. **Ərəb dilində danışmalarına baxmayaraq, qriqorian kilsəsinə bağlı ermənilər.** *Bu qrupun nümayəndələri erməni kimliklərini daha çox qorumuş, erməni etnik mədəniyyətinə aidiyyətlərini tam mühafizə etmişlər⁷⁹*

Lakin onlar bununla kifayətlənməmiş, «ərəbləşmiş erməniləri» həm xronologiya, həm də miqrasiya dövrü baxımdan daha iki qrupa bölmüşlər. **Birinci qrupa** xilafət dönəmində və orta əsrlərdə ərəb ölkələrinə köç etmiş və etnik kimliklərini tam və ya qismən itirmiş ermənilər daxil edilmişdir. Müsəlman erməni əsirətləri içərisində yaşayan bu insanları ərəblər «**əl-ərman əl-qüdama**», yəni «köhnə ermənilər» adlandırmışlar. **İkinci qrupun** formalaşması isə sırf siyasi xarakter daşıyır. İddialara görə, bu qrupu təşkil etmiş ermənilər qondarma «erməni soyqırımı»ndan sonra buraya köçürülmüş və ərəb etnomədəni mühitinə «zor gücünə» assimilyasiya olunmuşlar. Qayane Çobanyan Türkiyənin intellektual mərkəzində – İstanbulda «islamlaşdırılmış ermənilərə» həsr edilmiş konfransdakı çıxışında (2013-cü il) bu qrupdan danışarkən «türk qəddarlığına» qarşı «ərəb humanizmini» qoymuş və bu zaman, siyasi mülahizələrə görə, «zorla islamlaşdırılmış və ərəbləşmiş ermənilər» məsələsinə, «erməni qadın və qızlarının zor gücünə ərəblərə ərə verilməsi» iddiasına «insanpərvərlik aksiyası» donunu geyindirməyə çalışmışdı: «**Nizami türk ordusuna qarşı qırx gün ərzində igidliklə müqavimət göstərmiş Musa dağı xalqına qucaq açmış Misiri də unutmamalıyıq. Bəzi ərəb qəbilələri vicdanlarının səsinə dinləyərək çox sayda erməni qorumuşdur. Bir çox erməni (kişiləri – A.Q.) öz qadın-**

79 Çobanyan Q. Araplaşmış ermeniler meselesi. // Müslümanlaş(tırıl)mış ermeniler. Konferans tebliğləri, Kasım, 2013, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015

ların və uşaqlarının həyatını xilas etmək üçün onları ərəb ailələrinə təslim etmişdir. Bunun səbəbi ərəblərin islam dininə mənsub olmalarına baxmayaraq, onların da Osmanlı boyunduruğu altında qalmaları və bir xalq kimi ermənilərlə eyni taleyi yaşamalarıdır». ⁸⁰

Suriyanın şia, ələvi və sünni müsəlman erməniləri

Türk xalqlarına patoloji nifrətini gizlədə bilməyən türkoloq Qayane Çobanyan bütün səmimiyyəti ilə ümumerməni türkofobiyasını və ərəb-erməni qardaşlığını belə bir ifadə ilə zənginləşdirmişdir: «**Böyük mədəniyyət yaranan və türk boylarından daha mütərəqqi xalq olan ərəblərin Osmanlı boyunduruğu altında olması onların təbii inkişafına ciddi maneə idi**». ⁸¹ Q.Çobanyan öz tədqiqatlarında ərəbləşmiş erməniləri də qondarma «erməni soyqırımı qurbanları» kimi təsnif etməyə çalışır. Hətta Hrant Dink Vəqfinin 2013-cü ildə İstanbulda təşkil etdiyi konfransda da o, çıxışını bu mövzuya həsr etmişdir. Erməni tarixçisi və politoloqu **Nikolay Ovanesyan** isə ərəb və ermənilər arasında tale birliyini möhkəmləndirmək və hər iki xalqın vahid düşməninə nişan vermək üçün belə bir iddia uydurmuşdu ki, guya «**Birinci Dünya müharibəsi illərində Türkiyə hökuməti ermənilərlə birlikdə ərəbləri də soyqırımına məruz qoymağı planlaşdırmışdı**».

80 Yenə orada

81 Yenə orada

Q.Çobanyanın iddialarına baxmayaraq, ərəbləşmiş ermənilər mühitində böyümüş livanlı jurnalist **Amo Moskofyan** Ermənistan tədqiqatçıları ilə müqayisədə tamamilə başqa fikirdədir. «Dinini dəyişmiş ermənilərin oyanışı» məqaləsində ərəbləşmiş ermənilər arasında 1915-ci il hadisələrindən sonra islamı qəbul edənlərin də olduğunu bildirsə də, həqiqəti yazmağı unutmur: **«Xristian ermənilərin ərəbləşməsinin və islamı qəbul etmələrinin tarixi soyqırımından çox-çox əvvəlki dövrləri əhatə edir. Hələ Kilikiya şahlığı dövründə dinini dəyişmiş ermənilər həşşəşilər hərəkətində mühüm rol oynamış, Məmlüklər imperiyasında isə yüksək vəzifələr tutmuşdular».**⁸²

Beləliklə, erməni tarixşünaslığının iddialarına baxmayaraq, Suriyanın müsəlman ermənilərinin heç də hamısı qondarma «erməni soyqırımından» sonra buraya sürgün edilənlər deyildirlər. Vaxtilə Osmanlı dövlətinin ərazisi olan Suriyada islamın sünni və şiə məzhəblərinə tapınan xeyli sayda erməni var idi və onların törəmələri indi də orada yaşayırlar. Sadəcə olaraq, Ermənistan onların təşkilatlanması və siyasi proseslərdə istifadəsinə ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarından etibarən başlamışdır. Suriyada islam dininə tapınan ələvi və şiə ermənilərin böyük hissəsi (*təqribən 25 min nəfər*) **Şeyx Əli Hovagimyanın** 1998-ci ildə yaratdığı **«Əşirət Ərmən əl-Müslüman»** (*Müsəlman ermənilər əşirəti*) ətrafında birləşərək mərkəz Rəsulayn yaşayış məntəqəsi olmaqla Türkiyə ilə həmsərhəd bölgələrində məskulaşmışdır. Lakin icma Ermənistan və erməni diaspora təşkilatları ilə sıx təmaslardan sonra **«Əşirət Ərmən əl-Şadət»** (*Erməni diaspora əşirəti*) adlandırılmışdır. Q.Çobanyana görə, onlar erməni kimliklərini tanısalər da, ərəb etnik mədəniyyətinin, həyat tərzinin, islam təfəkkürünün daşıyıcısıdırlar. Öz aralarında ərəb dilində danışıq və islam dinini tərk etmək niyyətində deyillər. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Suriya-Türkiyə sərhədində yaşayan həmin əşirət üzvləri Bəşər Əsəd hakimiyyətinin sadıq tərəfdarları, İran meyilli dini icma kimi tanınır və hərbi müxalifətə qarşı döyüşlərdə fəal iştirak edirlər.

Suriyadakı qriqorian, katolik və evangelist erməni dini icmalarının mətbuat katibi **Jirayr Raisyan** da ölkədəki müsəlman ermənilərin guya 1915-ci ildən sonra zorən islamlaşdırılmasına dair fərziyyəyə inanılmaz «faktlar» əlavə etmişdir. **Rusiya-Ermənistan Strateji və İctimai Təşəbbüslərə Dəstək Mərkəzinin** saytında yayılmış müsahibəsində ərəbləşmiş erməniləri «öz etnik mənsubiyyətlərini tamamilə itirilmişlər» və «öz köklərini qismən qorumağa nail olanlara» bölür və ikinciləri «etnik mənşələrini yaxşı dərk etmələrinə baxmayaraq, onu açıq etiraf etməyə qorxduqlarını» bildirir (?). Onun

82 Moskofян А. Пробуждение верообращенных армян Свидетельства журналиста-исследователя 1980 – 2011. «21-й ВЕК», № 2 (22), 2012. - http://www.noravank.am/upload/pdf/8.Amo%20Moskofyan_02_2012_21_VEK.pdf

sözlərinə görə, ermənilərin islam dinini məcburən qəbul etməsi problemi bu gün əsasən Türkiyədə, sonra isə Suriyada daha aktualdır və bir çox hallarda erməni fobiya xarakterini daşıyır. Belə ki, «Cəzirə bölgəsindəki səhrada yaşayan Baqqara ərəb tayfası müsəlman erməni kişi və qadınlarının onlara qarışmaması üçün onlara xüsusi kənd yerləri ayırmışdır. İndi burada yalnız ermənilər yaşayırlar. Belə ki, Atli kəndinin sakinləri atalarının və ya analarının erməni olmasını xatırlasalar da, onların adlarını və ya hansı soyadını daşdıqlarını unutmuşlar. Bu ermənilər özlərini «ərəb» və «müsəlman» hesab edirlər, Halbuki onların arasında «Məhəmməd Karapet» kimi adlara da rast gəlinir».⁸³

Türkiyə mənşəli, hazırda Fransada yaşayan erməni araşdırmaçı **Yervant Baret Manok** isə bu məsələdə nisbətən obyektiv olmağa çalışmışdır. Suriya, Türkiyə, İran, Azərbaycan, Gürcüstan, Mərkəzi Asiya və Avropada «islamlaşdırılmış ermənilərin gizli tarixini» arayan və «kimliklərinə qayıtmaları» üçün yollar təklif edən tədqiqatçı İstanbulda fəaliyyət göstərən «**Nor Zartonk**» (*Yeni oyanış*) erməni gənclər təşkilatının saytına verdiyi müsahibədə Suriyadakı erməni müsəlman əşirəti barədə ilk məlumatın vaxtilə araşdırmaçı Gevoq Apelan tərəfindən verildiyini, buradakı xristian və müsəlman erməni icmaları arasında əlaqələrin zəif olmasına görə onların mövcudluğuna çoxlarının inanmadığını demişdir. Yervant Baret Manokun sözlərinə əsasən, «Şərq cəmiyyətində «əşirət» anlayışı çox önəmlidir. Lakin ermənilər bir əşirətə bağlı deyillər. Mümkündür ki, onların bir hissəsi türk və kürd əşirətlərinin tabeliyində olsunlar. Bundan başqa, Suriyada heç bir əşirətə daxil edilməyən çox sayda müsəlman erməni yaşayır. Burada ərəbləşmiş, kürdləşmiş ermənilər də vardır. Təmas nöqtələri isə onların sünni məzhəbinə aidiyyəti və erməni kökənli olmalarıdır». Y.B.Manok Suriyada erməni islam əşirətinin 1998-ci ildə Suriya hökuməti tərəfindən qurulduğunu xatırladır və hazırda onların B.Əsəd tərəfdarı olduğunu da vurğulayır.⁸⁴

Erməniistan **İordaniya Həşimilər Krallığında** yaşayan və hələ xilafət dövründə islamı qəbul etmiş erməniləri də uzun illər boyu unutmuş, məhz dini mənsubiyyət amilini önə çəkərək, onları etnik erməni identikliyindən kənar saxlamışdı. Nəticədə, İordaniyada bütövlükdə 50-80 min arası etnik erməninin yaşaması iddia olunduğu halda, Erməniistan son illərdə onların ümumi sayının cəmi 3 min nəfərə çatdığını, təqribən 2500 nəfərinin erməni-qriqorian, qalanlarının isə katolik və protestant kilsələrinə tapındığını bildirirdi. Ermə-

83 Жирайр Реисян: «В Сирии есть села, где живут только армяне по происхождению...» /08.10.2014/ - <http://russia-armenia.info/node/10816>

84 Ermeni halifeler var. /19.12.2015/ - <http://www.norzartonk.org/ermeni-halifeler-var/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

nilər əsasən ölkənin Maan, Kapak, Ruseyfa bölgələrində və Əmman şəhərinin Cəbel əl-Əşrəfiyyə rayonunda məsunlaşmışlar.

İordaniyanın müsəlman ermənilərinin sayı barədə hələ də dəqiq məlumat yoxdur. Yalnız onların sünni məzhəbinə aid olmaları və əşirət halında yaşadıkları bildirilir. Müsəlman ermənilərin böyük hissəsi burada yerli ərəblər kimi yarımköçəri həyat tərzini sürür, səhrada heyvandarlıqla məşğul olur, yalnız qış aylarında şəhər və kəndlərə qayıdırlar. Ermənistan Respublikası özünün xarici siyasət strategiyasında islam dövlətləri və islam təşkilatları ilə əlaqələrin qurulması, onlardan siyasi-iqtisadi və maliyyə yardımlarının alınması planlarını gündəmə gətirdikdən sonra bu zəngin ölkədə yaşayan müsəlman ermənilərə mənfi münasibət sürətlə dəyişmiş və rəsmi Yerevanın maraqlarının ödənilməsində onlardan da istifadə olunmağa başlanılmışdır. Missionerlik fəaliyyəti ilə həmin ermənilərin islamdan imtina edib «xristian dininə qaytarılması» təşəbbüsünün İordaniya-Ermənistan əlaqələrinə ciddi ziyan vura bilməsi ehtimalını nəzərə alaraq, əsas diqqət onlarda məhz erməni identikliyinə bərpasına yönəldilmişdir. Digər tərəfdən, İordaniyanın müsəlman erməniləri də tarixən tapındıqları islamdan və ənənəvi həyat tərzindən imtina etməyə, xristianlaşmağa qətiyyətlə həvəs göstərmirlər.

Bu gün İordaniyada yaşayan müsəlman ermənilər öz tədbirlərində Ermənistanın dövlət bayrağını da qaldırırlar

Ermənistan apardığı təbliğatla bu gün onları inandıрмаğa çalışır ki, İordaniyadakı müsəlman ermənilərin böyük hissəsi də 1915-ci il erməni soyqırımını zamanı həyatlarını qurtarmaq üçün «Qərbi Ermənistanı» tərk etmiş ermənilərin törəmələridir. Odur ki, həmin insanların «tarixi vətən» – Er-

mənistan Respublikası ilə əlaqələrinin qurulması və möhkəmləndirilməsi, rəsmi İrəvanın siyasi maraqlarının təminatına yönəldilməsi məqsədilə intensiv fəaliyyətə başlanılmışdır. Belə ki, İordaniyanın müxtəlif bölgələrində erməni dili kursları, folklor ansambları yaradılır, buradakı ərbəbləşmiş ermənilərin Ermənistana turisti səfərləri təşkil edilir, erməni tarixi və mədəniyyətinin, qondarma «erməni soyqırımı»nın təbliği məqsədilə kütləvi tədbirlər keçirilir.

Lakin Yaxın Şərqdə cərəyan edən hadisələr buradakı ermənilərin də həm dini, həm də siyasi baxımdan parçalanmasına səbəb olmuş, onlar hətta rəqib hərbi qruplaşmaların tərkibində bir-birinə qarşı döyüş əməliyyatlarında iştirak etmişlər. Məsələn, xristian ermənilər, İran meyilli ələvi və şiə ermənilər Bəşər Əsəd rejiminin qatı müdafiəçiləri sırasındadırlar. Onlara əks mövqedə dayanan sünni məzhəbli ermənilər isə müxalifət qruplaşmalarının tərkibində döyüşürlər. Bundan başqa, İŞİD döyüşçülərinin tərkibində də sələfi ermənilər vardır. Bu silahlı qruplar içərisində xristian ermənilər xüsusi aманsızlıqları ilə seçilir. Onlar dinc əhaliyə qarşı kütləvi terror aksiyalarında hətta İŞİD cəlladlarını heyrətləndirə bilən qəddarlıq göstərirlər. Bu isə Ermənistanın gözləmədiyi əks-effekt doğurmuş, Suriya müsəlmanlarında ermənilərə qarşı nifrət hissənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hələb şəhərinin müsəlman icmasının xristian erməni hərbi qruplaşmalarının cinayətləri haqqında yaydığı bəyanatda bu barədə bildirilirdi ki, Suriyadakı ermənilərin hərəkətləri artıq onların kənardan idarə olunduqlarını, köləlik etdiklərini göstərir. Onların – ermənilərin də cəzası verilməlidir. Bu cəlladlar vətəndaş müharibəsindən istifadə edərək bizə – müsəlmanlara divan tuturlar.

Əsasən Hələbin və Həma vilayətindəki Mührəda şəhərinin sakinləri olan xristian erməni döyüşçülərinin bir hissəsi Suriya Respublika Qvardiyasının 106-cı briqadasının tərkibində döyüşür. Lakin ölkədə xristian ermənilərdən ibarət xeyli sayda könüllü dəstələr də vardır. Məsələn, Suriyanın şimalında yerləşən Kəsaba şəhərindəki döyüşlərdə dünyanın müxtəlif guşələrindən, eləcə də Ermənistandan, Azərbaycanın işğal altında olan Qarabağ bölgəsindən gəlmiş muşdluların ümumi sayı 17 min nəfərə çatmışdı. «Sputnik France» informasiya portalının məlumatına söykənən «**Hayastan news**» agentliyi ermənilərin buradakı fəaliyyətinə belə bəraət qazandıрмаğa çalışır: «**Onların məqsədi burada 1915-ci il hadisələrinin bir də təkrar olunması, xristianların məhvinə yol verilməməsidir**».⁸⁵

85 Роль армян в борьбе против ИГИЛ в Сирии – неопенима: «Sputnik France». /22.01.2016/ - <http://hayaстанnews.com/news/107131.html>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

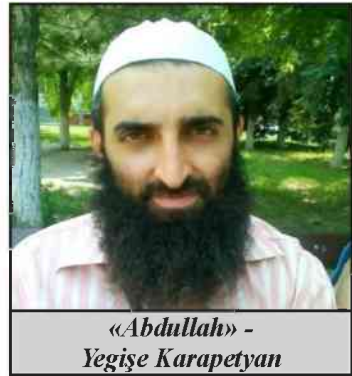
Suriyanın xristian erməniləri müsəlmanlara qarşı hərbi əməliyyatlardan sonra Bəşər Əsəd hakimiyyətinin deyil, Ermənistan bayrağının fonunda fotosəkillərini paylaşurlar

Digər tərəfdən, Suriyadakı bütün xristian erməni hərbi dəstələri Türkiyə silahlı qüvvələrinə qarşı döyüş əməliyyatlarına da fəal cəlb olunub və vahid mərkəzdən idarə edirlər. Onların demək olar ki hər biri terrorçu ASALA təşkilatının – «**Ermənistanın Azadlığı Uğrunda Erməni Gizli Ordusunun**» (*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia, ASALA*) bir qanadı olan «**Hayasala**» qruplaşmasının üzvləridir. Bu müzdlular arasında türk düşmənçiliyi o həddə çatmışdır ki, hətta İŞİD döyüşçülərini də «osmanlıların terrorçuları» adlandırırlar. Bəzi hallarda isə şiə qruplaşmalarının tərkibində də xristian ermənilərə rast gəlinir. Məsələn, «Hayasala» təəssübkeşi, ABŞ vətəndaşı olan **Nerses Gilacyanın** Hələb şəhəri uğrunda aparılan son döyüşlərdə öldürülməsi siyasi qalmaqla səbəb olmuşdur. Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin araşdırmalarına əsasən, N.Gilacyan 2012-ci ildə Los-Anjelesdən Suriyaya gəlmiş, bir müddət hökumət qoşunlarının – 106-cı briqadanın tərkibində

döyüşmüş, sonralar isə buradan «Hizbullah» təşkilatının formalaşdırdığı şie polisi dəstələrinə transfer edilmişdir.⁸⁶

Suriya ermənilərinin Bəşər Əsəd üçün canlarından keçməyə hazır olmaları barədə Erməniistan və Rusiya təbliğatının yaydıqları təbliğat mifinə baxmayaraq, hazırda əks tendensiya müşahidə edilməkdədir. İndi Suriyanın ərazi bütövlüyü, mövcud rejimin qorunması uğrunda vuruşmaqdan, ölkə ərazisində yaradılması ehtimal edilən oyuncaq dövlətlərdən pay qopartmaq, burada erməni amilini gücləndirmək, paralel olaraq həm Rusiyanın, həm İrənanın, həm də ABŞ-ın qanadı altına girmək həm onlar, həm də rəsmi İrəvan üçün daha cəlbedici görünməkdədir. Silahlı erməni gəncləri içərisində müxalifətin Suriya Demokratik Qüvvələr Alyansına qoşulanların sayı durmadan artmaqdadır. Döyüş bölgələrindən alınan məlumata görə, onların arasında vaxtilə Qarabağda və Abxaziyada döyüş təcrübəsi keçmiş ermənilər də vardır.

Lakin Suriyada ermənilərin hərbi-siyasi fəaliyyətinin üçüncü qanadı da vardır və Erməniistan açıq şəkildə olmasa da, qondarma «İslam dövləti» ilə gizli əməkdaşlıq qurmaqdadır. Məlum olduğu kimi, İŞİD silahlı birləşmələrində müsəlman ermənilər, daha dəqiq desək, «müsəlman kimi təqdim olunan» ermənilər də az deyil. Rusiyadan «xəbərsiz» İŞİD-in tərkibində «hamıya qarşı» vuruşan «mömin ermənilərin» ölüm xəbərləri mətbuatda yayılmaqdadır. Məsələn, 2013-cü ildə Suriyada məhv edilmiş İŞİD qruplaşması üzvləri arasında erməni əsilli **Yegişe Karapetyan** da vardı. Məlum olmuşdur ki, Erməniistan vətəndaşı olan Yegişe İrəvanda doğulmuş, sonra Misirə gəlmiş, burada islamı qəbul etmiş, «**Abdullah**» adını götürmüş və həcc ziyarətinə getmişdi. Abdullah Misirdə evlənmiş və beş uşaq sahibi olmuşdu. İŞİD qruplaşmasında isə «**Əbu Məhəmməd əl-Ərməni**» ləqəbi ilə tanınmışdı.⁸⁷

2013-cü il aprel ayının 15-də ABŞ-ın Boşton şəhərində keçirilmiş marafon yarışı zamanı partlayış törətməkdə ittiham olunan çeçen əsilli **Covhar** və **Tamerlan Sarnayev** qardaşlarının istintaqı zamanı onların «**Mişa**» ləqəbli imam vasitəsilə radikal dini cərəyanların təsiri altına düşməsi müəyyən edil-

86 Почему армянские ополченцы воюют в Сирии против ИГИЛ. /29.11.2015/ - <https://mpsh.ru/5061-pochemu-armyanskie-opolch-ency-voyuyut-v-sirii-protiv-igil.html>

87 Ermeni İslamcı Suriyede yaşamını yitirdi», 26 Kasım 2013, - <http://www.pressmedya.com/?aType=haber&ArticleID=16345>

mişdir. Əməliyyat-axtarış və istintaq tədbirləri nəticəsində «imam Mişanın» ABŞ vətəndaşı, erməni əsilli **Mixail Allahverdiyev** olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin ABŞ-ın erməni diasporası «imam Mişanın» müdafiəsinə qalxmış, ona böhtan atıldığını, guya dünyəvi həyat tərzini sürməsinə və sələfilərlə heç bir əlaqəsi olmadığını bəyan etmişdir. Erməni mənşəli hakim **Mark Gerakos** (*Gerakosyan*) isə daha irəliyə gedərək, «islami qəbul etməyin erməni üçün ağır təhqir olduğunu» bildirmiş, Mixail Allahverdiyev barəsində yayılan xəbərlərin böhtan və spekulasiya xarakteri daşdığını vurğulamışdır. Başqa bir fakt, bir müddət əvvəl Özbəkistan Respublikasının Dizak rayon məhkəməsində qondarma «İslam dövləti» ilə əlaqədə olan, ölkədə qeyri-qanuni silahlı qruplaşmalar yaratmaqda, dini ekstremizmi yaymaqda ittiham edilən terrorçu dəstənin başçısı **Aramis Avakyanın** işinə baxılmışdır.

Beləliklə, son illərdə Türkiyədə, Orta və Yaxın Şərq regionunda cərəyan edən geosiyasi proseslər burada etnik və dini identifikasiya ilə əlaqəli problemləri siyasiləşdirərək yeni mərhələyə qaldırmışdır. Nəticədə, Ermənistan tərəfi də həmin prosesləri Türkiyəyə qarşı yönəltmək üçün xüsusi cəfəşanlıq göstərməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, Ermənistan prezidenti **Serj Sarqsyen** çıxışlarının birində bu istiqamətdə işin effektivliyinin artırılmasının, müsəlman ermənilər arasında etnik özünüdərkini formalaşdırılmasının «erməni məsələsi»nin həllində əhəmiyyəti haqqında demişdir: **«Erməninin hansı dinin daşıyıcısı olmasının, hansı dildə danışmasının fərqi yoxdur. O, ilk növbədə dərk etməlidir ki, ermənidir»**.⁸⁸ Məlumdur ki, Ermənistanın xarici siyasətinin vektorlarından biri də dini müxtəliflikdən asılı olmayaraq, islam dünyasındakı, xüsusilə Türkiyədəki müsəlman ermənilərin təşkilatlanması, onların potensiallarının rəsmi İrəvanın regional maraqlarına yönəldilməsidir. Ermənistanlı şərqşünas **Ruben Melkonyan** bu gün yaranmış «münbit şərait»i ötən əsrin 50-ci illərində Türkiyədə «islamlaşdırılmış ermənilərin öz dini və etnik köklərinə qayıdışı üçün əlverişli olan demokratik vəziyyətlə» eyniləşdirərək qeyd edir: **«Türkiyədə 2000-ci ildən etibarən 5000 nəfərədək müsəlman erməni xristianlığı qəbul etmişdir. Bu, təqribi rəqəmdir. Çünki xeyli insan xristian dininə qayıdışını hələ də gözləməkdədir. Yeganə problem siyasi cəhətdən yetkin olan İstanbul ermənilərinin islamlaşdırılmış soydaşlarına soyuq münasibətidir. Nəticədə, onlar mədəni səviyyələrinə görə də İstanbul ermənilərindən geri qalırlar»**.⁸⁹

88 Серж Саргсян: Каждый армянин обязан руководствоваться лозунгом «я люблю мою страну». /14.06. 2008/ -<https://regnum.ru/news/1027582.html>

89 За 10 последних лет 5000 армян-мусульман приняли христианство. /12.12.2011/ - <http://www.islamsng.com/arm/news/3583>

Təhlillərə əsasən, Ermənistan və onun tərəfdaşlarının müsəlman ermənilər amilinin fəallaşdırılmasında məqsədləri aşağıdakılardır:

- *Türkiyədə «zorən islamlaşdırılmış ermənilərin problemini» beynəlxalq müzakirə arenasına çıxarmaq, onların vasitəsilə qondarma «erməni soyqırımı» mifini «müsəlman ermənilərin diskriminasiyası» elementi ilə zənginləşdirmək. Qondarma «erməni soyqırımı»nın Türkiyədə rəsmi tanınması və bundan irəli gələn tələblərin ödənilməsi üçün rəsmi Ankaraya yeni təsir imkanları əldə etmək;*
- *«müsəlman ermənilər» amili ilə islam dövlətlərini və beynəlxalq islam təşkilatlarını həm bu prosesə, həm də Ermənistan Respublikası ilə siyasi-iqtisadi əməkdaşlığa cəlb etmək;*
- *Türkiyənin «antidemokratik və teokratik dövlət» imicini formalaşdırmaq, burada məzhəb fərqi etnik-dini ədavət həddinə çatdırmaq, yeni etnosiyasi münaqişə ocaqları yaratmaqla ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyəti gərginləşdirmək;*
- *müsəlman ermənilər arasında aparılan təbliğat və təşkilatlandırma fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq yolu ilə onları tədricən Ermənistan Respublikasının siyasi maraqlarının ödənilməsinə istiqamətləndirmək. Bu amildən ilk olaraq Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılmasında istifadə etmək;*
- *kriptoermənilərin və özlərini «erməni» kimi təqdim edən həmşinlilərin saylarını şişirtməklə, Türkiyədəki xristian erməni əhalisinin demografik göstəricilərinə əlavə etməklə bu ölkədə yaşayan ermənilərin «etnik azlıq» statusundan çıxarılmasına və «etnik çoxluq» kimi tanınmasına nail olmaq, gələcəkdə ilk mərhələ qismində «erməni muxtariyyətinin» yaradılması üçün etnik və demografik zəmin formalaşdırmaq;*
- *Türkiyədə məzhəb etibarilə şiə və ələvi olan müsəlman erməniləri etnik və dini baxımdan Ermənistanın və İranın bəzi dini dairələrinin təsir və maraq dairəsinə salmaq;*
- *Türkiyədə «ümumerməni siyasi təşkilatının» yaradılmasınadək buradakı xristian və müsəlman erməniləri Xalqların Demokratik Partiyası (XDP) ətrafında birləşdirmək. Türkiyədəki həmşinlilər*

arasında türk kimliyi (AKP, MHP tərəfdarları) və erməni mənşəyi (HDP, CHP tərəfdarları) uğrunda fikir ayrılığını etnik ədəvət həddinə çatdırmaq;

- *Şərqi Anadolunu və həmşinlilərin sıx yaşadıkları Qara dəniz bölgəsini (Rizə, Artvin, Ordu, Trabzon, Girəsun və s.) «tarixi Ermənistan torpaqları», «Qərbi Ermənistan əraziləri» kimi tanıtdırmaq. Ermənistanın həmin ərazilər vasitəsilə Qara dənizə çıxış əldə etmə səyləri üçün «tarixi əsaslandırma» hazırlamaq;*
- *missionerlik fəaliyyəti ilə özlərini «türk» kimi identifikasiya etməyə çalışan həmşinlilərin və müsəlman ermənilərin tədricən erməni-qriqorian kilsəsinə «qayıdışını» təmin etmək.*

I.2. «Qərbi Ermənistan» planı: Türkiyə üçün «Miatsum», «Krunk» və «Qarabağ» ssenarisi

«Hər şey, o cümlədən yalan da həqiqətə xidmət edir. Kölgə Günəşin nurunu söndürə bilməz».

Frans Kafka

Ermənistanın sabiq xarici işlər naziri **Vardan Oskanyan** «Müstəqillik yollarında: Kiçik ölkənin böyük çağırışları. Nazirin gündəliyindən» adlı kitabında maraqlı bir epizodu təsvir edir. ABŞ-ın erməni əsilli milyarderi, iş adamı, «Tracinda Corporation» holdinqinin sahibi **Kirk Kerkoryan** (*Qriqor Qriqoryan*) İrəvanda qonaq olarkən V.Oskanyanın müsaiyəti ilə «erməni soyqırımı» muzeyinə getmişdi. Müəllif bu barədə yazır: «**Muzeyin direktoru Lavrenti Barseqyan danışır, Kirk isə diqqətlə onu dinləyirdi. Mən bir neçə addım geridə dayanmışdım. Kirk birdən məni yanıma çağırırdı. O, erməni xalqının böyük itkisinə – Qərbi Ermənistana həsr olunmuş relyefli xəritənin önündə dayanmışdı. Mənə tərəf çevrilib ürək ağrısı ilə soruşdu: «Bu torpaqları həbsdən azad etmək üçün nə qədər pul lazımdır?» Mən isə bunun üçün puldan da vacib işlərin görülməli olduğunu söylədim...».**⁹⁰

«Qərbi Ermənistan»la bağlı görüləcək işlərin dövlət siyasəti səviyyəsində anonsunu isə Ermənistan Prezidenti **Serj Sarqsyen** vermişdi. 2011-ci ildə erməni dili və ədəbiyyatı, ermənişünaslıq üzrə V Ümumerməni olimpiadasının iştirakçılarından olan bir gəncin Ermənistanın gələcəyinə, «Qərbi Ermənistanın Ararat dağı ilə birlikdə nə vaxt geri qaytarılacağına» mümkünlüyünə dair qabaqcadan hazırlanmış sualını cavablandırarkən prezident bu sözləri demişdir: «**Bu, sizin nəslin vəzifəsidir. Fikirləşirəm ki, mənim nəslim öz borcunu yerinə yetirmiş, vətənimizin bir parçası olan Arsaxı (*Qarabağı*) 90-cı illərin əvvəllərində düşməndən müdafiə edə bilmişdir... Hər bir nəslin öz vəzifəsi var. Sən və sənin yaşadların söylərinizi əsirgəməməlisiniz... Biz buna çox rahat nail ola bilərik. Mənim buna şübhəm yoxdur və çox istərdim ki, siz də inanasınız».**⁹¹

Rəsmi Ankara S.Sarqsyenin növbəti «sentimentallığına» cavabı çox gözəlmədi. Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyi öz bəyanatında Ermənistan prezidi-

90 Oсканян В. На пути к независимости. Большие вызовы маленькой страны (изднейника министра). Ереван, 2013

91 Западная Армения будет возвращена нам? – ответ Сержа Саргсяна. /25.07.2011/ - <https://news.am/rus/news/68980.html>

dentinin Türkiyəyə ərazi iddiaları haqqında növbəti sərsəm fikirlərini qətiyyətlə pisləmiş və bildirmişdir ki, dövlət başçısının vəzifəsi cəmiyyəti, xüsusilə gəncləri münafişlərə deyil, sülhə və tərəqqiyə istiqamətləndirmək olmalıdır. Bəyanatda vurğulanır: «**Xalqlar arasında nifrət və düşmənçilik ideologiyasını stimullaşdıran digər yanaşmalar isə gənc nəsillər qarşısında son dərəcədə məsuliyyətsiz hərəkətlərdir**».⁹² Bu qınaqdan sonra Serj Sarqsyanın tərbiyələnməsi və nəticə çıxarması haqqında məlumat yoxdur. Lakin həm Türkiyənin sərt mövqeyi, həm də Ermənistandakı ictimai-siyasi gərginlik onu bundan sonra güclü qonşuları barədə ölçülü-biçili danışmağa vadar etmişdir.

Əslində, Serj Sarqsyandan inciməyə də dəyməzdi. Onun siyasi fəaliyyəti bu tipli eksentrik çıxışları, qeyri-adekvat hərəkətləri ilə zəngindir. Hətta Ermənistan parlamentinin tribunasından da tez-tez onun haqqında lətifələr səslənməkdədir. Nəticədə, Ermənistan prezidenti haqqında həm ölkədə, həm də onun hüdudlarından kənarla formalaşmış «təlxək» imici hətta nüfuzlu qəzetlərin materiallarından hansının dolaq, hansının isə ciddi olmasını müəyyən etməkdə çətinliklər yaradır. Halbuki bu materialların bir çoxu Ermənistan prezidentinin mənəvi-psixoloji portretini bütün incəlikləri ilə yaratmağa bir daha imkan verir. Məsələn, Rusiyanın «**Независимая газета**» nəşri 2016-cı il noyabr ayının 11-də alman mənşəli Donald Trampın ABŞ prezidenti seçilməsinə, münasibətlərinə və təbrik məktublarına dair məqalə dərc etmişdir. Məqalədə Ağ Evin yeni rəhbərinə Ermənistanın bağladığı ümidlər haqqında yarızarafat-yarıgerçək bildirilir: «**Ermənistan prezidenti Serj Sarqsyan da Trampı təbrik etmiş və vurğulamışdır ki, «Dağlıq Qarabağ əhalisi Sizə böyük ümidlər bəsləyir... Çünki tanınmayan respublikanın əhalisi arasında gözən söhbətlərə görə, Sizin də babalarınız vaxtilə Artsaxdan (Qarabağdan) kəçənlərdir...**»».⁹³

2015-ci il yanvar ayının 29-da Ermənistanda qondarma «erməni soyqırımı»nın yüz illiyi ilə əlaqədar keçiriləcək ümumdövlət tədbirlərinin koordinasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının qəbul etdiyi «**Ümumerməni Bəyannaməsi**»nin ilk növbədə «xarici ölkələrdə yaşayan erməni diasporasının tələbləri» kimi təqdim olunmasına baxmayaraq, «Soyqırımı memorialı»nda keçirilmiş mərasimdə onun mətninin oxunması da prezident Serj Sarqsyanın boynuna qoyulmuş və bununla da rəsmi İrəvan həmin sənəddəki bütün müddəalar və iddialarla həmrəy olduğunu təsdiqləmişdir. Bəyanatda növbəti dəfə Türkiyəyə

92 Dışişleri'nden Sarkisyan'a yanıt. /26.7.2011/ - <http://www.sabah.com.tr/gundem/2011/07/26/disislerinden-sarkisyana-yanit>

93 Все противоборствующие стороны в горячих точках СНГ надеются на нового президента США. /11.11.2016/ - http://www.ng.ru/editorial/2016-11-11/2_6857_red.html

qarşı ərazi iddiaları – «Qərbi Ermənistan» torpaqlarının «geri qaytarılması» tələbləri irəli sürülmüş, bu məsələnin həllində erməni xalqının dünya dövlətlərinin, xüsusilə Amerika Birləşmiş Ştatlarının yardımına böyük ümidlər bəslədiyi vurğulanmışdır. Bir maraqlı detalı da diqqətə çatdırmaq istərdik. «Ümumerməni bəyannaməsi»ndən ilhamlanmış diaspora ermənilərinin qaytarılmasını tələb etdikləri daşınmaz əmlakın içərisində «vaxtilə imkanlı ermənilərə məxsus torpaqlarda inşa olunmuş» Çankaya köşkü, Atatürk beynəlxalq hava limanı, Diyarbəkir hava limanı və digər mühüm tikililər də vardır...

«Hay dat» və «Birləşmiş Ermənistan» ideyası əsasında hazırlanan sənədin tərtibçilərinin məntiqinə əsasən, 2015-ci ildə Rusiyanın və Türkiyənin regionda mövqelərinin zəifləməsi ABŞ-ın təsir imkanlarını artırmış və bununla da V.Vilsonun «Qərbi Ermənistan» planını reallaşdırması ilk olaraq «erməni soyqırımı»nın tanınması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Sənəddə o da bildirilir ki, **«Daha güclü vətənin – azad və demokratik Ermənistanın güclənməsi, «Arsaxın» (Qarabağın) tərəqqisi və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, dünya ermənilərinin konsolidasiyası, ən nəhayət, bütün erməni xalqının çoxəsrlik arzularının yerinə yntirilməsi»** məqsədlə Türkiyə 10 avqust 1920-ci il tarixli Sevr sülh müqaviləsinin şərtlərinin qeyd-şərtsiz icrasına məcbur edilməli, «Qərbi Ermənistan torpaqları» ermənilərə verilməlidir.

Bütövlükdə «Ümumerməni Bəyannaməsi»ndə Türkiyəyə yönəlmiş tələblər əvvəlkilərdən fərqlənmiş və onları dörd qrupa ayırmaq olar:

- *Türkiyə Respublikası qondarma «erməni soyqırımı»nu tanımalı və onun nəticələrinə görə Ermənistandan və bütün erməni xalqından rəsmi üzr istəməlidir;*
- *Türkiyə qondarma erməni «soyqırımı qurbanları»nın varislərinə təzminat ödəməlidir;*
- *«Qərbi Ermənistan» və «Cənubi Ermənistan» torpaqları «geri qaytarılmalıdır»;*
- *Türk və erməni xalqları arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin bərpası məqsədlə rəsmi Ankara ilk növbədə blokadanı götürməli, Türkiyə-Ermənistan sərhədləri heç bir tələb irəli sürülmədən açılmalıdır.*

Ermənistan prezidenti ilə eyni eksentrik düşüncə və məntiq sahibi olan, lakin hakimiyyət uğrunda mübarizədə, himayədar dövlət seçimində fərqli mövqe

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

sahibi olan digər siyasətçi – «İrs» Partiyasının lideri, Ermənistanın sabiq xarici işlər naziri və hazırkı rejim üçün xroniki başağrısına çevrilmiş Qərb meyilli **Raffi Hovanesyan** da hakimiyyətin ali kürsüsünü ələ keçirmək naminə siyasətini «Türkiyənin işğalı altında olan erməni torpaqlarının azad olunması», «Dağlıq Qarabağ Respublikasının Ermənistana birləşdirilməsi» kimi populist şüarlar üzərində qurmuşdur. Xatırladaq ki, R.Hovanesyan vaxtilə ABŞ-da fəaliyyət göstərən Amerika Erməni Assambleyasının (*Armenian Assembly of America*) rəhbəri olmuşdur. Politoloq **İqor Muradyan**ın fikrincə, SSRİ-nin süqutu ərəfəsində – 1988-ci ildə İrəvanda fəaliyyətə başlayan assambleya bilavasitə ABŞ Dövlət Departamentinin, Konqresdəki erməni lobbisinin himayəsi altında olmuş, «**Ermənistanın Qərbin təsiri altına salınması məqsədilə Ermənistan və Dağlıq Qarabağ ərazilərində kəşfiyyat xarakterli materialların toplanılması, Amerikanın iqtisadi-siyasi maraqlarının ödənilməsi, dövlət xadimlərinin, ictimai-siyasi liderlərin müxtəlif vasitələrlə ələ alınması üzrə ixtisaslaşdırılmışdır**». ⁹⁴ «Birləşmiş Ermənistan» ideyasının reallaşmasını özünün əsas hədəflərindən bir kimi müəyyənləşdirən Amerika Erməni Assambleyası Vaşinqtonda, Ağ Evin yaxınlığında bir vaxtlar ABŞ Mərkəzi Bankına məxsus olan binanı almış və burada qondarma «erməni soyqırımı» muzeyi açmışdır.

2015-ci il aprel ayının 11-də «**The Jerusalem Post**» qəzetinə verdiyi müsahibədə «Qərbi Ermənistan» ərazilərinin erməni xalqının tarixi torpaqları olduğunu və ermənilərin mütləq oraya qayıdacaqlarını, «tarixi vətənə» birləşəcəyini» iddia edən populist siyasətçinin sözlərinə görə, «**Masis dağından Musa dağına kimi bütün ərazilərdə təhsil erməni dilində aparılmalı, erməni icmaları, erməni mədəniyyəti burada öz yerini tutmalıdır... Qərbi Ermənistan bu gün Türkiyə ərazisindədir. Deməli, erməni xalqının mədəni irsi də oradadır. Türkiyə ermənilərə öz tarixi torpaqlarına qayıtmasına imkan yaratmalıdır. Bu, dövlətlərimiz arasında münasibətlərin normallaşmasında onların pilot təşəbbüsü olacaqdır**». ⁹⁵ Üstəlik, həmin ilin may ayında Ermənistan parlamentində əyləşmiş «İrs» Partiyasının nümayən-

94 Западные гранты армянским НКО. /13.06.2014/ - https://ria.ru/cj_analytics/20140613/1012353820.

95 Интервью Раффи Ованнисяна телеканалу «Al Jazeera»: Армения никогда не примет прецедент Турции. /25.04.2014/ - <http://analitikaua.net/2014/intervyu-raffi-ovannisyana-telekanalu-al-jazeera-armeniya-nikogda-ne-primet-pre-duslovie-turtsii/>

dələri «Qərbi Ermənistan» ərazilərinin Türkiyədən tələb olunmasına dair qanun layihəsini deputatların müzakirəsinə təqdim etmişdilər.

S.Sarqsyanın isə bu təşəbbüsə, eləcə də «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın tanınmasına reaksiyası əvvəlkilərdən fərqli olmuşdur. Türkiyənin sərt təpkilərindən sonra sözlərində ehtiyatlı olmağa çalışan prezident Ermənistan televiziyaları üçün verdiyi müsahibədə demişdir: **«Qərbi Ermənistan» ərazilərinin tələb edilməsi Türkiyəyə yeni müharibənin elan olunması deməkdir və bu baş verərsə, mən heç nə edə bilməyəcəyəm... Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinin tanınması isə Azərbaycana rəsmi müharibə elan olunması deməkdir... Belə çıxır ki, Raffi Hovanesyan müharibə elan edəcək, Ermənistanın təhlükəsizliyi isə Sarqsyana tapşırılaçaq! Burada məntiq varmı?»**

Lakin Türkiyə ilə əlaqəli bir məqam Hovanesyan-Sarqsyana debatında siyasi məntiq axtarışını arxa plana keçirir. Məlum olur ki, Raffi Hovanesyan rəsmi Ankaranın ünvanına söylədiyi kəskin çıxışlarına, Türkiyəyə açıq ərazi iddialarına, onun «Qərbi Ermənistan» ərazisindəki ermənilər, o cümlədən müsəlman ermənilər arasında separatizm və kütləvi itaətsizlik ideyaları yaymaq söylərinə baxmayaraq, dəfələrlə rahat və maneəsiz şəkildə Türkiyədə olmuş, aylarla Şərqi Anadoluda, Qara dəniz bölgəsində qalmış, yerli əhali ilə görüşlər keçirmişdir. «İrs» Partiyasından olan mənbəyə istinadən «Jamanak» qəzetinin yaydığı məlumata görə, «Türkiyədə Raffi Hovanesyan erməni xalqının böyük arzusu - «Qərbi Ermənistan» torpaqlarının azad edilməsi ilə bağlı çoxsaylı problemlərin həlli ilə ciddi şəkildə məşğuldur».⁹⁶

Bununla belə, aralarındakı kürsü davasına baxmayaraq, əslində həm S.Sarqsyanın, həm də R.Hovanesyanın «Qərbi Ermənistan» iddiaları, «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın tanınmasında strategiyaları eynidir. Fərq yalnız taktiki gedişlərdədir. Məsələn, yuxarıda adı çəkilən V Ümumerməni olimpiadasının təşkilində, «Qərbi Ermənistan»dan olan gənclərin İrəvana gətirilməsində və manipulyasiyasında hər ikisi çiyin-çiyinə çalışmışdır. Təsədüfi deyildir ki, olimpiadanın «Qərbi Ermənistan»dan olan iştirakçılarının «Noyan Tapan» agentliyində (*onun rəhbəri Tigran Arutyunyan həm də qondarma «Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın informasiya və kütləvi informasiya vasitələri komissiyasının sədridir*) keçirilmiş mətbuat konfransında Türkiyədəki «Taron-Muş ermənilərinin sosial turizm dərnəyinin» yeni xristian rəhbərləri **Hayreddin (Hayk) Arslan** və **Gevorq Çalışın** dedikləri nə S.Sarqsyanın, nə də R.Hovanesyanın Türkiyə əleyhinə söylədiklərindən fərqlənir. Onlar da «Qərbi Ermənistan»da müsəlman ermənilərin **«bütün**

96 Раффи Ованнисян намерен основать в Западной Армении учебные центры. /02.06.2015/ - <http://www.armenianreport.com/pubs/107973/>

süni maneələrə baxmayaraq, siyasi cəhətdən fəallaşmasında təbliğat işinin aparılmasından, onların bir hissəsinin «təşkilatlanmağa, etnik və dini köklərinə qayıdışa hazır olduqlarından» danışımsız, Ermənistanla əlaqələrin qurulmasının vacibliyini vurğulamışlar.

H.Arslan və G.Çalış rəhbərlik etdikləri «turizm dərnəyinin» həm də siyasi təyinatlı olması, «Qərbi Ermənistan»ın Türkiyədən ayrılıb Ermənistana birləşdirilməsi ideyasının bölgənin müsəlman erməni əhalisi arasında təbliği barədə də məlumat vermişlər: «**Dərnəyimizin fəaliyyət göstərdiyi ərazidə əsasən islamlaşdırılmış ermənilər yaşayırlar. Biz ilk növbədə onlara erməni dilini öyrətməyə başladıq. Çətin də olsa, onlar erməni olduqlarını getdikcə aydın dərk edirlər.**» H.Arslan çıxışında «Qərbi Ermənistanın müsəlman ermənilərinin Türkiyədə ciddi təhlükədə olduqlarını», Ermənistanın isə təxirə salınmadan onlara münasibətdə yeni siyasət formalaşdırmasının əhəmiyyətini də diqqətə çatdırmışdır. H.Arslanın təklifinə əsasən, iki mərhələdən ibarət olan həmin siyasətin icrası zamanı əvvəlcə müsəlman ermənilərdə etnik özünüdərk hissəsinin formalaşması təmin edilməli, daha sonra isə həmin insanların tarixi dini identikliklərinə (*qriqorian kilsəsinə*) qayıdışı gündəmə gətirilməlidir.⁹⁷

Bütün bunlar bir daha təsdiqləyir ki, rəsmi İrəvan, onun xarici tərəfdaşları və Türkiyədəki əlaltılarından ibarət ittifaqın Şərqi Anadolunu Ermənistana birləşdirmək istiqamətində söyləri tarixi analoq baxımından «**deja vekü**» (*frans. deja vecu – bir dəfə yaşanmış*) fenomenini – ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda Azərbaycanda cərəyan etmiş hadisələri xatırladır. **Belə ki, bu gün Türkiyədə yaşananlar Dağlıq Qarabağ ətrafında baş vermiş hadisələrin ilkin mərhələsinin analoqudur və hər iki prosesin eyni «dramaturji xətt» üzrə cərəyan etdiyini təsdiqləyir.** Həm Dağlıq Qarabağın işğalında, həm də Türkiyə zəifləyəcəyi təqdirdə «Qərbi Ermənistan» adlandırılan ərazilərin ondan qopardılaraq Ermənistana birləşdirilməsi planında ötən əsrin 80-90-cı illərinin təcrübəsi, ortaq üslub və mərhələlər müşahidə olunur və vəziyyət müsbətə doğru dəyişməzsə, Şərqi Anadoluda baş verəcək hadisələrin nəticələrini indidən proqnozlaşdırmaq bir o qədər çətin deyildir. Ortaq mərhələlər isə aşağıdakılardır:

- *saxta etnosiyasi mişlər və faktoidlər əsasında möhkəmləndirilən ərazi iddialarının geniş təbliği, bu mişlərin ictimai şüura yeridilməsi, siyasi-iqtisadi və etnoloji bazasının hazırlanması;*
- *ərazi iddialarının reallaşdırılması məqsədilə Ermənistanda və*

97 Армяне Западной Армении начали самоорганизовываться. /12.08.2015/ - <http://novostrink.ru/diaspora/118988-armyane-zapadnoy-armenii-nachali-samoorgani-zovyvatsya.html#ixzz4fM5QWfMr>

tərəfdaş dövlətlərdə ictimai-siyasi təşkilatların və maliyyə fondlarının yaradılması, bu prosesə diasporanın fəal cəlb olunması, «problemin həlli» ilə əlaqədar xarici ölkələrdə lobbicilik fəaliyyətinin genişləndirilməsi;

- *yerlərdə (Türkiyədə, Azərbaycanda) «narazılardan ibarət sosial bazanın» müəyyən edilməsi, onların arasında fəal təbliğat işinin qurulması, sosial çətinliklərin etnik münasibətlər müstəvisinə transformasiyası;*
- *sosial bazanın (indiki halda kriptormənilərin və müsəlman ermənilərin) vahid siyasi mərkəz ətrafında təşkilatlandırılması. Yerlərdə kütləvi etiraz aksiyalarının təşkili;*
- *zəruri hallarda həmin sosial bazaya qarşı məqsədli terror-təxribat aksiyaları törətməklə bölgədə ictimai-siyasi vəziyyətin gərginləşdirilməsi, separatizm fəaliyyəti üçün bəhanələrin yaradılması, «birgə yaşayışın mümkünsüzlüyünün» beynəlxalq hüquq və beynəlxalq müzakirələr müstəvisinə çıxarılması;*
- *ərazi iddialarının regionda geosiyasi maraqları olan dövlətlərin strategiyasına uyğunlaşdırılması və ondan beynəlxalq siyasi-iqtisadi, hərbi-siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunması və s.*

Əlbəttə, bu paralellərdə müəyyən fərqlər də ola bilər. Amma o da həqiqətdir ki, ötən yüz il ərzində nə Azərbaycanın, nə də Türkiyənin xarici düşmənlərinin nə tərkibi, nə də məqsədləri dəyişmişdir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, həm Türkiyə, həm də Azərbaycan XXI əsrin əvvəllərindən etibarən sürətli inkişaf yolu keçmiş, «bir millət, iki dövlət» prinsipinə sadıq qalaraq regional və beynəlxalq məsələlərdə ortaq mövqedən çıxış etmiş, strateji tərəfdaşlıq nümunəsi göstərmiş, mühüm transmilli layihələrə birgə imza atmışlar. Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi və hərbi-texniki sahələrdə ikitərəfli əməkdaşlıq da davamlı olaraq genişlənməkdədir. Hər iki dövlətin üzleşdiyi süni problemlər isə onların qəti siyasi iradəsi, müstəqil xarici siyasət xətti və fəvqəldövlətlərin regiondakı arzuolunmaz geosiyasi və geoiktisadi mənafeləri ilə əlaqəlidir.

Bundan başqa, Türkiyə Suriya və İraqda baş vermiş hadisələrin, Yaxın Şərqdən olan qaçqınların Avropaya kütləvi miqrasiyası ilə bağlı problemlərin həllində, transmilli iqtisadi layihələrdə və s. öz milli maraqlarını əsas götürərək fərqli siyasət yürütmüş, Qərb dövlətləri ilə bərabərhüquqlu dialoq aparmış, özünün siyasi iradəsini, mövqeyini və potensialını nümayiş etdir-

mişdir. Bütün kənar təzyiqlər cəhdlərinə baxmayaraq, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllində qardaş Türkiyənin mövqeyi dəyişilməz qalmışdır. Son illər Türkiyənin daxili siyasətində cərəyan edən proseslər xaricdən nüfuz etdirilən qıcıqlandırıcı təsirlər vasitəsilə ölkədəki etnosiyasi vəziyyətin gərginləşdirilməsinə, bəzi hallarda isə etnik məsələlərin radikallaşdırılmasına zəmin yaratmışdır.

Məhz bu səbəblər üzündən Türkiyənin Avropa İttifaqına daxil olmasına süni maneələr yaradılmış, 2017-ci il aprel ayının 16-da keçirilmiş referendumdan sonra isə onun əleyhinə qərəzli təbliğat kampaniyası daha geniş vüsət almışdır. Bu proseslərin təzahürləri, Qərbin məlum dairələri tərəfindən yönəldilən əsassız iddia və ittihamlar Azərbaycan Respublikasına qərəzli yanaşmalarda da müşahidə edilməkdədir. Belə ki, **«Qərbin özünün yaratdığı dünya nizamında bəzən dövlətlərin müstəqil siyasət yeritmək, öz xalqının tələblərinə və istəyinə uyğun yaşamaq hüququna hörmət edilmir. Həm Türkiyə, həm də Azərbaycan dəfələrlə yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan Avropanın vahid şablon standartlarının tətbiq olunması nəticəsində əsassız ittihamlarla qarşılanmışdır»**.⁹⁸

Bu barədə faktlar isə kifayət qədərdir. Məsələn, Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin «erməni məsələsi»nə, eləcə də qondarma «erməni soyqırımı»na münasibəti Avropa Parlamentinin 1987-ci il iyun ayının 18-də qəbul etdiyi «Erməni məsələsinin siyasi həlli haqqında» Qətnamənin müddəaları əsasında tənzimlənir.⁹⁹ 2006-cı ildə Avropa Parlamentinin rəsmi Ankaranın qarşısına qoyulan digər tələblərlə yanaşı o da bildirilirdi ki, **«Türkiyə Birinci Dünya müharibəsi illərində baş vermiş erməni soyqırımını tanıdıqdan və ... öz keçmişini etiraf etdikdən sonra»** Avropa İttifaqına daxil ola bilər. Bundan başqa, 2017-ci ilin mart ayında Avropa İttifaqı Türkiyənin Avropa məkanına inteqrasiyasına yönəldilmiş bütün layihələrin maliyyələşdirilməsinin dondurulmasına dair qərar qəbul etmişdir. Xatırladaq ki, Avropa İttifaqı 2014-2020-ci illər ərzində bu məqsədlə Türkiyəyə 4,45 milyard avro məbləğində maliyyə yardımı göstərməyi planlaşdırmış və Ankara indiyədək həmin vəsaitin cəmi 167 milyon avro hissəsini ala bilmişdir. 2017-ci ilin aprel ayında isə **Avropa Şurası Parlament Assambleyası (AŞPA)** son dövrlərdə bu ölkədə baş verən siyasi və etnosiyasi proseslərin, terrorçu-separatçı qruplaşmalara qarşı həyata keçirilən tədbirlərin «siyasi-hüquqi təftişinə» başlamış, Türkiyə

98 Həbibbəyli Ə. Avropa türkofobiya meyillərini yalançı demokratiya pərdəsi altında gizlədir. /28.04.2017/

-http://azertag.az/xeber/Avropa_turkofobiya_meyillərini_yalançı_demokratiya_pərdəsi_altında_gizlədir-1055258

99 Резолюция Европейского парламента «О политическом решении Армянского Вопросы» от 18 июня 1987 г., European Parliament. J12-33/87.- See more at: http://www.genocide-museum.am/rus/European_Parliament_Resolutio3.php#sthash.op5w1Pc1.dpuf

konstitusiyasına dəyişikliklər edilməsinə dair 16 aprel referendumundan sonra buradakı demokratik təsisatların fəaliyyətini müzakirəyə çıxarmışdır. Bu zaman səs çoxluğu ilə AŞPA Türkiyədə insan hüquqlarının qorunması sahəsində yaranmış vəziyyətin monitorinqinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Nəticədə, Türkiyənin Avropa Şurası ilə dialoq prosesi geriləyərək, ilkin mərhələyə – 1994-cü il səviyyəsinə qayıtmışdır. Rəsmi Ankara Avropanın növbəti təmənnalı qərarını ədalətsiz və siyasi xarakter daşması, Qərbdə ksenofobiya, irqi və dini ayrı-seçkiliyin yayılması, xüsusilə burada islamofobiyanın güclü təzahür etməsi ilə əlaqələndirmiş, AŞPA ilə münasibətlərinə yenidən baxacağını bildirmişdir.

Digər tərəfdən, Qərb dövlətlərinin «Almaniya yəhudi soyqırımını qəbul etdiyi kimi, Türkiyə də ermənilərə qarşı soyqırımının törədildiyini təsdiqləməlidir» kimi ultimativ çağırışlarına Türkiyədə də həvəslə qoşulanlar vardır. Məsələn, Türkiyə Böyük Millət Məclisində Konstitusiyaya dəyişikliklərə dair keçirilmiş müzakirələrdə HDP-dən olan erməni əsilli millət vəkili **Garò Paylanın** «Türkiyənin dövlət səviyyəsində ermənilərdən üzr istəməsini» dilə gətirməsi parlamentdə növbəti qalmaqal yaratmışdır. İstanbul erməni icmasının rəhbərlərindən olan **Tatevos Bebek** isə HDP yönümlü «Bianet» xəbər portalına verdiyi müsahibədə avropalı siyasətçilərin fikirlərini bir daha olduğu kimi təkrarlamışdır. O, rəsmi Ankaranı «erməni soqırımı faktını» məqsədli şəkildə tanınamamaqda, «tarixlə üz-üzə qalmaqdan qorxmaqda, keçmiş unudurmağa çalışmaqda» ittiham etmiş və Almaniyanın sabiq kansleri Villi Brantı rəsmi Ankaraya nümunə olaraq göstərmişdir: «**Brant Varşava gettosunda xatirə memorialı qarşısında diz çökmüş, soyqırımı aktlarına görə yəhudilərdən üzr istəmişdir. Nə dəyişdi? O, nə itirdi? İndi bütün dünyanın gözü Türkiyədədir. Hökumət yeni prosesin başlanğıcı üçün hərəkətə keçməlidir. Biz isə əminik ki, arzularımız həyata keçəcəkdir.**»¹⁰⁰

Lakin həm Avropanın, həm də Türkiyənin bəzi siyasətçiləri bu iddiaları dilə gətirərkən iki mühüm amili nəzərdən qaçırılmışdır: Birincisi, Osmanlının «milləti-sadiqə» kimi gördüyü ermənilərdən fərqli olaraq, yəhudilər vətəndaşları olduqları dövlətin – Almaniyanın əleyhinə pozuculuq fəaliyyəti göstərmiş, dövlətə qarşı qiyam etməmiş, xarici dövlətlərlə bir araya gələrək ərazi iddiaları irəli sürməmiş, dinc əhaliyə – qadınlara, uşaqlara və qocalara qarşı kütləvi terror aktları törətməmişlər. Türklər və ermənilər eyni coğrafi məkanda əsrlər boyu sülh və əmin-amanlıq içində yaşamış, hətta Osmanlı imperatorluğu dönməndə onlara xüsusi imtiyazlar da verilmişdi. Hələ XIX əsrin

100 Тадевос Бебек: В Турции армяне вынуждены быть «хорошими соседями». /29.04.2015/ - <http://www.panarmenian.net/rus/interviews/191407/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

sonunda Osmanlı dövlətinin 22 naziri, 33 deputatı, 7 səfiri, 11 konsulu, 29 yüksək rütbəli hərbiçisi etnik erməni olmuşdu.¹⁰¹ Lakin məhz üzüdüncü «milləti-sadiq» Avropanın və Rusiyanın rişxəndlə «xəstə adam» adlandırdıqları Osmanlı dövlətini yıxmaq və parçalamaq üçün hazırlanmış planın icrasında fəal iştirak etmiş, dinc əhaliyə qarşı kütləvi cinayətlərdə xüsusi amansızlıq və qəddarlıq göstərmişdi.

2016-cı il aprelin 24-də Ermənistanda qondarma «erməni soyqırımı»nın ildönümü günü Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət bayraqlarının yandırılması. İrəvan metrosunda Türkiyə bayrağının ayaqlanması¹⁰²

Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa, Yunanıstan və ABŞ-ın işğalçı qoşunlarının tərkibində olan erməni hərbi hissələrinin, missionerlərin, «Daşnak» və «Hınçak» quldur dəstələrinin Anadoluda törətdikləri cinayətlərin izləri indi də qalmaqdadır. Ermənilər bu gün də qondarma «erməni soyqırımı» zamanı guya 600 mindən 800 minədək, bəzi mənbələrdə isə hətta 2,5 milyonədək erməninin öldürüldüyünü iddia etməkdədirlər. Halbuki, onların böyük hissəsi Türkiyə dövlətçiliyinə qarşı vuruşan hərbi qulluqçular, silahlı dəstələrin üzvləri olmuşdur və beynəlxalq hüquqa görə «soyqırımı qurbanları» anlayışı onlara şamil edilmir. Təkcə Rusiya imperiyasının Şərqi Anadoluya yeridilən ordusunun tərkibində 150 min erməni döyüşçüsü var idi. Digər tərəfdən, 1915-1918-ci illərdə Türkiyədə, Azərbaycanda, İranda həmin ermənilərin qətlə yetirdikləri müsəlmanların – Anadolu və Azərbaycan türklərinin, kürdlərin, lazların, çərkəzlərin, ləzgilərin, talışların, avarların, həmşinlilərin, eləcə də daşnaklarla əməkdaşlıqdan imtina etmiş müsəlman ermənilərin ümu-

101 Yılmaz M. Özür Meselesi. - <http://www.21yyte.org/kose-yazisi-yazdir/2509>

102 Как изменилась Армения после СССР. /25.07.2016/ - <http://russia-armenia.info/node/29796>

mi sayı isə 2,5 milyon nəfərdən çox olmuşdu. Bu hadisələr zamanı təkcə müsəlmanlar deyil, minlərlə gürcü, dağ yəhudisi də öldürülmüşdü.

İkinci amil isə bilavasitə qondarma «erməni soyqırımı»nı tanıyan dövlətlərin mövqə və maraqları ilə bağlıdır. Bu dövlətləri şərti olaraq üç əsas qrupa bölmək olar: **Birinci qrupa** Osmanlı ərazilərinə işğalçılıq yürüşlərində erməni hərbi birləşmələrindən və quldur dəstələrindən fəal şəkildə istifadə edən, lakin ermənilər üçün arzuolunmaz nəticələrə görə onlara «vəfa borcu» olan Antanta dövlətləri – Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa və Kiçik Antanta – Serbiya, Bolqarıstan və Yunanıstan daxildir. 1917-ci ildə I Dünya müharibəsinə qoşulan Amerika Birləşmiş Ştatları Antantaya üzv olmasa da, onun Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş hərbi hissələrində erməni legionerləri də var idi. Bu baxımdan, hazırda ABŞ-ın 50 ştatından 47-sinin qondarma «erməni soyqırımı»nı tanıması səbəbləri də «başa düşüləndir». **İkinci qrupda** olan dövlətlərin – İtaliya, Vatikan, Slovakiya, İsveçrə, Polşa, Almaniya, İsveç, Belçika, Hollandiya və s. qondarma «erməni soyqırımı»nı tanıması ilk növbədə xristian təəssübkeşliyindən, Avropa İttifaqının qapılarının Türkiyənin üzünə bağlanmaq söylərindən və bu ölkəyə təzyiqlərindən irəli gəlir. **Sonuncu qrupun** – Uruqvay, Argentina, Kanada, Livan, Venesuela, Litva, Çili və s. erməni iddialarını təsdiqləməsi isə əsasən bu ölkələrdə erməni diasporası və lobbisinin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, «Qərbi Ermənistan əraziləri» məsələsinin dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsinə çıxarılmasında keçmiş SSRİ-nin də böyük xidmətləri var idi. İkinci Dünya müharibəsinin son illərindən etibarən, SSRİ hökuməti «əzabkeş erməni xalqını» yenidən irəli verərək onların vasitəsilə əzəli rəqib bildiyi Türkiyəyə qarşı istifadə etməyə başlamışdı. Hələ 1943-cü ilin noyabr ayında SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniyanın dövlət rəhbərlərinin iştirakı ilə keçirilmiş Tehran konfransında Türkiyədə yaşayan ermənilərin vəziyyəti məsələsinə də toxunulmuş və ilkin olaraq «tarixi erməni torpaqlarını geri almaq», perspektivdə SSRİ-nin tərkibində qondarma «Birləşmiş Ermənistan» dövləti qurmaq iddiası da irəli sürülmüşdü. Erməni diasporasının nümayəndələri SSRİ-nin xarici işlər naziri V.Molotovla əlaqəyə girərək İran ərazisində yaşayan ermənilərin Sovet İttifaqına kütləvi şəkildə köçürülməsinə dair onların müraciətlərinin İ.Stalinə çatdırılmasını xahiş etmişdilər. Şübhə yoxdur ki, həmin müraciət məhz SSRİ-nin xarici siyasət idarəsinin kabinetlərində tərtib olunmuşdu. Xatırladaq ki, Rusiya imperiyası ilə Türkiyə arasında 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək, strateji əhəmiyyət daşıyan Qars və Ərdahan vilayətlərini SSRİ-yə birləşdirmək, həmin ərazilərdə sovet hakimiyyətinə

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

loyal erməniləri məskunlaşdırmaq Kremlin çoxdankı arzusu idi. 1944-cü ilin iyun ayında isə Ermənistan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi **Qurgen Arutyunov** tanınmış tarixçi akademik **Yevgeni Tarle-ni** İrəvana dəvət etmiş, «Qərbi Ermənistan» ərazilərinin sovet Ermənistanına birləşdirilməsi planının «tarixi aspektdə əsaslandırılmasını» ondan xahiş etmişdir. Az sonra Y.Tarle «Türkiyə ərazisinin şərq hissəsinin tarixi Ermənistan torpaqları olması» haqqında arayış tərtib edərək onu SSRİ rəhbərliyinə təqdim etmişdi. Həmin material İ.Stalinin iştirakı ilə müzakirə edilsə də, bu barədə müvafiq qərarın qəbul edilməsi təxirə salınmışdı.

1915-ci ildə Qarsın Subatan kəndində ermənilərin qətlə yetirdiyi türk uşaqları və qadınları. Qarsda ayaqları başlarına bağlanaraq öldürülən türklər.¹⁰³ Cinayətin dəst-xətti təqribən 80 il sonra – 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımının üslubu ilə eynidir

«Soyuq müharibə»nin başlanması, bir vaxtlar faşizmə qarşı mübarizədə mütəfiq olmuş dövlətlər arasında global hərbi, ideoloji və iqtisadi qarşıdurmanın şiddətlənməsi erməni kartını yenidən gündəmə gətirmişdi. SSRİ Ümumittifaq Kommunist (b) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin «repatriasiyasına»¹⁰⁴ razılıq vermiş və həmin ilin dekabr ayının 2-sində SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin müvafiq qərarı hüquqi qüvvəyə minmişdi. Məqsəd «ideoloji cəhətdən hazırlıqlı olan erməni miqrantları» gələcəkdə Türkiyədən qoparılaacaq ərazilərə köçürmək və bu toplumdən həmin ölkəyə qarşı siyasətdə fəal istifadə etmək idi.

İlkin plana əsasən, «SSRİ-yə pənah gətirən 400 min əzabkeş erməni» Ermənistan SSR-də yerləşdirilməli, «tarixi vətənlərinə dönmək istəyən» bu toplumun müharibədən yenidən çıxmış ölkədə üzvləşdiyi çətin sosial-iqtisadi problemlər

103 Ömer Lütü Taşcıoğlu. Türk Ermeni İlişkilerindeki Tarihsel Gerçekler. - <http://www.umitozdag.com/haber/turk-ermeni-iliskilerindeki-tarihsel-gercekler-haberi-281h.html>

104 «Repatriasiya» - lat. «tarixi vətəne qayıdış». Təəssüf ki, bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları da xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsinə dair materiallarda səhvən bu termini işlədirlər.

qabardılmalı və son nəticədə beynəlxalq ictimaiyyət «zavallı, yurd-yuvasız insanların» Türkiyədə – qondarma «Qərbi Ermənistan» ərazisində məskunlaşmasına dair Sovet İttifaqının təşəbbüsünü dəstəkləməli idi. Elə həmin dövrdə SSRİ DTK-nın paqonlarını keşif çübbəsi altında gizlədən «ictimai fəali» **Gevorq Çorakçyan** bütün ermənilərin katalikosu **VI Gevorq** qismində Moskvaya İ.Stalin ilə görüşə çağırılmış, ona «Türkiyə ərazisindəki erməni torpaqlarının» SSRİ-yə birləşdirilməsi məsələsini qaldırmaq və ilk vaxtlar təqribən 100 min erməninin xarici ölkələrdən Şərqi Anadoluda məskunlaşdırılmasını təşkil etmək məqsədilə müvafiq tapşırıqlar verilmişdi. SSRİ-də bu planın həyata keçməsinə o dərəcədə əminlik yaranmışdı ki, hətta Türkiyədən qopardılması nəzərdə tutulan torpaqların inzibati xəritəsi, yeni toponimikası, burada yaradılacaq sosialist təsərrüfatlarının – kolxoz və sovxozların, sənaye müəssisələrinin təyinatı müəyyən edilmiş, onların fəaliyyət planları tərtib olunmuşdu. Üstəlik, Şərqi Anadolu və Qara dəniz bölgəsinin təqribən 20,5 min km²-ə çatan ərazisinin əsas hissəsinin Ermənistan SSR, qalan hissəsinin isə (5,5 min km²) Gürcüstan SSR arasında pay-püşk edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Kreml bu sərəsəm planın effektivliyinə o dərəcədə inanmışdı ki, hətta SSRİ Kommunist Partiyasının Siyasi Bürosu yerli ermənilərdən **A.Koçinyanı** bəri başdan «Ermənistan SSR Kommunist Partiyası Qars Vilayət Komitəsinin katibi» vəzifəsinə təyin etmişdi.¹⁰⁵

Lakin daş qayaya rast gəlmişdi. Türkiyə öz ərazisinin bütövlüyünü qətiyyətli müdafiə etmiş və beləliklə, Moskvanın «ilhaq planı» iflasa uğrasa da, ermənilərin «tarixi torpaqlara dönüşü» prosesinin birinci mərhələsinin startı verilmişdi. Yalnız 1946-cı ildə dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan 130.000 erməni «tarixi vətəndə» – Ermənistan SSR-də məskunlaşmaq barədə ərizə ilə SSRİ hökumətinə müraciət etmişdi. Elə həmin il Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasına Yunanıstandan, Suriyadan, Livandan, Bolqarıstandan, İrandan və Rumıniyadan təqribən 60.000 erməni köçürülmüşdü. Bir il sonra isə mühacirlərin sırasına daha 50.000 erməni əlavə olunmuşdu. O da maraqlıdır ki, sovet hökumətinin xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistana «repartriasiyası» planının icrasında SSRİ DTK-sı ilə sıx təmasda olan «Daşnaksütyun» partiyası 1947-ci ilin iyununda keçirilmiş XIV konqresində bu məsələni müzakirəyə çıxarmış və bu dəfə Ermənistanın deyil, Sovet İttifaqının Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarını dəstəkləyən qərar qəbul etmişdi. Bu qərarın əsas müddəalarından biri «repartriantların tarixi vətəndə» yerləşdirilməsi üçün etnik azərbaycanlıların yaşıdıqları torpaqların boşaldılmasını və Ermənistan Respublikası sərhədlərinin qonşu dövlətlər hesabına genişləndirilməsini» nəzərdə tuturdu. Yeri gəlmişkən, SSRİ təkrar olaraq 1985-ci ilin iyun ayının 20-də növbəti anoloji tədbirə əl atmış, SSRİ Nazirlər Soveti «1985-1986-cı illərdə xarici ölkələrdən ermənilərin

105 Mustafa N. 1948-1953-cü illər deportasiyasının bəzi məqamları. // «Xalq qəzeti», 31.04.2007

SSRİ-yə repatriasiya edilməsi haqqında» qərar qəbul etmişdi. Erməni köçkünlərinə dair birinci və ikinci qərarların icrası Qərbi Azərbaycan (*indiki Ermənistan Respublikası*) ərazisində yaşayan etnik azərbaycanlıların zor gücünə tarixi torpaqlarından deportasiya edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Beləliklə, saxta «erməni məsələsi» fəvqəldövlətlərin əlində həm Azərbaycana, həm də Türkiyəyə yönəlik sinxron təzyiqlə vasitəsi olaraq qalmaqdadır. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli və hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğun həllində rəsmi Bakı üçün süni maneələr yaradıldığı kimi, qondarma «erməni soyqırımı», «Qərbi Ermənistan əraziləri», «müsəlman ermənilərin etnik kimliklərinə qayıtması və onların muxtariyyət hüququ» məsələləri, eləcə də Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılması ilə bağlı rəsmi Ankaraya davamlı və artan təzyiqlər edilməkdədir. Ermənistanın və onun havadarlarının təxəyyülünə görə, Azərbaycan və Türkiyənin hipotetik də olsa «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın müstəqilliyinin və «erməni soyqırımı»nın tanınmasına məcbur edilməsi digər iddialar üçün «domino effektinə» səbəb olacaq, son nəticədə «Qərbi Ermənistan Respublikası»nın da suverenlik əldə etməsinə, «Birləşmiş Ermənistan»ın təşəkkülünə həm hüquqi əsas, həm də tarixi presedent yaradacaqdır. Odur ki, «Dağlıq Qarabağ» və «Qərbi Ermənistan» məsələlərinə heç də əlahiddə planlar kimi deyil, bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan və eyni ssenari üzrə cərəyan edən proseslər kimi yanaşılmalıdır. Həmin proseslər arasında analogiyalar isə aşağıdakılardır:

İdeoloji xətlərin analogiyası. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə, o cümlədən Dağlıq Qarabağa iddiaları mifik «Birləşmiş Ermənistan» planının tərkib hissələrindən biridir. Bütövlükdə Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi, Türkiyə (*«Qərbi Ermənistan»*) və Gürcüstan (*Cavaxetiya*) torpaqlarına tələbləri erməni dilində «birlik» anlamını verən **«Miatsum»** konsepsiyasına söykənir və əsas icraçısı isə bu ideyanın əsasında formalaşmış eyni adlı hərəkat olmuşdur. Bu separatçı-terrorçu hərəkatın müəllifi **«Qarabağ Komitəsi»** (*«Qərbi Ermənistan hökumətinin» prototipi*) hesab edilsə də, əslində onun beşiyi başında Ermənistan SSR və SSRİ rəhbərliyi, xarici ölkələrdəki erməni diasporası, SSRİ-nin müvafiq güc strukturları dayanmışdır.

İlk dövrlərdə Ermənistanda və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində gizli fəaliyyət göstərən bu qruplaşma Mixail Qorbaçovun SSRİ-yə rəhbərlik etdiyi ilk dövrlərdən açıq fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. «Miatsum» ideyasının ictimai dövriyyəyə buraxdığı mifə görə, «qədim erməni torpağı olan Dağlıq Qarabağın qeyri-qanuni olaraq» Azərbaycana muxtar vilayət statusunda verilməsi RK(b)P MK Qafqaz bürosunun qərarı ilə bağlıdır və erməni xalqı «İ.Stalinin səhvini» aradan qaldırmalı, «ermənilərin tarixi torpaqları» öz sahiblərinə

qaytarılmalıdır. Halbuki, təkcə Rusiya imperiyasının arxiv sənədləri deyil, Ermənistanın rəsmi materialları da ermənilərin İran və Türkiyədən Azərbaycan ərazilərinə, o cümlədən Qarabağ bölgəsinə kütləvi şəkildə köçürülməsinin XIX əsrin birinci yarısına aid edildiyini təsdiqləyir.

Məlumdur ki, 1804-1812-ci illərdə Rusiya və İran arasında baş verən müharibənin gedişi zamanı – 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan Cavanşir və Rusiya imperatorluğunun nümayəndəsi general P.Sisianov arasında imzalanmış bədnam Kürəkçay müqaviləsinə əsasən, Qarabağ xanlığı Rusiyanın tabeliyinə keçmişdi. Lakin Çar Rusiyasının sənədlərində Qarabağ «erməni torpaqları» kimi deyil, məhz «müsəlmanların əraziləri» kimi göstərilmişdi. Həmin dövrün sənədləri onu da təsdiqləyir ki, 1823-cü ildə Qarabağ xanlığının 90 min nəfər əhalisi, bir şəhəri (*Şuşa*), 600-dən çox kəndi var idi. Yalnız 150 kənddə xristianlar (*udinlər, xristian tatlar, türklər və s.*) yaşamışlar. Şuşa şəhərinə gəldikdə isə burada yaşayan 1.048 azərbaycanlı ailəsi ilə müqayisədə cəmi 150 xristian (*qriqorian*) ailəsi məskunlaşmışdı.¹⁰⁶

1826-cı ildə Rusiya və İran arasında yenidən başlanan müharibə 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması ilə tamamlanmış, nəticədə ermənilərin Şimali Azərbaycana kütləvi şəkildə köçürülməsi genişmiqyaslı xarakter almışdı. Bu faktı Azərbaycana, türk etnosuna patoloji nifrət bəsləyən Zori Balayan bədnam «Ocaq» kitabında da etiraf etmişdir: «**Əgər 1828-ci ildə bağlanmış məşhur Türkmənçay müqaviləsi... rus əsgərləri olmasaydı, yüzlərlə yeni yaradılan, bu gün müasir kənd və şəhərlərə çevrilən erməni ocaqları da olmayacaqdı... Təkcə son onillikdə buraya 200 mindən çox erməni köçmüşdür**».¹⁰⁷ İranın müxtəlif bölgələrindən tarixi Azərbaycan ərazilərinə köçürülən ermənilərin sayı isə 40 min nəfərə çatırdı. Rus alimi Nikolay Şavrov bu ərazilərin coğrafiyasını və etnik mənzərəsini təsvir edərkən bunları yazırdı: «**Hazırda Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqazda) yaşayan bir milyon 300 min erməninin bir milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisinə aid deyildir və bizim tərəfimizdən buraya köçürülmüşdür**».¹⁰⁸ Onu da xatırladaq ki, 1978-ci ildə Dağlıq Qarabağın erməni icmasının təşəbbüsü ilə Ağdərə rayonundakı Marağa kəndində ermənilərin buraya köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə abidənin təntənəli açılışı olmuşdur. Üzərində erməni əlifbası ilə «**Marağa – 150**» sözləri yazılmış həmin abidə ermənilərin 1828-ci ildə İranın eyni adlı əyalətindən Dağlıq Qarabağa, o cümlədən həmin kəndə kütləvi köçünün ildönümü şərəfinə ucaldılmışdır. Sonralar millətçi-separatçı qruplaşmalar bu abidəni dağıtsalar da,

106 Описание Карабахской провинции, составленного в 1823 г. действительным статским Советником Могилевским и полковником Ермоловым. Тифлис, 1866

107 Балаян З. Очаг: Ереван, 1981

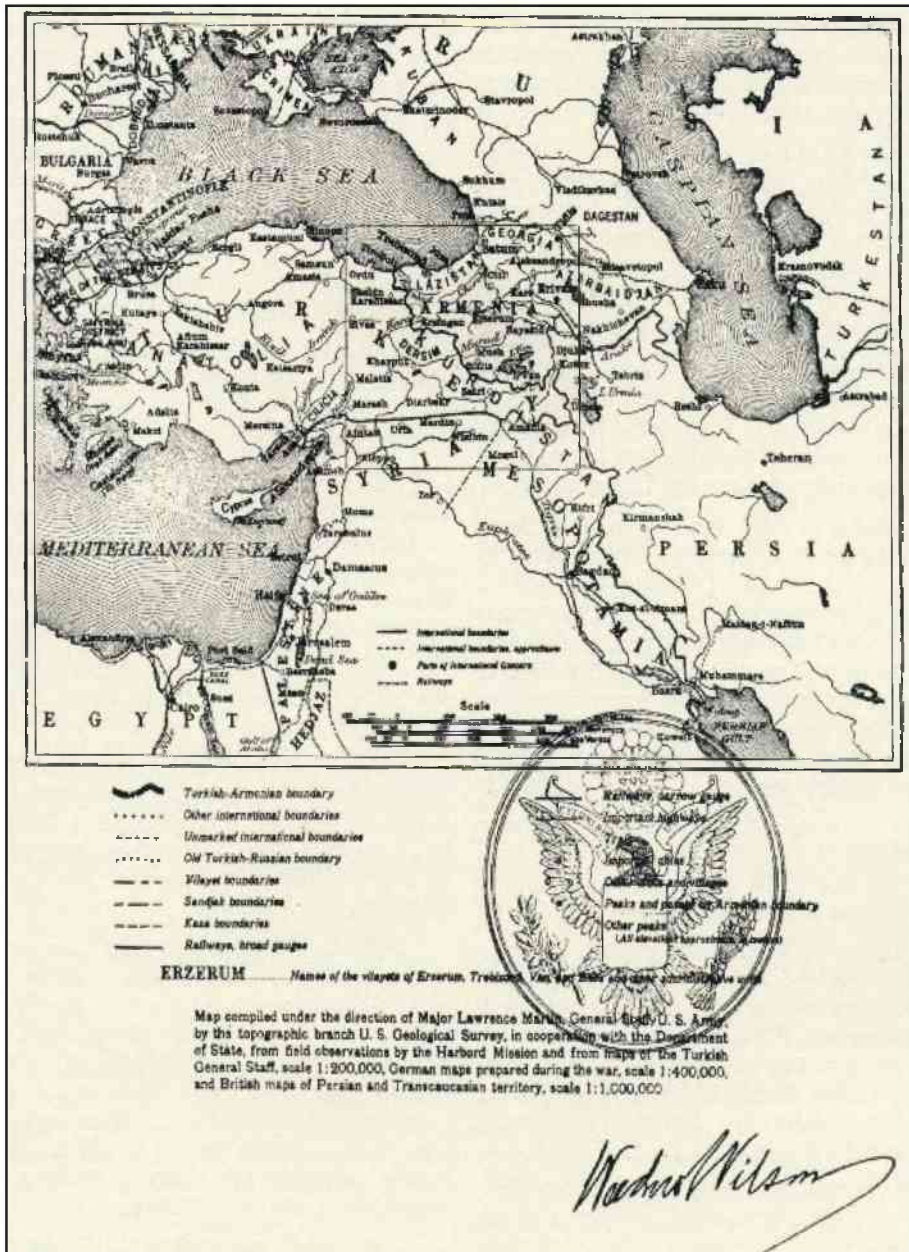
108 Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье; предстоящая распродажа Мугани инородцам. С.Петербург, 1911

onun fototəsvirləri erməni mənbələrində indiyədək qorunub-saxlanılmışdır.

Təəccüblü deyildir ki, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğalından sonra beynəlxalq birliyin susqunluğu və birtərəfli mövqeyi ilə «Miatsum» hərəkatının və onun «Birləşmiş Ermənistan» ideyasının daha təkmil variantı – **«Köklərə dönmüş: kimin üçünsə Qərbi Ermənistan, kimin üçünsə erməniliyə qayıdı!»** devizi altında Şərqi Anadolu və Naxçıvan ərazilərinə yönəldilmişdir. Burada Ermənistanın növbəti bəhanəsi isə 1920-ci il avqustun 10-da müttəfiq dövlətlər və Türkiyə arasında imzalanmış bədnam Sevr müqaviləsinin müddələrinin «hələ də yerinə yetirilməməsi» olmuşdur. Belə ki, Türkiyənin ratifikasiya etmədiyi həmin sənədin guya qüvvədən düşmədiyini təkid edən Ermənistan Ərzurum, Bitlis, Van və Trabzon vilayətlərinin Ermənistanla «qaytarılması», Qara dənizə birbaşa çıxışının təmin olunması xülyasıdır.

1918-ci il oktyabr ayının 30-da imzalanmış Mudros sazişinə əsasən, Osmanlı dövlətinin I Dünya müharibəsində iştirakına son qoyulmuşdu. Osmanlı dövləti qoşunlarını 1914-cü il sərhədlərinə çəkmək məcburiyyətində qalmışdı. 1920-cii il avqust ayının 10-da Osmanlı ilə Antanta dövlətləri arasında bağlanmış Sevr müqaviləsinin alçaldıcı şərtlərinə görə, Türkiyənin Britaniya və Fransanın Mesopotamiya (*İraq*) və Suriya (*Suriya, Livan, Fələstin və s.*) üzərindəki protektoratlığını sözsüz qəbul etməsi, Hicaz və Yəmənənin müstəqilliyini tanıması, Kürdüstan (*Diyarbəkir vilayəti və Van vilayətinin cənub hissəsinə*) muxtariyyət statusu verməsi, İzmiri Yunanıstana, Bitlis, Ərzurum və Van əyalətinin şimal hissəsini Ermənistanla «qaytarması» nəzərdə tutulmuşdu. Bundan başqa, Trabzon vilayətinin şərq hissəsi Ermənistan və Gürcüstan arasında bölünərək ermənilərə Qara dənizə birbaşa çıxış imkanı yaratmalı idi. ABŞ Prezidenti **Vudro Vilsonun** təklif etdiyi «arbitraj» plana (*ona «Vilson Ermənistanı» planı da deyilir*) əsasən, Ermənistan Türkiyə hesabına əlavə olaraq 100 min kvadrat kilometr ərazini – Ərzurum vilayətini (*bütövlükdə*), Van və Bitlis vilayətlərinin üçdə ikisini, Qara dəniz limanı da daxil olmaqla Trabzon vilayətinin böyük hissəsini, eləcə də Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsini qazanırdı. Nəticədə, «dənizdən-dənizə uzanan Böyük Ermənistan»ın yaradılmasının ilk mərhələsi tamamlanırdı. Lakin Böyük Britaniya qoşunlarının İstanbulu işğal etməsindən sonra Osmanlı parlamenti Sevr müqaviləsini ratifikasiya etməkdən imtina etmiş və həmin sənədin tələbləri həm faktiki, həm də hüquqi baxımdan qüvvədən düşmüşdür. Bütün bunlara baxmayaraq, Ermənistan Respublikası hələ də hüquqi əhəmiyyətini itirmiş «Vilson Ermənistanı» planının icra edilməsi xülyası ilə bu gün də yaşamaqda, həmin ideyadan Türkiyə və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü əleyhinə istifadə etməkdədir.

V. Vilsonun arbitraj planına əsasən «Qərbi Ermənistan» əraziləri

ABŞ-dakı erməni diasporasının funksionerlərindən olan **Karen Yekpariyan** (*Garen Yegparian*) **Armenianweekly.com** saytına verdiyi müsahibədə V.Vilsonun «müəyyən etdiyi» Türkiyə-Ermənistən sərhədlərinin müasir beynəlxalq hüququn tələblərinə tamamilə cavab verdiyini əsaslandırmağa çalışmış, Qərb ictimaiyyətini bu işdə yardımçı olmağa çağırmışdır. Onun qənaətinə əsasən, qondarma «Qərbi Ermənistən» ərazilərinin Ermənistən Respublikasına qatılması prosesi tədricən – hər biri 30 il üçün nəzərdə tutulmuş üç mərhələ üzrə həyata keçirilməli, Ankara «erməni soyqırımı»nı tanımağa məcbur edilməli, «tarixi erməni torpaqları» məhz beynəlxalq təzyiqlər vasitəsilə Türkiyədən hissə-hissə «geri alınmalıdır». K.Yekpariyan bu prosesdə müsəlman ermənilərin və kriptormənilərin də üzərinə mühüm vəzifələrin düşdüyünü bildirir: «**Birinci mərhələdə Qars-Ərdəhan bölgələri Ermənistənə verilir və burada islamlaşdırılmış ermənilər yerləşdirilir. Paralel olaraq, Gümürü-Qars dəmir yolu xətti istifadəyə verilir. İkinci mərhələ nisbətən böyük ərazini - Ağrı dağı bölgəsini, Ərzurumu və Qara dəniz limanı da daxil etməqlə Trabzonu əhatə etməlidir. İlk iki mərhələnin icrasında həlli vacib olan məsələlərdən biri həmin bölgələrdə «kürd məsələsinin» – kürdlərin bu torpaqlara iddialarının neytrallaşdırılmasıdır. Sonuncu mərhələdə isə Van gölü və Van bölgəsi ilə birlikdə digər «qədim erməni torpaqları» Ermənistənə birləşdirilməlidir. Hər üç mərhələdə Ermənistən öz hərbi potensialını möhkəmləndirməlidir.**»¹⁰⁹

Təşkilati paralellik. Qeyd olunduğu kimi, Ermənistənin «Miatsum» konsepsiyası iki mərhələdən ibarətdir. Birincisi, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin işğalını, ikincisi isə Naxçıvan və Şərqi Anadolu daxil olmaqla «Qərbi Ermənistən» ərazilərinin «azad edilərək» Ermənistənə birləşdirilməsini nəzərdə tutur. İkinci mərhələ bilavasitə qondarma «erməni soyqırımı»na dair Ermənistənin tələbləri çərçivəsinə həyata keçirilməkdədir. Dağlıq Qarabağın işğalını hədəf götürən «Miatsum» konsepsiyasının siyasi mərkəzi «Qarabağ Komitəsi» olmuş və bu qurumun bazasında onun daha mütəşəkkil terrorçu-separatçı qanadı – «**Krunk**» («*Leylak*») təşkilatı yaradılmışdır. O da maraqlıdır ki, 1988-ci il mart ayının 1-də Moskvanın, o cümlədən SSRİ DTK-nın dəstəyi ilə formalaşmış bu təşkilatın adı abreviatura kimi (*KRUNK*) həm də rus dilində «**Комитет Революционного Управления Нагорным Карабахом**» (*Dağlıq Qarabağın İnqilabi İdarəetmə Komitəsi*) anlamını da verirdi. Təşkilatın ideoloji bölməsinin rəhbəri isə Ermənistənin sabiq prezidenti Robert Kəçəryan olmuşdu.

109 Ermeni fəaliyyətləri. /29.12.2016/ - <http://www.turkishnews.com/tr/content/2016/12/29/ermeni-faaliyyetleri-29-aralik-2016/>

«Krunk» şübhə doğurmamaq üçün rəsmi fəaliyyətini zahirən «xoşməramlı» tarixi-etnoqrafik məqsədlər üzərində qurmuşdu: «Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərin mədəni irsinin, regionun tarixinin öyrənilməsi, onların Ermənistanla əlaqələrinin genişləndirilməsi, tarixi abidələrin bərpası» və s.

«Qarabağ Komitəsi»nin İrəvanda Azərbaycanın (1988-ci il) və «Qərbi Ermənistan hökuməti»nin isə Türkiyənin (2016-cı il) əleyhinə keçirdikləri analoji mitinqlər

Hələ 1987-ci ildə «Qarabağ Komitəsi» Ermənistan SSR-də və Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində bölgənin Ermənistanın tərkibinə verilməsinə dair imzatoqlama kampaniyasına başlamışdı. Həmin ilin dekabr ayının 1-də «Qarabağ Komitəsi»nin nümayəndələri Moskvaya gedərək imzaları və Dağlıq Qarabağın Ermənistanla verilməsinin siyasi, iqtisadi və etnomədəni əsaslandırılmasına dair hazırladıqları materialları SSRİ Sov. İKP MK-ya təqdim etmişdilər. Erməni müəllifi **Tatul Akopyan** 2008-ci ildə işıq üzü görmüş «Qarabağ gündəliyi: yaşıl və qara» kitabında «Qarabağ Komitəsi» üçün yaradılan geniş imkanlar və onun üzvlərinin SSRİ-nin məxfi strukturları ilə əlaqələri haqqında yazır: «1988-ci ilin dekabr ayının 11-də Qorbaçov televiziya ilə xalqa müraciətində Qarabağ məsələsinə də toxunmuş, Azərbaycan rəhbərliyinin ermənilərə münasibətini ciddi tənqid etmişdi. Eyni zamanda, «Qarabağ Komitəsi»nə və onun üzvlərinə də öz iradlarını bildirmişdi... Dekabr ayının 10-da general-leytenant **Albert Makaşovun** əmri ilə «Qarabağ Komitəsi»nin 11 üzvündən beşi – **Levon Ter-Petrosyan, Vazgen Manukyan, Aleksan Akopyan, Samvel Gevorkyan** və **Babken Araksyan** həbs edilmişdilər. Onların SSRİ DTK-sı ilə məxfi əməkdaşlıq etmələri barədə də ehtimallar vardı».¹¹⁰ Onların sonralar hakimiyyət eşalonunda sürətlə tutduqları yüksək mövqelər də maraq doğurmaya

110 Акopian Т. Карабахский дневник: Зеленое и черное или ни войны ни мира / 1-е изд. на рус. яз. – Ереван, Антарес, 2010

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

bilməz: Ermənistanın ilk prezidenti, deputat, parlamentin spikeri, prezidentin müşaviri, İctimai Şuranın sədri və s. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu gün qondarma «Qərbi Ermənistan Respublikası» və onun strukturları «mühacirətdə olan Qərbi Ermənistan hökuməti», «Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın (*parlament*) funksionerləri də «Qarabağ Komitəsi»nin keçdiyi yolu daha da təkmilləşdirilmiş şəkildə təkrarlamaqdadırlar.

Qondarma «Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın İrəvanda keçirilmiş sessiya iclası

Yeri gəlmişkən, həm qondarma «Qərbi Ermənistan Respublikası», həm də onun strukturları məhz erməni işğalı altında olan Dağlıq Qarabağda yarılmışdır. Belə ki, «Qərbi Ermənistan Respublikası Milli Şurasının spikeri» Fransa vətəndaşı və Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatların fəal iştirakçısı olmuş **Armenak Abramyanın** sözlərinə görə, «Qərbi Ermənistan dövləti» ideyasının reallaşdırılması təşəbbüsü hələ ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində, Qarabağda döyüşən bir qrup erməni «könüllüsü», «Azadlıq Ordusu»nun banisi və komandiri **Leonid Azqaldyan** (*Tiflis ermənisi, 1992-ci ildə Ağdərədə məhv edilmişdir*) tərəfindən irəli sürülmüşdü. Az sonra həmin ideyanı «Qərbi Ermənistan»dakı müxtəlif erməni icmalarını təmsil edən digər döyüşçülər, «tarixi ədalətin bərpası» uğrunda mübarizə aparan cəmiyyət və təşkilatlar da dəstəkləmişdilər. «**Arsaxda müharibə başa çatandan sonra işə veteranlar və vətənpərvər insanlar – soyqırımı nəticəsində Qərbi Ermənistandan qovulan ermənilərin törəmələri bir araya gələrək yeni qurumun bazasını formalaşdırdılar.**»¹¹¹

111 Правительство Западной Армении: цели и задачи. /07.01.2013/ - <http://www.yerkramas.org/article/49936/pravitelstvo-zapadnoj-armenii-celi-i-zadachi>

«Qərbi Ermənistan Respublikası» liderlərinin etiraflarına görə, onlar öz fəaliyyətlərində əsasən üç xarici erməni təşkilatından – **Ümumdünya Erməni Konqresindən** (*Ara Abramyan, Rusiya*), **Qərbi Ermənistan Konqresindən** (*Karen Mikaelyan, Rusiya*) və ABŞ-dakı **Erməni Assambleyasından** dəstək alırlar. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, ABŞ-da fəaliyyət göstərən «**Vudro Vilson İrsi**» **Fondu** da «Qərbi Ermənistan Respublikası»nın təsis olunmasının» qatı təbliğatçıları və müdafiəçiləri sırasındadır. Belə ki, «Qərbi Ermənistan hökuməti»nin qurultayında həmin fondun prezidenti, V.Vilsonun köməkçisi **Donald Vilson Buş** bir daha ulu babasının masa üzərində qalmış arbitraj planının reallaşması zərurətindən, rəsmi Ankaranın bu qərarı sözsüz icra etməsinin vacibliyindən, Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərinin erməni xalqına verilməsinin «regionda sülh və əməkdaşlığın bərqərar olunması» üçün əhəmiyyətindən danışmışdır. Onu da xatırladaq ki, D.Vilson Buş 2015-ci il aprel ayının 20-də – qondarma «erməni soyqırımı»nın yüz illiyi ərəfəsində Ermənistana və Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərinə qanunsuz səfər etmiş, burada qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» rejiminin başçısı Bako Saakyanla görüşmüşdür. Həmin görüşdən sonra D.Vilson Buş jurnalistlərə bildirmişdir ki, «**Dağlıq Qarabağ xalqı öz müstəqillik, müqəddəratını müəyyənləşdirmək, dövləti idarə etmək hüququna layiq olduğunu sübuta yetirmişdir**».¹¹²

2004-cü il dekabr ayının 17-də «Qərbi Ermənistanın Milli Şurası» adlandırılan qondarma qurum işğal altında olan Şuşa şəhərində «Qərbi Ermənistan ermənilərinin öz müqəddəratlarını təyin etmək hüquqları haqqında» Bəyannamə qəbul etmişdir. Bəyannamədə Ermənistanın Türkiyə Respublikasına ərazi iddiaları açıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Məsələn, «sənəddə» bildirilir:

1. *«İndiyədək «Türkiyə Ermənistanı» kimi tanınan Ermənistan əraziləri bundan sonra «Qərbi Ermənistan» (Vətən) adlandırılın. Qərbi Ermənistanın dövlət bayrağı, gerbi və milli himni müəyyən edilsin.*
2. *Qərbi Ermənistan milli ali hakimiyyətə və hüquqlara malik müstəqil, suveren dövlət olmalıdır. Qərbi Ermənistanın Konstitusiyası və məhkəmə sistemi istisnasız olaraq millidir».*¹¹³

Digər analogi sənəddə – «Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın 2004-cü il dekabr ayının 17-də Fransanın paytaxtı Paris şəhərində qəbul etdiyi Bəyannamədə

112 Дональд Вильсон: Народ Карабаха доказал – он заслуживает право на самоопределение. /27.04.2015/ -<https://news.am/rus/news/264100.html>

113 Республика Западная Армения. Единый политико-правовой пакет документов о защите прав Западной Армении и армян Западной Армении. (Сборник документов) 2-е дополненное издание. Ереван, НТ Холдинг, 2015

də Türkiyə Respublikasına qarşı ərazi iddiaları irəli sürülmüşdür. Sənəddə «tam-hüquqlu erməni diaspora təşkilatının – mühacirətdə olan «Qərbi Ermənistan hökuməti»nin yaradılması bəyan edilməklə yanaşı, onun əhalisinə (*ermənilərə*) öz müqəddəratlarını təyin etmə hüququnun verilməsi tələb edilirdi (*bənd 3*).¹¹⁴ Region dövlətləri – Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan üçün açıq təhdid və qismən də ideoloji təsir xarakteri daşıyan digər sənəd də diqqət çəkməkdədir. Əslində,

burada gələcək terror-təxribat aksiyalarının, hakimiyyət orqanlarına silahlı müqavimətin, yeni separatçı-terrorçu silahlı qruplaşmanın təşkilinin anonsu indidən verilməkdədir. 2012-ci il dekabr ayının 26-da «Milli Şura»nın spikeri Armenak Abramyanın imzaladığı fərman («*Qərbi Ermənistanın özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması haqqında*») hüquqi baxımdan həm Ermənistan Respublikasının, həm də bu qurumun yaradılmasında rəsmi dəstək göstərən «demokratik» Fransanın Türkiyə Respublikasının ərazi bütövlüyünə və sabitliyinə açıq təhdid xarakteri daşıyır. Yerli və xarici kütləvi informasiya vasitələrində geniş yayılan həmin sənəd mahiyyət etibarilə ermənilərin və onları himayə edənlərin Türkiyənin müxtəlif bölgələrində aqressiv separatizmin yaradılmasına, partizan müharibələrinin aparılmasına, genişmiqyaslı terror-təxribat aksiyalarının törədilməsinə hüquqi bəraət verilməsi məqsədini daşıyır.

Fərmanda bildirildiyi kimi, «Milli Şuranın spikeri» Yaxın Şərqdə cərəyan edən və getdikcə gərginləşən hərbi-siyasi proseslərin «**Erməni xalqına, bütün regiona və Ermənistanın təhlükəsizliyinə təhdid xarakteri daşdığı**... Milli Şuranın bütün münafişələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinə tərəfdar çıxdığını (?)... Qərbi Ermənistan ermənilərinin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu nəzərə alaraq qərara alır:

- *Qərbi Ermənistanın xüsusi (təyinətli) özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması prosesinə başlanılsun;*
- *Özünümüdafiə qüvvələri erməni xalqını və Ermənistanı müdafiə etmək məqsədilə Qərbi Ermənistanın ermənilər yaşayan bütün ərazilərində formalaşdırılsın;*

114 Yəne orada

- *Qərbi Ermənistanın özünümüdafiə qüvvələri mobil döyüş hissələri xarakteri daşımali, zərurət olduqda istənilən ərazilərdə digər qruplarla birgə fəaliyyət göstərmək imkanına malik olmalıdır və s.*¹¹⁵

Qondarma quruma «real dövlət» görüntüsü vermək məqsədilə 2013-cü ilin noyabr ayının 22-dən dekabrın 1-dək «Qərbi Ermənistan Respublikası»nın ali qanunvericilik orqanına – «Qərbi Ermənistan Milli Şurasına» seçkilər keçirilmişdir. Elektron səsvermə zamanı dünyanın 10 ölkəsinin (*Ermənistan, Rusiya, Fransa, Almaniya, Abxaziya, Cavaxetiya, Danimarka, Macarıstan və İsveç*) 27 şəhərindən (*İrəvan, Moskva, Rostov, Soçi, Paris, Marsel, Boston, Maynts, Budapeşt, Nitsa və s.*) 64 deputat seçilmişdir. O da maraqlıdır ki, «beynəlxalq hüququn demokratik prinsiplərinə ciddi riayət olunmaqla» keçirilmiş seçkilərdə Abxaziya və Cavaxetiya «müstəqil dövlət» kimi göstərilmişdir. Məlum səbəblər üzündən Türkiyədən açıq şəkildə namizəd irəli sürülməmişdir.¹¹⁶ 2014-cü il yanvar ayının 17-dən 21-dək Parisdə – şəhər bələdiyyəsinin 14-cü inzibati dairəsinin binasında «Qərbi Ermənistan Milli Şurasının» ilk sessiyası təşkil olunmuş və «Qərbi Ermənistanda» parlament seçkiləri nəticəsində qalib gəlmiş deputatların səlahiyyətləri təsdiq edilmişdir.

Bundan başqa, sessiyada Fransa vətəndaşı **Armenak Abramyan** «Qərbi Ermənistan Respublikası Milli Şurasının sədri», Ermənistan vətəndaşı **Tiqrən Paşabezyan** isə «mühacirətdə olan Qərbi Ermənistan hökumətinin baş naziri» seçilmişdir. Təqribən beş ay sonra «Qərbi Ermənistan Milli Şurasının formalaşmasına dair» bəyannamə imzalanmış (*24 may, 2013-cü il, Paris*) və «Qərbi Ermənistanın vətəndaşı» statusu («*özlərinin və valideynlərindən heç olmasa birinin Qərbi Ermənistan mənşəli olduğunu təsdiq edən ermənilər haqqında*») müəyyən edilmişdir. Qondarma dövlətin yurisdiksiyasına isə bir çoxunun ad-

115 Республика Западная Армения. Единый политико-правовой пакет документов о защите прав Западной Армении и армян Западной Армении. ISBN 978-9939-9105-6-7 (с) НТ Холдинг, 2015

116 Решение Центральной избирательной комиссии по формированию Национального Собрания (Парламента) Западной Армении от 16 декабря 2013 года. - http://www.western-armenia.eu/stat.gov.wa/ru/2013/TSIK-Itogovoye_resheniye_po_vyboram_Parlament_Zap_Armenii-16.12.2013g.pdf

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

ları erməniləşdirilməklə Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanın aşağıdakı bölgələri aid edilmişdir:

1. *Van*
2. *Bitlis*
3. *Ərzurum (Karin)*
4. *Trabzon (Amşen)*
5. *Sivas (Sebastiya)*
6. *Diyarbəkir (Tiqranakert)*
7. *Xarput (Xarberd)*
8. *«Kilikiya» (Qeysəriyyə, Maraş, Adana, Zeytun və s. bölgələri əhatə etməlidir)*
9. *Qars*
10. *Cavaxetiya (Cavaxk)*
11. *Naxçıvan (Naxicevan)* ¹¹⁷

«Milli Şura»nın qəbul etdiyi sənədlərə əsasən, «Qərbi Ermənistan Respublikası və onun mühacirətdə olan hökuməti «Qars müqaviləsinin (1921-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında imzalanmışdı) və Moskva müqaviləsinin (1921-ci ildə Rusiya və Türkiyə arasında bağlanmış dostluq anlaşması) şərtlərini tanımır (?), özünü «Qərbi Ermənistan» əraziləri haqqında Vudro Vilsonun arbitraj qərarının «hüquqi varisi» elan edir. «Qərbi Ermənistan hökuməti» onu da bəyan edir ki, «**yuristiksiyasına daxil olan torpaqlarda (hələlik Türkiyə ərazisində) əhalinin söz, vicdan və mətbuat azadlığına, hüquq bərabərliyinə təminat verir, tabeliyində olan hüquq-mühafizə orqanlarının və silahlı qüvvələrin siyasi proseslərə müdaxiləsini yolverilməz hesab edir**». A. Abramyanın sözlərinə görə, «Qərbi Ermənistan Respublikası»nın vətəndaşı olmaq istəyənlər şəxsiyyəti təsdiq edən vəsiqə (*passport*) ilə təmin olunurlar. Bildirilir ki, «Qərbi Ermənistan» hökumətinin ali məqsədi «dünyanın müxtəlif guşələrinə səpələnmiş «Qərbi Ermənistan» əhalisini bir araya gətirməklə, onların milli dövlətçiliyini bərpa etməkdir. Bunun üçün isə beynəlxalq hüquqi və siyasi təsisatlar V. Vilsonun arbitraj qərarının Türkiyə tərəfindən icrasına nail olmalıdırlar. **Xüsusi qeyd: «Qərbi Ermənistan Respublikası» öz silahlı qüvvələrinə malik olsa da, hərbi neytrallığa dair konvensiya qəbul etmişdir**».¹¹⁸

117 Декларация о формировании Национального Собрания (Парламента) Западной Армении. - <http://wa.nt.am/gu/декларация-о-формировании-националь/>

118 Yenə orada

Bir qədər də Armenak Abramyanın kimliyi barədə. Ermənistan mətbuatında «Qarabağ azadlıq mübarizəsinin qəhrəmanı» kimi təqdim olunan bu şəxsin keçmiş barədə ətraflı məlumat yoxdur. Yalnız onun Marseldə doğulması, hərbi işi, əlbəyaxa döyüş növlərini mükəmməl bilməsi haqqında qısa informasiyalara rast gəlinir. Onun «Qarabağ döyüşlərində» erməni terrorçuları **Monte Melkonyan**, **Leonid Azqaldyan** və **Vladimir Balayan** ilə sıx dostluq etdiyi də bildirilir. Qarabağda olarkən «qədim erməni kahinlərinin yaratdığı milli erməni əlbəyaxa döyüş növünü bərpa etmiş», könüllülərin təlim və məşqlərini keçirmişdir. O da maraqlıdır ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəs əldə olunduqları sonra Fransada «**Qarabağ müharibəsinin veteran könüllüləri birliyi**» təsis etmişdir. Lakin onun fəaliyyət istiqamətlərinin və çıxışlarının təhlili onun vaxtilə Fransanın hərbi və ya hərbiəşdirilmiş strukturları ilə əlaqələrini, məsələn, Fransa xarici legionunda (*fr. Légion étrangère*) xidmət etməsi ehtimalını təsdiqləyir. Təsadüfi deyildir ki, məhz 2017-ci il mart ayının 18-də Parisdə A. Abramyanın təşəbbüsü ilə Birinci Dünya müharibəsinin sonunda – 1917-ci ildə yaradılan, Fransa xarici legionunun tərkibində fəaliyyət göstərən və Fransanın dövlət bayrağı altında Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak edən «Erməni fransız legionu»nun yüz illiyi münasibətilə silsilə tədbirlər təşkil olunmuşdur.¹¹⁹ Bununla belə, A. Abramyan Türkiyəyə qarşı aqressiv çıxışlarına və ərazi bütövlüyünə qarşı açıq fəaliyyətinə baxmayaraq, dəfələrlə bu ölkədə olmuş və ciddi qadağalara baxmayaraq, 2015-ci ildə Ağrı dağının zirvəsinə qalxaraq, orada qondarma «Qərbi Ermənistan Respublikası»nın bayrağını dalğalandırmışdır. Rəsmi Parisin Armenak Abramyanı və onun kimi «Qarabağ qəhrəmanı» olan Fransa Respublikasının vətəndaşlarına münasibətdə bir məqam diqqəti çəkməyə bilməz. Belə ki, Fransa Respublikası «Beynəlxalq silahlı münaqişələrdə zərər çəkənlərin müdafiəsinə dair» 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyasına və onun Əlavə Protokoluna (*Protokol 1*) qoşulmasına baxmayaraq, həmin sənədlərdə təbit edilmiş müddəalara – muzzdlu döyüşçülərin beynəlxalq hüquqda təqib olunması və cəzalandırılması məsələsinə formal yanaşmaqdadır. Yeri gəlmişkən, qondarma «Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın spikeri, Qarabağda erməni terrorçu muzd-

Armenak Abramyan

«Qərbi Ermənistan» planı: Türkiyə üçün «Miatsum», «Krunk» və «Qarabağ» ssenarisi

119 L'Homage aux Arméniens de la Légion d'Orient. - http://www.armenews.com/article.php3?id_article=139317

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

luların rəhbərlərindən olan Armenak Abramyan həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nəzdindəki Köklü Xalqlar Forumunun üzvüdür (!).

«Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın digər iddiaçı ünsürlərindən biri də A. Abramyanın müavini, istifadə olan general-leytenant **Norat Ter-Qriqoryantsdır**. Armenakdan fərqli olaraq bu şəxs hərbi peşəsinə SSRİ Silahlı Qüvvələrində yiyələnmiş, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk dövrlərində Ermənistan silahlı qüvvələrinin komandanı, baş qərargah rəisi, müdafiə nazirinin müavini və müdafiə naziri (1993-cü ildə) olmuş, Azərbaycan ərazilərinin işğalında yaxından iştirak etmişdir. Özünün dediyinə görə, 1992-ci ildə Rusiyada hərbi xidmətdə olarkən Ermənistan silahlı qüvvələrini yaratmaq və Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatları təşkil etmək haqqında prezident Levon Ter-Petrosyandan dəvət almış və bu barədə Rusiya Federasiyasının müdafiə naziri Pavel Qraçova məlumat vermişdir. General Qraçov onun arzusunu bəyənmiş və öz xeyir-duasını vermişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazilərinin işğalında fəal iştirakından sonra Norat Ter-Qriqoryants yenidən Moskvaya dəvət almış, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatında xidmətini davam etdirmişdir. Etnik natamamlıq kompleksindən əziyyət çəkən general N. Ter-Qriqoryants müsahibələrinin birində bildirir: «**Qarabağ Azərbaycanın deyil, Şərqi Ermənistanın ərazisidir. Təkcə Qarabağı deyil, Ararat (Ağrı) dağı ilə birlikdə Qars və Sürməlini, Cavaxetiyanı ermənilərin əlindən almışlar... Naxçıvan da Ermənistandan qoparılmışdır**».

Sonra isə onda paranoya öz əlamətlərini büruzə verməyə başlayır. 2016-cı ilin aprel ayının əvvəllərində Azərbaycan Ordusunun ermənilərə vurduğu sarsıdıcı zərbə ilə barışa bilməyən Norat xəstə təfəkkürünü işə salır. Erməni generalının «məntiqi» göz qabağındadır: «**İŞİD-dən Azərbaycana yardım üçün yüzlərlə radikal islamçı, terrorçu gəlmişdir. Azərbaycan ordusuna peşəkarlar deyil, terrorçular təlim keçir. Azərbaycanın hər bir batalyonunda türk müşaviri var**».¹²⁰

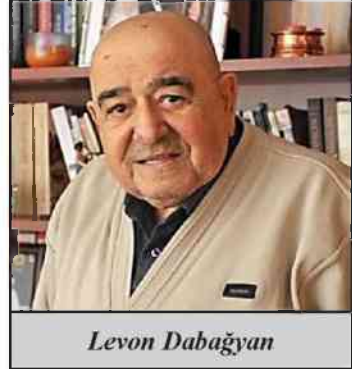

Norat Ter-Qriqoryants

Lakin fərqli düşüncə sahibi olan ermənilər də çoxdur. Onlar Türkiyəni özlərinə vətən bilir, Türkiyə vətəndaşı kimi onun təəssübünü çəkir, inkişaf və tərəqqisində fəal iştirak edirlər. Bu insanlardan biri də özünü fəxrlə «Tür-

¹²⁰ Григорьянц М. У истоков создания вооруженных сил Армении. // Газета “Ноев Ковчег”, №8 (283) август 2016 г./ - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2016-08/5487.html>

kiyə ermənisi», «səlcuqlu qriqorian erməni» adlandıran görkəmli araşdırmaçı, MHP-nin partiya rənzinin (*üç hilal*) müəllifi, 2017-ci ilin may ayında dünyasını dəyişmiş **Levon Dabağyan** olmuşdu. Alim bütün elmi fəaliyyəti boyu açıq şəkildə «Türk tarixində ermənilərə qarşı soyqırımını törədilməmişdir» bəyan edərək, əslində, qondarma «soyqırımını» mifinin arxasında «Türkiyənin şərqində dövlətə qarşı üsyan etmiş ermənilərin sürgün edilməsinin dayandığını» tutarlı faktlarla ortaya qoymuşdu. O, 2003-cü ildə nəşr etdiyi «Türkiyə ermənilərinin tarixi» kitabında bildirirdi: «**Əgər 1915-ci ildə həqiqətən də soyqırımını aktı olmuşdursa, onun müəllifləri ermənilər, qurbanları isə türklərdir. Birinci Dünya müharibəsi illərində Türkiyə hərbi vəziyyəti nəzərə alaraq, ermənilərin bir hissəsini deportasiya etməyə məcbur olmuşdu.**

Levon Dabağyan

Türkiyə heç vaxt ermənilərə qarşı soyqırımını siyasətini tətbiq etməmişdir.¹²¹ Tarixçi eyni zamanda «erməni kimliyinə qayıdı», «Qərbi Ermənistan» planlarının da ilk növbədə türk və erməni xalqları arasında yeni qarşıdurma yaradılmasına, Türkiyənin bir dövlət olaraq parçalanmasına yönəlik siyasi spekulasiya, təxribat fəaliyyəti kimi dəyərləndirirdi.

Yerli mətbuatda «**Levent Ayhan Selçuklu**» imzası ilə də tarixi və siyasi mövzularda məqalələr yazan, ziyalılar arasında «**Ağabəy**» kimi tanınan Levon Dabağyanın «erməni məsələsi»nə bənşməz münasibəti olduğu qədər türklər və ermənilər arasında etimadsızlığın aradan qaldırılmasında, əlaqələrin ən azı «milləti-sadiqə» ənənələri səviyyəsində bərpa olunmasında mövqeyi qəti idi. Müsahibələrinin birində bu barədə deyirdi: «**Yadımdadır, biz ermənilər bir-birimizlə mübahisə edəndə qarşı tərəfə ağır təhqir kimi «Sən baqratunisən!» deyirdik. Baqratunilər miladdan öncə 730-cu ildə Babil hökmdarı Nabukadnazerin (*Navuxodnosorun*) erməni kralına hədiyyə etdiyi 10 min yəhudi əsilli əsirin törəmələri olublar. Onlar yüz il ərzində ermənilər üzərində hökmranlığı ələ keçirərək eramızın 1045-ci ilinədək onları qəddarcasına idarə ediblər. Bunu yəhudi tarixçisi Avram Galante də təsdiqləyir. Osmanlıya qarşı erməni üsyanlarını başlayanlar da məhz baqratunilər olublar. Qriqorian ermənilər türklərə xəyanət etməyiblər.**¹²²

121 Levon Dabağyan. Türkiyə Ermenileri Tarihi. Kültür Sanat Yayıncılık, 2005

122 Bulut A. Türk Milliyetçisi bir Ermeni! /09.05.2017/ - <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/turk-milliyetçisi-bir-ermeni-42717yy.htm>

Levon Dabağyan Türkiyənin Uludağ Universitetinin təşkilatçılığı ilə Teyyare Mədəniyyət Mərkəzində «Tarixdə türk-erməni əlaqələri və «erməni məsələsi» mövzusunda keçirilmiş konfransda bu dövətdə yaşayan ermənilərin böyük hissəsinin «türklərə düşmənçilik» ruhunda aparılan təbliğata, etnik zəmində münaqişələr salınmasına yönəlik söyləri rədd etdiyini vurğulamışdır. O, Türkiyədə yenidən gündəmə gətirilən «erməni məsələsi»ndə ictimai təşkilatları, yerli qəzetləri də gözləmə mövqeyi tutmaqda təqsirləndirərək bu ölkənin erməni əhalisi adından demişdir: «**Türklərlə ermənilər arasında münasibətlərin müsbət tərəfləri çoxdur, lakin bu barədə məqsədli şəkildə susurlar və bəhs edilmir. Məsələn, Birinci Dünya müharibəsi zamanı, Malazgirt meydan savaşında türklərlə ermənilərin çiyin-çiyinə ümumi düşmənə qarşı vuruşmasından niyə söz açmırlar? Erməni patriarxlığında mənim mənəvi liderim əyləşir. Dünyəvi liderim isə Ankaradadır. Əgər biz məmləkətimizi bütöv görmək istəyiriksə, deməli, ermənilərlə türkləri düşmən etmək istəyənlər heç bir şeyə nail ola bilməyəcəklər... Bizim (Türkiyə ermənilərinin) bir qulağımız kilsə zəngini, o biri qulağımız isə azan səsinə eşidir. Biz Türkiyəyə kənardan gəlmədik. Türkiyənin çərəyini yeyiriksə, bu vətənin övladlarıyıq. Əgər Ermənistanla Türkiyə arasında savaş olarsa, mən Türkiyənin tərəfindəyəm. Çünki bura Vətənimdir. Bu təsadüfi deyildir. Türkiyə həm müsəlman, həm də xristian əhalisi ilə bütövdür... Qəzetlər isə mənim bu barədə yazdıqlarımı dərc etməkdən çəkinirlər. Çünki bu zaman xalq erməniliyin nə olduğunu biləcəkdir. Odur ki, fikirlərimi yaymaq istəmirəm».**¹²³

Rəsmi statistikaya əsasən, Amerika Birləşmiş Ştatlarının erməni əhalisinin sayı 800 min nəfərdir və onların böyük hissəsi **Amerika Erməni Assambleyası** ətrafında təşkilatlanmışdır. Burada ermənilərin 21 gündəlik və həftəlik qəzeti, 17 adda jurnalı, 188 bülleteni, 25 radio və 10 televiziya proqramı vardır. Sırr deyildir ki, ABŞ-ın Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə müxtəlif sanksiyaların qəbul edilməsində erməni diasporası və lobbisinin də böyük rolu vardır. Erməni lobbisinin fəaliyyətinin nəticəsidir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Amerikanın 47 ştatı qondarma «erməni soyqırımı»nı tanımışdır. Bununla belə, ABŞ senatı Türkiyə ilə münasibətləri pozmaq məqsədilə ermənilərin soyqırımı iddialarının qəbul edilməsini hələlik təxirə salmaqdadır. Odur ki,

123 Ermeni Yazardan içimizdeki bölücutlere Türklük Dersi. /19.04.2005/ - <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=19161>

Ermənistan Respublikası indi əsas ümidlərini, Serj Sarqsyanın yazdığı kimi, «əcdadları Qarabağdan olan» prezident Donald Trampın bu məsələdə, daha dəqiq desək, ABŞ-Türkiyə və ABŞ-Azərbaycan münasibətlərində tutacağı mövqeyə bağlamışdır.

Dünyada ən çox erməninin yaşadığı ölkələr sırasında **Fransa** ABŞ-dan sonra ikincidir (*təqribən 350 min nəfər*) və bu dövlət də ermənilərə «vəfa borcunu» unutmamış, 2001-ci ilin dekabr ayının 18-də qondarma «erməni soyqırımı»nı rəsmi olaraq tanımışdır. Burada erməni dilində 5 aylıq və həftəlik jurnal və iki gündəlik qəzet nəşr edilir. Fransa Türkiyə və islam əleyhinə ən çox və genişmiqyaslı təbliğat aparən ölkədir. Məsələn, **Fransa Erməni Gəncləri Hərəkatının** (*Mouvement de la Jeunesse Arménienne de France, J.AF.*) üzvləri «Qərbi Ermənistan Respublikası»nın «erməni legionları» üçün tamamilə leqal şəraitdə kadr hazırlamaqdadır. Yeri gəlmişkən, «müsəlman ermənilər», onların etnik və dini kimliklərinə qayıtması məsələsində, bu amildən rəsmi Ankaraya qarşı etnosiyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunmasında Fransa da xüsusi fəallıq göstərməkdədir. Fransalı jurnalist **Lorans Ritter** 2012-ci ildə yazdığı «Qılincın qırıqları» məqaləsində ermənilərin Türkiyədə heç də etnik azlıq olmadığını, burada xristian ermənilərdən daha çox - 10 milyon (!) «zərəm islamaşdırılmış erməni»nin ağır vəziyyətdə yaşadığını iddia etməkdədir.¹²⁴

Müxtəlif mənbələrə əsasən, 20 mindən 65 minədək erməninin məskunlaşdığı **Almaniyada** «erməni məsələsi»ni gündəmdə saxlayan əsas təşkilat **Almaniya Erməni Komitəsidir** (*GAC*). Bununla belə, Ermənistan tərəfinin Qərb mətbuatında dövriyyəyə buraxdığı növbəti iddialara görə, hazırda bu ölkədə yaşayan türkiyəli qastarbayterlərin ən azı 300 min nəfəri «özlərini «türk» və «kürd» kimi təqdim edən «islamaşdırılmış» ermənilərdir». 2016-cı il iyun ayının 2-də Almaniya Bundeštaqı qondarma «erməni soyqırımı»nı qəbul etmiş və bu mövzu orta məktəb dərsliklərinə də salınmışdır.

Böyük Britaniyada erməni diasporası üzvlərinin sayı təqribən 15-20 min nəfərdir. Aktiv siyasi fəaliyyətlərinə, müxtəlif siyasi partiya və ictimai təşkilatlara nüfuz etmələrinə baxmayaraq, onlar Britaniya parlamentində qondarma «erməni soyqırımı»nın tanınmasına hələ də nail ola bilməmişlər. Səbəb isə məhz siyasi mülahizələr olmuşdur. Politoloqlar Londonun bu mövqeyini Böyük Britaniyanın Türkiyə və Azərbaycanla əməkdaşlığının pozula biləcəyi ehtimalı ilə əlaqələndirirlər.

124 Французские СМИ: сколько турок-мусульман имеют армянское происхождение? /27.04.2012/ - <http://novostiink.ru/topnews/33696-francuzskie-smi-skolko-turok-musulman-imeyut-armyanskoe-proishozhdenie.html#ixzz4gT5FJGLT>

Təhlillərə əsasən, dünyada «islamlaşdırılmış ermənilər» və «Qərbi Ermənistan Respublikası» məsələlərini ictimai-siyasi dövriyyədə saxlayan əsas təşkilatlar aşağıdakılardır: **Fransa Erməni Milli Komitəsi** (*Paris*), **Amerika Erməni Milli Komitəsi** (*ABŞ*), **Amerika erməniləri Assambleyası** (*ABŞ*), **IDeA Fondu** (*ABŞ*), «**Qərbi Ermənistan Milli Şurası**» (*Ermənistan, Fransa, Rusiya*), **Qalust Gülbənkyan Fondu** (*Portuqaliya, Lissabon*), «**Hayastan**» **Ümumerməni Fondu** (*Ermənistan. S.Sarqsyanın fərmanı ilə yarılmışdır Dünyanın 20 ölkəsində 23 filialı vardır*), **Ümumerməni Xeyriyyə İttifaqı – AQBU** (*Misir, Qahirə*), **Vilyam Saroyan Cəmiyyəti** (*ABŞ*), **İnformasiya və Təvsiyə Mərkəzi – CAIA** (*ABŞ*), **Erməni Soyqırımını Tanıma Kampaniyası - CRAG** (*Böyük Britaniya, London*), **Avstraliya Erməni Milli Komitəsi** (*Melburn, Avstraliya*), «**Hay dat**»**ın yerli komitələri** (*ABŞ, Fransa, Rusiya, Ermənistan, Almaniya, Belçika, Böyük Britaniya və s.*), **İtaliya Erməni İcması** (*Milan*), **Böyük Britaniya Erməni İcması və Kilsə Şurası** (*London*), **Erməni Missioner Təşkilatları Assosiasiyası** (*ABŞ*), «**Azat hay**» **Yaxın Şərq Erməniləri Assosiasiyası** (*BGM, Dubay*), **Vudro Vilson Fondu** (*ABŞ*), **Fransa Erməni Gəncləri Hərəkatı** (*Paris*), «**Qərbi Ermənistanın müdafiəsi**» **Şurası** (*ABŞ, Kaliforniya*), «**Rusiya-Ermənistan Strateji və İctimai Təşəbbüslər Mərkəzi** (*Rusiya*), **AKEBİ – İrqiçiliyə, Millətçiliyə və Bölücülüyə qarşı Fəallar Birliyi** (*Almaniya*), **Rusiya Erməniləri İttifaqı** (*Rusiya*), **Rusiyadakı Federal Erməni Milli-Mədəni Muxtariyyəti və onun yerlərdəki filialları**, **Rusiya-Ermənistan Əməkdaşlığı Təşkilatı** (*Rusiya*), **Yerevan Dövlət Universiteti**, **Erməni Araşdırmaları İnstitutu** (*Ermənistan*), **Qərbi Ermənistanın Problemləri Araşdırma Mərkəzi** (*Ermənistan*), **Erməni Virtual Kollecisi** (*Ermənistan, Fransa*), **Rusiya Həmşinlilər Diasporu Mərkəzi**, **Rusiya Cavax Diasporu Mərkəzi**, «**Ararat**» **Mədəni Maarifçilik Cəmiyyəti** (*Rusiya*), **Rusiyadakı Erməni Təşkilatlarını Əlaqələndirmə Şurası**, **Rusiya-Ermənistan Mədəni Əməkdaşlıq Akademiyası**, «**Собеседник Армени**» **jurnalı**, **Naxçıvan Erməniləri Cəmiyyəti** (*Rusiya*), **Moskvadakı Qərbi Ermənistan Cəmiyyəti** (*Rusiya*), «**HAYASA**» **Mədəni-Maarifçilik mərkəzi** (*Rusiya*), **SİVAM Gənc Peşəkarlar Mərkəzi** (*Rusiya*), «**Araks**» **Yaradıcılıq Mərkəzi** (*Rusiya*) və s.

Türkiyənin demokratik qanunları da burada ermənilərin bölücülük fəaliyyəti üçün münbit şərait yaratmışdır. Burada Avropa İttifaqının, Fransa, ABŞ, Almaniya və Böyük Britaniyanın, ayrı-ayrı beynəlxalq fond və təşkilatların dəstəyi ilə «erməni məsələsi», o cümlədən qondarma «erməni

soyqırımı», «Qərbi Ermənistan torpaqları» və «müsəlman ermənilərin problemləri» ilə bağlı xeyli sayda qurum tamamilə maneəsiz fəaliyyət göstərir, geniş təbliğat işi aparır, tədbirlər keçirir və Türkiyəyə qarşı iddialarını irəli sürürlər. Onların bir neçəsinin adlarını açıqlayaq: **Açıq Cəmiyyət İnstitutu** (*Soros Fondu*), **Hrant Dink Vəqfi**, «**Aqos**» qəzeti, **Nor Zartonk** (*Yeni oyanış*) **Gənclər Təşkilatı**, **Diyarbəkir Siyasi və Sosial Araşdırmalar İnstitutu** (*DİSA*) **Erməni Mədəniyyəti və Həmrəylik Dərnəyi**, **İsmayıl Beşikçi Vəqfi**, **Yaddaş və Mədəniyyət üzrə Sosioloji Araşdırmalar Dərnəyi** (*BEKS*) və s. Bütövlükdə, təqribi hesablamalara görə, Türkiyədə ermənilərin 70-dək fond və dərnəyi, 57 dini vəqfi var. Məsələn: *Feriköy Surb (ermənicə: «müqəddəs») Vartanaş erməni kilsəsi vəqfi, İstanbul-Üsküdar Surb Xaç erməni kilsəsi vəqfi, İstanbul-Eyüp Surb Yeğişə erməni kilsəsi vəqfi, Eyüp Surb Aştvazazin erməni kilsəsi vəqfi, Arakelyan məktəbi və məzarlığı birgə vəqfi, Narlıkapı Surb Hovhannes erməni kilsəsi vəqfi, Rumeli Hisarı Surb Sanduht erməni kilsəsi vəqfi, Beşiktaş Surb Aştvazazin Məryəm Ana erməni kilsəsi və məktəbi vəqfi, Ortaköy Surb Kikor Lusavoriç erməni katolik kilsəsi vəqfi, Yenikapı Surb Tetevos erməni kilsəsi vəqfi, Gedikpaşa erməni protestant kilsəsi və məktəbi vəqfi, Gedikpaşa Surb Hovhannes erməni kilsəsi vəqfi, Beyoğlu Anarathıgutyun erməni katolik rahibləri monastırı və məktəbi vəqfi, Beyoğlu Üç Horon erməni kilsəsi vəqfi, Ohannes Gümüşyan erməni kilsəsi vəqfi, Aynalı Çeşmə erməni protestant kilsəsi vəqfi* və s. Türkiyənin bölgələrində də ermənilərə məxsus kifayət qədər dini vəqfləri vardır.

Bu vəqf və dərnəklərdən bir çoxu rəsmi qeydiyyatdan alındıqdan sonra təyinatlarından – nizamnamələrindəki məqsədlərdən dərhal kənara çıxır, açıq şəkildə Türkiyənin mənafeyinə zidd fəaliyyət yolunu tuturlar. Ümumiləşdirilmiş bir misal: **Aziz Arakel Dahç** adlı İstanbul ermənisi 2006-cı ildə «**Sasun, Batman, Muş və Vanın Mədəni İnkişafı Fondu**»nu təsis etmişdir. Lakin fəaliyyətə başladıqda bölgə əhalisinin «mədəni inkişafına» yönəlik fəaliyyət əvəzinə həmin ərazilərdəki erməni məzarlıqlarının və təqribən 1000 tikilinin – kilsələrin və tarixi abidələrin «həqiqi sahiblərinə» – «Qərbi Ermənistanın erməni əhalisinə qaytarılması» və onların «yenidən rəsmiləşdirilməsi» barədə iddia qaldırmışdır. Ermənistan mətbuatına müsahibəsində hüquqi çəkişmələrdə qalib gələcəyinə əminliyini və ehtiyac olarsa, Avropa Məhkəməsinə müraciət etməkdən belə çəkinməyəcəyini bildirmişdir. Bundan sonra «Türkiyə dövlətinin ödəməli olacağı 500 min avro məbləğində» vəsait hesabına həmin tikililər təmir olunacaq və «Qərbi Ermənistan» ermənilərinin maddi-mədəni irs nümunələri kimi təqdim ediləcəkdir.

Aziz Arakel Dahç müsahibəsində digər məqsədini də diqqətə çatdırmışdır. Onun sözlərinə görə, «**Bu ərazidə etnik və dini köklərindən ayrı düşmüş 3-5 milyon islamlaşdırılmış erməni yaşayır. Mənim missiyam isə onları erməniliyə qaytarmaqlır. Əgər bu bölgələrdə xristian kilsələri geniş fəaliyyətə başlayarsa, həmin müsəlmanların ruhu təzələnəcək, tədricən öz tarixi dinlərinə dönməcək, torpaqlarımızın müdafiəçiləri sırasına qoşulacaqlar. Təxmini hesablamalara görə, indiyədək Türkiyədə 20 min islamlaşdırılmış erməni İsa Məsih dininə qayıtmışdır.**»¹²⁵

Diqqət çəkən və Türkiyə üçün ciddi təhdid yaradan məqamlardan biri də Türkiyədə «Qərbi Ermənistan»ın Türkiyədən alınması, «müsəlman ermənilərin etnik və dini kimliklərinə qayıtması», qondarma «erməni soyqırımı»nın tanınması istiqamətində fəaliyyət göstərən bir sıra erməni dərnəklərinin, vəqflərinin, onlara yardım edən ali məktəblərin və «erməni məsələsi»ni gündəmdə saxlayan jurnalist və bloggerlərin bilavasitə **Corc Sorosun** maliyyə imkanlarından qaynaqlanmasıdır. Xatırladaq ki, onun təsisçisi olduğu Açıq Cəmiyyət İnstitutu nizamnaməsinə əsasən, o, yerlərdə təhsil, mədəniyyət, incəsənət və səhiyyənin inkişafına, vətəndaş təşəbbüslərinin müdafiəsinə dair layihə və proqramları dəstəkləməli olduğu halda, adı Şərqi Avropada, Yaxın Şərqdə və MDB məkanında baş vermiş «əlvan inqilablar»da çəkilməkdədir.

Təbiidir ki, fəvqəlgüclərin və transmilli şirkətlərin ortaq mənafe məkanı olan Türkiyə Respublikasının siyasi iradəsinə, buradakı ictimai-siyasi, etnosiyasi vəziyyətə ciddi təsir etmək «əlvan inqilablar messenatının» da diqqətindən kənar qalmamışdır. O da məlumdur ki, C.Soros vaxtilə Sumqayıt hadisələrində Azərbaycanı ittiham etmiş, Qərb dövlətlərini rəsmi Bakı ilə hər hansı bir əməkdaşlıqdan imtina etməyə çağırmışdır. Sonralar Azərbaycan dövlətçiliyinin əleyhinə yönəldilmiş fəaliyyətinə görə, C.Sorosun Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondunun (*ACİYF*) Azərbaycan nümayəndəliyi 2014-cü ildə ləğv edilmişdir. Ermənistanda isə onun üç strukturu – «**Open Society Foundation-Armenia**» (*OSF-A*), «**Partnership for Open Society**» (*POS*) və «**Eurasian Partnership Foundation**» (*EPF*) indiyədək fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Məsələn, təkcə «Partnership for Open Society» strukturu Ermənistanda 60-dan çox qeyri-hökumət təşkilatını, jurnalistlər birliklərini, ayrı-ayrı redaksiyaları dəstəkləyir və fəaliyyətlərini maliyyələşdirir.

125 Once again on Western Armenia / «Тайнство защиты земли» /10.07.2011/ - <https://husisapail.wordpress.com/2011/07/10/once-again-on-western-armenia-%D1%82%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%B7%D0%B0%D1%89%D0%B8%D1%82%D1%8B-%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D0%B8/#more-3686>

Türkiyədə də analoji vəziyyət müşahidə edilir. Belə ki, C.Sorosun Açıq Cəmiyyət Fondunun bu ölkədəki fəaliyyəti müxtəlif bəhanələr altında Türkiyənin etnosiyasi mənzərəsində polikultural yaşam tərzinin aradan qaldırılmasına, etnik və dini zəmində qarşıdurmaların salınmasına, xüsusilə «erməni problemi»nin, o cümlədən «müsəlman ermənilər» və «Qərbi Ermənistan» məsələlərinin sosial-siyasi gündəmdə saxlanılmasına yönəldilmişdir. Son illərdə Sorosdan maliyyə dəstəyi alaraq məqsədli layihələr icra edən əsas erməni təşkilatları bunlardır:

- **Hrant Dink Vəqfi** – «Anadolunun mədəni mirasını üzə çıxarmaq və qorumaq»;
- **Diyarbəkir Siyasi və Sosial Araşdırmalar İnstitutu (DİSA)** – «*Öncə ana dili*»: *Təhsildə ana dili və çoxdillilik*»;
- **Erməni Mədəniyyəti və Həmrəyliyi Dərnəyi**– «*Geridə qalanlar*»;
- **Müstəqil Kinomatoqraflar Dərnəyi** – «*Acının iki üzü*» filmi;
- **Yaddaş və Mədəniyyət üzrə Çalışmalar Dərnəyi (BEKS)** – «*Erməni gənclərinin poştıyaddaşının müqayisəli təhlili*» və s.¹²⁶

Əldə olunan materiallardan göründüyü kimi, Soros Fondu pozuculuq fəaliyyətində Türkiyənin bir sıra liberal mövqeli universitetlərinə də geniş yer ayırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, qondarma «erməni soyqırımı»nın tanınmasına, «müsəlman ermənilərin öz kimliklərinə qayıtması məsələsi»nə, «Qərbi Ermənistanda erməni mövcudluğunun qorunması»na və s. dair müzakirələr üçün həmin təhsil ocaqları mühüm platforma funksiyasını daşımaqdadır. «Açıq Cəmiyyət» Fondu Türkiyə nümayəndəliyinin rəhbəri **Hakan Altınay** «Milli qazete» nəşrinə verdiyi müsahibədə bu qənaəti təsdiqləmişdir. Jurnalistin «Sorosun Türkiyədə ən çox dəstəklədiyi universitetlər hansılardır?» sualını cavablandırarkən o bildirmişdir: «**Ən çox dəstəklədiyimiz universitetlər bunlardır: Boğaziçi Universiteti, Bilgi Universiteti və Sabancı Universiteti.**»¹²⁷

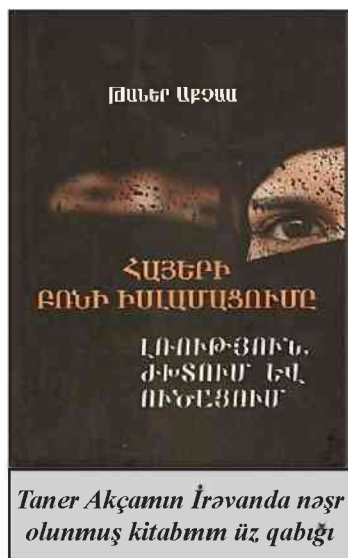
«Açıq Cəmiyyət» Fondunun Türkiyədə maliyyə dəstəyi göstərdiyi fiqurlar – professorlar **Halil Berktaş, Baskın Oran, Murat Belge** kimi liberallar içərisində tarixçi, erməni kimliyini gizlədən **Taner Akçam** adı daha çox çəkilir. Türkiyə elmi ictimaiyyət nümayəndələri içərisində «erməni soyqırımı»nı birinci olaraq tanıyan və bunda Osmanlı dövlətini ittiham edən, «zorla islamlaşdırılmış ermənilərin etnik və dini kimliklərinə qayıtmasını» müdafiə

126 Soros'tan Deştek Alan Dernek ve Vakıfların Liştesi. /06.01.2016/ - <http://www.turkishnews.com/tr/content/2016/02/27/soroştan-deştek-alan-dernek-ve-vakıfların-liştesi/>

127 Ermeni Konferansı ve Soros. - http://www.milligazete.com.tr/ermeni_konferansı_ve_soros/85471

edən və onların «Qərbi Ermənistan» ərazilərinə iddialarını dəstəkləyən bu şəxs Ermənistanda böyük populyarlıq qazanmışdır.

Türkiyənin kütləvi informasiya vasitələrində «etnik düşmənçilik professoru» adını qazanan T.Akçamanın Qərb dövlətlərinin, xüsusilə Almaniyanın xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıq etməsi barədə mətbuatda vaxtaşırı informasiyalar dolaşmaqdadır. O, Türkiyə əleyhinə dediyi iki sitatı ilə daha məşhurdur: «Məqsədim Türkiyənin erməni məsələsində haqsız olduğunu sübuta yetirməkdir»; «Erməni soyqırımı olmasaydı, «Qurtuluş savaşı» adlı bir şey də olmazdı». Onun 2014-cü ildə Hrant Dink Vəqfinin dəstəyi ilə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Ermənilərin zorla müsəlmanlaşdırılması. Səssizlik, inkar və zorla assimilyasiya» kitabı Türkiyədə populyarlıq qazanmasa da, Ermənistanda öz müəllifinə kommersiya uğuru gətirmişdir. Bu kitab bir il sonra – 2015-ci ildə İrəvanda Qərbi Ermənistan və Qərbi ermənilərin məsələləri üzrə Araşdırma Mərkəzinin sponsorluğu ilə

erməni dilinə çevrilərək, kütləvi tirajla çap olunmuşdur (*tərcüməçi - Melina Anumyan, redaktor - Haykazun Alvirssyan*). Kitabın bütün maliyyə xərclərini qriqorian kilsəsinin Şərq yeparxiyasının Vaşinqtondakı nümayəndəsi, baş yepiskop **Vigen Haykazyan** ödəmişdir. Qeyd edək ki, T.Akçaman hazırda Minnesota Universitetinin tarix fakültəsində «Türkiyədə erməni məsələsi»nə və «erməni soyqırımı»na dair araşdırmalar aparır.

Mövzu ilə əlaqəli daha bir detal. Ermənistan mənbələri bir ağızdan Taner Akçamanı qondarma «erməni soyqırımı»nı tanıyan «türk alimi» kim təqdim etsələr də, Türkiyədəki araşdırmaçılardan **Leyla Toker** və **Attala Akin** tamamilə fərqli fikirdədirlər. Onların qənaətinə görə, Almaniyada «Türklər dünyada soyqırımı törədən yeganə millətdir» deyən T.Akçamanın Türkiyəyə və türklərə düşmənçiliyinin arxasında onun marksist görüşləri deyil, məharətlə gizlədilmiş kriptoerməniliyi dayanır. Belə ki, gərgin araşdırmalardan sonra əldə edilən sübutlar əsasında Taner Akçamanın babasının XX əsrin əvvəllərində Gürcüstandakı Axalkələk bölgəsində (*Axaltsixedə*) iri torpaq sahibi, əslən erməni **Akop ağa** olduğu müəyyən edilmişdir. Akop ağa şəxsi ədavət zəminin-

də yaşadığı bölgəni ailəsi ilə birlikdə tərک edərək müsəlmanlar – Azərbaycan türkləri içərisinə sığınmış, «**Həsən**» adını götürmüş, lakin qisasdan qurtula bilməmişdi. Akop ağanın ölümündən sonra «**Eyyub**» adlı böyük oğlu etnik gürcü olan arvadı ilə birlikdə «müsəlman ailəsi» kimi Türkiyəyə köçmüş, Ərdəhanda məskunlaşmışdı. 1915-ci il hadisələri zamanı Eyyub erməni quldur birləşmələrinə qoşularaq, bölgədə minlərlə türkün və kürdün qətlə yetirilməsində fəal iştirak etmiş, müsəlman əhaliyə münasibətdə xüsusi amansızlığına görə «**Dəli Eyyub**» ləqəbini qazanmışdı. Türkiyə Respublikası qurulduqdan sonra tez-tez yaşayış yerini dəyişməsinə baxmayaraq, ifşa edilmiş, törətdiyi cinayətlərə görə 1928-ci ilin ortalarında Ölçək kəndinin meydanında güllələnmişdi. İllər keçdikdən sonra Dəli Eyyubun ali təhsilli oğlu **Dursun** (*Tanerin atası*) ailəsini də götürüb Ankaraya köçmüş, Dəmirbaça orta məktəbində türk dilindən dərs deməyə başlamışdı. Gənc Tanerin marksist dərnəklərə qoşulması da bu dövrə təsadüf edir. Türkiyədəki həmsinli fəallardan alınan özəl məlumata görə, Dursun və qardaşı Cahid gizli radikal solçu terror dərnəklərinin üzvləri olmuşlar. Belə ki, 1980-ci ildə Ankaradakı Kənd Təsərrüfatı Mühəndisləri Cəmiyyətinə (*Ziraat Mühəndisləri Odası*) silahlı basqının Dursun tərəfindən planlaşdırılması və terrorçuları silah-sursatla təmin etməsi müəyyən edilmişdi.

1976-cı ilin mart ayında isə Taner Akçam Türkiyə dövlətinə qarşı pozuculuq fəaliyyətinə görə yaxalanmış və doqquz il müddətinə həbs cəzasına məşkum edilmişdi. Lakin bir il sonra – 1977-ci il mart ayının 12-də həbsxanadan qaçaraq, saxta pasportla Almaniyaya getmiş və burada siyasi sığınacaq almışdı. Onun saxta sənədlərlə Almaniyaya daxil olması müəyyənləşdirildikdən sonra bu ölkənin xarici kəşfiyyat xidmətinin nəzarəti altına düşmüş, burada bir ay saxlanılmış, ələ alınmış, ən nəhayət, məxfi əməkdaşlığa cəlb edilmişdi. Azadlığa çıxdıqdan sonra isə «Türkiyədə etnik azlıqlar üzrə mütəxəssis» kimi elmi-siyasi fəaliyyətə başlamışdı. Onun əsas tədqiqat mövzusu «türklərin törətdikləri erməni soyqırımı», «Qərbi Ermənistan ərazisində etnik azlıqların mədəni və siyasi hüquqları» və s. olmuşdu. Əlbəttə, xainin milləti olmur. Belə ki, Tanerin böyük qardaşı **Alper Akçam** nəinki onun siyasi və etnik bölücülük baxışlarını bölüşməmiş, əksinə Türkiyədə vətənpərvər və dövlətçi ziyalı kimi tanınmışdır.

Soros Fondunun və erməni diaspora təşkilatlarının gizli məqsədləri – Şərqi Anadolunun Ermənistanın və xristian dünyasının mənafe çərçivəsinə daxil edilməsi, onların bölgənin müsəlman əhalisinin «kriptoermənilər» kimi tanınması və sakinlərinin xristianlaşdırılmasına yönəlik missionerlik fəaliyyəti, eləcə də tarixi abidələrin erməniləşdirilməsi Qars əhalisinin də ciddi narahatlı-

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

ğına səbəb olmuşdur. Qarsın Harakan məscidinin ümam-cüməsi, Əbül Həsən Harakani (*Şəhriyar*) vəqfinin rəhbəri **Yavuz Səlim Uzgar** bu barədə etirazını açıq şəkildə mətbuatda bildirmişdir.

O, məqaləsində qeyd edir ki, Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikdən sonra Türkiyə dövləti 1993-cü il aprel ayının 3-dən etibarən Ermənistanla olan sərhədlərini bağlamış, erməni diasporası, Soros Fondu, Lissabondakı Gülbenkyan Fondu, Ermənistanın müvafiq qurumları və yerli erməni təşkilatları bu qərarın əleyhinə ciddi fəaliyyətə başlamışdır. Belə ki, Qars «erməni-xristian təbliğatının mərkəzi», «Qafqaza açılan qapı» elan edilmiş, Fransa, Belçika, Niderland, Almaniya, ABŞ və Ermənistan ünvanlı lobbilə təşkilatları buraya çoxsaylı xristian missionerlərini yerləşdirmişlər: **«Lobbilə nümayəndələrinin sözlərinə görə, «Qars mərkəzi qədim erməni şəhəri Ani olmaqla Qafqaz bölgəsinin çoxmədəniyyətli və etnik baxımdan rəngarəng bölgəsinə çevriləcəkdir». Onlar Ermənistanla turizm, ticarət və iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, sərhədlərin açılması, sülhə nail olunması bəhanəsi ilə burada erməni təbliğatını aparırlar»**.¹²⁸

Əslində, bu missionerlərin indiki fəaliyyətləri yeni deyildir və «dejavü» fenomenini xatırladır. Belə ki, XVIII əsrin sonlarından etibarən Türkiyədə xristian ermənilərin radikallaşmasında və «qədim xristian dövlətçiliyinin bərpası» ideyalarının təbliğində protestant missionerlərinin, onların açdığı məktəblərin də müstəsna rolu olmuşdu. ABŞ politoloqu, Massaçusets Universitetinin professoru **Günter Levinin** qənaətinə görə, təkcə Osmanlı hakimiyyəti deyil, Türkiyədəki qriqorian kilsəsi də yerli ermənilərin xarici təsir altına düşməsinə müqavimət göstərməyə çalışsalar da, bölgədə «Qərb dəyərləri»ni təbliğ edən əcnəbilərin, xüsusilə alman və amerikalıların sayı durmadan artırdı. Nəticədə, 1895-ci ilə olan məlumata əsasən, ölkədə 175 ABŞ missioneri və onların yerli xristian ermənilərdən ibarət 876 nəfərlik köməkçilər komandası fəaliyyət göstərirdi. Bu heyətin söyləri ilə 125 protestant kilsəsi tikilmiş və dini mənsubiyyətlərini dəyişdirmək üçün buraya 12.787 yeni adept cəlb olunmuşdu. Bundan başqa, Anadolunun müxtəlif guşələrindən toplanmış 20.496 nəfər erməni şagird üçün protestant dini təmayüllü 423 məktəb də açılmışdı.¹²⁹ Əlbəttə, sonralar həmin missionerlər ermənilərə davamlı olaraq radikal millətçilik və bölücülük ideyalarının təlqin etmələrini inkar etsələr də, faktlar və şahid ifadələri tamamilə bunun əksini söyləyir. Məsələn, həmin dövrlərdə Böyük

128 Kars'ta Harakani Fütüvvət (Kardeslik, Birlik ve İyilik) Anlayışına Karşı Ermeni Diasporasının Oyunları. - [http://www.kha.com.tr/Yavuz-Selim-UZgUR/1427/--Kars%E2%80%99ta-Harakani-Futuvvet-\(Kardeslik-Birlik-ve-Iyilik\)-Anlayisina-Karsi-Ermeni-Diasporasinin-Oyunlari.html](http://www.kha.com.tr/Yavuz-Selim-UZgUR/1427/--Kars%E2%80%99ta-Harakani-Futuvvet-(Kardeslik-Birlik-ve-Iyilik)-Anlayisina-Karsi-Ermeni-Diasporasinin-Oyunlari.html)

129 Леви Г. Армянский вопрос в Османской империи: Мифы и реальность. Москва, 2016

Britaniyanın Osmanlı dövlətindəki diplomatik missiyasında çalışmış Çarlz Eliot ABŞ və Almaniya missionerlərinin bu ölkədəki pozuculuq fəaliyyətinə belə dəyər vermişdi: «Türkiyədə ermənilərin yaxşı vəziyyəti daha çox onların yunan və slavyanlardan fərqli olaraq tamamilə şərq mühitində, Avropa mədəniyyəti təsirindən azad şəraitdə yaşamaları idi. Lakin indi bu hədd dağılmış, Avropa təhsili, Avropa kitabları onların arasında geniş yayılmışdır... Türklər bunu ermənilərin Osmanlı imperiyasının qalıqları üzərində «Ermənistan şahlığı»nın yaradılması cəhdi kimi başa düşürdülər. Hətta sözləri ingilis dilində olan «İrəli, xristian əsgərləri! Zənn et ki, döyüşə gedirsən!» kimi kilsə ayinlərində oxunan dini himn mətninin türkçəyə tərcüməsi xristianların müsəlman hakimiyyətinə qarşı qiyamına çağırış kimi başa düşülürdü. Təsadüfi deyildir ki, hakimiyyət bu himni qadağan etməli olmuşdu».¹³⁰

«Qərbi Ermənistan» mifinin yaddaşlarda qalmasına, ictimai dövriyyədə saxlanılmasına və möhkəmləndirilməsinə yönəlik səylər tək-cə təbliğatla kifayətlənmir. Bu gün Türkiyə və Ermənistan arasında sərhədlər bağlı olsa da, turizm əlaqələri həsəd aparılacaq səviyyəyə yüksəlmişdir. Türkiyə ermənilərinin, o cümlədən müsəlman ermənilərin Ermənistana, oradan isə «Qərbi Ermənistanı ziyarət etmək» istəyən turistlərin Şərqi Anadoluya müntəzəm səfərləri təşkil edilir. Məsələn, Hrant Dink Vəqfi Avropa İttifaqının maliyyə dəstəyi ilə 2016-cı ildən 2017-ci ilin fevral ayının 24-dək «**Türkiyə-Ermənistan səyahət kampaniyası**»nı uğurla davam etdirmişdir. Turistlərin maliyyə xərclərinin bir hissəsi fond (*dəqiqləşdirilmiş məlumatlara görə, Avropa İttifaqının təsisatları*) tərəfindən ödənilmişdir. Kampaniyaya Hrant Dink Fondunun məsul işçilərindən Anahit Minasyan, Tirran Altun, Feray Salman, Gayane Mkrtyan, Gülesin Nemutlu və Nelli Minasyan rəhbərlik etmişlər.

Ermənistanın iqtisadi çətinliklərinə baxmayaraq, burada onlarca turizm müəssisəsi, o cümlədən «Barev Armenia», «В Армению!», «Tarvel Armenia», «Coy tur», «Ararat tur», «Anitur» «Kilikiya tur», «Hayk tur», «ABP», «İnqo Travel Plyus», «Liqo tur», «Rima Travel», «Gyr Travel», «Eden Tur», «Baze Tur ənd Travel», «Luna Tur», «Ayr Kaukasus», «Sakvoyaj Travel», «Lore Travel», «Yuni Travel», «Axtamar Tur», «Apex-tur», «Blekstoun Tur», «Qrin vey», «Blesinq Tur», «Sima-Turs», «Daymond Travel», «Dinsney Tur», «Vivatur», «Slays Tur», «Karine», «Dayans Travel», «Narevank Tur» və s. müntəzəm olaraq Türkiyənin Şərqi Anadolu regionuna, reklam mətnlərində açıq şəkildə göstəriləni kimi, «Qərbi Ermənistana» turlar təşkil edirlər. Məsələn, «Barev Armenia» şirkəti «Tarixi Ermənistana –

130 Eliot C. Turkey in Europe. New York, Barnes and Noble, 1965

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

Qərbi Ermənistanı ziyarət» adı altında rəsmi qeydiyyatı aldığını və bu adla Türkiyədə də rəsmiləşdirdiyi turizm səfərinin reklam prospektində turların mahiyyəti haqqında bildirir: «Bizim «Qərbi Ermənistan» kimi tanıdığımız torpaqlar müasir Türkiyənin Şərqi Anadolu regionunda yerləşir. Siz səfər zamanı ermənilərin itirilmiş vətəni ilə tanış olacaqsınız. Onların əcdadları burada 1915-ci ilə kimi yaşamışlar. Bu turizm proqramı zamanı siz tarixi erməni torpaqları ilə tanış olacaq, hər bir erməni üçün müqəddəs sayılan Qars, Ani, Muş, Van və digər şəhərlərdə olacaqsınız».¹³¹ Digər turizm şirkəti – «Anitur» isə turistləri cəlb etmək üçün bunları yazır: «Bu torpaqlar bir vaxtlar «Ermənistan» adlandırılırdı. İndi buraya «Şərqi Türkiyə» deyirlər. Əgər bu torpağın dadına baxmaq istəsəniz, acı və şordur. Çünki yüzilliklər ərzində burada yaşamış, övlad böyütmüş, taxıl, üzüm əkməmiş, lakin XX əsrin əvvəllərində öldürülmüş, işgəngəyə məruz qalmış insanların təri, göz yaşları və qanı həmin torpaqlara hopmuşdur. Onların yalnız bir hissəsi xilas ola, bu torpaqları həmişəlik tərک edə bilmişdir».¹³²

«Anitur» şirkətinin rus dilində yaydığı «Qərbi Ermənistanı səyahət» marşrutunun xəritəsi dənizdən-dənizədək olan «erməni torpaqlarının bir hissəsini» əhatə edir

Bir qədər də Türkiyə şirkətləri ilə rəsmi müqavilələr əsasında fəaliyyət göstərən həmin turizm firmalarının «ermənilərin müqəddəs dağı» kimi təq-

¹³¹ Туры в Западную Армению - https://barevarmenia.ru/ru/armenia_tours/42_western_armenia_tours

¹³² Западная Армения (Трабзон, Амшен) 6-дневный тур. http://anitour.am/ru/tour.php?western_armenia_6_day_tour

dim etdikləri Ağrı dağına alpinişt yürüşlərinin təşkili haqqında. Türkiyə tərəfi 2015-ci ildən təhlükəsizlik mülahizələrinə görə Ağrı dağına yürüşləri dayandırsa da, «**Ermənistan tarixini bilən hər bir erməni üçün müqəddəs arzu olan Ararat dağına**» («Apeks-tur» şirkəti) «partizan səfərləri» hələ də təşkil olunmaqdadır və bu turlardan «Qərbi Ermənistan»ın və «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın təbliğatı məqsədilə istifadə edilir.

Ermənistanlı alpiniştlər Ağrı dağının zirvəsində Ermənistan Respublikasının və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın bayraqlarını dalğalandırırlar

Bu şəkil isə 2015-ci il iyul ayının 21-də, saat 5.00-da çəkilmişdir. «Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın sədri Armenak Abramyan (sağdan birinci) iki oğlu ilə Ağrı dağında «Qərbi Ermənistan Respublikası»nın bayrağını qaldırır...

Bu yerdə qardaş və tərəfdaş Türkiyə Cümhuriyyətinin Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə kiçik bir xatırlatma ünvanlamaq yerinə düşər. Yuxarıda adları çəkilən və Türkiyəyə açıq şəkildə ərazi iddiaları irəli sürən şirkətlərin hər biri beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq, Ermənistanın və bir sıra xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərinə – qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikasına» da turisti səfərlərini təşkil edirlər. Azərbaycan

can Respublikası onların qanunsuz fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlara dəfələrlə öz etirazını bildirmişdir...

Residiv terror aktları. Sumqayıt hadisələri və Hrant Dinkin qətl. Türkiyədəki Xalqların Demokratik Partiyasından (*HDP*) erməni əsilli millət vəkili seçilmiş **Karo Paylan** bir məsələdə tamamilə haqlıdır. Həqiqətən də, «**cəzasız qalan istənilən cinayət onun təkrarlanmasına səbəb olur**». Təcrübə göstərir ki, siyasi məqsədlərə çatmaq üçün qəsdən törədilən cinayətlər təkcə əlahiddə kriminal hadisələr xarakteri daşımır, həm də qarşudurmaların daha da dərinləşməsində detonator rolunu oynaya bilən ideoloji təsir effektinə malikdir. Məsələn, 1988-ci ildə Moskva və İrəvanın əli ilə törədilmiş, onlarca insanın ölümünə səbəb olmuş Sumqayıt hadisələri erməni separatçılarının əlində Azərbaycana qarşı yönəldilən güclü informasiya silahına çevrilmişdi. Bu sözləri digər cinayətin – 2007-ci ildə İstanbulda «Aqos» qəzetinin baş redaktoru, erməni əsilli Hrant Dinkin qətlinin Türkiyə əleyhinə geniş istifadə edilməsinə də aid etmək olar. Əlbəttə, həm Sumqayıt hadisələrinin, həm də Hrant Dinkin qətlə zaman, məkan və miqyasına görə fərqlidir. Lakin aralarındakı fərqlərə baxmayaraq, hər iki olayın strateji məqsədləri və «informasiya effektləri» arasında paralellər vardır və «Pandoranın açıq mücrüsü» kimi Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı analogi ittihamların irəli sürülməsinə zəmin yaratmışdı.

Əvvəlcə Sumqayıt hadisələri haqqında. Həmin ərəfədə Dağlıq Qarbağda və İrəvanda Azərbaycan və azərbaycanlılar əleyhinə mitinqlər intensivləşmiş, şüar və çağırışlar getdikcə radikal xarakter almağa başlamışdı. Diqqəti Ermənistandan qovulan, qətl və işgəncələrə, talana məruz qalan yüz minlərlə azərbaycanlıdan yayındırmaq, dünya ictimaiyyətini Azərbaycana qarşı kökləmək məqsədilə 1988-ci il fevralın 27-dən 28-nə keçən gecə Sumqayıt şəhərində kütləvi ixtişaşlar təşkil edilmiş, nəticədə 32 nəfər öldürülmüş, 400 nəfər bədən xəsarəti almış, 200 mənzil qarət olunmuş, 50 mədəni-məişət obyektı dağıdılmışdır. Qətlə yetirilənlərin 26 nəfəri etnik erməni, beş nəfəri Azərbaycan türkü, bir nəfəri isə ləzgi idi. İxtişaşçı qrupların əsas rəhbərlərindən biri olmuş **Eduard Qriqoryan** şəxsən 6 erməni qətlə yetirmişdir.¹³³

Sumqayıt hadisələrinin istintaqı cinayətin SSRİ və Ermənistan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi, Qarabağ Komitəsi, «Krunk» təşkilatı, Daşnaksütun Partiyasının gizli ekstremist qrupları tərəfindən təşkil olunması, qarət və qətlərdə Azərbaycan dilini mükəmməl bilən etnik ermənilərin xüsusi fəallıq göstərməsi sübuta yetirmişdir. İxtişaşları yatırtmaq məqsədilə şəhərə yeridilən

133 Kütləvi ixtişaşların əsas təşkilatçılarından olan Eduard Qriqoryanla əlaqədar cinayət işində olan materiallar. - <http://www.prokurorluq.gov.az/sumqayit/?p=senedler&id=10>

SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin qoşun hissələri isə hadisələrə müdaxilə etmək əvəzinə gözləmə mövqeyi tutmuş, yalnız fevral ayının 29-da Sumqayıta daxil olmuşdur. Bu hadisələrin Moskva tərəfindən qabaqcadan təşkil olunmasını həmin dövrdə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri işləmiş general **Nikolay Kryuçkov**, Ermənistanın populist siyasətçilərindən **Paruyr Ayrik-yan** da etiraf etmişlər. O da məlum olmuşdur ki, Ermənistan SSR və SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin «Nalyotçik» kod adı altında birgə planlaşdırdıqları əməliyyatın icrasına xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları ilə yanaşı erməni millətçiləri, əvvəllər məhkum olunmuş kriminal elementlər də cəlb edilmişdir, məsələn: **Albert Qriqoryan**, **Ernest Qriqoryan** və **Tiqrان Qriqoryan** (*Eduard Qriqoryanın qardaşları*), **Levon Saturyan** (*Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin əməkdaşı. Qarabağ Komitəsinin üzvü*), **Aram Zaxaryan**, **Suren Sərkisyan**, **Rudik Ambartsumyan**, **Albert Minasyan** (*Qarabağ Komitəsinin üzvləri*), **Qriqori Aqadlanyan**, **Artur Qriqoryan** və **Eduard Mosesov** (*erməni dilində çıxan «Kommunist» qəzetinin müxbirləri*), **Engels Qriqoryan**, **Valeri Ambartsumyan**, **Mixail Gevorkyan**, **Zoya Maryan**, **Slvik Asatryan** və **Benik Qriqoryan** (*«Krunk» təşkilatının üzvləri*) və başqaları.

Müəyyən olunmuşdur ki, cinayətdən on gün əvvəl Sumqayıtın imkanlı erməniləri, o cümlədən «Krunk» təşkilatının üzvləri banklardakı əmanətlərini çıxarmış, ailələri ilə birlikdə şəhəri təcili tərk etmişlər. Bundan başqa, planlaşdırılan erməni qırğınlarını və talanlarının videolentə alınması məqsədilə qabaqcadan Ermənistandan kinooperatorlar, fotoqraflar, jurnalistlər gətirilmiş, gizli çəkilişlər üçün yerlər (*əsasən çoxmərtəbəli binaların damlarında*) müəyyən olunmuş, gələcək erməni qurbanlarının yaşadıkları ünvanlar dəqiqləşdirilmişdir. Zərərçəkənlərin işintaq orqanlarına verdikləri ifadələrdən o da məlum olmuşdur ki, ixtişas qurbanları və onların ailə üzvləri əsasən «Krunk» təşkilatına maddi yardım göstərməkdən imtina edənlərdir. İxtişasların qabaqcadan planlaşdırılmasını təsdiqləyən digər sübut isə Sumqayıt hadisələrindən iki gün əvvəl Dağlıq Qarabağ Muxtar Respublikasında, Xankəndi şəhərində «Sumqayıt qurbanlarına həsr olunmuş» abidənin hazırlanması və onun qoyulacağı ərazidə təcili abadlıq işlərinin aparılmasıdır.

İndi isə Sumqayıtdan xeyli uzaqda, İstanbulda törədilmiş analoji cinayətə diqqət yetirək. 2007-ci il dekabr ayının 19-da erməni dilində çıxan həftəlik «Aqos» qəzetinin ofisi qarşısında nəşrin baş redaktoru **Hrant Dink** arxadan başına vurulan üç güllə ilə qətlə yetirilmişdi. Az keçməmiş cinayətin törədilməsində şübhəli bilinən **Ogün Samaşt** yaxalanmış və məsuliyyətə cəlb

olunmuşdu. Ölümündən sonra «demokratiya şəhidi» kimi tanıtılan Hrant Dink Türkiyə mətbuatının ünlü simalarından olmamışdı. O, yüzlərlə jurnalistdən biri, sıradan olan qəzetin redaktoru idi.

Hrant Dink

«Aqos» qəzeti isə yalnız baş redakturun qətlindən sonra sürətlə populyarlaşmış, tirajı artmış və radikallaşmışdır. Odur ki, Hrant Dinkin ölümündən düz on il vaxt keçsə də, əsas sual hələ də açıq olaraq qalır: «Onun qətli kimə lazım idi?» Bu sual ətrafında həm Türkiyədə, həm Ermənistanda, həm də bəzi Qərb dövlətlərində siyasi spekulasiyalar bu gün də davam etməkdədir. **Lakin tam əminliklə deyə bilərik ki, Hrant Dinkin qətlində heç bir marağı olmayan yeganə tərəf**

Türkiyə dövləti idi. Bu məsələ ilə bağlı yayılan informasiyaların, rəsmi mövqelərin təhlili göstərdi ki, Hrant Dinkin terror obyektinə kimi seçilməsi təsadüfi deyildir. Bu, qabaqcadan düşünülmüş, planlaşdırılmış və siyasi hədəflərə tuşlanmış cinayət idi. Belə ki, qətl sifarişçilərinin düşüncəsinə görə:

1. **«Hrant Dink jurnalist idi».** *Kütləvi informasiya vasitəsinin rəhbəri olan, bir sıra məsələlərdə Türkiyə hakimiyyətinin mövqeyini bölüşməyən qəzet redaktoruunun öldürülməsi rəsmi Ankaranı «mətbuat azadlığını boğmaqda» ittiham etməyə əlverişli imkanlar yaradacaqdır.*
2. **«Hrant Dink erməni idi».** *Onun qətli «erməni məsələsi»nin həllində Türkiyəyə təzyiqləri artırmağa, burada etnik azlıqların insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına dair ittihamları kəskinləşdirməyə əlverişli şanslar verəcəkdir.*
3. **«Hrant Dink Türkiyə və Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşmasına çalışırdı».** *Onun aradan götürülməsi Türkiyənin qonşu Ermənistanla əlaqələrini daha da gərginləşdirə biləcəkdir.*
4. **«Hrant Dink demokratik düşüncəli Türkiyə vətəndaşı idi».** *Onun öldürülməsi Türkiyənin «demokratik dövlət» imicinə mənfi təsir göstərəcəkdir*

Digər əhəmiyyətli məqam. Hrant Dink bir erməni kimi qondarma «soyqırımın» Türkiyədə etiraf olunmasına çağırırdı. Lakin bu mövzunun siyasiləşməsi və Türkiyəyə təzyiqlərinə kimi istifadə edilməsinin əleyhinə idi. İrəvanda

olarkən «Biz 1915-ci ildə öldürülənlərdən danışmaq əvəzinə sağ qalanları düşünməliyik»¹³⁴ deməsi ona həm erməni diasporasının, həm də Ermənistan dövlətinin nifrətini qazandırmışdı. H.Dinkin mövqeyinə görə, «erməni soyqırımı» məsələsinə Qərbin, erməni diasporasının, Avropa İttifaqının müdaxiləsinə son qoyulmalı, problem yalnız və yalnız Türkiyədə yaşayan türklərin və ermənilərin birgə söyləri ilə öz həllini tapmalıdır. Hrant Dink onları «erməni məsələsi», «ermənilərin hüquqlarının müdafiəsi», «etnik kimliyə qayıdış», «soyqırımının tanındılması» bəhanələri altında siyasi spekulasiya etməkdə, etnik və dini ayrır-seçkiliyi, xalqlar arasında düşmənçilik və etimadsızlığı yaymaqda günahlandırır. Bununla da Hrant Dink «erməni məsələsi»ndən faydalanan erməni əsilli iş adamları, «sol» və «sağ» təmayüllü siyasətçilər, xristian ruhanilər, erməni diasporası, Ermənistan hakimiyyəti, Qərb dövlətləri və təşkilatları üçün «problem daşıyıcısına» çevrilmişdi. Bununla belə, özü haqqında yazırdı: «Diasporadakı ifrat erməni millətçiləri mənə «Türkiyə dövlətinin adamı», Türkiyədəki ifrat türk millətçiləri isə «ASALA nümayəndəsi» adlandırırlar...».

Hrant Dinkin Türkiyəyə, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə, 1915-ci ildə baş vermiş hadisələrin manipulyasiyasına, Ermənistan Respublikasının işğalçılıq siyasətinə, ən nəhayət, Qərb dövlətlərinin «erməni məsələsi»ndə tutduqları birtərəfli mövqeyə dair fikirləri də ona xeyli əleyhdar qazandırmışdı. Məsələn:

- «Türkiyəliyəm... erməniyəm... iliklərimə qədər anadoluluyam».
- «Mən «soyqırımı» deyəndə bunun türklərin etdiyini söyləmədim. Əslində, kürdlər çox sayda erməni öldürmüşlər».
- «Əgər bu qanun layihəsi (Fransada qondarma «erməni soyqırımı»nı inkar edənlərin cəzalandırılması) keçərsə və bu, gerçək kimi görünür, mən Fransaya gedərək, əksini düşünsəm belə, içim yansa da erməni soyqırımının olmadığını söyləyəcəyəm».
- «İlk növbədə Qarabağ məsələsinin çözülməsi lazımdır. Açıq və qəti şəkildə söyləyirəm: Ermənistan işğal etdiyi torpaqlardan geri çəkilməlidir».¹³⁵
- «Sənin (Qərb dövlətlərinə xitabən) erməni soyqırımını tanımağın və ya tanımağağın mənim üçün beş paraya dəyməz!.. Bəs bu

134 Саида Оганян: «Иноверные армяне Турции: вчера, сегодня, завтра, и современные проблемы амшенских армян». / 2017.04.28 / - <http://softblog.am/post/saida-oganen-inoverne-armene-turcii-vchera-segodne-zavtra-i-sovreme-problem-amshenskikh-armen>

135 Hrant Dink - Ermənistan işğal Ettiği Topraklardan Çekilmeli. - <http://alkislarlayasiyorum.com/m/content/184663/hrant-dink-ermenistan-isgal-ettigi-topraklardan-cekilmeli>

məsələni kim çözəcək, qərarı ABŞ senatını verəcək?»

- *Türkiyənin, ya da dünyanın bu olayları tanıması və ya tanımaması heç bir şeyi dəyişməyəcəkdir. Ermənilərin hədəfi bu olayları Türkiyəyə və ya dünyaya qəbul etdirmək olmamalıdır! Erməni kimliyinin mövcudluğu başqa ölkələrin soyqırımı qəbul edib-etməməsinə bağlanmamalıdır. Bu, zərərli yanaşmadır və tərک edilməlidir.*
- *«Türkiyəni Avropa İttifaqına qəbul etməmək üçün «erməni məsələsi»ndən istifadə edirlər. İşin mahiyyəti də budur. Mən erməni olaraq bütün bunlardan utanıram. Axı bu tamaşa, bu fəlakət, bu qədər siyasi oyunlar nə üçün olmalıdır?»*

İslam dininə tapınan ermənilərə münasibətdə də Hrant Dinkin mövqeyi «erməni məsələsi»ndən kənarda idi. Onları başqaları kimi «islamlaşdırılmış» deyil, məhz «müsəlman ermənilər» adlandıran baş redaktor bu mövzunun siyasi spekulyasiya səviyyəsinə endirilməsinə qarşı çıxmış və «**biz onları erməni xalqının tərkib hissəsi olaraq tanımalıyıq**» demişdir. Bu misallardan da görüldüyü kimi, Hrant Dinkin qətlə Türkiyəyə deyil, ilk növbədə «erməni məsələsi»ni, «türklərin ermənilərə patoloji düşmənçiliyi» mifini daha kəskin şəkildə gündəmə gətirmək, ona yeni ruh və nəfəs vermək, rəsmi Ankaranı və türk xalqını ermənilər qarşısında «gözükölgəli» etmək istəyən Ermənistan, «Aqos» redaktorunun pragmatik baxışlarını rədd edən radikal erməni diasporasına, eləcə də Türkiyə ərazisində fəaliyyət göstərən bəzi qüvvələrə daha çox lazım idi. Bu qətl həm də «erməni məsələsi»nin guya Türkiyədə bu gün də aktual xarakter daşmasını, onun yeni epizodlarla zənginləşməsini, türklərdə ermənilərə münasibətdə «xəcalət hissi» yaradılmasını və onların «erməni soyqırımı»nın tanınmasına mənəvi-psixoloji hazırlanmasını arzulayanlar üçün hava və su qədər əhəmiyyətli idi. Beləliklə, Türkiyə «Həpimiz erməniyiz!» deməyə, «erməni məsələsi»nin konservasiyadan çıxarılmasına məcbur edildi. Bu cinayət nəticəsində «erməni məsələsi» təkcə Türkiyədə deyil, Avropada, Amerikada da sürətlə aktuallaşdı, qondarma «erməni soyqırımı»nın tanınması prosesinə yeni nəfəs verdi. Bununla da 1915-1918-ci illərdə ermənilərin 2.5 milyon müsəlmanı soyqırımına məruz qoyması haqqında Türkiyənin və Azərbaycanın əsaslı ittihamları arxa plana keçdi...

Qətdən sonra «Aqos» qəzetinin, erməni vəqf və dərnəklərinin Türkiyənin ərazi bütövlüyü əleyhinə fəaliyyəti, etnik və dini separatizmin təbliği açıq və daha aqressiv xarakter almağa başlamış və demək olar ki, onlara «toxunulmazlıq statusu» verilmişdir. Bu qətdən ən çox siyasi dividend qazanan təşkilat

isə jurnalistin ölümündən az sonra təsis edilmiş **Hrant Dink Vəqfi** olmuşdur. İndi vəqf qondarma «erməni soyqırımı»na, «zorən islamlaşdırılmış ermənilərin etnik və dini kimliyinə qayıdışına», «Qərbi Ermənistanın erməni əhalisinin hüquqlarının qorunmasına», xüsusilə Türkiyədə «ermənilərin acınacaqlı vəziyyətinə» və s. heç bir maneə ilə üzləşmədən təbliğat aparmaq, Ermənistanla birbaşa əlaqələr qurmaq imkanı əldə edə bilmişdir.

İstanbul, 19 dekabr 2007-ci il. «Aqos» qəzeti redaksiyasının qarşısı

Hrant Dinki terror yolu ilə öldürmək, cinayətin «etnik və dini ədavət zəmində» baş verməsi, «insan hüquqlarının və azadlıqlarının kobud şəkildə pozulması» kimi beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq, qətlə Türkiyəni, onun siyasi sistemini, etnik və dini siyasətini və s. günahlandırmaq üçün əlverişli bəhanələr yaranmışdı. Eyni zamanda, bu məkrli siyasətin icrasında həm ölkə daxilində, həm də onun xaricində maraqlı olan tərəflər vardı. Etiraf olunmalıdır ki, bu bəhanələrin bəzilərinin yaranmasına H.Dinkin özü əsas vermişdi. Məsələn, vaxtilə kriptotermənilərə, müsəlman ermənilərə müraciətlə «**Siz kim olduğunuzu bilmənsəniz də, dövlət kimliyinizi yaxşı bilir**» demiş, 2004-cü ildə «Aqos» qəzetində dərc etdirdiyi «Sabiha Hatunun sırrı» məqaləsində Livan və Ermənistan mənbələrinə istinadən Atatürkün mənəvi qızı, Türkiyənin ilk qadın hərbi pilotu, boşnak kökənli **Sabiha Gökçenin** guya erməni əsilli **Hatun Sebirciyan** olması, «1915-ci il hadisələrindən sonra yetimxanaya düşməsi və buradan övladlığa götürülməsi» iddiasını təbliğ etmiş və bu gün də səngiməyən mübahisələrə səbəb olmuşdu. Bir müddət sonra isə H.Dink erməni diasporası ilə bağlı məqalələrindən birində belə bir sərt ifadə işlətmışdi:

«Türkdən boşaldılacaq o zəhərli qanın yerini dolduracaq təmiz qan erməninin Ermənistanla quracağı damarlarda axır».¹³⁶ Məhz həmin cümlə onu türk düşmənçiliyində, faşizmdə, etnik ayrı-seçkilikdə təqsirləndirməyə, eləcə də barəsində cinayət işinin qaldırılmasına əsas vermiş və ən nəhayət, qətlin başlıca səbəbi kimi göstərilmişdi. Halbuki, H.Dink bu ifadənin ümumi kontekstdən məqsədli şəkildə çıxarılmasını, söhbətin türklərdən deyil, türk düşmənçiliyi üzərində köklənmiş erməni diasporasının qanındakı «türklərə düşmənçilikdən» getdiyini dəfələrlə bildirmişdi. Yəni «**Onların damarlarından türk düşmənçiliyi qanı çıxarılmadan «erməni məsələsi» real həllini tapmayacaqdır**». Lakin türklər və ermənilər arasında qarşıdurmanın salınmasında maraqlı olan tərəflər bu ifadənin gerçək mahiyyətini deyil, məhz ilkin şərhini gündəmdə saxlamağa nail olmuşdular.

Hrant Dinkin qətli ilə bağlı İstanbulda və İrəvanda təşkil olunmuş mitinqlər

Kiçik bir detal: İstintaq araşdırmaları zamanı yerli hüquq mühafizə orqanlarının həmin cinayətin hazırlıq mərhələsindən xəbərdar olması, lakin naməlum səbəblər üzündən qabaqlayıcı tədbirlər görməməsi müəyyən edilmişdi. Hrant Dinkin qohumları Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində Türkiyəyə qarşı iddia qaldıranda isə Ankara müdafiə çıxışının mətnində onu alman nasistləri ilə bir tutmuşdu. Lakin bu qalmaqallı mətn az sonra geri götürülmüş, həmin dövrlərdə Türkiyənin xarici işlər naziri olmuş Əhməd Davudoğlu sənədin məzmununun onunla razılaşdırılmadığını bildirmişdi. 2010-cu ilin sentyabr ayında məhkəmə Türkiyəni «insanların yaşamaq hüququnun və söz azadlığının pozulmasında» təqsirli bilmiş, H.Dinkin ailəsinə 133 min avro məbləğində təzminat ödənilməsinə dair qərar çıxarmışdı.

Maraqlıdır ki, bu gün Hrant Dinkin qətlinin əsl sifarişçiləri hələ də arxa plandadırlar. Cinayətdə müxtəlif ehtimallarla adları hallandırılan tərəflər – if-

¹³⁶ Türkten Boşalacak O Zehirli Kan...Hirant Dink, - <https://www.youtube.com/watch?v=vt3xUXmnelg>

rat millətçilər, «ergenekonçular», FETO-çular, radikal dinçilər isə, əslində, sifarişçi və qatil - Türkiyənin «Eduard Qriqoryanı» olmuş **Oğün Samaşt** adlı məhdud dünyagörüşünə malik gənc arasında vasitəçilərdir. O.Samaştın istintaqa verdiyi ifadəyə diqqət yetirək: **«Məni bu vəziyyətə salanlar indi haradadır, kimdir onlar? Damarlarımda cahilliyin axdığı ilk gənclik illərində mən «Aqos» qəzetini haradan bilirdim? Hran Dinki haradan tanıyırdım? Erməni nədir, tarix nədir heç bilməzdim».**¹³⁷

Cinayətdən dərhal sonra Türkiyənin aparıcı qəzetləri də özəl araşdırmalara başlamış, aralarındakı siyasi mövqe müxtəlifliyinə baxmayaraq, terrorun bilavasitə xaricdən qaynaqlanması qənaətinə gəlmişdilər. Məsələn:

«Radikal» qəzeti: *«Hrant Dinki öldürənlər Türkiyəyə və türklüyə ən böyük zərbə vurdular».*

«Sabah» qəzeti: *«Hrant Dinki vuran silahın tətiiyini çəkən barmaq Türkiyədəki sabitliyi və təhlükəsizliyi hədəfə almaq istəmişdirsə, öz məqsədinə çatmışdır».*

«Vətən» qəzeti: *«Cinayətin sadəcə erməni diasporasının, millətçi erməni təşkilatlarının məqsədlərinə uyğun vəziyyət yaratdığını zənn edənlər yanılırlar. Bu cinayət Türkiyənin Qərb ilə münasibətlərini korrəlamaq, Avropa İttifaqına daxil olmasına mane olmaq istəyənlərin məqsədlərinə də uyğundur».*

«Milliyət» qəzeti: *«Hrant Dink «erməni məsələsi»ndə Türkiyədəki çoxluqdan, fanatik erməni diasporasından fərqli düşünürdü. Ermənistanda erməni fanatikləri ilə mübahisə edərək qarşıdurmaya da gedirdi. Hrant Dink erməni diasporasının fanatikləri kimi düşünən və danışan olsaydı belə, bu cinayətin iyrəncliyi dəyişməzdi».*

«Hürriyyət» qəzeti: *«Bu cinayət vaxtında törədildi. Erməni iddialarına qarşı Türkiyənin bütün haqlı mövqelərini zəiflətdi. Türkiyənin «soyqırımı» iftiralalarına qarşı apardığı mübarizədə gücünü yox etdi, Türkiyənin «törətməkdə» damğalanmasında erməni diasporasının işini çox asanlaşdırdı».*

Beləliklə, Hrant Dinkin qətlində erməni diasporasının da əlinin olması ehtimalı getdikcə öz təsdiqini tapmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, məhz bu terror aktından sonra «xəcalətli» Türkiyədə qondarma «erməni soyqırımı», müsəlman ermənilərin «etnik və dini kimliklərinə qayıdışı» məsələlərinin ictimailəşməsinə geniş imkanlar açılmışdı. Məsələn, Ermənistanın xarici işlər naziri olmuş **Vardan Oskanyan** cinayətdən dərhal sonra bildirmişdir:

¹³⁷ Dink davasında şok gelişme. «Hürriyet» 25.01. 2007

«Xalqlar arasında dialoqun qurulmasına inanan Hrant Dinkin öldürülməsi bizi çox üzmüşdür. Bu cinayəti lənətləyir və Türkiyədən qatillərin müəyyən edilməsini tələb edirik».¹³⁸ 1960-cı ildə Tuncelidə doğulmuş və ömrünün əlli ili ərzində özünü «müsəlman» və «türk» kimi təqdim etmiş erməni əsilli **Selahattin Gültekin** də Vardan Oskanyanın fikirlərini bölüşməkdədir. Diyarbəkir kilsəsində vəftiz olunduqdan, dinini, etnik mənsubiyyətini dəyişdikdən sonra o, «**Miran Pirgiç**» adına götürmüş və Ermənistan meyilli «Dərsim Ermənilərinin İnanç və Sosial Yardım Dərnəyi»ni təsis etmişdir. Özünün etirafına görə, etnik və dini kimliyinə qayıdışdan sonra «bizi de-şifrə edirsən» deyən digər gizli ermənilərin təzyiqinə məruz qalmışdı. O, müsahibəsində bildirmişdi: «Türkiyəni və dünyanı sarsıdan Hrant Dink cinayəti ardından erməni kimliyinin qorunması və saxlanması deyil, erməni kimliyinin təhlükəsizliyinin təmin olunması daha vacibdir. Hrant Dinkin qətildən sonra başlanan erməni kimliyi mücadiləsi, «Kürd məsələsi» ilə davam edən kimlik mücadiləsi bizləri də mübarizə aparmağa, bir olmağa ruhlandırdı».¹³⁹ Erməni əsilli jurnalist **Yetvart Danzikiyan** da «Hrant Dink niyə öldürüldü?» məqaləsində Türkiyə dövlətini ittiham edərək bunları yazırdı: «Bu cinayətin ölkənin şüuraltı qatınadək uzandığını söyləmişdim. Bu, ölkədə hakim (*türk – A.Q.*) çoxluğun və dövlətin erməni əhalisi ilə problemlərinin olduğunu göstərdi... Bu etnik təmizləmənin ən böyük iki hədəfi isə yunanlar və ermənilərdir».¹⁴⁰

Bununla da Hrant Dinkin adı Türkiyədə və Ermənistanda siyasi spekulasiya, hətta bəzən qazanc vasitəsinə çevrildi. Hrant Dink Vəqfinin ardıcıl olaraq təşkil etdiyi konfrans və simpoziumlarda təkcə «erməni məsələsi»

138 Глава МИД Армении: Грант Динк олицетворял желания всего народа. 23. 01. 2007, <https://regnum.ru/news/771191.html>

139 Miran Pirgiç Gültekin'le söyleşimiz Bati Armeniştan Ve Batı Ermenileri. - [140 Yetvart Danzikiyan. Hrant Dink Niçin Öldürüldü? / "Biririm", Sayı: 214, Şubat 2007/ - <http://www.biririmdergisi.com/biririm-yazi/3393/hrant-dink-nicin-olduruldu#.WRLcodLyjs1>](https://www.google.az/url?sa=t&ret=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKewj5gcW8sufTAhVCGcWkHX-4rDGsQFggsMAE&url=http%3A%2F%2Fakunq.net%2Ftr%2F%3Fp%3D4121&usg=AFQjCNHTus-ZRHS-JANo5eXf502ifRKmpOAhttps://www.google.az/url?sa=t&ret=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKewj5gcW8sufTAhVCGcWkHX-4rDGsQFggsMAE&url=http%3A%2F%2Fakunq.net%2Ftr%2F%3Fp%3D4121&usg=AFQjCNHTus-ZRHS-JANo5eXf502ifRKmpOA</p></div><div data-bbox=)

deyil, Türkiyədə yunanların, suryanilərin, kürdlərin, yezidilərin, ələvilərin və s. üzləşdikləri «etnik və dini problemlər» müzakirəyə çıxarılır, «tarixən bu torpaqlarda sivilizasiyanın özəyini təşkil etmiş erməni mədəniyyətinin təqibi» geniş təbliğ olunur, bu iddiaların yayılmasında fərqlənən jurnalistlərə Hrant Dink adına mükafat verilir. Vəqfin nəzdində fəaliyyət göstərən səyahət bürosu isə Ermənistana müntəzəm turist səfərləri təşkil edir. Qondarma «erməni soyqırımı»nı tanıyan və Türkiyəni «etnik və dini ayrı-seçkilikdə ittiham edən professor İsmayıl Beşikçinin fərəhlə yazdığı kimi, «**Hrant Dink öz ölümü ilə ölkədə ermənilərə münasibəti dəyişdi. 1980-ci ildən sonra doğulmuş ermənilər öz keçmişlərindən açıq danışmağa başladılar**».¹⁴¹ Hrant Dinkin qətlindən sonra sürətlə radikallaşan, «erməni məsələsi»nə qondarma «soyqırımın» tanınması, təzminat və «Qərbi Ermənistan» iddiaları ilə İrəvanın və erməni diasporasının rəğbətini qazanan «Aqos» qəzeti isə cəzasızlıq sindromundan bəhrələlərək Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə separatizm ideyalarının açıq təbliğində, ərazi bütövlüyünə qarşı çıxış etməkdə xüsusi fəallıq göstərməkdədir.

Əgər Hrant Dinkin həyat yoldaşı **Rakel Dink ilə** qalmaqallı sovet «dissidenti» erməni **Yelena Bonner** (*Köçəryan-Alixanyan*) arasında paralellər axtarsaq, hər ikisinin çıxışlarında antitürk meyilləri təhlil etməyə çalışsaq, zənnimizcə, kobudluğa və ya siyasi yanlılığa yol vermiş olarıq. Y.Bonner

ərinin – hüquq müdafiəçisi, siyasi dissident, akademik Andrey Saxarovun ölümündən sonra onun adına fond yaradaraq SSRİ-də etnik separatizm zəminində qarşıdurmalara «millətlərin öz müqəddəratını həll etmə hüququ» donunu geydirənlərdən, Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalına haqq qazandıranlardan, anti-Azərbaycan təbliğatının

istiqamətvericilərindən biri olmuşdu. Məqalələrinin birində həyasızcasına bu barədə yazırdı: «**Aydın şəkildə dərk etməliyik ki, müstəqil Azərbaycan və müstəqil Ermənistan arasında münaqişə yoxdur. Reallıq isə Azərbaycan ərazisində erməni əhalisinin hüquqlarının pozulması, Qarabağın erməni**

141 Ermeniler, Kürdler... - <http://www.ismailbesikcivakfi.org/default.asp?sayfa=haber&id=214#.WQqy1dLyjs0>

konklavının özünü müdafiəsi və mövcudluğunu qorumaq uğrunda mübarizəsidir».¹⁴²

«Yelena Bonnerin türkiyəli xələfi» sayıla biləcək Rakel Dink mərhum ərinin adı ilə bağlı olan Hrant Dink Fondunun rəhbəri kimi eyni mövqeyi bölüşür. Lakin fərq burada «Azərbaycan» sözünün «Türkiyə» kəlməsi ilə əvəz edilməsidir. O da Y.Bonner kimi mərhum ərinin ideyalarını, demokratiya, insan haqları barədə fikirlərini saxtalaşdıraraq onları siyasi spekulasiya və biznes vasitəsinə çevirməkdədir. Məsələn, 2013-cü ildə İstanbulda «Müsəlmanlaş(-dırıl)mış ermənilər» mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq konfransın açılışında etdiyi çıxışda bir məqam yuxarıda göstərilən paralelliyi təsdiqləyir. Konfransın qayəsini «**Dilimizin əzbəri olan «Əslini danan haramzadədir»** sözlərinin təşkil etdiyini vurğulayan R.Dink Türkiyəni ermənilərin hüquqlarını pozmaqda günahlandıraraq əlavə etmişdir: «**Biz bu ifadəni hər şəraitdə deməyi məharət sayırıq. Lakin «haramzadə» (müsəlman ermənilər nəzərdə tutulur – A.Q.) dediklərimiz adamların nələr yaşadıklarını, əsillərini nə üçün inkar etmək məcburiyyətində qaldıklarını bilməyə çalışmırıq... Əslində, onlar yenidən yaşamaq üçün yox oldular, silindilər, həyatda ikən öldülər. İndi artıq onların pıçılıtları güclü bir hayqırtıya çevrilməkdədir».**¹⁴³ Sonra isə eynilə Yelena Bonnerin gedişini təkrar edərək, həm Ermənistanın, erməni diasporasının, Türkiyədəki separatçı erməni dərnəklərinin, həm də Türkiyənin parçalanmasında maraqlı olan xarici qüvvələrin məqsədlərini «Hrant Dinkin fikirləri» kim yozmağa çılmış, «Kimiliyə dönüş» planının həqiqi məqsədlərini belə etiraf etmişdir: «**O, (Hrant Dink) «erməni məsələsi»ni heç də ölüm üzərində deyil, həyat üzərində, ölümlər üzərində deyil, yaşayan insanlar (müsəlman ermənilər – A.Q.) üzərində müzakirə edildiyinin vacibliyini düşünür və deyirdi. Bu gün isə onun nə dərəcədə haqlı olduğunu görürük».**¹⁴⁴

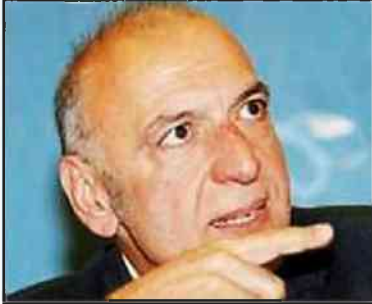
Lakin Türkiyədə Hrant Dinkin ölümündən sonra bütün siyasi spekulasiyaları rədd edib onun həqiqi barış ideyalarını bölüşən və yaşadan ermənilər də çoxdur. Onlar qondarma «erməni məsələsi»nin türk və erməni xalqlarının arasında düşmənçilik, qarşıdurma yaradılmasına yönəldiyini yaxşı anlayır və soydaşlarını tərxiatlarla uymamağa çağırırlar. Belə insanların sırasında türk pop musiqisinin ulduzlarından sayılan bəstəkar və aranjemançı **Garo Mafyanın** da adı çəkilməkdədir. Müsahibələrinin birində xristian erməni ailəsində doğulduğunu, bununla belə, böyük qardaşının könüllü islam dinini seçdiyini, özünün qriqorian, həyat yoldaşının isə müsəlman olduğunu vurğulayan

142 Боннер Е. От ответственности нельзя устать. //Журнал «Столица», №8, 1993

143 Müslümanlaş(tırıl)mış ermənilər. Konferans tablqleri, kasjm, 2013, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015

144 Bu ülkede sadece saygi gördüm. /21.09.2008/ - <http://t24.com.tr/haber/bu-ulkede-sadece-saygi-gordum,8014>

bəstəkar din fərqiə münasibətini belə ifadə etmişdi: «İnanc məsələsini hər şeydən ayrı tuturam. Ramazan ayında həyat yoldaşım oruc tutur, mən isə yox. Hər kəsin din haqqında bir anlayışı var və insanlar inancları ilə yaşamlarını ayırmalıdırlar».¹⁴⁵ 2008-ci ilin aprel ayında – qondarma «erməni soyqırımını»nın ildönümü ərəfəsində tanınmış televiziya aparıcısı Səba Tümerin gecə proqramlarının birinə dəvət olunan Garo Mafıyan Türkiyədəki «Ermənilərdən üzür diləyirəm» kampaniyasına münasibət bildirərkən «Heç kəs mənə üzr istəyə bilməz! Mən də kimsənin adından üzr istəmərəm!» – demiş, fikirlərini sət şəkildə belə ifadə etmişdi: «Bu məsələ tarixçilərin, hüquqşünasların işidir... Türkiyədə yaşayan erməniləri narahat edə biləcək hər hansı bir məsələ yoxdur. Öz

Garo Mafıyan

tarixlərini bilməyən xarici dairələrin oyunu ilə hərəkət edən bir qrup insanın əməllərinə ölkəmizdə yaşayan erməni əsilli vətəndaşlarımız dəstək verməməlidirlər... Mən bu bayrağın (*Türkiyə bayrağının*) altında yaşayıram. «Həqiqi» və «qondarma» kəlmələrinin nə olduğunu da anlamıram. Bəli, mən erməniyəm. Amma bunu fürsət düşən kimi mənə xatırlatmaq axmaqlıqdır. Mən bundan rahatsız oluram. Türkiyədə «erməni olmaq» heç də istisnada olmaq deyildir».¹⁴⁶

145 Yenə orada

146 "Ermənilərdən Üzür Dileməyən Erməni Asıllı Türk. /23.12.2008/ -

<https://handanblackstone.wordpress.com/2008/12/23/ermenilerden-ozur-dilemeyen-ermeni-asilli-turk/>

I.3. «Kimliyə dönüş» proqramı. Rollar və aktyorlar

«Heç kəs gizli ermənidən yaxşı türk ola bilməz!»

**«Müsəlman ermənilər»
platformasından**

***Tipik erməni paranoyası:** «Türklər hətta İncilin ən müqəddəs dəyərinə, erməni xalqının əsas rəmzlərindən olan Ararat dağına da əl uzatmış, onun adını dəyişib «Ağrı» qoymuşlar!».*

Y.Güloyan

2011-ci il aprel ayının 23-də qondarma «erməni soyqırımı»nın bütün dünyada qeyd olunması və tanıtılması məqsədilə Ermənistanda yaradılmış dövlət komissiyasının ilk iclasında bu iddiadan irəli gələn ərəzi və təzminat tələblərinin ödənilməsində bütün mümkün vasitələrdən, o cümlədən dini mənsubiyyətdən və vətəndaşlığından asılı olmayaraq ermənilərin hər birinin imkanlarından istifadə olunması barədə qərar qəbul edilmişdi. Faktiki olaraq, məhz həmin il aktivləşdirilən **«Kimliyə dönüş»** planı (*proqramı*) üzrə Türkiyə, Rusiya, İran və Yaxın Şərq ölkələrindəki müsəlman ermənilərə «etnik özünüdərk hissənin qaytarılmasına», siyasi potensiallarının Ermənistanın və regionda maraqları olan fəvqəldövlətlərin geosiyasi mənafeələrinin ödənilməsinə istiqamətləndirilməsi prosesinə başlanılmışdır.

Həmin ərəfədə Türkiyə və Ermənistan arasında münasibətlərdə yaxınlaşmaya yönəlmiş söylər də bu planın icrası üçün əlverişli şərait yaratmışdı. 2008-ci ilin «futbol diplomatiyası», 2009-cu il oktyabr ayının 10-da Sürix şəhərində hər iki dövlətin xarici işlər nazirləri – Əhməd Davudoğlu və Eduard Nalbandyanın «Türkiyə Respublikası və Ermənistan Respublikası arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasına dair» Protokolu imzalanmaları, eləcə də Türkiyənin Avropa İttifaqına üzvlük məsələsi ilə bağlı ölkədə aparılan liberal islahatlar çərçivəsində «demokratik açılım» siyasəti «Kimliyə dönüş» proqramının icrasına imkanlar açmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, həm Ermənistan, həm də Türkiyə və xarici ölkələrdəki radikal erməni təşkilatları bu islahatlara şübhə ilə yanaşır, rəsmi Ankaranın qondarma «erməni soyqırımı»nı tanımadan Türkiyə və Ermənistan arasında hər hansı bir yaxınlaşmanı «erməni məsələ-

si»nə ciddi təhdid kimi dəyərləndirirdilər. 2013-cü ildə «Aqos» qəzetinin müxbiri **Vahan Keşişyan** erməni radikalizmindəki şübhə və nevroz vəziyyəti belə ifadə etmişdi: «**Türkiyə açılım siyasətinə güc verdikcə bir açılım da ermənilərin payını düşdü. Açılım siyasəti «qonşularla «0» problem» siyasəti ilə bir araya gəlib məlum protokolların imzalanmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən, hökumət ermənilərə münasibətdə yumşaqılıq göstərərək onlara bəzi yeni azadlıqlar verdi... Ancaq bir sual cavabsız qaldı: Bu açılım əsasən kimlərə ünvanlanıb? Türkiyəyə, türklərə, ermənilərin keçmişinə, Ermənistana, Türkiyənin indiki, yoxsa əvvəlki ermənilərinə?»¹⁴⁷**

Bu fikirlər Erməni İnqilab Federasiyası – Daşnaksütyunun beynəlxalq bürosunun nümayəndəsi **Giro Manoyanın** «demokratik islahatlar» və Türkiyə-Erməniistan yaxınlaşmasının perspektivinə dair şərtlərindən, demək olar ki, fərqlənir. G.Manoyan yenə də «Aqos» qəzetində dərc olunmuş geniş müsahibəsində Türkiyədə «erməni məsələsi»ni arxa plana keçirə bilən islahat və yaxınlaşmaların perspektivsizliyini belə dəyərləndirmişdir: «**Əslində, «futbol diplomayası» adını daşıyan bu proses və imzalanmış protokollar ABŞ-ın planıdır. Bu, ilk növbədə Ermənistandan Türkiyədən torpaq (qondarma «Qərbi Erməniistan» əraziləri nəzərdə tutulur – A.Q.) tələb etməməsi və bunu beynəlxalq ictimaiyyətə bəyan etməsi üçün idi. Amerikanın isə Türkiyə-Erməniistan sərhədlərinin açılmasına dair fərqli məqsədləri vardı. Baxın, AKP kamalizmi yıxdı və bununla da bir çox şey dəyişdi. Lakin dövlətin ağı dəyişməz qaldı. Türkiyə qarşısında müstəqil Erməniistanı görməyə hazır deyil... Türkiyə boynubükük, zavallı Erməniistan görmək istəyir. Əks halda nə edəcəyini bilmir. Türkiyənin Erməniistan siyasəti yoxdur. Bir Qarabağ məsələsi var, Azərbaycan da onun başının ətinə yeyir. «Bir millət, iki dövlət» gözəl bəhanədir, amma səbəb deyildir»¹⁴⁸**

Türkiyədəki «kriptoermənilər», «zorən müsəlmanlaşmış ermənilər» mövzusu vaxtaşırı ictimai dövriyyəyə buraxılmasa da, onun siyasiləşdirilməsində və «həlli vacib olan etnosiyasi problem» kimi ölkə hüduqlarından kənara çıxarılmasında erməni əsilli yazıçı-hüquqşünas **Fethiye Çetin**in (*Heranuş Gadaryan*) 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi «**Anneannem**» («*Mənim nənəm*») kitabı əsl detonator rolunu oynamışdır. Türkiyədə «1915-ci il hadisələrindən sonra etnik ermənilərin kütləvi assimilyasiyasına və məcburi qaydada islam dinini qəbul etmələrinə» həsr olunmuş kitab «Aqos» qəzetinin maliyyə dəstə-

147 Keşişyan V. Ermenilerin Türkiye açılımı. /23.02.2013 /- <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/8940/ermenilerin-turkiye-acilimi>

148 Türkiye ‘Bağımsız Ermeniistan’ fikrine bunca yıldır hələ alışmadı. /06.03.2015/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10793/turkiye-bagimsiz-ermeniistan-fikrine-bunca-yildir-hl-alisamadı>

yi ilə çap olunmuş və qısa vaxt ərzində dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilmiş, Ermənistanda isə iki dəfə işıq üzü görmüşdür. Kitabın İrəvanda keçirilmiş təqdimat mərasimində müəllif də iştirak etmişdir. Qeyd edək ki, F.Çetin vaxtilə Hrant Dinkin hüquqlarının müdafiəçisi olmuş, hazırda isə onun ailəsinin və Hrant Dink Vəqfinin vəkili kimi fəaliyyətini davam etdirir. Fethiyə/Hiranuş Çetin Ermənistanda «Anneannem» kitabının təqdimatında olarkən

Fethiyə Çetin (Heranuş Gadaryan)

noravank.am saytına verdiyi müsahibədə «zorən islamlaşdırılmış ermənilər problemini» şərh etməyə çalışmış və Ermənistanın «Kimliyə dönüş» planının müəllifləri, qondarma «Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın antitürk və anti-Türkiyə mövqeyi ilə fərqli düşüncə sahibi olmadığını bir daha göstərmişdir. O da «bu ölkədə ermənilərin müxtəlif təzyiqlərlə islam dininə tapınmasını» vurğulayaraq, «islamlaşdırmanın»

guya vaxtilə kütləvi xarakter daşmasını, bəzən isə «bütöv erməni kəndlərinin dinlərini dəyişməyə məcbur edildiyini və müsəlman ermənilərin hazırda mənəvi təzyiq içində yaşadıklarını» iddia etmişdir. F.Çetin demişdir: «Ermənilərin yaşamaq instinkti onları bu addımı atmağa məcbur etmişdir. Bu qruplar əsasən ələviliyi üstün tutmuşlar... Bir çox ailə bu gün türk və müsəlman ad və soyadlarını daşısa da, gizli də olsa, öz adət və ənənələrini qoruyub-saxlaya bilməmişdir. Onlara «kriptoermənilər» deyirlər. Məlum olmuşdur ki, bu insanlar erməniliklərini saxlamaq üçün yalnız öz qan qohumları və ya icmaları daxilində ailə qururlar».¹⁴⁹

Bununla da Türkiyədə «Kimliyə dönüş» prosesinin rəsmi startı verilmişdir. Bu ölkədəki işifadəçilərin sosial şəbəkədə yaydıqları məlumata görə, 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən həmsəhənlilərin sıx məskunlaşdıqları Qara dəniz bölgəsinə (*Rizə, Artvin, Samsun, Ordu, Trabzon, Girəsun*) Ermənistandan «etnoqraf», «tarixçi» və «jurnalist» adları altında gələn emissarların fəaliyyətləri daha da intensivləşmişdir. Bəzi hallarda xüsusi qruplar şəklində həmin bölgələrə daxil olan emissarlar həmsəhənlilərin və «müsəlman ermənilərin» yaşadığı Qara dəniz regionunun «tarixi Ermənistan» əraziləri olması barədə açıq təbliğat aparmaqdadırlar. Təsədüfi deyildir ki, Türkiyədəki həm-

149 Армения не показалась мне чужой... Интервью с Фетхие Четин. /04.05.2009/ - http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=3009

şinli deməkləri 2015-ci ildə Ermənistanın və erməni diasporasının bölgədəki gizli separatçılıq fəaliyyətinə kəskin etirazlarını bildirmiş və bunu yaxın gələcəkdə Ermənistanın Qara dəniz regionundan torpaq tələb etmə ehtimalları ilə əlaqələndirmişlər. Onların yaydıqları birgə bəyanatda bildirilirdi ki, Ermənistan dövləti bu məqsədlə bölgədə özlərini etnik türk kimi identifikasiya edən gənclər arasında «ermənilərin etnik və dini birliyinin» vacibliyinə dair təbliğat aparır, bu mövzuda konfranslar təşkil edir, bölgəyə xüsusi təşviqat qrupları göndərir, ən müxtəlif vasitələrlə həmsinli ziyalılar ələ almağa çalışır.¹⁵⁰

Ermənistanda «müsəlman ermənilər», o cümlədən həmsinlilər məsələləri üzrə əsasən **İrəvan Dövlət Universiteti, Erməni Araşdırmaları İnstitutu və Qərbi Ermənistanın Problemləri Mərkəzi** ixtisaslaşmışdır. İrəvan Dövlət Universitetinin dosenti, 2008-ci ildən etibarən Erməni Araşdırmaları İnstitutunun Erməni-Osmanlı münasibətləri şöbəsinin müdiri, türkoloq **Lüsine Saakyan** nəinki bu «problemin» əsas tədqiqatçılarından, eləcə də Türkiyə ərazisində missionerlik fəaliyyəti göstərən aktiv təbliğatçılarından biri kimi tanınır. L.Saakyanın Türkiyə və İrəvanda çap olunmuş «Həmsin yer adları» kitabında təkcə Türkiyədəki deyil, Azərbaycan və Gürcüstandakı toponimlər də «erməni mənşəli» kimi təqdim edilmiş, bu ərazilər «ermənilərin tarixi torpaqları» kimi göstərilmişdir. Məsələn, Lüsine Saakyan tədqiqatlarında onu da vurğulayır ki, «**XVIII əsrdə həmsinlilərin islamlaşdırılmasından sonra onların müsəlman qrupu bölgədə qalmış, xristianlığını qoruya bilən hissəsi isə XVIII əsrin sonunda və XIX əsrin əvvəllərində Rusiyaya və «Şərqi Ermənistan» (Azərbaycan əraziləri nəzərdə tutulur – A. Q.) köç etmişdir**».¹⁵¹ Türkiyənin liberal təmayüllü qəzetlərinə verdiyi müsahibələrdə öz missiyasını Birinci Dünya müharibəsi illərində ərəbləri Osmanlı dövlətinə qarşı qiyanma qaldıran Britaniya diplomatı və kəşfiyyatçısı Edvard Laurensin (*Thomas Edward Lawrence*) fəaliyyəti ilə eyniləşdirən L.Saakyan jurnalist Evrim Kepeneyin «Onlar arasında özlərini «türk» və ya sadəcə «həmsinli» kimi tanıyan yoxdurmu?» sualına belə cavab vermişdir: «**Özlərini «türk» olaraq qəbul edən, kökləri haqqında hətta öz aralarında belə danışmaqdan çəkinən və böyük ehtimalla özlərini gizli olaraq «homşetsi» (həmsinli) adlandıranlar var**».¹⁵²

150 Həmsin deməkləri “erməni” təhlükəsinə diqqət çəkdi. /08.03.2015/ -

<http://www.milliyet.com.tr/hemsin-demekleri-ermeni-tehlikesine-rize-yerelhaber-659181/>

151 Kimdir Bu Həmsinlilər? Erməni professor Lusine Sahakyan yanıtlıyor. /05.10.2013/ - <http://www.ermenihaber.am/tr/news/2013/10/05/Kimdir-Bu-Hem%C5%9Finliler-Ermeni-profes%C3%B6r-Lusine-Sahakyan-yan%C4%B1l%C4%B1yor/20473>

152 Güzelsoy Y. Ermeni Lawrence: Lusine Sahakyan. /23.08.2016/ - <http://otukendergi.com/ermeni-lawrence-lusine-sahakyan/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

Maraqlı bir detal. L.Saakyan həmsəhənlilərin «erməni» kimi tanınmasında Türkiyə ərazisindəki «etnoqrafik ekspedisiyalar» zamanı topladığı «lingvistik materiallara» əsaslanır. Onun sözlərinə əsasən, həmsəhənlilərin etnik erməni olmalarını sübuta yetirən fakt onların danışdığı zamanı «təqribən 500 erməni sözünü» işlətmələridir. Belə olan təqdirdə, L.Saakyan məntiqi bir suala da birmənalı cavab verməlidir. Vaxtilə tanınmış lingvistik və türkoloq **Raçiya Açıryan** «Erməni dilində türk sözləri» kitabında müasir erməni dilində 4200-dən çox türk sözünün işlədilməsini etiraf etmişdi.¹⁵³ Bu fakta və L.Saakyanın məntiqinə əsaslansaq, erməniləri də «türk kökənli xalq» adlandırmaq daha məqsəduyğun deyilmi? Onun həmkarı, «həmsəhənl folklorunu öyrənmək» adı ilə İrəvandan bölgəyə gəlmiş **Aram Movsisyanın** guya böyük çətinliklə toplaya bildiyi «etnik həmsəhənl türkülərini» sonralar Hopa və Akçakoca həmsəhənlilərinə, hətta onların yaşlı nümayəndələrinə dinlətsələr də, həmin mahnıların bir kəlməsini belə başa düşə bilməmişdilər.

1. Lüsine Saakyan (ortada) həmsəhənl qadınlar arasında təbliğat apararkən. 2. Türkiyənin müsəlman ermənilər və həmsəhənlilər haqqında çəkdiyi filmə görə Lüsine Saakyan Rusiya Erməniləri İttifaqının ali nüskafatına layiq görülmüşdür

Lüsine Saakyanın Türkiyə ərazisində «etnoqrafik» ekspedisiyalarına, «assimilyasiya olunmuş müsəlman ermənilər» haqqında film çəkilişinə bu ölkədəki bəzi siyasi partiyalar və Avropa İttifaqının maliyyələşdirdiyi liberal təmayüllü yerli qeyri-hökumət təşkilatları xüsusi dəstək verirlər. Türkiyədə L.Saakyanı himayə edən qruplar arasında **Cümhuriyyət Xalq Partiyasının (CHP)** da adı çəkilməkdədir. Bu qayğıını isə həmin partiyanın lideri Kamal Kılıncdaroğlunun «etnik təəssübkeşliyi» – anası Yemiş Kılıncdaroğlunun guya müsəlman (*əlavi*) erməni olması ilə əlaqələndirirlər.¹⁵⁴ L.Saakyanın qondarma

153 Ачарян Р. Заимствованные в армянском языке турецкие слова. М.; Эчмиадзин, 1902 (на арм. яз.)

154 Kemal Kılıncdaroğlu'nun etnik ve dinsel kimliği. - <http://www.gundem.be/tr/turkiye/kemal-kilicdaroglu-nun-etnik-ve-dinsel-kimligi>

«erməni soyqırımı»nın yüz illiyinə həsr olunmuş **«Amşenlər (həmşinlilər) gələcək və keçmişin yol ayrıcında»** filmi Ermənistan hökuməti və erməni diasporası vasitəsilə xarici ölkələrdə, o cümlədən Rusiya, Fransa və ABŞ-da geniş təbliğ edilmiş, 2015-ci ildə isə Nyu-Yorkda keçirilmiş beynəlxalq sənədli filmlər festivalında Armin Veqner (*alman yazıçı-fotoqrafı, «erməni soyqırımı»nın təbliğatçılarından biri*) adına mükafata layiq görülmüşdür.¹⁵⁵

«Qərbi Ermənistan Milli Şurası» ilə birlikdə Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan ərazi iddiaları irəli sürən digər təşkilat Ermənistanda fəaliyyət göstərən **Qərbi Ermənistan Problemləri Araşdırma Mərkəzidir**. Təbliğat işini «Köklərə qayıdış: Qərbi Ermənistana və erməniliyə dönüş!» de-vizi altında qurmuş həmin mərkəzin tərəfdaşları arasında Lüsine Saakyan, Aram Movsisyan, Hovan Simonyan, Mixail Ağacanyan, Sergey Vardanyan

və s. kimi Ermənistan tədqiqatçı-ları ilə yanaşı, Türkiyədə «islamlaşdırılmış ermənilər» mövzusunun gündəmdə saxlamağa çalışan Fethiye Çetin, Taner Akçam, Hikmet Akçiçek, Yervant Baret Manok, Mahir Özkan, Vamık Volkan, Tamar Nalcı, Boqos Levon Zekiyan, Evrim Kepenek, Erol Ketənçi, Halil Berktaş, Murat Belge kimi erməni mənşəli «soyqırımşünaslar» da vardır. İrəvanda fəaliyyət

göstərən Mərkəzin direktoru **Haykazun Alvrstyanın** 2015-2016-cı illərdə Türkiyədəki ermənilərin «zorən assimilyasiyasından» bəhs edən **«Türkiyə Cümhuriyyətində dönmə ermənilər məsələsi»** (*Türkiye Cumhuriyet'inde mühtedi Ermenilerin sorunları*) kitabı erməni və türk dillərində İstanbulda da geniş tirajla nəşr olunmuşdur.¹⁵⁶ Mərkəzin əməkdaşı **Melina Anumyan** isə 2016-cı ilin dekabr ayında Türkiyənin Artvin, Ərzurum, Sivas, Ərdəhan, Ərzincan, Bayburt, Gümüşhanə, Qars, Van, İstanbul, Rize, Trabzon, Samsun bölgələrinə, Gürcüstan (*Marneuli rayonuna*) səfərə çıxmış, burada yaşayan ələvi və xristian qaraçıların etnoqrafik qrupu olan lomların da «1915-ci ildə etnik mənşələrini zorən dəyişmiş ermənilər»

155 Tanay Y. Ermeni Lawrence: Lusine Sahakyanın Həmşinlilər Üzerindeki Ajan Faaliyetleri. /02.03.2017/ - <http://www.ursad.org/HaberAyrinti.aspx?ID=8633>

156 Ritter L. Sessizlikten sessizliğe? Ermeni kimliği ve Müslümanlaştırılmış Ermeniler. /08.06.2016/- <http://repairfuture.net/index.php/tr/identite-baska-bir-bakis/sessizlikten-sessizlige-ermeni-kimligi-ve-muslumanlastirilmis-ermeniler>

olduqlarını sübuta yetirmək üçün vaxtaşırı Şərqi Anadoluya «etnoqrafik ekspedisiyalar» təşkil etmişdir.¹⁵⁷

Rusiyada yaşayan ermənilərin nəşri olan «Yerkramas» qəzetinə verdiyi müsahibədə hazırda Türkiyədə «erməni məsələsi»nin effektivliyinin artırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını xüsusilə diqqətə çəkən H.Alvrstyanın sözlərinə görə, son 15-20 il ərzində bu ölkənin siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər, Qərbin rəsmi Ankaranın qarşısına qoyduğu tələblər milli və dini azlıqların hüquqlarının ödənilməsini, qondarma «erməni soyqırımı»nın tanınması mövzusunun yenidən gündəmə gətirmişdir. Lakin, onun fikrincə, Ermənistan bu məsələdə yanlış taktika seçmişdir. Belə ki, Türkiyənin soyqırımını tanımağa məcbur edilməsi gündəlikdə duran əsas məsələ olmamalı, əksinə maddi təminat və torpaq tələbləri daha sərt şəkildə önə çəkilməlidir.¹⁵⁸ Erməni jurnalisti **Qayane Sarqsyanın** Türkiyədə yaranmış vəziyyətin «Qərbi Ermənistan»da yaşayan «islamlaşdırılmış ermənilər» və kriptormənilərlə əlaqələrin qurulmasına təsiri barədə sualını H.Alvrstyan belə cavablandırmışdır: **«İndiki şəraitdə fəaliyyətimizi həm çətinləşdirən, həm də asanlaşdıran məqamlar vardır. Niyə? Çünki hazırda Türkiyədə vətəndaş müharibəsi gedir, kürdlər öz müstəqillikləri uğrunda mübarizə aparırlar. Nəticədə, Türkiyənin çoxsaylı problemləri üzə çıxır, ümumi vəziyyətin daha aydın və bütöv mənzərəsi yaranır. Bu ölkədə hakimiyyətin saxta vəd və bəyanatlarına söykənən «yarımçıq demokratiya» illüziyası da dağılmaq üzrədir... İslamlaşdırılmış ermənilərin də öz problemləri var. Onlar bu problemlərin bəziləri haqqında açıq danışır, digərləri isə zaman keçdikcə gündəmə gələcəkdir. Bu isə Türkiyədə ictimai, siyasi və etnik vəziyyətin hansı axarla inkişaf edəcəyindən asılıdır»**.¹⁵⁹

Mərkəzin saytında (<http://akunq.net>) Azərbaycan Respublikasına və hakimiyyətinə qarşı materiallara da geniş yer verilməkdədir. Məsələn, saytın kürd əsilli müəllifi **Selahattin Soro** Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əslində «qədim «kürd torpaqlarına sahib çıxmaq uğrunda» aparıldığını iddia edir.¹⁶⁰ «Terrorçu qruplaşmasının üzvü» ehtimalı ilə dəfələrlə Türkiyə polisi tərəfindən saxlanılan HDP-çi jurnalist **Hayri Tunç** isə «Başqa xalqların diktəsi ilə millətçi daşınlar yazmaq» başlıqlı məqaləsində Azər-

157 Tarihden günümüze Lomlar veya Poşalar. /13.02.2017/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi-etiket/14958/bati-ermenileri-sorunlari-arastrirma-merkezi>

158 Айказун Алврян: Армяне Западной Армении знают, что такое геноцид и что такое тюрк. /01.07.2016/ - <http://www.yerkramas.org/article/106955/ajkazun-alvryan-armyane-zapadnoj-armenii-znayut-cto-takoe-genocid-i-cto-takoe-turok>

159 Yenə orada

160 <http://akunq.net/tr/?p=39437>

baycanı «erməni musiqisini mənimsəməkdə» ittiham etmiş, hətta «Çırpınırdı Qara dəniz» mahnısının (*Ü.Hacıbəyov və Ə.Cavad*) sözlərinin Sayat Novaya (?), musiqisinin erməni əsilli bəstəkar Süleyman Şenelə aid olduğunu bildirmişdir.¹⁶¹ Qondarma «erməni soyqırımını» tanıyan və bu iddiaları təbliğ edən türkiyəli hüquq müdafiəçisi **Ragıp Zarakolu** isə «Azəri Vicdanlılara Sahib Çıkalım» məqaləsində oxucuları «**islamlaşdırılmış ermənilər haqqında həqiqətləri qələmə aldığına görə Azərbaycan hakimiyyəti tərəfindən təqib olunan**» yazıçı Əkrəm Əylisinin və ailəsinin hüquqlarını müdafiə etməyə çağırmışdır.¹⁶²

2013-cü ildə Türkiyədə «islamlaşdırılmış ermənilər» məsələsinin siyasiləşdirilməsi və onun Ermənistanın maraqları istiqamətinə yönəldilməsi məqsədilə türk, erməni və ingilis dillərində «**Müsəlman ermənilər**» (*Müslüman Ermeniler - Muslim Armenians - Uuhuluqluulu Zuhlu*) platforması (*birliyi*) da fəaliyyətə başlamışdır. *Platformanın yaydığı materialların və rəhbərlərinin verdiyi müsahibələrin təhlilindən aydın olur ki, onun müəllifləri bu dəfə tamamilə fərqli və daha çevik təbliğat taktikası seçmişlər. Belə ki, indi müsəlman*

ermənilərin ümumerməni etnodini məkanına daxil olunmasına, «Qərbi Ermənistan toraqlarının öz sahiblərinə qaytarılmasına» təşəbbüs Ermənistandan deyil, məhz Türkiyədən – «müsəlman qalmaq istəyən ermənilərdən» edilir. Təsadüfi deyildir ki, bu taktika birliyin loqosunda da öz əksini tapmışdır. Platformanın **Facebook** səhifəsində (<https://www.facebook.com/muslumanermeniler/>) bildirilir ki, loqoda Ermənistan Respublikasının dövlət bayrağının rəngləri əsas götürülmüşdür. Simvolizmə gəldikdə isə burada «qədim ermənilərin sakral Günəş rəmzini» Ağrı dağının üzərində qaldıran iki insan fiquru təsvir edilmişdir. Onlardan biri (yaşıl rəngli) fiqur müsəlman erməniləri, digəri (qırmızı rəngli) isə onun xristian soydaşlarını təcəssüm edir. Loqonun ideyasına əsasən, «Ararat dağı»nın şimal (*Ermənistan*) və cənub («*Qərbi Ermənistan*») hissələrində dayanan və bir-birinə doğru can atan bu fiqurlar onların «Birləşmiş Ermənistan» uğrunda apardıqları birgə mübarizəni ifadə edir.

Birliyin rəhbəri, əslən müsəlman erməni olan **Erol Ketənçi kavgazgeoclub.ru** saytında yayılan müsahibəsində Ermənistan hakimiyyətinə yarınaaraq

161 <http://akunq.net/tr/?p=43582>

162 <http://akunq.net/tr/?p=21695>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

təşkilatın yaradılmasında əsas məqsədin «islamlaşdırılmış» və ya hazırda islam dinini könüllü qəbul etmək niyyətində olan erməniləri bir araya gətirmək, onları Türkiyə cəmiyyətinə tanımaq, müsəlman və xristian ermənilər arasında əlaqələr qurmaq olduğunu bildirmişdir. Onun sözlərinə görə, uzun illər boyu özünü «türk» kimi tanısa da, yalnız 2012-ci ildə arxiv materialları əsasında etnik erməni kimliyini öyrənmişdir. **«Artıq məndə erməni olmağıma dair heç bir şübhə yoxdur. Əvvəllər etnik mənsubiyyətim soruşulanda birmənalı cavab verməkdən yayınırdım. İndi isə kim olduğumu başa düşəndən sonra insanın etnik özünüdərk hissini daha aydın anlayıram».**¹⁶³ Ən böyük azusunun guya Həcc ziyarətinə getmək olduğunu, dinini isə qətiyyətlə dəyişmək istəmədiyini bildirən E.Ketençinin sözlərinə görə, müsəlman ermənilər tarix boyu türklərin, kürdlərin, ərəblərin, çərkəzlərin, ələvilərin içərisində assimilyasiya edilmiş və onların çoxu erməni identikliyindən tamamilə kənar düşmüşlər. Bəzən isə onlar həqiqi etnik mənşələrini bilsələr də, onu inkar edirlər: **«Bütün bunlara baxmayaraq, son dövrlərdə Türkiyədə insanlara verilən azadlıqların artması milli identikliklərini etiraf edən ermənilərin sayının çoxalması ilə nəticələnmişdir».**¹⁶⁴

«Müsəlman ermənilər» platformasının əsas fəaliyyət prinsipləri aşağıdakılardır:

- *platforma iştirakçıları – müsəlman kimi doğulmuş və ya sonradan müsəlman olmuş ermənilər 1915-ci il erməni soyqırımını tanıyır və lənətləyirlər;*
- *onlar erməni olduqlarını gizlətmir və atalarını inkar etmirlər;*
- *«Xristian olmayan erməni sayılmaz» tezisini qətiyyətlə rədd edirlər;*
- *1700 il əvvəl isanın təlimini qəbul edib xristian olduqları kimi, bu gün də müsəlman olduqlarını elan edirlər;*
- *müsəlman ermənilərin islam ümmətinin bir parçası olduğunu dərk edirlər.*

Əslində, Erol Ketençinin missiyası bununla kifayətlənmir. Erməniistan, daha dəqiq desək, Erməniistan Respublikası Diaspora Nazirliyi ona Türkiyənin dövlət arxivlərində araşdırmalar aparmaq, burada «kriptoermənilər» və «həmsinlilər kimi tanınan «dönmələr» haqqında Osmanlı sənədlərini üzə çıxarmaq həvələ olunmuşdur. Erolun sözlərinə görə, o, bu tapşırığın öhdəsindən gələ

163 Eрол Кетенджи. Религия и нация - это разные понятия. - <http://kavkazgeoclub.ru/content/religiya-i-naciya-eto-raznye-ponyatiya>

164 Yənə orada

bilmişdir. Onun şəxsi himayədarları və «ekspertləri» içərisində isə «Aqos» qəzetinin, İrəvan Dövlət Universitetinin, Qərbi Ermənistan Problemləri Araşdırma Mərkəzinin və onun direktoru Haykazun Alvrtsyanın, erməni əsilli tarixçi Taner Akçamanın da adları çəkilməkdədir. Qısa vaxt ərzində Ermənistan və Türkiyə mətbuatında gizli «E.Amatuni», «Ersin Bezirgan» imzaları ilə Türkiyə əleyhinə məqalələrlə çıxış edən E.Ketençi müsahibələrinin birində «islamlaşdırılmış ermənilərin» bu ölkədəki siyasi potensialına və Ermənistan Respublikası ilə əlaqələrin qurulmasının vacibliyinə işarə edərək bu barədə bildirir: «**Ermənilər** (*Ermənistan əhali*si nəzərdə tutulur) **özlərini təkcə xristian kimliyi ilə məhdudlaşdırmadıqlarını bizə göstərdilər. Bununla da kürd, gürcü, çərkəz və ya arnavut qardaşlarımızın müsəlman olduqları kimi, müsəlman ermənilərin də mövcudluğunu Anadolu əhalisinin nümayiş etdirdik**».¹⁶⁵

«Müsəlman ermənilər» platformasının Ermənistanla ortaq mövqeyinə əsasən, «**Bu gün erməni əsilli olub özünə «müsəlmanam» deyən hər kəsə «müsəlman erməni» və ya «erməni müsəlman» deyilir**». Onların təbliğatda istifadə etdikləri yeni «barışdırıcı» təsnifat bölgüsü isə aşağıdakı kimidir:

1. «**Müsəlman ermənilər**» – *öz arzusu ilə islam dinini seçənlər, 1915-ci ildən əvvəl Anadoluda müsəlman olanlar, məsələn, həmşinilər (?), 1915-ci il «erməni soyqırımı»ndan sonra könüllü və ya zorən islamı qəbul edənlər və onların bu gün də müsəlman olaraq yaşayan törəmələri.*
2. «**Müsəlmanlaşdırılan ermənilər**» – *1915-ci ilin ağır şərtlərinə əsasən, özünü «müsəlman» kimi təqdim etmək məcburiyyətində qalanlar, o dövəndə yaşayan ermənilər Bu ifadə onların üçüncü və ya dördüncü nəsillərinə aid edilmir.*

¹⁶⁵ Həmşin'le ilgili iki tarihi belge. /21.05.2015/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11640/hemsinle-ilgili-iki-tarihi-belge>

3. «Müsəlmanlaşan ermənilər» – *Həzrəti Ömər dönməmindən etibarən, Əməvi, Abbasi, Fatimi, Eyyubi, Səlcuqlu və Osmanlı sülalələrinin hakimiyyətdə oluqları dövrlərdə islami qəbul edənlər 1915-ci ildə zorən və ya öz iştəyi ilə müsəlman olanların və bu dinə sədaqət göstərənlərin törəmələri də buraya daxil edilə bilər.*

Türkiyədə «islamlaşdırılmış ermənilər» məsələsinə siyasi don geyindirilməsində və gündəmdə saxlanılmasında **Hrant Dink Vəqfi** də xüsusi fəallığı ilə seçilir. Məsələn, vəqfin təşəbbüsü ilə 2013-cü il noyabr ayının 2-dən 4-dək İstanbulun Boğaziçi Universitetində «Müsəlmanlaş(dırıl)mış ermənilər» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. **Boğaziçi Universitetinin, Malatya Ermənilərinin Mədəniyyəti və Həmrəyliyi Dərnəyinin (MalatyaHAYDER), Fridrix Ebert Fondu (Almaniya) Türkiyə nümayəndəliyinin,**

Çrest Xeyriyyə Fondu (ABŞ) Türkiyə təmsilçiliyinin və Ulof Palme Beynəlxalq Fondunun (İsveç) dəstəyi ilə təşkil olunmuş tədbiri açan Hrant Dink Vəqfinin rəhbəri Raket Dink çıxışında onun

«indiyədək haqqında danışılması qadağan olunan bir mövzuya» həsr edildiyini bildirmişdir. Ondən sonra söz alan Türkiyədəki MalatyaHAYder erməni cəmiyyətinin sədri **Hosrof Köletavitəğlu**, Boğaziçi Universitetinin rektoru **Gülay Barbarosoğlu** və Sabancı Universitetinin professoru **Ayşe Gül Altınay** əvvəllər «haqqında yalnız pıçılıtlı ilə danışılan» islamlaşdırılmış ermənilər probleminin indi gurultulu səslə ictimaiyyətə çatdırılmasını» məsləkdaşlarının Hrant Dinkə olan «vəfa borcu» adlandırmışlar.

Konfransdakı çıxışların böyük hissəsində Türkiyə hökumətinin ünvanına kəskin və açıq ittihamlar səsləndirilmişdir. ABŞ, Ermənistan, Kanada, həmçinin bir sıra Avropa və Yaxın Şərç dövlətlərindən gəlmiş «soyqırımşünaslar» da Türkiyədə «zorən islamlaşdırılmış ermənilərin faciəli taleyi» barədə çıxışlar etmiş, onların islam dinini qəbul etməsini «soyqırımı cinayətinin tərkib hissəsi» kimi dəyərləndirmiş, rəsmi Ankara erməni xalqının mədəni-siyasi hüquqlarını pozmaqda açıq ittiham olunmuşdur. Hətta konfransın emosional təsirini gücləndirmək məqsədilə «indiyədək öz etnik mənsubiyyətlərini gizlədən, lakin bu gün özündə cəsərət tapan müsəlman ermənilərin nümayəndələrinin» eksklüziv çıxışları da təşkil olunmuş və onlar vətəndaşları olduqları

dövlətdə guya digər xalqların «zavallı ermənilərə, bütün xristianlara hələ də kin, nifrət hissi bəslədiklərini» bildirmişlər.

Konfransın antitürk, anti-Türkiyə və anti-islam mövqeyində olmasını onun çıxışçılarından bəzilərinin kimliyi və ideoloji xətləri də təsdiqləyir. Məsələn:

Taner Akçam – etnik erməni, «*Qərbi Ermənistan torpaqları*»nın qaytarılması, «*Türkiyənin ermənilərdən üzr istəməsi*» ideyasının təbliğatçısı. «*Ermənilərin zorla müsəlmanlaşdırılması. Səssizlik, inkar və assimilyasiya*» kitabının müəllifi.

Anna Aleksanyan – İrəvan Dövlət Universitetində və Erməni soyqırımı muzey-institutunda çalışır Tarix elmləri doktorudur Dissertasiya mövzusu qondarma «erməni soyqırımı» dönməində erməni qadınlarına həsr olunmuşdur.

Helin Anahit – erməni əsilli tarixçi. İstanbulda anadan olub. Londondakı Middlesexes Universitetində «Türkiyədəki ermənilər və onların siyasi-mədəni hüquqları» mövzusunda araşdırmalar aparır.

İşxan Çiftçiyan – Beyrut erməni. Hamburg Universitetində dərs deyir 2005-ci və 2011-ci illərdə almaniyalı araşdırmaçılarla birlikdə «erməni soyqırımı»na dair iki kitabın həmmüəllifidir.

Qayane Çobanyan – İrəvan Dövlət Universitetində türkologiya fakültəsinin müəllimi. Azərbaycan dilindən dərs deyir Eyni zamanda, Azərbaycanda dini vəziyyət sahəsində araşdırmalar aparır Ermənistan Gənc Türkoloqlar Cəmiyyətinin sədridir.

Avetis Hacıyan – Suriyalı xristian erməni. Argentinada böyümüşdür Hazırda Nyu-Yorkda yaşayır Jurnalistdir Kanada, Şərqi Avropa, Çin, Türkiyə, MDB-yə üzv dövlətlərdə, o cümlədən Ermənistanda müxbir işləmişdir «Los Angeles Times», «Bloomberg News», CNN, «Foks News», «İnternasional Vusinness Times», «La Nation», «El Merkurio», «Vusinness News Amerikac» qəzet, jurnal və televiziya kanallarında çalışmışdır Beyrutda erməni dilində çıxan «Pakin» jurnalının təsisçilərindən biridir.

Raymond Gevorkyan – Fransa erməni. Sorbon Universitetində qondarma «erməni soyqırımı» haqqında doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Ermənistan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvüdür «Erməni məsələsi», «Qərbi Ermənistan iddiaları», «erməni soyqırımı» haqqında on kitabın müəllifidir.

Hranuş Xaratyan – İrəvan Dövlət Universitetində, Şərq Araşdırmaları İnstitutunda «erməni məsələsi»na dair tədqiqatlar aparmışdır Türkiyə ermənilərinin etnoqrafiyası və inancları barədə bir neçə kitabın müəllifidir 1992-1993-cü illərdə İrəvan şəhər merinin müavini olmuş, 2004-2008-ci illərdə

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

isə Ermənistan Respublikası Milli Azlıqlar və Dini İşlər Nazirliyinə rəhbərlik etmişdir.

Arda Melikonyan – *Los Angeles Universitetində «erməni soyqırımı» mövzusunda araşdırmalar aparır Eyni zamanda, Amerikadakı erməni məktəbləri üçün bu mövzuda bir neçə dərsləyin müəllifidir.*

Rubina Perumyan – *Los Angeles Universitetində erməni dilindən dərs deyir Qondarma «erməni soyqırımı»nın törədilməsində Türkiyəni ittiham edən bir neçə kitabın müəllifidir.*

Sergey Vardanyan – *Ermənistan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşdır 1992-ci ildən «Amşen» («Həmşinli») Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədr müavini, 2004-cü ildən «Dzayn Amşen» («Həmşinin səsi») aylıq nəşrinin baş redaktorudur.*

Konfransda səsləndirilən bəzi çıxışların mövzularına diqqət yetirmək kifayətdir ki, onun əsl məramı haqqında aydın təsəvvür yaransın: **Zeynep Türkyılmaz** – «*Din dəyişdirmə. Araşdırmalar və konsepsiyalar*», **Ayşe Gül Altınay** – «*Milli və beynəlxalq cinayət hüququnda müsəlmanlaşdırılmış ermənilərə dair susqunluq və yaddaş uğrunda yeni mübarizələr*», **Sergey Vardanyan** – «*Müsəlmanlaşdırılmış həmşin erməniləri. Qurbanlar və şahidlər*», **Serap Demir** – «*Müsəlmanlaşdırılmış ermənilər Həmşin coğrafiyasına tarixi baxış*», **Taner Akçam** – «*Assimilyasiya və müsəlmanlaşdırma soyqırımın tərkib hissəsi kimi*», **Armen Marsobyan** – «*Anladılmayan qurtuluş hekayəsi. Merzifonda müsəlmanlaşdırılmış bir erməni ailəsi (1915-1919)*», **Anna Aleksanyan** – «*Erməni soyqırımından sonra erməni qadın və uşaqların müsəlman ailələrdə xilas edilməsi*», **Gayane Çobanyan** – «*Ərəbləşmiş ermənilər məsələsi*», **Arda Melkonyan** – «*Erməni soyqırımı zamanı həyatda qalma yolları və kütləvi cinayətlər*», **İşxan Çiftciyan** – «*Müsəlmanlaşdırma yaşamaq və ya unudulmaq vasitəsi kimi*», **Hilmar Kaiser** – «*Erməni sürgünləri və assimilyasiya*», **Cafer Sarıkaya** – «*Qara dəniz bölgəsində müsəlmanlaşdırılmış ermənilər*», **Rubina Perumyan** – «*Müsəlman ermənilər paradoksdurmu?*», **Adnan Çelik** – «*Müsəlmanlaşdırılmış erməni ailələrində həyatda qalma yolları*», **Ramazan Aras** – «*Müsəlman kürdlərin müsəlman erməniləri dərk etməsi*» və s.

Həmin konfrans Türkiyə ictimaiyyəti tərəfindən birmənalı qarşılanmışdır. Cəmiyyətin solçu və liberal qrupları, etnik icmaları təmsil edən bəzi siyasətçilər müsəlman ermənilərin müzakirəyə çıxarılmasını rəğbətlə qarşılasalar da, hakim Ədalət və İnkişaf Partiyasının (AKP), Milliyətçi Xalq Parti-

«Kimliyə dönüş» proqramı. Rollar və aktyorlar

yasının (*MHP*) nümayəndələri tədbiri Türkiyənin parçalanmasına, xalqlar və dinlər arasında qarşıdurmaların yaradılmasına xidmət etdiyini və Ermənistan meyilli qruplar tərəfindən hazırlandığını bildirmişlər.

Hrant Dink Vəqfinin «islamlaşdırılmış» ermənilərə həsr olunmuş konfransda Ermənistan və bir sıra xarici ölkələrdən gəlmiş «soyqırımşünaslarla» yanaşı «İndiyədək erməni olduqlarını gizlədən» müsəlmanlar da iştirak etmişlər

Konfrans Türkiyədə yaşayan həmsəkinlərin də ciddi narazılığına səbəb olmuşdur. Həmsəkin bölgəsi fəallarından alınan məlumata görə, 2015-ci il noyabr ayının 13-də həmsəkin tarixinin araşdırmaçıları – Çamlıhemşin dərnişinin sədri **Metin Gültan** və tədqiqatçı alim **Yunus Altunkaya** Hrant Dink Vəqfinə gələrək onun məsul əməkdaşları – erməni əsilli **Karun Özçelik** və **Emine Kolivar** ilə görüşmüş, fond vasitəsilə həmsəkinlərə, onların etnik mənşəyinə, tarix və mədəniyyətinə dair yayılan qərəzli və birtərəfli məlumatlara kəskin etirazlarını çatdırmışlar: «Həmsəkinilər erməni deyil, Anadoluya köç etmiş oğuz və qıpçaq tayfalarının törəmələridir və bölgədə xristian laz, yunan, ermənilər kimi xristian türklər də yaşamışlar. Ermənilər isə bu ərazilərdə İncili erməni dilində deyil, türk-qıpçaq dilində öyrənmiş və yaymışlar. Bu gün Artvin, Ərdəhan və Şavşat ərazilərində xristian qıpçaqlardan qalmış sənət əsərləri, kilsələr də mövcuddur və onların erməni xalqına, erməni

mədəniyyətinə heç bir aidiyyəti yoxdur». ¹⁶⁶ Qeyd etmişlər ki, konfransda İrəvandan göndərilmiş təxribatçı Sergey Vardanyan kimilərinin çıxışlarında həmsəkinlərin guya «islamlaşdırılmış erməni» olmaları barədə danışılsa da, təşkilatçılar əks mövqeyi səsləndirmək üçün bir nəfər də olsun həmsəkinini nədənsə həmin tədbirə dəvət etməmişlər. Əvəzində isə Həmsəkin tarixinə dair əsasən Ermənistanın mövqeyindən yanaşan maddəli təxribatçılara söz verilmişdir. Hrant Dink Vəqfinin nümayəndələri deyilənləri inkar etmək üçün sanballı arqument tapa bilməmiş, «başqalarının əlində vasitə olduqlarını», konfransdakı çıxış və məruzə mövzusunun «kənardan müəyyənləşdirildiyini» etiraf etmişlər.

Bir qədər də görüşdə adı çəkilən və konfransda «Ermənistanın tanınmış tarixçisi» qismində təqdim edilən **Sergey Vardanyan** haqqında. Bu şəxs 1970-ci ildən etibarən SSRİ ərazisində yaşayan ermənilərin etnik identikliyinə qorun-

ması məqsədilə Gürcüstanın Abxaziya, Rusiyanın Krasnodar bölgələrinə ekspedisiyalar təşkil etmiş, buradakı xristian və müsəlmanlar arasında «erməni məsələsi»nin geniş təbliğatçısı olmuşdur. Vaxtilə müxtəlif dövlət strukturlarında, o cümlədən Ermənistan Diaspora Nazirliyində çalışmış «tarixçi» həmsəkinilər haqqında ilk məqaləsini 1982-ci ildə İrəvanda çıxan «Qarun» jurnalında dərc etdirmişdir. Həmsəkinilərin «is-

lamlaşdırılmış ermənilər» kimi təqdim edildiyi həmin məqalə dövlət orqanlarının o dərəcədə xoşuna gəlmişdi ki, həmin yazı Ermənistan, Rusiya və Gürcüstanın təhsil nazirliklərinin qərarı ilə pedaqoji ali məktəblərin dərsliklərinə də salınmışdır. Erməni mənbələrinə görə, «müsəlman ermənilər» məsələsi siyasi gündəmə gətirildikdən sonra S.Vardanyan dəfələrlə Ermənistan hökumətinin açıq dəstəyi ilə Türkiyədə – Artvin, Ərdəhan, Hopa, Borçka, Rize, Ərzurum bölgələrində araşdırmalar aparmış, «**İndiyədək məlum olmayan 20-dən çox «ermənidilli» (?) kənd aşkar etmişdir**». 2009-cu ildə isə Ermənistan Dövlət Universiteti onun «İslamlaşdırılmış həmsəkinilər ermənilərin dialekti, folkloru və məhni sənəti» mövzusunda monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir.

Konfrans haqqında Türkiyə mətbuatında və sosial şəbəkələrdə yayılan mə-

166 Beyaz H. Hrant dink vakfı görüşmə notları - Həmsəkinilər Platformu, <http://www.hemsinlilerplatformu.com/makale/hrand-dink-vakfi-gorusme-notlari/19>

lumata görə, tədbirdə həmsəfir adından iki nəfər – əslən «Ermənistan erməni» olan Sergey Vardanyan və onun türkiyəli soydaşı Mahir Özkan xüsusi canfəşanlıqla çıxış etmişlər. Onlar iştirakçılar arasında yaydıqları məqalələrdə «islamlaşdırılmış ermənilərin» və həmsəfirin həm 1915-ci il hadisələri zamanı, həm də indi «etnik və dini ayrı-seçkiliyə məruz qalmaları», «onların təqib və təhdidlər üzündən etnik kimliklərini gizlətdiklərini» bildirmiş, Türkiyə dövlətini «tərədilən cinayətlərə görə ermənilərdən üzr istəməyə» çağırmışlar. Bu cəfəngiyyatı «yalan və saxtakarlıq əsasında yazılan diaspora ədəbiyyatı nümunəsi» adlandıran həmsəfir tədqiqatçı **Hakan Beyaz** konfransın məqsədlərindən birinin erməni yalanları üçün yeni «elmi mənbələrin» hazırlanması olduğunu bildirmişdir. Məsələn, Sergey Vardanyan həm çıxışında, həm də konfrans materialları toplusuna daxil olan məqaləsində «osmanlıların qəddarlığına» dair əldə etdiyi son faktı – 1915-ci ildə bir Artvin bölgəsində «erməni xristian ailəsinin faciəli taleyini» misal olaraq göstərmişdir. Onun yazdıqlarına görə, Hopadakı kənddən dəniz yolu ilə İstanbula qaçmaq istəyən Müsloğlu ailəsinin bütün üzvləri ermənicə danışıqlarına görə qətlə yetirilmiş və meyidləri Qara dənizə atılmışdır. Hakan Beyazın həmin bölgədə apardığı araşdırmalar zamanı maraqlı detallar üzə çıxmışdır. Araşdırmalar zamanı «cəsədləri dənizdə qərğ olan» **Osman Müsloğlunun** və ailəsinin etnik türk və müsəlman olması müəyyən edilmişdir. Onların nəslə vaxtilə Mosuldan Hopaya köç etmiş və əvvəllər «Mosuloğlu» adlandırılmışdır.¹⁶⁷

Yeri gəlmişkən, həmsəfirin «etnik separatizm yayan Ermənistan agent» kimi tanıdıqları Sergey Vardanyan çıxışından sonra gülünc vəziyyətə düşmüşdür. Belə ki, o, kövrələrək atasının 1915-ci il hadisələrinin canlı şahidi olduğunu söyləmişdir. Guya Sergeyin 15 yaş olanda atası ona bunları demişdir: **«Mən sən yaşda olanda bu hadisələri öz gözlərimlə gördüm. Türklər erməniləri Həmsəfirəki Cəhənnəm dərəsi üstündəki qayalardan atırdılar»**. Həmsəfirin araşdırma aparmış və məlum olmuşdur ki, Sergeyin atası Cəhənnəm dərəsində ola bilməzdi. Çünki... o, 1934-cü ildə dünyaya gəlmişdi.

Qondarma «erməni soyqırımı» haqqında bir sıra kitabların və çoxlu sayda məqalənin müəllifi olan **Hilmar Kayser** də sərəmsəm iddialardan geri qalmaq istəməmiş, erməni mənbələrinə istinadən aşağıdakı qənaətini konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdı: **«Dinin dəyişdirilməsi könüllü və maneəsiz həyata keçirilməli idi. Lakin hakimiyyət nümayəndələri «zərərli şəxslərin» – siyasi və ya digər təşkilatlarla əlaqələri ehtimal olunan ermənilərin din dəyişmələrinə (islama qəbul etmələrinə) mane olurdular. Eləcə də**

¹⁶⁷ Beyaz H. Müslümanlaş(tiril)miş ermənilər konfransında təbliğ edilən həmsəfir bildirişləri üzərinə. // «Kalif» Dergisi №1, 2017

dinlərini dəyişənlərin bir yerdə yaşamalarına da yol vermirdilər. Onlar vilayət və ya qəzalardakı müsəlman kəndlərinə göndərilirdilər. Son olaraq, kimsəsiz qalmış, on yaşından kiçik erməni oğlan uşaqlarını və iyirmi yaşından kiçik erməni qızlarını hökumətin himayəsi altına alırdılar. Hökumət vilayət və sancaq rəhbərlərindən həmin qızların müsəlman kəndlərinə göndərilməsini sürətləndirməyi tövsiyə edirdi». ¹⁶⁸

Konfrans materiallarının təhlilinə əsasən, buradakı çıxış və müzakirələrdə səsləndirilən «tövsiyələrdə» Türkiyəyə aşağıdakı tələblər irəli sürülmüşdür:

- *Türkiyə Osmanlı dövlətinin varisi kimi «erməni soyqırımı»nu tanımalı və ermənilərdən üzr istəməlidir;*
- *xarici ölkələrdə yaşayan Türkiyə mənşəli ermənilərin «Qərbi Ermənistan» torpaqlarına qayıdışı təmin olunmalı, mal-mülk, torpaq sahələri qaytarılmalı, dəymiş ziyanı görə onlara təzminat verilməlidir;*
- *Türkiyədə ermənilərin «pozulmuş mədəni siyasi hüquqları» bərpa edilməli və dövlət tərəfindən qorunmalı, onlar «etnik azlıq» çərçivəsindən çıxarılmalıdırlar;*
- *həmşinlilər istisnasız olaraq «etnik erməni» kimi tanınmalı, «zərərli islamlaşdırılmış ermənilərin» etnik və dini kimliklərinə qayıdışı, onların Ermənistan Respublikası ilə hərtərəfli əlaqələrinin qurulması üçün maneəsiz şərait yaradılmalıdır;*
- *ermənilərin Türkiyədə siyasi baxımdan təşkilatlanmasına yol verməyən hüquqi maneələr aradan qaldırılmalıdır.*

Hrant Dink Vəqfinin xüsusi diqqət yetirdiyi fəaliyyət proqramlarından biri də 2009-cu ildən davam etdirdiyi «**Mətbuatda nifrət hissini təbliğinin monitorinqi**» (*Medyada Nefret Söyləmini İzleme Çalışması*) layihəsidir. **Fridrix Nauman Fondunun, Açıq Cəmiyyət Fondunun və İstanbul Siyasətçilər Mərkəzinin** maliyyə dəstəyi ilə icra olunan həmin layihədə məqsəd etnik, dini, irqi, cinsi ayrı-seçkiliyə, cinsi azlıqlara qarşı Türkiyə mətbuatında dərc olunan tənqidi materialların izlənməsi və onlarda nifrət hissini təbliğinin dəyərləndirilməsidir. Belə ki, Hrant Dink Vəqfinin yaydığı hesabatda yalnız 2017-ci ilin ilk dörd ayı ərzində keçirilmiş monitorinq zamanı həmin məsələlərə

¹⁶⁸ Kaiser H. Erməni sürgünlərin asimilyasyonu (1915-1917). // «Müslümanlaşdırılmış ermənilər». Konfrans təbliğləri, Kasım, 20013, Hrant Din Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015

bütövlükdə 58 fərqli sosial, etnik və dini qrup haqqında 2335 «nifrət çağırışı» material müəyyən edilmişdir. Hesabatda o da vurğulanır ki, **«erməni soyqırımının və Xocalı qətləminin (Hrant Dink Vəqfi və «Aqos» qəzeti Xocalı hadisələrindən bəhs edəndə «soyqırımı» ifadəsini işlətmir) ildönümləri ərəfəsində ən çox hədəf halına gələn ermənilər olmuşlar»**.¹⁶⁹ Bütövlükdə, həmin dörd ay ərzində ermənilər Türkiyə mətbuatında əsas tənqid hədəfi olaraq, «liderliyi» əldə saxlamışdır – 439 məqalə. Monitorinqin nəticələrinə əsasən, ikinci yeri suriyalı qaçqınlar (433 məqalə), onların ardınca İsrail (298 məqalə), xristianlar (210 məqalə) və yunanlar (198 məqalə) tutmuşlar.¹⁷⁰

Həmin tənqidi məqalələrdəki «nifrət əmsalının» dəyərləndirilməsinə gəldikdə isə Hrant Dink Vəqfi burada da özünün «obyektiv meyarlarını» tətbiq etmiş, onlara məzmununa əsasən «erməni məsələsi», Ermənistanın və Qərbi dövlətlərinin Türkiyəyə münasibətləri kontekstindən qiymət vermişdir. Məsələn, 2017-ci il iyul ayının 31-dən avqust ayının 6-dək olan dövr ərzində «ən nifrət yayan məqalə» nominasiyasında birinci yerə avqustun 5-də «**Diriliş Postası**» qəzetində dərc olunmuş «**İşğalçı ermənilər «Böyük Ermənistan» xülyasını canlandırırlar!**» (*İşgalçı Ermeniler'in 'Büyük Ermenistan' həyalı depresti!*) başlıqlı yazı layiq görülmüşdür. Hrant Dink Vəqfi ictimaiyyət üçün nəzərdə tutduğu hesabatda məqalənin məzmununa toxunmadan bildirir ki, guya onun önə çıxarılmasına səbəb yazıdakı bu ifadələr olmuşdur: «**İmperialist Qərbin və onun əlaltısı olan PKK terror qruplaşmasının Türkiyəyə qarşı təcavüz planı hazırlaması erməni işğalçılarının iştahlarını artırmışdır**». Vəqfin ekspertlərinin qənaətinə görə, bu fikirlər «erməni kimliyinə şübhə hissi yaradır, erməniləri Türkiyə üçün təhdid olaraq göstərir və cəmiyyətdə onlara mənfi münasibət yaradır».¹⁷¹

Əslində isə «Diriliş Postası» qəzetinin həmin materialı tamamilə fərqli mövzuya – Ermənistan Respublikasının işğalçılıq siyasətinə həsr edilmişdir. Məlum olduğu kimi, separatçı Dağlıq Qarabağ oyuncaq rejiminin «özünü-müdafiə qüvvələrinin birinci komandanı» polkovnik **Arkadi Karapetyan** həmin ərəfədə Ermənistanın «Lraqır» nəşrinə verdiyi müsahibədə ermənilərin Türkiyəni də işğal etmək niyyətində olduqlarını açıq şəkildə ifadə etmişdir. Polkovnik Türkiyənin Rusiyadan «S-400» tipli raketlər almasına və hətta

169 Medyada Nefret Söylemi. - <http://hrantdink.org/tr/asulis/yayinlar/72-medyada-nefret-soylemi-raporlari/829-medyada-nefret-soylemi-ocak-nisan-2017>

170 Yenə orada

171 Nefret söylemi haftalık Z raporu | 31 Temmuz - 6 Ağustos, Nefret söylemi haftalık Z raporu | 31 Temmuz - 6 Ağustos

yaxın illərdə onların bu ölkədə də istehsal olunmasına münasibət bildirərkən bunları demişdir: «**S-400**» raketləri müdafiə xarakterli silahdır. Onunla təyyarələri və digər uçan obyektləri də vurmaq olar. Bu o deməkdir ki, gələcəkdə biz Türkiyəni alanda Ermənistan üçün problem yaranacaq. Ancaq türklər o raketləri istifadə edə bilməyəcəklər. Çünki Türkiyə bu və ya digər formada dağılacaqdır». ¹⁷² Nəticədə, Hrant Dink Vəqfinin «demokrat» imicli ekspertləri vətəndaşları olduqları dövlətin mənafeyini qorumaq, ona nifrət hissini təbliğ edənləri müəyyən edib onlara layiqli cavab vermək əvəzinə, həmişəki kimi Ermənistanın ayağını tapdalamaq istəməmiş, «nifrət» hədəfi kimi həmin iddialara etirazını bildirən «Diriliş Poştası» qəzetinin redaksiyasını seçmişdir. Çünki məqalədə həm vəqfin, həm də onun himayədarlarının heç də ürəyincə olmayan bu fikirlər də öz əksini tapmışdır: «**Erməni hərbcisi Azərbaycan və Türkiyəni təhdid edərək ermənilərin «Böyük Ermənistan» xülyasını yeniləşdirdi. Özəlliklə Azərbaycanda sərt reaksiyaya səbəb olan açıqlamadan sonra sosial media Ermənistanı qarışdırdı. Ermənistan hakimiyyət nümayəndələrinin belə fikirləri Azərbaycan hökumətinin hər fürsətdə dilə gətirdiyi «Ermənistan sülhü sabotaj edir» sözlərini bir daha sübuta yetirdi.**» ¹⁷³

Başqa bir misal. Hrant Dink Vəqfi yenə də Açıq Cəmiyyət Fondunun (*Əs-lində, Soros Fondunun*) maliyyə dəstəyi və Türkiyənin Avropa İttifaqı Nazirliyinin razılığına əsasən, erməni iddialarını tarixi-mədəni baxımdan da əsaslandırmaq, türkləri isə «vandalizmdə» ittiham etmək məqsədilə digər layihəni – «Anadolunun mədəni irsi» layihəsi çərçivəsində «Türkiyə ərazisində erməni mədəniyyəti nümunələrinin interaktiv xəritəsi»ni hazırlamışdır. Bununla da ölkənin əksər bölgələrində «**erməni xalqına məxsus olan 4600 tikili və on-lar haqqında məlumat toplanmışdır**». Layihənin icraçıları – Vahn Keşişyan, Nora Mildanoğlu, Rolayr Olqar, Mustafa Batman, Deniz Berk və başqaları bu tikililərdən başqa «hazırda yerli əhalinin anbar, tövlə və məscid kimi istifadə etdiyi qədim erməni abidələrini» də aşkara çıxarmışlar. «Aqos» qəzetinin yazdığına görə, ilk dəfədir ki, Türkiyə ərazisində xristian mədəni irsinin tarixi bu səviyyədə araşdırılmışdır. ¹⁷⁴

172 Папаян С. Избрав позор, и опооримся и получим войну. 28.06. 2017. <http://www.lragir.am/index/rus/0/interview/view/57274>

173 Ermenistan'dan Türkiye ve Azerbaycan'a aşağılık tehdit. 29.07.2017. <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/editorunsectikleri/492366.aspx>

174 Фонд имени Гранта Динка составил интерактивную карту армянского наследия в Турции. /07.02.2016/ -<http://hayastannews.com/news/108023.html>

«Türkiyə ərazisində erməni mədəniyyəti nümunələrinin interaktiv xəritəsi». Göründüyü kimi, xəritə təkcə qondarma «Qərbi Ermənistan» ərazilərini əhatə etmir

Əlbəttə, Hrant Dink Vəqfinin digər fəaliyyətləri də «qoyunun qurda tapşırılması» misalını, xüsusilə Türkiyədə xalqlar və dinlər arasında nifrət hissənin, ksenofobiyanın məhz kimin yayması ehtimalları təsdiqləyir. Məsələn, Hrant Dink Vəqfi Yayın Evi son bir neçə il ərzində qondarma «erməni soyqırımı»ndan, «zorən islamlaşdırılmış» ermənilərdən və Türkiyədə «etnik ermənilərin mədəni-siyasi hüquqlarının pozulmasından» bəhs edən xeyli sayda təbliğat materialını, o cümlədən kollektiv müəlliflərin hazırladığı «Kamp Armen'e Giden Yol: Artakalanların Hikayesi», «Mühürü Kapı: Türkiye Ermenistan Sınırının Geleceği» toplularını, **Hasan Cemalın** «1915: The Armenian Genocide», **Laurens Ritterin** «Kılıç Artıkları», **Mehmet Ferda Balancarın** «Sessizliğin Sesi: Türkiye Ermenileri Konuşuyor», **Hasan Kuruyazıcının** «Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları», **Hrant Güzelyanın** «İzmit's Armenians Speak», **Altuğ Yılmazın** «Ermeni Soyqırımı'nda Vicdan ve Sorumluluk: Kurtulanlara Dair Yeni Araştırmalar», **Bülent Doğanın** «Diyarbakır Tebliğleri: Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı», **Pınar Ögünçün** «Asker Doğmayanlar» və s. kitablarını kütləvi tirajla nəşr etdirmiş və yaymışdır.

Türkiyədə «demokratiya» pərdəsi altında açıq pozuculuq fəaliyyəti göstərən erməni qruplarından biri də «**Nor Zartonk**» («*Yeni oyanış*», <http://www.norzartonk.org>) gənclər təşkilatıdır. Türkiyə ermənilərinin ictimai qurumu kimi təqdim olunan və perspektivdə erməni etnik partiyasının özəyi ola biləcəyi eh-

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

timal edilən bu təşkilat 2004-cü ildə «internet dərnəyi» kimi yaradılmış, lakin Hrant Dinkin qətlindən dərhal sonra solçu-sosialist mövqeli ictimai-siyasi quruma çevrilmişdir. Bu təşkilat Türkiyədəki erməni əsilli gənclərin etnik və siyasi cəhətdən təşkilatlanması, onların hakimiyyətin siyasi iradəsinə təsiretmə imkanlarının artırılması, Ermənistan və xaricdəki erməni diasporası ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə təsis edilmişdir. Türkiyənin qondarma «erməni soyqırımı»nı tanımması, ermənilərdən üzr istənilməsi və «zərərçəkənlərin» ailələrinə maddi təzminat ödənilməsi tələbləri ilə çıxış edən «Nor Zartonk»in fəaliyyət devizi isə belədir: «**Tək başma qurtuluş**

yoxdur. Ya hamımız, ya da heç birimiz!» (*Kurtuluş yok tek başına, ya hep beraber, ya hiç birimiz!*). Muxalifət yönümlü bu təşkilat hazırda özünü Xalqların Demokratik Partiyasının fəal, lakin qeyri-rəsmi bir qolu kimi təqdim edir, onun siyasi aksiyalarında fəallıq göstərir. Təşkilatın nəzdində aşağıdakı təsisatlar fəaliyyət göstərir:

- **Erməni Mədəniyyəti və Həmrəylik Dərnəyi** (*Ermeni Kültürü ve Dayanışma Derneği - EKDD*, <http://www.ermenikultur.org/en/>);
- «**Nor Zartonk**» aylıq jurnalı (<http://www.norzartonk.org/nor-zartonk-bulten/>);
- «**Nor Radio**» (<https://soundcloud.com/norradyo>).

2014-cü il sentyabr ayının 19-da İrəvanda keçirilmiş Beşinci «Ermənistan-Diaspora» forumunda «Nor Zartonk» təşkilatının rəhbərlərindən olan **Sayat Tekir** Türkiyə ermənilərinin nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi iştirak etmişdir. S. Tekir Ermənistan prezidenti Serj Sarqsyanın, baş nazir Hovik Abramyanın, parlamentin sədri Qalust Saakyanın, xarici işlər naziri Edvard Nalbandyanın, xüsusilə bütün ermənilərin katolikosu II Qareginin də iştirak etdiyi toplantıda onlara müraciətlə bunları demişdir: «**Əsas məsələ Türkiyədə demokratiya və insan hüquqlarına hörmət edən idarəçilik formasının qurulması, Türkiyənin demokratikləşdirilməsidir. Erməni soyqırımının tanınması və Türkiyənin demokratikləşdirilməsi məsələləri bir-biri ilə sıx bağlıdır**». Sonra isə «islamlaşdırılmış ermənilər» məsələsinə toxunaraq vurğulamışdır: «**Biz (Türkiyə erməniləri – A.Q.) camaat və ya icma deyilik, biz xalqıq. Lakin biz sadəcə xristianlardan ibarət xalq deyilik. Türkiyədə**

öz etnik mədəniyyətlərini davam etdirməyə çalışan, amma inanc etibarilə ələvi və ya sünni olan ermənilər də var. Din və məzhəb fərqlərini nəzərə almadan bütün insanlarımızı bir araya gətirməyimiz lazımdır. Soyqırımı mövzusunda danışmağa onların da haqqı vardır».¹⁷⁵

Qeyd edək ki, «Nor Zartonk» təşkilatının 2015-ci il dekabr ayının 10-da «**Tarixdən günümüzə: Türkiyədən kənarında yaşayan islamlaşdırılmış ermənilər**» mövzusunda keçirdiyi konfransda «açılım siyasəti» bütövlükdə təqdir olunsada, müsəlman ermənilərin «kimliyə qayıdışı» üçün bunun kifayət etmədiyini bildirilmişdir. Erməni və türk dillərində edilən çıxışlarda qeyd olunmuşdur ki, on il əvvəl islama tapınan ermənilərin etnik identikliyi məsələsi diqqətdən kənar qalmışdır və «**bu gün onlar haqqında yalnız Türkiyə və Türkiyədə yaşayanlar danışirlar**». Çıxışlarda belə bir fikir vurğulanmışdır ki, ermənilər həm xristianlığın, həm də islamın fərqli məzhəb və təriqətləri içərisində digər xalqlarla qarışmışlar: «**Dünyada hazırda 10 milyon erməni yaşayır. Halbuki, dörd min illik tarixi olan millətin sayı indi yüz milyonlarla ölçülməli idi (?)**. Bu o deməkdir ki, ermənilər tarix boyu müxtəlif xalqların içərisində əriməkdədirlər. Odur ki, bu gün erməni xalqı dibsiz qazana bənzəyir...».

Bu təşkilatın da «əlvan inqilab» mərkəzləri ilə bağlılığına dair bir misal: 2016-cı ildə qondarma «erməni soyqırımı»nın ildönümü ilə bağlı «Nor Zartonk» təşkilatının yaydığı bəyanatda mövcud hakimiyyəti təhdid ruhu, Türkiyə dövlətçiliyinə açıq həqarət aydın şəkildə hiss olunmaqdadır. «Türkiyə Respublikasının varlığının və öz sərvətinin soyqırımı cinayəti üzərində qurmasını, inkar və assimilyasiya siyasəti yürütməsini, etnik və dini müxtəlifliyi hədəfə almasını» iddia edən həmin bəyanatda «**ARTIQ YETƏR!**» devizi altında rəsmi Ankaranın qarşısına ultimativ şəkildə aşağıdakı tələblər qoyulmuşdur:

- *1915-ci ildə Türkiyədə yaşananlar «soyqırımı» kimi qəbul edilməli və ermənilərdən üzr istənilməlidir;*
- *əslən bu torpaqlardan olan bütün diaspora ermənilərinə qeyd-şərtsiz Türkiyə vətəndaşlığı verilməlidir;*
- *heç bir şərt irəli sürülmədən Türkiyə-Ermənistan sərhədləri açılmalıdır;*
- *«erməni soyqırımı»nu törədənlər orta və ali məktəb dərslərində ifşa edilməli, onu inkar edənlərlə əlaqələrə yol verilməməlidir;*

175 Türkiyə'nin demokratikləşməsi və Erməni Soyqırımı bir-birinə bağlıdır. /02.10.2014/ - <https://zete.com/turkiyenin-demokratiklesmesi-ve-ermeni-soyqirimi-birbirine-baglidir/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

- erməni xalqına aid məktəb, kilsə, xəstəxana kimi bütün tikililər dövlət hesabına təmir olunmalı və ermənilərin ixtiyarına verilməlidir;
- soyqırımından zərər çəkənlərin övladlarına təzminat ödənilməli, soyqırımı inkar edən təşkilatlar bağlanmalıdır və s.¹⁷⁶

«ARTIQ YETƏR!» Türkiyədə 2017-ci il referendumu ərəfəsində «Nor Zartonk» gənclər təşkilatına məxsus «Facebook» sahifəsinin örtük şəkli. Erməni gənclər əllərində «HAYIR!» yazılmış kiçik plakatlar tutublar

Tələbnamə mətninin aqressivliyi ilə yanaşı burada diqqət çəkən məqam təkcə “Nor Zartonk” təşkilatının öz bəyanat və şüarlarında deyil, onun rəhbər heyətinin çıxış və müsahibələrində də «əlvan inqilabların» eyni mənalı devizlərinin («Kmara!» - Gürcüstan, «Başta!» - Moldova və Belarus, «Kifaya!» - Misir, «Qhara!» - Qazaxıstan, «Otpor!» - Serbiya, «Pora!» - Ukrayna və s.) analoqu olan «ARTIQ YETƏR!», «HAYIR!» ifadələrini tez-tez işlətməsidir. Məsələn, onun rəhbərlərindən olan Sayat Tekir HDP yönümlü *bianet.org* saytına verdiyi müsahibələrin birində deyir: «Getdikcə daha çox erməni gənci onların hüquqlarını qoruyan bir yerdədir. Yüz ildən sonra «ARTIQ YETƏR!» ruhundadırlar. Bunun üçün də bir araya gəldilər».¹⁷⁷ Təşkilat Prezident Rəcəb Tayyip Ərdoğana ünvanladığı aqressiv müraciət və şüarlarda da bu ifadədən geniş istifadə edir. Məsələn, «Nor Zartonk: Başbakan Erdoğan,

176 Nor Zartonk: Ermeni Soyqırımı'nın 101. yılında artık yeter! /24.04.2016/ - <http://siyasihaber3.org/nor-zartonk-ermeni-soykiriminin-101-yilinda-artik-yeter>

177 Soyqırımın 100. Yılına Düşülən Not: Kamp Armen Direnişi ve Kazanımı. /29.08.2017/ - <http://bianet.org/biamag/insan-haklari/174105-soyqirim-in-100-yilina-dusulen-not-kamp-armen-direnisi-ve-kazanimi>

ARTIK YETƏR!»,¹⁷⁸ «Nor Zartonk» Türkiyədə keçirilmiş 16 aprel referendumu boykot edənlərə qoşulmuş və «Türkiyə erməniləri adından» öz məqsədini belə açıqlamışdır: «Biz ermənilər irqçi və məzhəbçi rejimə «HAYIR!» deyirik... Erməni soyqırımını hər fürsətdə inkar edən, durmadan bizi sınıqlaşdırmaq, cəmiyyətdə qütbləşmə yaratmaqla iqtidarı gücləndirmək isəyənlərə də «HAYIR!» deyirik».¹⁷⁹

«Kimliyə dönüş» proqramının həyata keçirilməsində, onun təbliğatında Ermənistanı başqa, bir sıra xarici dövlətlərin təşkilatları da yaxından iştirak edirlər. 2016-cı il oktyabr ayının 28-də ümumerməni **IDeA Fondu** (*Initiatives for Development of Armenia*) bütün dünya ermənilərinə açıq müraciət qəbul etmişdir. Dinindən asılı olmayaraq bütün erməniləri birliyə çağıran həmin sənəddə diqqət Ermənistanı iqtisadi və siyasi böhrandan çıxarmaq, ölkədə sosial gərginliyi azaltmaq, bütün diqqəti «xarici təhdidlərə və ermənilərin ümummillidən ideya ətrafında birləşməsinə təmin etməyə» yönəlmişdir. Qeyd edək ki, Rusiyada yaradılan həmin fondun müraciətini tanıyılmış ermənilərdən **Ruben Vardanyan** (*Rusiya, IDeA-nın təsisçisi*), **Qaqik Adibekyan** (*Lüksemburq*), **Andre Andonyan** (*Yaponiya*), **Çarlz Qailyan**, **Sem Simonyan**, **Nubar Afeyan**, **Vartan Qreqoryan** (*dördü də ABŞ-dandır*), **Şarl Aznavur** (*İsveçrə*), **Lord Ara Darzi** (*Böyük Britaniya*), **Samvel Karapetyan** (*Rusiya*), **Artur Canibekyan** (*Rusiya*), **Qreq Sarkisyan** (*Kanada*), **Serj Çuruk** (*Fransa*) və başqaları imzalamışlar. Eyni gündə «Erməni millətinin gələcəyi bu gün həll olunur» başlığı altında «The New York Times» və «Республика Армения» qəzetlərində dərc olunmuş müraciət bu sözlərlə tamamlanır: «**Biz inanırıq ki, Ermənistan vətəndaşları və diaspora erməniləri vahid qüvvə şəklində birləşməlidirlər... Biz global erməni birliyini millətimizin təkamülü yolunda birləşməyə çağırırıq. Biz ermənilər bir olanda global millətlik və global millətimiz üçün qətiyyətli fəaliyyət göstərmək vaxtı çatmışdır**». Qeyd edək ki, yuxarıda adları çəkilən şəxslərdən hər biri «gizli ermənilərin» etnik identikliyinə qaytarılmasında, «Qərbi Ermənistan problemlərinin» həllində bu və ya digər səviyyədə fəallıq göstərirlər.

Moskvada fəaliyyət göstərən digər təşkilat – **Rusiya-Ermənistan Strateji və İctimai Təşəbbüslərə Dəstək Mərkəzi** (*sədr - Nataliya Dubinskaya*) də bu istiqamətdə xüsusi fəallıq göstərməkdədir. Bu təşkilatın saytında (*russia-ar-*

178 Nor Zartonk: Başbakan Erdoğan artık yeter! /07.08.2014/ - <https://zete.com/nor-zartonk-basbakan-erdogan-artik-yeter/>

179 Nor Zartonk referandumu ilişkin tutumunu açıkladı. /27.03.2017/ - <http://www.demokrathaber.org/siyaset/nor-zartonk-biz-ermeniler-kurulmak-istenen-irkei-mezhepci-ve-tecki-h81780.html>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

menia.info) «islamlaşdırılmış ermənilərin etnik mənsubiyyətlərinə qayıdışına, onlardan Rusiya və Ermənistanın maraqları üçün istifadə olunmasına dair onlarca məqalə və müsahibə yayılmaqdadır. Onların bəzilərinin başlıqlarını təqdim edirik: «Türkiyədə yeddi milyon erməni yaşayır», «Unudulmuş soydaşlar – həmsinlilər», «Ermənilərə islam lazımdırımı?», «Müasir geosiyasətdə «erməni müsəlmanlar» məsələsi», «İslam dövləti və «erməni məsələsi», «Erməni millətinin birliyi və parçalanması», «Türkiyədəki erməni müsəlmanlar daha gizlənmirlər», «Yerli ermənilər Məhəmməd peyğəmbərlə məktublaşmışlar», «Ermənistan və müsəlman dövlətləri: reallaşmamış imkanlar məsələsinə dair» və s.

«Bizə başsağlığı deyil, Türkiyənin üzr istəməsi və təzminat ödəməsi lazımdır!». Qondarma «erməni soyqırımı»nun ildönümünə ilə əlaqədar erməni dərnek və vəqflərinin İstanbuldakı Türk İslam Əsərləri Muzeyinin önündə, Ədirnəqapı erməni məzarlığında və Taksimdə keçirdikləri mitinglərdə üzərində terrorçu «Hünçək» partiyası rəhbərlərinin şəkilləri olan plakatlar qaldırılmışdır. Fransa ermənilərindən Paul Pabodciyanın və Raymond Kévorkyanın «1915-ci ildən əvvəl Osmanlı imperatorluğunda ermənilər» kitabının Türkiyə nəşrinin üz qabığı. Kitabda Türkiyənin bütün ərazisinin, eləcə də 2900-dən çox şəhər, qəsəbə və kəndinin, buradakı maddi-mədəni irsinin tamamilə ermənilərə məxsus olması, türklərin isə bu «mirası» mənimsədikləri iddia edilir

O da maraqlıdır ki, bu tipli tədbirlər işğal altında olan Azərbaycan ərazilərində də təşkil edilməkdədir. Məsələn, hələ 2010-cu ilin may ayında Erməni İnqilab Federasiyası (*Daşnaksütyun*) qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası hökuməti» ilə birlikdə Xankəndi şəhərində «Dinin zorən dəyişdirilməsi erməni soyqırımının tərkib hissəsi kimi» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirmişdir. Fransa və ABŞ-dan gəlmiş «soyqırımı mütəxəssislərinin» də iştirak etdiyi tədbirdə federasiyanın «Droşak» jurnalının redaktoru, İran parlamentinin deputatı daşnak Karen Xanlaryanın Türkiyə ərazisində lentə aldığı «Kriptoermənilər» filmi nümayiş olunmuşdur.

ASALA-nın əsas maliyyə mənbələrindən biri olan, Lissabonda fəaliyyət göstərən **Qaluşt Qulbenkyan Fondu** (*Calouste Gulbenkian Foundation*) 2017-ci ilin mart ayının ortalarından erməni diasporası, **Parisdəki Şərq Dilləri və Mədəniyyətləri İnstitutu** (*INALCO*) ilə birlikdə Türkiyədə «assimilyasiya olunmuş müsəlman ermənilərə» dair ortaqlayihənin icrasına başlamışdır. Layihəyə əsasən, «türkləşmiş erməni ailələrindən» olan 10-15 yaşlı uşaqlar üçün Fransanın Burqundiya əyalətində «Zarmanazan» təlim-tədris düşərgəsi açılmış, «Qərbi Ermənistandan» gətirilmiş məktəblilərə burada erməni dili və «Böyük Ermənistan» tarixi, xristian dininin əsasları öyrədilir.¹⁸⁰

Başqa bir misal. 2015-ci ildə Ermənistan Diaspora Nazirliyinin layihəsi çərçivəsində isə **Erməni virtual kolleci** fəaliyyətə başlamışdır. Kanadadakı erməni icmasının rəhbərlərindən olan pianoçu **Raffi Bedrosyan** bu «kollec» vasitəsilə Türkiyədə və Azərbaycandakı qondarma-virtual qurumlarda – «Qərbi Ermənistan Respublikası» və «Dağlıq Qarabağ Respublikası»ndakı erməni kilsələrində xeyriyyə konsertləri təşkil etsə də, əslində «Kimliyə dönüş» planı çərçivəsində missionerlik funksiyasını yerinə yetirir, «soyqırımı zamanı zorən islamlaşdırılmış ermənilərin» xristian dininə qayıdışının təbliğatçılarından biri kimi tanınır. R.Bedrosyan Diyarbəkirin xristian kilsəsində «islamlaşdırılmış ermənilər üçün konsertlər verir, Türkiyədəki müsəlman ermənilərin qrup halında Ermənistana müntəzəm səfərlərini, qriqorian kilsəsi rəhbərləri ilə görüşlərini təşkil edir, onların «Böyük Ermənistanın və erməni soyqırımının tarixinin», «etnik kimliklərinə dönüş yollarının» öyrənmələrinə yardım göstərir.¹⁸¹

Həç bir maneə olmadan Türkiyəyə ayaq açan R.Bedrosyan məsləkdaşları ilə birlikdə Diyarbəkirdəki Surb Kirakos kilsəsinin təmirini də öhdəsinə götürmüşdür. Məsahibələrinin birində kilsəni «Qərbi Ermənistanın tarixi abidə-

180 <http://akunq.net/tr/?p=44374>

181 Скрытые армяне Турции сотрудничают с АБК. /05.08.2015/ - https://www.avc-agbu.org/ru/show_media/news/N685.html

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

si» adlandıran missioner bu barədə deyir: «Kilsənin təmir edilməsində əsas məqsədimiz 1915-ci ilədək burada ermənilərin böyük icma halında yaşadıqlarını türklərə və kürdlərə sübut etməkdir. Eyni vaxtda təqribən üç min nəfərin ibadəti üçün nəzərdə tutulmuş kilsə erməni soyqırımından xəbərsiz olan türkləri keçmişin üzünə baxmağa məcbur edəcəkdir. Ən ali məqsədimiz isə islamlaşdırılmış erməniləri buraya cəlb etmək, onların öz dinlərinə qayıdışına yardım göstərməkdir». ¹⁸² Onun sözlərinə görə, bu insanların böyük hissəsi erməni olduqlarını dərk etsələr də, hələ də müsəlman olaraq qalırlar. Lakin aralarında vəftiz olunanlar da vardır. Bölgənin bir qrup erməni sakini isə hələ də ateist olaraq qalmaqdadır. Lakin onların İrəvana səfərləri təşkil edildikdən sonra bəzilərinin xristian dininə münasibətləri dəyişmişdir. ¹⁸³ Təkcə 2014-cü ildə pianoçu-missioner R. Bedrosyan Ermənistan Diaspora Nazirliyinin layihəsi olan «Ari tun» (*Geri dön*) proqramı çərçivəsində Diyarbəkirin 50 nəfər müsəlman ermənisini Ermənistana gətirmiş, xristian dinini qəbul etmələri barədə bir çoxunu razı sala bilmişdir. Eyni zamanda İstanbul patriarxlığının razılığı olmadan «gizli müsəlman ermənilərin» Ermənistana aparılması və Eçmiədzində təntənəli şəkildə kütləvi vəftiz ounmaları haqqında da danışıqlara başlanılmışdır.

Diyarbəkirin Surb Kirakos kilsəsində Raffi Bedrosyanın müsəlman ermənilər üçün verdiyi konsert¹⁸⁴

182 Раффи Петросян: «Я волновался, показывая Армению скрытым армянам, они же – видя Армению...».
- <http://aritun.am/ru/%D6%80%D5%A1%D6%86%D6%86%D5%AB-%D5%BA%D5%A5%D5%BF%D6%80%D5%B8%D5%BD%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%A5%D5%BD-%D5%AE%D5%BA%D5%BF%D5%B5%D5%A1%D5%AC-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6-%D5%B0%D5%A1/>

183 Yənə orada

184 Впервые за 97 лет в армянской церкви в «столице» турецкого Курдистана звучит музыка. /12.09.2012/
- <https://regnum.ru/news/1570503.html>

«Kimliyə dönüş» proqramı. Rollar və aktyorlar

Qeyd edək ki, 2016-cı ildə həmin proqram çərçivəsində dünyanın 38 ölkəsindən, o cümlədən Türkiyədəki «müsəlman erməni icmalarından» 900 gənc Ermənistan Respublikasının diaspora naziri **Hranuş Akopyan** hökumətə verdiyi hesabatında həmin gənclər üçün yay məktəblərinin təşkil olunması, erməni həyat tərzinin onlara öyrədilməsi məqsədilə hər birinin ailələrdə yerləşdirilməsi, interaktiv kursların və mədəni kütləvi tədbirlərin keçirilməsi barədə məlumat vermişdir.¹⁸⁵

Ermənistanın sabiq baş naziri Ovik Abramyan «Ari tun» proqramının iştirakçıları ilə. Proqrama cəlb olunmuş məktəblilər arasında «islamlaşdırılmış ermənilər» də vardır

Lakin «Ari tun» proqramı Ermənistan hakimiyyəti və kilsənin deklarativ çıxışlarına baxmayaraq, Türkiyədən gəlmiş ermənilərə, xüsusilə «dönmə» adlandırdıqları müsəlman ermənilərə hələ də mənfi münasibət bəsləndiyini açıb göstərmişdir. Belə ki, son qarşıdurma 2017-ci ilin avqust ayında baş vermişdir. «Ari tun» proqramının türkiyəli və ukraynalı iştirakçıları arasında «etnik və dini mənşə» zəminində baş vermiş insident az sonra böyüklərin də qoşulduğu münaqişəyə çevrilmiş və «Qərbi Ermənistan» nümayəndələri etiraz əlaməti olaraq İstanbula qayıtmışlar. Türkiyə komandasının rəhbəri **Qazar Sabunçu** Ermənistan mətbuatına verdiyi müsahibədə bu ölkədə türkiyəli uşaqların daim diskriminasiyaya, təhqirlərə məruz qaldıqlarını bildirmiş və münaqişənin səbəbi kimi digər heyətlərin onlara aşağılayıcı münasibətlərini göstərmişdir. O demişdir: **«Bizim problemimiz digər ölkələrdən gəlmiş erməni uşaqları deyil, Ermənistan Diaspora Nazirliyinin biganəliyi və komandamıza birtərəfli münasibətidir. Dəfələrlə nazir Hranuş Akopyanın qəbuluna getsəm də, müxtəlif bəhanələrlə məni içəri buraxmayıblar. Uşaqların təhlükəsizliyi üçün onları Vanadzora, arxiyepiskop Sepux Çulçuyanın yanına aparmağa məcbur oldum. Tədbirin bağlanması mərasimində**

¹⁸⁵ Армения-Страна камней. - <https://ok.ru/armeniyast/topic/66366578062693>

də komandamız iştirak etmədi. Əvəzində isə tanımadığımız bir nəfərin əlinə heyətimizin plakətını vermiş, iştirakımız haqqında görüntü yaratmışdılar».¹⁸⁶

Türkiyənin özündə isə «erməni məsələsi»nin, bu gün onun tərkib hissəsi olan «islamlaşdırılmış ermənilər» probleminin və bu kontekstdə «Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinin» siyasi dəstəkçilərindən biri olan sosiologiya üzrə professor, «Sarı Xoca» ləqəbi ilə tanınan İsmayıl Beşikçinin də adı erməni mətbuatında rəğbətə çəkilməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, o, 2012-ci ildə Hrant Dink adına beynəlxalq mükafata layiq görülmüşdür. Kürd və erməni separatizmlərinin Türkiyəyə ərazi iddialarını müdafiə edən, onları «PKK-lı yurdsevərlər» adlandıran və HDP-nin təəssübkeşlərindən sayılan, vaxtilə yeni «Kürd Demokratik Partiyası» qurmaq təşəbbüsünü irəli sürən professor 2012-ci ildə «İsmayıl Beşikçi Vəqfini» təsis etmiş, onun təqdimat mərasimini əvvəlcə Stokholm şəhərində, sonra isə İstanbulda keçirmişdir. Onun «islamlaşdırılmış ermənilər» məsələsinə dair məqalələrində Ermənistan Respublikasının və erməni diasporasının mövqeyi ilə üst-üstə düşən bir neçə sitatına diqqət yetirək:

- *«Erməni soyqırımı zamanı bir çox kürd ailəsinin erməniləri qoruduqlarını deyirlər. Erməni uşaqlarının adları, dilləri, dinləri dəyişdirilmişdir. Uşaqlar tamamilə ermənilikdən qopardılmış, sonra da onları «müsəlman türk» etmişdilər. Bu, necə qorumaqdır?»*¹⁸⁷
- *«1894-1895-ci illərdə ermənilər Sasundan başlayaraq böyük qətləmələrə uğramışlar. Bu illərdə ermənilərin bir qismi canını qurtarmaq üçün müsəlmanlığa qayıtmışdı.(?!) Bu, mülkiyyətlə birlikdə kimliyin də itirilməsi deməkdir»*¹⁸⁸
- *«1915-ci il erməni soyqırımı zamanı... ermənilər həyatda qalmaq üçün dinlərini dəyişmək məcburiyyətində qalmışdılar. Bir qismi müsəlman olmuş, bir qismi ələviləşmişdir. Ermənilər mülklərini itirmiş, dinlərini dəyişmiş, türkcə adlar almış, cəmiyyətdəki statuslarını tamamilə itirmişlər»*.¹⁸⁹

186 На сборах «Ари тун» произошел конфликт между выходцами из Турции и Украины. /02.08.2017/ -<http://www.armenianreport.com/pubs/163933/>

187 İsmail Beşikçi: Keşiş'in Torunları Dersimli Ermeniler. /05.04.2016/ -<http://www.ismailbesikciavakfi.org/default.asp?sayfa=duyuru&id=416#.WRv1uJLyjs0>

188 İsmail Beşikçi: erməni soykirimiyə ilə ilgili iki temel sorun. /14.10.2014/ - <https://ermeniistan.de/ismail-besikci-yazi-ermeni-soykirimiyela-ilgili-iki-temel-sorun/>

189 Yənə orada

Bu yarınmaq söylərinin nəticəsidir ki, 2014-cü ilin oktyabr ayında İsmayıl Beşikçi Ermənistanı dəvət olunmuş, «Qərbi Ermənistan Milli Şurası»nın və İrəvan Dövlət Universitetinin təşəbbüsü ilə ona Gevorg Surenyants mükafatı təqdim olunmuşdur. Xatırladaq ki, 1912-1930-cu illərdə bütün ermənilərin katolikosu olmuş **V Gevorg (Surenyants)** hələ 1912-ci ildə Çar

Rusiyasına müraciət edərək «Qərbi Ermənistan» əraziləri məsələsinin ermənilərin xeyrinə həll olunmasını xahiş etmişdi. G.Surenyants «erməni məsələsi»nin, Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarının Avropa dövlətlərində təbliği məqsədilə fəaliyyət göstərən nümayəndə heyətini yaranlardan biri olmuşdur. İrəvana səfərdə İsmayıl Beşikçini Diyarbəkirin sabiq bələdiyyə başçısı, hazırda

Xalqların Demokratik Partiyasının funksionerlərindən olan **Osman Baydemir** və İsmayıl Beşikçi Vəqfi sədrinin köməkçisi kürd yazıçısı **Ruşen Arslan** müşayiət etmişdilər. Mükafatlandırma mərasimindən sonra İsmayıl Beşikçi Türkiyədə «kürd məsələsi» və «erməni məsələsi»nin bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olduğunu bildirmişdir. Sonra «Dağlıq Qarabağ» məsələsinə toxunan «Sarı Xoca» əlavə etmişdir ki, «**1929-cu ildə ortadan qaldırılan «Qızıl Kürdüstan» məsələsi və 1992-ci il «azəri-erməni savaşında» (bu ifadə İ.Beşikçiyə məxsusdur – R.Q.) kürdlərin üzləşdiyi haqsızlıqlar ciddi şəkildə araşdırılmalıdır**».¹⁹⁰ İ.Beşikçi və onu müşayiət edənlər qondarma «erməni soyqırımı» momeialında olmuş, buraya əklil qoymuşlar.¹⁹¹

Bəri başdan deyək ki, «Qızıl Kürdüstan» məsələsi İsmayıl Beşikçi üçün yeni mövzu deyildir. O da dəfələrlə Azərbaycana qarşı torpaq iddialarını irəli sürmüşdür. Məsələn, «Ermənistan-Azərbaycan münafişəsində Qızıl Kürdüstan» (*Ermeni stan-Azərbaycan Çatışmasında Kızıl Kürdi stan*) başlıqlı məqaləsi onun hansı xislət sahibi olduğunu bir daha göstərir. Müəllif yazır: «**1992-ci il müharibəsindən sonra ermənilər «azərilərin» (Azərbaycan türklərinin) əlində olan bəzi torpaqları işğal etdilər. Onlar Qarabağın da müstəqilli-**

190 İsmail Beşikçi'ye Ermənistan'da Gevorg Surenyants nişanı takıldı. - <http://hyetert.blogspot.com/2014/10/is-mail-besikiye-ermeni-standa-gevorg.html>

191 Yenə orada

yinə nail oldular. Bu savaşda ermənilərin işğal etdiyi bəzi torpaqlar Qızıl Kürdüstan torpaqları idi... Bölgənin başlıca şəhərləri Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl idi. Ayrıca Qızıl Kürdüstana Zəngəzurun bir qismi də daxil idi... Bu gün Ermənistana Azərbaycan arasında anlaşılmazlıq var. Anlaşılmazlıq Qızıl Kürdüstan torpaqları ilə bağlıdır. Kürd torpaqları üzərində bu çəkişmələr diqqət çəkən bir prosesdir».¹⁹² İsmayıl Beşikçi son vaxtlar «Qızıl Kürdüstan» məsələsinin yenidən gündəmə gəməsinə də toxunur. Qeyd edir ki, **Hejare Şamil** (*Həjar Əsgərov*), **Lətif Məmməd Bruki** kimi «tarixçi-qəzetçilər» Rusiyanın və bir sıra xarici ölkələrin mətbuatında bu barədə çıxış ediblər. 2008-ci il dekabr ayının 13-də *www.kurdistan-post.org* saytında onların «Qafqaz Kürdüstanı» başlıqlı məqaləsi dərc edilmişdir. «Qızıl Kürdüstan haqqında ətraflı məlumat verən həmin məqalənin

alt başlığı belədir: «**Qafqaz Kürdüstanı ideyası kürdləri birləşdirə bilər**».¹⁹³

Bir qədər də «islamlaşdırılmış ermənilər» məsələsinin ekranlaşdırılması haqqında. İndiyədək həm Ermənistanda, həm də bir sıra Avropa dövlətlərində bu mövzuya dair çoxsaylı filmlər çəkilməmiş və Türkiyəyə qarşı təbliğatda istifadə edilmişdir. Məsələn, 2015-ci ildə Fransanın iki «müstəqil» jurnalisti – **Anna Benjamen** və **Qiyom Kler** qondarma «erməni soyqırımı» haqqında filmin çəkilişini başa çatdırmışdılar. «**Türkiyə: Susqunluğun mirası – onlar islamlaşdırılmış ermənilərdir**» adlanan film barədə Parisdə nəşr olunan «**Nouvelles d'Arménie**» jurnalı yazır ki, həmin kinolent «özlərində erməni köklərini tapan Türkiyə vətəndaşlarından, 1915-ci il erməni soyqırımı qurbanlarının

övladlarından» bəhs edir. Onlar həmin sənədli filmi ingilis, türk və erməni dillərinə çevirməklə dünyada yaymaq niyyətindədirlər.¹⁹⁴

Yeri gəmişkən, son illər bu tipli filmlər Türkiyədə də lentə alınmaqdadır.

192 Beşikçi İ. Ermənistana-Azərbaycan Çatışmasında Kızıl Kürdüstan. - <http://www.zazaki.net/haber/ermeniistan-azerbaycan-catismasinda-kizil-kurdistan-301.htm>

193 Yenə orada

194 Французские журналисты начали телепроект об исламизированных армянах Турции. - <http://vostexpress.org/frantsuzskie-zhurnalisti-yi-nachali-teleproekt-ob-islamizirovannyih-armyanah-turtsii/>

Belə ki, 2017-ci il fevral ayının 9-da İstanbuldakı məşhur «Bəyoğlu» kinoteatrında **Nezahat Gündoğanın** rejessoru olduğu «**Vəngin uşaqları**» (*Vank'ın Çocukları*) filminin ilk nümayişi olmuşdur. Filmin anons xəbərinə görə, kinolent Tunceli (*Dərsim*) bölgəsində «zorən islamlaşdırılmış erməni uşaqlarının acı taleyinə həsr olunmuşdur. Filmin süjet xəttinə görə, IX əsrdə inşa edilmiş Surb Karapet vəngi (*Müqəddəs Karapet monastırı*) guya 1915-ci ildən sonra ermənilərin yeganə ibadət yeri olduğu üçün 1937-ci ildə bombalanmış, keşiş və onunla birlikdə kənddə yaşamış qızılbaş-ələvilər qətlə yetirilmişdilər. Ermənilərin sağ qalmış uşaqları isə Türkiyənin müxtəlif bölgələrinə sürgün edilmişdir: **«Türkiyə dövlətinin həmin illərdə yürütdüyü türkləşdirmə və islamlaşdırma siyasəti (?) nəticəsində onlara türk adları verilir, kelime-i şəhadət dedizdirilir və beləliklə, müsəlman olurlar...»**.¹⁹⁵ Filmdə bu hadisə keşişin uşaqları və nəvələrinin dilindən nəql olunur.

Lakin təbii bir sual yaranır: Əgər filmin qəhrəmanlarından biri olan keşiş uşaqları, məsələn, «**Sultan və Aslıhan Kiremitçiyan**» həqiqətən də tamamilə «türkləşdirilmiş» və erməni mənşələrini unutmuşdularsa, nə üçün onların və ailə üzvlərinin erməni soyadı indiyədək dəyişilməz qalmışdır? Məlum səbəblər üzündən film Ermənistanda böyük uğur qazanmışdır. Filmin rejessoru ixtisasca mühəndis-memar olan Nezahat Gündoğana gəldikdə isə Türkiyə mətbuatında yayılan məlumata əsasən, separatizm fəaliyyəti ilə məşğul olduğu üçün vaxtilə 6,5 il müddətinə həbs cəzası almış, 2001-ci ildə azadlığa çıxdıqdan sonra siyasi proseslərə qoşulmuş, Türkiyə dövlətini etnik və dini dözümsüzlükdə ittiham edən filmlərin çəkilişinə başlamışdır. 2010-cu ildə onun həmin mövzuda «İki tutam saç. Dərsimin itirilmiş qızları» filmi ekranlara çıxmışdır.

195 Yağan A. Vank'ın Çocukları: Tarihsel Hakikat Mücadelesi. 11.03.2017. <http://bianet.org/biamag/sanat/184394-vank-in-cocuklari-tarihsel-hakikat-mucadelesi>

I.4. «Qarabağa qayıdış» proqramı. Kim, nə vaxt, harada?

«Erməni «qəhrəmanları» əslində öz xalqlarının xilaskarları deyil, cəlladları olmuşlar».

Quştav Lə Bon

Ermənistən hakimiyyətinin və qriqorian kilsənin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, bu monoetnik ölkədə «milli birlik», «vahid etnos» məsələləri hələ də reallaşmayan arzu olaraq qalmaqdadır. Hər fürsət düşəndə dünya ermənilərini «tarixi vətənə» qayıtmağa çağıran Ermənistənin özü bu gün sürətlə boşalmaqdadır. Batan gəmi sürətlə tərk edilir. Ölkədə yaranmış vəziyyət isə Ermənistəndə çox populyar olan bir lətifəni xatırladaq: *Günlərin birində beş balıqçı – İrəvan erməni, İran erməni, Türkiyə erməni, Suriya erməni və «Qarabağ erməni» bir araya gəlib Göyçə gölünə ova gedirlər. Tor atırlar. Tor qızıl balıq düşür. Balıq ermənilərlə şərt kəsir: Əgər onu sağ-salamat suya buraxsalar, hər birinin ürəyindəki ən böyük arzunu yerinə yetirəcəkdir. Razılaşırlar. Balıqçılar ürəklərində bir arzu tutur, qızıl balıq isə sözlənə əməl edir. Nəticədə balıq suya qayıdır, balıqçıların beşi də sahilə yox olurlar. Məlum olur ki, onların hər biri ürəyində digər dörd erməninin Ermənistəndən rədd olub getməsinə arzulayıbmış. Əminliklə deyə bilərik ki, əgər bu gün qızıl balığın siyahısına Ermənistəna köç etmək istəyən «islamlaşdırılmış ermənilər» də əlavə olunsaydı, onları da həmin aqibət gözləyəcəkdik...*

Ermənistəndə isə hazırda ictimai müzakirələr həm də bu sual ətrafında aparılır: «Tarixən xristian dininin dayağı» hesab edilən ermənilər müsəlman ola bilərlərmi?» Cavab erməni cəmiyyətində şok effekti yaratsa da, etnik və dini identikliyin bölməzliyi prinsipindən çıxış edən qriqorian kilsəsi hələlik bu məsələyə birmənalı və qəti münasibət bildirməyə tələsmir. Çünki qeyd olunduğu kimi, həmin prinsipin müvəqqəti də olsa yumşaldılmasının «siyasi məqsədəuyğunluğuna» dair hakimiyyətin təklif və tövsiyələrinə baxmayaraq, qriqorian kilsəsi çoxsaylı müsəlman erməni kütləsinin Ermənistən cəmiyyətinə daxil edilməsini onun dominant mövqeyi üçün ciddi təhlükə kimi dəyərləndirir. Bu maksimalist prinsiplər əsasında böyümüş nəslin böyük hissəsi də əvvəlki ətalət üzrə hərəkət edərək, «islamlaşdırılmış» soydaşları ilə «Qarabağ erməniləri»ni tərəzinin eyni gözünə qoyur və «etnik mutasiyaya məruz qalmış» hər iki qrupu hələ də «din xainləri», «türkdən dönmələr» adlandırır.

Yuxarıda göstəriləni kimi, «Kimliyə dönüş» və «Qarabağa qayıdış» «proqramları üzvi şəkildə bir-biri ilə əlaqəlidir. Aralarındakı fərq müxtəlif coğrafi ərazilərə iddialardır. Belə ki, birinin qondarma «Qərbi Ermənistan», digərinin isə bir o qədər mifik «Şərqi Ermənistan» torpaqlarının Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstandan qopardılıb Ermənistana qatılması xülyaları son nəticədə hər iki iki məqsədi «Birləşmiş Ermənistan» ideyası ətrafında birləşdirir. Eyni zamanda, əgər «Kimliyə dönüş» layihəsindən məqsəd qondarma «erməni soyqırımını» və ondan irəli gələn torpaq və təzminat tələblərini tanımayan və buna yönəlik ittihamları qətiyyətlə rədd edən Türkiyənin müqavimətini «etnik və dini mənsubiyyətlərinə qovuşmuş yüz minlərlə gizli erməni» vasitəsilə sındırmaqdırsa, «Qarabağa qayıdış» planından əsas gözlənti Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə bəraət qazandırılması, qəsb olunmuş ərazilərdə möhkəmlənməsi və bölgəni xarici qüvvələrin regiondakı geosiyasi maraqlarının təminatına istiqamətləndirməsidir.

«Qarabağa qayıdış» planının ideoloji xətti bir neçə istiqamətdən ibarətdir və onların da hər biri bu gün Ermənistanın üzləşdiyi siyasi, sosial-iqtisadi, demoqrafik və s. problemlərlə əlaqəlidir. Razılaşaq ki, erməni təfəkkürünün bəhrəsi olan aşağıdakı vektorlar ilk baxışda normal məntiqə sığmayan, absurd ideyalar təsiri bağışlayır. Lakin o da bir faktır ki, Ermənistanın elm dairələrinin təbliğatının bu gün də ictimai dövriyyədə saxladığı bu ideyalara təkcə Ermənistanda deyil, təəssüf ki, həm Qərbdə, həm Orta Şərqdə, həm də Rusiyada inananlar və ya özlərini buna inandırmaq istəyənlər vardır.

Əsas istiqamətlərdən biri olan «**iqtisadi vektor**» əslində Ermənistanın maliyyə-iqtisadi böhrandan və izolyasiyadan çıxarılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, həmin istiqamətə əsasən, Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərinə köçürülən imkanlı ermənilərin, xaricdəki erməni diasporasının, beynəlxalq qurumların, xüsusilə islam təşkilatlarının qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikasının» «müsəlman əhalisinə» yardım göstərilməsi bəhanəsi altında onları Ermənistanın iqtisadiyyatına investisiya qoyulmasına sövq etmək nəzərdə tutulmuşdur. Ermənistan Respublikasının rəsmi statistikasına görə, iqtisadi çətinliklər, yoxsulluq, işsizlik üzündən hər il Ermənistanı 60 min, reallıqda isə 100 min nəfər tərk edir. «**Gallup International Association**» təşkilatının İrəvan nümayəndəliyinin 2017-ci ildə keçirdiyi rəy sorğusuna əsasən, respondentlərin 34,6%-i ölkədəki hazırkı iqtisadi vəziyyəti «çox pis», 37,3%-i isə «pis» kimi qiymətləndirmişdir. Səs verənlərin cəmi 0,7 faizi ölkədəki iqtisadi vəziyyətin «çox yaxşı» olduğunu bildirmişdir.

«Qarabağa qayıdış» proqramının «**hərbi-siyasi vektoru**» da əsas ümidlərini «islamlaşdırılmış ermənilər»in işğal altında olan Azərbaycan ərazilə-

rinə köçürülməsinə bağlamışdır. Məqsəd isə Ermənistanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nı Ermənistan və Azərbaycan arasında «müsəlman bufer zonasına» çevirmək və yuxarıda göstəriləyi kimi, münaqişənin formatını dəyişməkdir. Məlumdur ki, Azərbaycan Ordusu Ermənistan silahlı qüvvələri ilə müqayisədə güclü potensiala malikdir və müdafiə qabiliyyətini davamlı şəkildə artırmaqdadır. Eyni zamanda, Azərbaycan Ordusu münaqişə zonasında ermənilərin bütün təxribatlarına ləngimədən layiqli cavab verir və bu da Ermənistanda ciddi narahatlıq yaradır. Digər narahatlıq isə rəsmi Sarqsyan rejiminin «strateji müttəfiqləri» sayılan dövlətlərin Azərbaycan Respublikası ilə hərbi-siyasi sahədə də əməkdaşlığının yüksələn xətlə inkişaf etməsi, rəsmi Bakının yürütdüyü pragmatik xarici siyasət sayəsində erməni diplomatiyasının və hərbi siyasətinin sürətlə iflasa uğramasıdır.

Növbəti istiqamətə – «**Tarixi-etnoqrafik vektora**» görə, müasir Ermənistan və Azərbaycan Respublikası coğrafiyasının böyük hissəsi, xüsusilə Qarabağ («*Dağlıq Qarabağ*» daxil olmaqla) və Naxçıvan bölgələri guya ermənilərin «tarixi vətənidir» və qədim dövrlərdə «Şərqi Ermənistan»ın adını daşmışdır. Üstəlik, iddia olunur ki, xilafət yürüşləri dönməində buranın erməni əhalisinin böyük hissəsi islam dinini qəbul etmiş, «köçəri türk tayfalarının regiona gəlişindən sonra isə onlar assimilyasiya olunmuş və türkləşmişlər. Nəticədə həmin türkləşmiş müsəlman ermənilər həqiqi etnik identikliklərindən uzaq düşərək bu gün özlərini «azərbaycanlı» və ya «Azərbaycan türkü» adlandırırsalar da, əslində «qədim erməni xalqının unudulmuş törəmələridir. Sadəcə olaraq, Azərbaycan nə vaxtsa bu «tarixi həqiqəti» qəbul etməlidir.

Bu məntiq paralel olaraq «ermənilərin Azərbaycan xalqına aid maddi-mədəni və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrini mənimsəmə səylərinə bəraət qazandırılmasına yönəldilmişdir. Yəni hazırda özlərini «türk» və ya «azərbaycanlı» kimi identifikasiya edən «müsəlman ermənilər» assimilyasiya olunmalarına baxmayaraq, erməni xalqının qədim adət və ənənələrini qismən qoruyub-saxlaya bilmişlər. Onlar bu gün də nəfis «erməni xalçalarını» toxuyur, əcdadlarının bişirdiyi «qədim erməni xörəklərini və şirniyyatlarını», məsələn, dolma, lavaş, bozbaş, xaş, kətə, paxlava, qatlama, qutab və s. hazırlayır, toy və bayramlarda «erməni musiqi alətlərinin» (*zurna, tar, balaban, kamança və s.*) müşayiəti ilə «erməni mahnılarını və muğamlarını» ifa edir və «erməni rəqslərini» («*Köçəri*», «*Uzundərə*») oynayır, «qədim erməni aşuq (*aşıq*) sənətini» yaşadırlar. Buna görə də erməniləri «mənimsəmədə» ittiham etmək böyük yanlışlıqdır. Əksinə, məhz Azərbaycan türkləri «islamlaşdırılmış və

«Qarabağa qayıdış» proqramı. Kim, nə vaxt, harada?

«türkləşdirilmiş müsəlman ermənilər» vasitəsilə erməni xalqının qədim mədəniyyət nümunələrini öz adlarına çıxarmışlar. Qarabağ savaşında «öz qədim torpaqları» uğrunda üz-üzə gələn, bir-birinin qanını tökənlər isə, təəssüf ki, eyni xalqın bir-birindən uzaq düşmüş övladları – xristian və müsəlman (*türkləşmiş*) ermənilərdir...

Regionda, eləcə də Ağrı dağının atəklərində «müsəlman erməni kəndləri» kimi təqdim olunan yaşayış məntəqələrinin həm adları (Mösun, Məryəmana, Sarıbiyık, Çamurlı, Qazi, Xıdır, Məzra, Aşkıxan, Yoncalı, Sağlıqsuyu, Dalbaxça, Sulucəm, Yanoba və s.),¹⁹⁶ həm də sakinlərin antropologiyası vaxtilə xristian olmuş bu insanların türk etnik kimliklərinin göstəricilərindəndir

«**Demoqrafik vektor**» isə işğal altında olan Azərbaycan ərazilərinin Suriya, Rusiya, Türkiyə və İrandan köç edən ermənilərlə (*o cümlədən müsəlman ermənilərlə*) məskunlaşdırılması prosesinin ideoloji bazasının formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. «Tarixi-etnoqrafik vektorun» imkanlarından yararlanan bu fəaliyyətin istiqamətinə əsasən, bu gün qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikasına repatriasiya edilənlər» və buna hazırlaşanlar əslində «əcdadlarının tarixi vətəninə» dönənlərdir. Onlar «Şərqi Erməniistan» torpaqları ilə qonşu olan türklər və «türkləşmiş müsəlman erməni qardaşları» ilə sülh və əmin-amanlıq içərisində yaşamaq arzusundadırlar. Bunu dərk etmək istəməyən Azərbaycan isə özünün «təcavüzkar siyasəti» ilə Qarabağı bu «məsum» və «köməksiz» insanların əlindən almaq niyyətindədir. Odur ki, «Qarabağ müharibəsi» heç də həmin ərazilərin Erməniistan tərəfindən işğalı deyil,

¹⁹⁶ Muslim Armenians from the villages of Mount. -<https://www.facebook.com/muslumanermeniler/photos/a.664743276870809.1073741827.664733860205084/1653840074627786/?type=3&theater>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

sadəcə olaraq bu ərazilərdə «tarixi ədalət» bərpasıdır...

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Ermənistanın «kriptoermənilər» və «müsəlman ermənilər» məsələsini gündəmə gətirməsində məqsədlərindən biri islam dövlətləri, xüsusilə bu dövlətlərin təşkilatları ilə intensiv əlaqələr qurmaq və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daxil olmaqla özünün hərbi-siyasi, iqtisadi problemlərinin həllində onlardan dəstək almaqdır. Məlumdur ki, **İslam Konfransı Təşkilatı** Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə təcavüz etməsi faktını tanıyan ilk beynəlxalq qurum olmuş, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti onun zirvə görüşlərində daim diqqət mərkəzində saxlanılmış və bu barədə bəyanatlar qəbul edilmişdir. Təşkilat Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü kəskin şəkildə pisləmiş, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal altında olan Azərbaycan ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxarılmasını, Qarabağ məsələsini dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə hörmət əsasında həll olunmasını Ermənistandan tələb etmişdir. Ən nəhayət, İslam Konfransı Təşkilatı Azərbaycanın öz ərazisinin bütövlüyünü bərpa etmək söylərini dəstəkləməkdədir.

Lakin bu sərəm planların həyata keçirilməsi üçün Ermənistana mane olan mühüm amillərdən biri onun «monolit xalq» mifinə baxmayaraq, müxtəlif coğrafi mənşəli ermənilər arasında milli birliyə hələ də nail olmamasıdır. Kilsənin, erməni diasporasının və Ermənistan hakimiyyətinin bütün söylərinə, «qlobal millət» kimi paranoik şüarlara baxmayaraq, din və məzhəb ədavəti, regionçuluq, coğrafi mənşə əsasında təbəqələşmə zahirən «bölünməz» təsəvvürü yaradan bu xalqı da tarixən içəridən parçalamış, aralarına ədavət toxumu səpmişdir. Rəsmi statistikaya görə, bu gün Ermənistanda 3,2 milyon nəfər yaşayır. Reallıqda isə işsizlik, iqtisadi çətinliklər, yaşayış səviyyəsinin getdikcə pisləşməsi üzündən hazırda ölkədə cəmi 1,5 milyon nəfər qalmışdır. Statistika onu da əlavə edir ki, Yer üzündə ermənilərin maksimum sayı təqribən 10 milyon nəfərdir və bu gün «tarixi vətəndə» onların ən yaxşı halda 15%-i yaşamaqdadır.

Bu gün ermənilər xoş güzəran üçün təkcə Ermənistan Respublikasını deyil, işğal altında olan Azərbaycan ərazilərində yaratdıqları qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nı da kütləvi şəkildə tərək edirlər. 2017-ci ildə Ermənistanın ekspertləri ölkədəki acınacaqlı demoqrafik vəziyyətə dair hesabatı ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışlar. Hesabatdan məlum olur ki, müstəqillik illəri ərzində Ermənistanda təbii artım göstəriciləri sürətlə aşağı düşmüş, nəticədə «millətin qocalma tendensiyası» təhlükəli həddə çatmışdır. Belə ki, hətta rəs-

mi statistikanın «siyasiləşmiş» göstəricilərinə əsasən, 1991-ci ildən – Ermənistanın dövlət müstəqilliyini əldə etməsindən etibarən ölkədə təbii demoqrafik artım pisləşmiş, 1990-cı il ilə müqayisədə (*81 min körpə*) təqribən iki dəfə (*42 min körpə*) azalmışdır. BMT-nin Əhali Fondunun (*UNFPA*) İrəvan ofisinin nümayəndəsi **Qarik Ayrapetyanın** sözlərinə görə, ölkədə doğum göstəricilərinin aşağı düşməsinin sadə səbəbi burada erməni ailələrinin maddi vəziyyətinin getdikcə pisləşməsidir. O qeyd etmişdir ki, «**hazırda yaşı 63-dən çox olan Ermənistan sakinləri ölkə əhalisinin ümumi sayının 12,6%-ni təşkil edir. Bu rəqəmin 13%-ə çatması isə son hədd olacaq və erməniləri «qocalan xalqlar» sırasına qatacaqdır. 2050-ci ildək əhalinin 25-27%-nin yaşı 65-dən yuxarı olan vətəndaşlardan ibarət olacağı gözlənilir. Bu, olduqca təhlükəli göstəricidir. O deməkdir ki, 20 ildən sonra işləyən vətəndaşlarımız ailələrini dolandıra bilməyəcəklər**». ¹⁹⁷ Ermənistan Respublikası Əmək və Sosial Məsələlər Nazirliyinin Demografiya şöbəsinin müdiri **Vanik Babacanyan** isə problemi milli azlıqların və işçi qüvvəsinin Ermənistandan «miqrasiya etməsi», Spitak zəlzələsi, «Qarabağ müharibəsi» ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. ¹⁹⁸

Beləliklə, məsələyə həm də Ermənistanın indiki acınacaqlı demoqrafik vəziyyəti kontekstindən yanaşılarda həm «Qarabağa qayıdış» planında, həm də Ermənistan hökumətinin «repatriasiya» layihələrində, məsələn, diaspora nazirliyinin «**Ari tun**» (*Geri dön*) proqramında məqsəd «tarixi vətənlə tanışlıq» adı altında xarici ölkələrdə yaşayan erməniləri daimi məskunlaşma üçün Ermənistana və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»na cəlb etməkdir. Lakin 2010-cu ildən fəaliyyət göstərən bu proqram çərcivəsində indiyədək təqribən 6 min erməni gəncin «tarixi vətənə» gətirilməsinə baxmayaraq, onların yalnız cüzi hissəsi burada qalib yaşamağa razılıq vermişdir. Ermənistanın diaspora naziri **Qranuş Akopyan** *Aravot.am* agentliyinə müsahibəsində adı çəkilən uğursuz repatriasiya proqramının guya əslində «tarixi-mədəni» xarakter daşdığı, Ermənistan vətəndaşı olmaq istəyən köçkünlərin sayı barədə isə dəqiq məlumatın olmadığını etiraf etmiş və jurnalistlərə təskinlik verərək bildirmişdir: «**Bizdə belə insanların dəqiq statistikası və uçotu aparılmır. Amma mən onlarca gəncin adını çəkə bilərəm ki, onlar Ermənistana gəldikdən sonra buranı tərک etmək istəməyiblər**». ¹⁹⁹ Lakin nazir konkret adları çəkə bilməsə də, Ermənistanda və Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərin-

197 Тревожная статистика: рождаемость в Армении падает, нация стареет. /13.04.2016/ - <http://newsarmenia.am/news/analytics/trevozhnaya-statistika-rozhdaemošt-v-armenii-padaet-natsiya-stareet/>

198 Yənə orada

199 «Ари тун» – это не программа репатриации: Грануш Акобян. - <http://ru.aravot.am/2016/06/14/212807/>

də daimi yaşamaq arzusunda olan suriyalı qaçqınların kütləvi şəkildə «tarixi vətənə» qayıtmasından və rəsmi İrəvanın onlar üçün əlverişli şərait yaradılmasına çalışmasından ağız dolusu danışımdır.

Ermənilərin, xüsusilə də Suriya, İraq, İran və qismən də Türkiyədəki müsəlman ermənilərin və «islamlaşdırılmış-türkləşdirilmiş həmşinililərin» Dağlıq Qarabağa cəlb olunması məqsədilə ortaya atılan «Qarabağa qayıdış» proqramının reallaşdırılması üçün bu gün Ermənistan tarixşünaslığının və etnoqrafiyasının ənənəvi saxtakarlıq təcrübəsindən də geniş istifadə edilir. Psevdoalimlərin qarşısına qoyulan vəzifə ən müxtəlif, hətta elmdən uzaq yollarla müsəlman ermənilərin tarixən Azərbaycan torpaqlarında yaşamasını sübuta yetirməkdir. Məsələn, qondarma «Qərbi Ermənistan Milli Şurasının deputatı», Ermənistanda fəaliyyət göstərən «Həmsinli Qadınların Beynəlxalq Birliyi»nin sədri, etnoqraf **Saida Ohanyan** «islamlaşdırılmış və türkləşmiş ermənilər» məsələsində qriqorian kilsəsinin prinsipləri ilə düz gəlməyən tədqiqatların ictimai-siyasi əhəmiyyətini belə əsaslandırmışdır: **«Din müxtəlifliyi amili etnik identikliklə qarışdırılmamalıdır. «Erməni müsəlman olmamalıdır!» tezisi elmi yanaşma deyildir. Biz bu mövqedən imtina etməliyik».**²⁰⁰ Tarixi reallıqlar isə bu iddiaların tamamilə əksini – XIX əsrin əvvəllərində indiki Ermənistan Respublikasının ərazisi də daxil olmaqla tarixi Azərbaycan torpaqlarında nəinki «müsəlman və türkləşmiş ermənilərin», hətta xristian ermənilərin də olmadığını təsdiqləməkdədir.

Erməni xalqının beynini zəhərləyən, onda ksenofobiya, etnik natamamlıq, qonşu xalqlara nifrət hissini aşılaman saxta vətənpərvərlərin iddialarına görə, guya Azərbaycan ərazilərində tarixən dominant mədəniyyət və dövlətyaradıcı xalq məhz ermənilər olmuşdur. Mifik «Böyük Ermənistan», «Birləşmiş Ermənistan», «Şərqi Ermənistan» kimi uydurma «tarixi ərazilərə» gəldikdə isə ermənilər təkcə Azərbaycan və Türkiyə torpaqlarını deyil, Rusiya, Gürcüstan və İranın da konkret regionlarını nəzərdə tuturlar. Halbuki, həm tarixi-etnoqrafik, antropoloji və genetik tədqiqatlar, hətta də erməni tədqiqatçılarının əsərləri onların Cənubi Qafqazda gəlmə xalq olduqlarını etiraf edir. Məsələn, akademik **Manuk Aqabekyan** bu fikirdədir ki, **«erməni xalqının köklərinin harada olması, buraya necə, nə vaxt və hansı yollarla gəlməsi haqqında dəqiq və aydın sübutlar yoxdur».**²⁰¹ Digər erməni alimi, professor **Ağasi Yesayan** təsdiqləyir ki, **«1917-ci ilədək beynəlxalq siyasətdə «Ermənistan»**

200 Саида Оганян: «Иноверные армяне Турции: вчера, сегодня, завтра, и современные проблемы амшенских армян». /01.04.2017/ - <http://www.nt.am/ru/news/236542/>

201 Erməni etirafları... Ermənilər öz tarixləri haqqında. /09.08.2012/ - <http://newtimes.az/az/citations/239/>

dedikdə yalnız «Türkiyə Ermənistanı» nəzərdə tutulurdu». ²⁰² Digər tədqiqatçı V.İşxanyan isə hələ 1916-cı ildə qələmə aldığı «Qafqaz xalqları» əsərində ermənilərin yalnız son 100 il ərzində Cənub Qafqazda kütləvi məskunlaşdıqlarını bildirmişdi. Müəllifin yazdığına görə, «Antik dövrdə ermənilərin əsl vətəni olan «Böyük Ermənistan» Kiçik Asiyada, yəni Rusiyadan (Çar Rusiyasının işğal etdiyi Cənubi Qafqaz əraziləri nəzərdə tutulur – A.Q.) kənarında yerləşirdi. Tarixçilərin araşdırmalarına əsasən, vaxtilə Fərat çayının yuxarı qolu olan Qaraçay sahillərində yaşayan ermənilərin sayı artdıqdan sonra onlar ərazilərini böyütmək iştahasına düşmüş, Ağbaba, Çuxur Sədd, Şərur mahallarına sonradan gəlmişlər... Qarabağda yaşayan ermənilərin bir hissəsi qədim albanların törəmələri, digər hissəsi isə Türkiyə və İrandan gələn erməni qaçqınlardır. Onlar üçün Azərbaycan torpağı sığınacaq yeri olmuşdur». ²⁰³ O da maraqlıdır ki, 1979-cu ildə Rusiya mütəxəssislərinin apardığı antropoloji araşdırmalar, o cümlədən dental analizlər yolu ilə «Qarabağ erməniləri»nin ermənistanlı «soydaşlarından» kəskin şəkildə fərqləndikləri, əksinə onların Azərbaycan türkləri ilə ciddi genetik yaxınlıqları müəyyən edilmişdir. ²⁰⁴

Erməni salnaməçisi Arakel Təbrizinin (*Arakel Davrijetsinin*) şahidliyinə əsasən, Şimali Azərbaycan ərazisindəki xristian icmalar əslən İsfahan ermənisi olan yeni katolikos Davidi «özlərindən olmadığı üçün» qəbul etməmiş və ona gözlədiyi ehtiramı göstərməmişdilər. Bundan hiddətlənən katolikos Şah I Abbasa Azərbaycan türkcəsində uzun-uzadı məktub yazmış, mətnin sonunda öz narazılığını belə ifadə etmişdi: «Padşahum, onlar Zəngi çayından mana bir içim su da vermadular» (*katolikosun yazı tərzini saxlanılmışdır – A.Q.*). ²⁰⁵ XIX əsrdə yaşamış erməni əsilli tarixçi-etnoqraf Sergey Zelentsev Qarabağda yerli xristian əhalinin və sonralar buraya İrandan köçürülmüş ermənilərin bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndiyini etiraf edirdi. Digər erməni müəllifi A.Xan-Aqov XVIII əsrin sonlarında bu fərq barədə «Cavanşir qəzasında (Dağlıq Qarabağda) yerli əhalinin əsasən tatarlardan (*türklərdən*) ibarət olduğunu, ermənilərin isə buraya sonradan köçürüldüyünü» xüsusilə vurğuladıqdan sonra bunları yazırdı: «İrandan gələn ermənilər yerli Qarabağ ermənilərindən dilləri, hətta geyimləri ilə fərqlənirdilər. İran er-

202 Yesayan Ağası. Erməni məsələsi və beynəlxalq diplomatiya» (ermənəcə). İrəvan, 1965, s.24.

203 Ишханьян В. Народности Кавказа. СПб, 1916, с.18

204 Gashimova U. Some Anthropological Materials on the Transformation of the Peoples of Caucasian Albania. History of the Caucasus, The Scientific-Public Almanac,

205 Қулиева В. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Азербайджана в конце XIX – начале XX вв. в ракурсе армяно-азербайджанских политических отношений. Баку, 2003

məniləri isə yerli albanların dilini başa düşmürdülər». ²⁰⁶ Bu tarixi gerçəkliyi bəzi erməni tarixçiləri və siyasətçiləri də etiraf etməkdədirlər. Məsələn, ümumerməni «Ramkavar-Azatakan» Partiyasının ABŞ və Kanada üzrə ofisinin nümayəndəsi, Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü **Edmond (Yervand) Azatyan** erməniliyin əslində etnodini korporasiya olduğunu etiraf edərək bu həqiqəti belə ifadə etmişdir: «**Biz müxtəlif xalqlardan ibarətik... Qanımız oxşasa da, dillərimiz bir-birinə təxminən bənzəsə də, dünyagörüşlərimiz fərqlidir. Demək olar ki, antipoddur.**» ²⁰⁷

Hələlik isə həm Ermənistanda və həm də Türkiyədəki bəzi antipodların Azərbaycan türklərinin guya «islamlaşdırılmış və assimilyasiya edilmiş ermənilər» olmaları barədə sərsəm iddiaları ilə tanış olaq. Fransada yaşayan, amma kriptoermənilərlə bağlı tədbirlərini əsasən Türkiyədə keçirən yazıçı-şərqşünas **Yervant Baret Manok** «Aqos» qəzetinə verdiyi müsahibədə (*dekabr, 2015-ci il*) bildirmişdir ki, Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların etnik türklərə aidiyyəti yoxdur və onlar etnik erməni olduqlarını yaxşı bilsələr də, qorxu üzündən özlərini «Azərbaycan türkü» kimi tanıdılar. Məsələn: «**Azərbaycan Türkiyəyə çox bənzəyir. Burada köçlərin yaşandığı, islamlaşdırılmış ermənilərin olduğu bir bölgədir. Azərbaycanın bir hissəsi «tarixi Ermənistan» kimi tanınan torpaqlarda yer alır (!) Ermənilər burada Osmanlı və İran imperiyalarının təzyiqi altında islamlaşdırılmışlar. Bu gün Azərbaycanda erməni olduğunu söyləmək insanın rahatlığını poza biləcək vəziyyət yarada bilər.**» ²⁰⁸ Elə isə sual edirik: görəsən, «vartapet» Yervant tez-tez səfərlər etdiyi Ermənistanda özünü «türk» və ya «Azərbaycan türkü» olduğunu söyləyə biləcək

insanın hansı «rahatsızlıqlar» yaşayacağını təsəvvür edirmi? Bu iddialarından yorulmayan «şərqşünas» Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində «İndiyədək elm üçün naməlum qalan etnik və dini amillərə» də toxunmağı unutmur: «**Qarabağdakı azərilər (Azərbaycan türkləri – A.Q.) erməni**

206 Хан-Агов А. Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии. МИЭБГКЗК. т.6, Тифлис, 1887г.

207 Торосьян К. Взгляд с девятого этажа. /09.02.2009/ - <http://sarinfo.org/torosyan/09022009t.shtml>

208 Eştukyan V. Ermeni halifeler var. /18.12.2015./ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/13749/ermeni-halifeler-var>

kökənli olub sonralar müsəlmanlaşmış ermənilərin törəmələridir. Qarabağ savaşında üz-üzə gələnlər eyni erməni nəsilələrinin nümayəndələridir. Onlardan kimi özünü «xristian erməni», kimi də «müsəlman türk» olaraq görür». Sonra əlavə edir: «Azərbaycanlı fəal (?) Əkrəm Əylisli Azərbaycanda müsəlman ermənilərin də yaşadıklarını söyləmiş və bu, onun ölkədə təqib edilməsi ilə nəticələnmişdir».²⁰⁹

Artıq Ermənistan şam işığı ilə də olsa, nəinki Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Suriya, İraq, Livan, Krım və Mərkəzi Asiyada, hətta Avropada müsəlman və ya «zorən islamlaşdırılmış» erməniləri axtarmaqdadır. Qərb xalqlarının da ermənilərdən törənməsi və qədim dünya tarixinin erməni mənəbləri əsasında yenidən yazmağın vacibliyini iddia edən və bu barədə çoxsaylı kitab və məqalələrin müəllifi olan **Anjela Teryan** – İrəvan Dövlət Tarix Muzeyinin

əməkdaşı Azərbaycan türklərinin «həqiqi etnogenezini» açıqlamaq, onların gözlərini açmaq və onlara «türkləşmiş – dilini və dinini dəyişmiş ermənilər» olduqlarını xatırlatmaq niyyətindədir. Bu missiya altında araşdırma aparən A.Teryan «Şərqi Ermənistan» və Qafqaz Albaniyasının (*Azərbaycan əraziləri nəzərdə tutulur*) tarixinə dair geniş «Ermənistanın şərq hissəsinin (*Ağvəng, Girdiman, Utik*) tarixi və

ya albanlar kimdir?» məqaləsində görmək istədiklərini aşağıdakı kimi qələmə alır: «Buradakı islamlaşdırılmış ermənilər (*Azərbaycan türkləri*) hələ uzun müddət ermənilərə xas olan adət və ənənələrini qoruyub-saxlamışlar. Onlar daş xaçları öpür, xristian qaydası ilə ibadət edir, yatan uşaqlarına, çörəyə, yedikləri xörəyə xaç vururdular». (!) ...Azərbaycan isə Girdimandakı erməni xaçkarlarını «Qafqaz Albaniyasının irsi» adlandırır və onları mənimsəməyə çalışır».²¹⁰

Azərbaycan türklərini «yaddaş pozğunluğundan» azad etmək istəyən A.Teryan yeni «qədim» toponimlər yaratmaqdan, qədim yer adlarını açıq şəkildə təhrif etməkdən də çəkinmir. Onun iddiasına görə, «İslamlaşdırma nəticəsində erməni yer adları da dəyişdirilmişdir. Belə ki, Vardanakert

209 Yənə orada

210 Терян А. История Восточной Части Армении /Агванк, Гардман, Утик/ или кто такие албаны? (часть вторая). - <https://angelateryan.wordpress.com/2013/11/02/история-восточной-части-армении-агва/>

(?) «Cavad», Paytaxtaran – «Salyan», Baqavan – «Bakı», Alevan – «Abşeron», Akberd – «Ağdaş» və s. adlandırılmağa başlanılmışdır» və s.²¹¹ Təbii ki, Anjela Teryan «öz etnik kimliklərini unutmuş» Azərbaycan türklərini «nankorluqda», erməni mədəniyyətini «türkləşdirməkdə» ittiham

etməyi də unutmur və bununla da ermənilərin mənimsəmə söylərinə bəraət qazandıрмаğa çalışır. Həmin məqalədə qeyd edir: «Bir qayda olaraq, «Azərbaycan xalçaları» kimi təbliğ edilən kolleksiyalar əslində Kür çayının sağ sahilində yaşayan, eləcə də tarixən Şamaxı, Şəki kimi şəhərlərin ən qədim sakinləri olan ermənilərə məxsusdur. XVI əsrdə Şirvanda 60-dək erməni kəndi mövcud olmuşdu...

Onların sakinləri XVIII-XIX əsrlərdə zorən islamlaşdırılmışdır. 1711-1722-ci illərdə isə Şəkinin erməni əhalisi islam dinini qəbul etməyə məcbur edilmişdi».²¹²

Bu tipli sərəsəm fikirləri – Azərbaycan türklərinin guya «xristian ermənilərin törəmələri» olduğunu Ermənistanın «Новое Армянское Слово» informasiya-analitik portalı da təkrarlamaqdadır. Belə ki, «Bütün ermənilər xristiandirlarmı?» başlıqlı məqalədə bildirilir: «Etnik və dini kimlik arasında möhkəm bağlar yoxdur. Bu, özünü islamda daha aydın göstərməkdədir. Əgər kimsə erməniləri yalnız xristian dininə tapanan xalq kimi müəyyən edirsə, bu zaman çoxsaylı müsəlman ermənilərin etnik kimliyi necə olsun? Münaqişədən əvvəl Qarabağda biri müsəlman (*Azərbaycan türkü*), digəri isə xristian olan qardaşları, qan qohumlarını görmək olardı. Hər iki qrup mənşəcə erməni idi».²¹³ Əlavə edək ki, Azərbaycanın işğal altında qalan ərazilərindəki tüzəniarə «tədqiqatçılar» da bu «orkestrə qoşulmuşlar. Vaxtilə qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın xarici işlər nazirinin müşaviri olmuş rusiyalı politoloq Arsen Melik-Şaxnazarov 1992-ci ildə Qarabağın Tuğ kəndini tərk etmiş Azərbaycan türklərinin «az qala yarısının islamlaşdırılmış ermənilərdən ibarət olduğunu və onların hələ iki yüz il

211 Yenə orada

212 Yenə orada

213 Все ли армяне – христиане? - <http://novarm.narod.ru/arch092006/hriisl.htm>

əvvəl islam dinini qəbul etdiklərini» bildirir.²¹⁴

Bir daha vurğulayaq ki, «Kimliyə dönüş» proqramı ilə siyasi spekulasiyaya vasitəsinə çevrilən «müsəlman ermənilər» məsələsində «Qərbi Ermənistan torpaqları» və «Ermənistanla Azərbaycan arasındakı mübahisəli ərazi» kimi təqdim olunan Naxçıvana iddialarla yanaşı daha fantastik ideya – yerli türk əhalinin «etnik köklərini unutmuş ermənilər» qismində tanıtılması da yer tutmaqdadır. Ermənistanlı professor **A.Qriqoryan** da uzun illərdir ki, bu cəfəng iddialara «faktoloji» don geyindirməyə çalışır. O, «**Tarixin fəlsəfəsindən milli identikliyin konsepsiyasına doğru**» qəliz başlıqlı məqaləsində bildirir ki, «**Hələ qədim dövrlərdən etibarən tarixi Ermənistanın Qoxn əyalətində (Naxçıvan ərazisini nəzərdə tutur – A.Q.) ermənilər yaşayıblar. XIII-XIV əsrlərdə Cauk (Babək rayonunun Cəhri kəndi), Aprakunis (Culfa rayonunun Əbraqunus kəndi), Karakuş (Kəngərli rayonundakı Qaraquş dağı) və digər erməni yaşayış məntəqələrinin (!) qriqorian əhalisi əvvəlcə katolik məzhəbini, XVII əsrin ikinci yarısında isə farsların (?) heç bir təzyiqli olmadan könüllü şəkildə islam dinini qəbul etmişdir.**»²¹⁵ Sonra isə digər həmfikirələrinin Azərbaycan türklərinin etnik mənşəyi haqqında yazdıqlarını təkrarlayaraq, əlavə edir: «**Onlar (Azərbaycan türkləri) ermənilərə xas olan bəzi dini ayinləri və adətləri saxlasalar da, tamamilə müsəlmanlaşmış və türkləşmişlər. Hazırda bu insanlar özlərini «azərbaycanlı» adlandırırlar, amma mənşə etibarilə ermənidirlər.**»²¹⁶

«Ararat» Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru **Armen Ayvazyan** isə absurd fikirlər əsəfatində geri qalmaq istəmədiyi üçün naxçıvanlılar haqqında bunları yazır: «**Naxçıvanın indiki əhalisinin – azərbaycanlıların əhəmiyyətli hissəsinin əcdadları islamı qəbul etmiş və sonralar əbədi olaraq türkləşdirilmiş ermənilərdir.**»²¹⁷ Professor **İ.Qülmisaryan** bu sayıqlamaları şizofreniya həddinə çatdıraraq qeyd edir ki, Naxçıvanın **Aqulis (Əylis), Kxakik (Kələki), Andameç (Əndəmic), Disart, Üqna (Çənnəb), Tnakert (Danağirt)** kəndlərinin əhalisinin əslində «zok erməniləri» olduqlarını və «erməni dilinin Naxçıvan-zok dialektində» danışdıqlarını müəyyən edə bilmişdir.²¹⁸

214 Мелик-Шахназаров А. Нагорный Карабах: факты против лжи. Информационно-идеологические аспекты нагорно-карабахского конфликта. - <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/nagorno-karabakh-facts/nagorno-karabakh-facts-14.htm>

215 Григорян А. От философии истории к концепции национальной идентичности. - <http://novarm.narod.ru/arch052006/filos.htm>

216 Yənə orada

217 «Нет армян – мусульман, так же как нет турок – христиан», - считает доктор политических наук, руководитель Центра стратегических исследований «Арагат» Армен Айвазян. /16.12.2008/ - <http://www.ararat-center.org/print.php?art=2&do=print>

218 Гюльмисарян И. Зоки. Армяне или евреи? - http://arm-iro.com/download/zoki_armiane_ili_evrei.pdf

Moskvadakı Beynəlxalq Hüquq və Politologiya üzrə Erməni İnstitutunun (?) professoru **Aleksandr Svarants** (*ermənilər onu təqdim edəndə titullarına «genosidşünas» sözümlü də qoşurlar*) «**Naxçıvan üç sivilizasiyanın qovşağında**» başlıqlı məqaləsində muxtar respublikanın Azərbaycan türklərindən ibarət olan əhalisini «**SSRİ illərində assimilyasiya olunmuş süni etnos**» adlandırmaqla, bu ərazinin Ermənistana verilməsinin geosiyasi perspektivlərini əsaslandırmağa çalışmışdır. O, təkcə Ermənistanın deyil, Rusiya, ABŞ və Fransaın Naxçıvana marağı barədə də yazır: «**Naxçıvan Ermənistanın protektoratı altında olarsa, onun müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyinə, mədəni və iqtisadi azadlığına tam təminat veriləcəkdir. Geosiyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik maraqları baxımından Naxçıvan Ermənistan üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Məhz Naxçıvan Rusiya və ABŞ üçün cəlbedici zonaya çevrilə bilər. Bu zaman Rusiya Ermənistanda və regionda öz maraqlarını fəal şəkildə müdafiə etmək üçün imkanlar qazanacaqdır. ABŞ və Fransa isə Cənubi Qafqaza legitim giriş qapısı əldə edəcəklər. ABŞ, Rusiya, Fransa və Ermənistanın Naxçıvanla bağlı birgə əməkdaşlığı Rusiya Federasiyasının daxili və xarici mənfəələrini pantürkizm təhlükəsindən qorumağa, İranın strateji ehtiyatlarına nəzarət etməyə və NATO hərbi təhdidlərini minimuma endirməyə imkan verəcəkdir**».²¹⁹

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda da bu tipli erməni sayıqlamalarına açıq dəstək verənlər, hətta onları ədəbi-bədii obrazlarla təbliğ edənlər tapılır. Əlbəttə, belələri haqqında bəhs edəndə bir qayda olaraq, həmin müəllifləri «sapı özümüzədən olan baltalar» adlandırırlar. Bu ifadə bizim də ürəyimizdədir. Lakin aşağıda təqdim etdiyimiz məsələnin bəzi spesifik xüsusiyyətləri və «qaranlıq» məqamları üzündən həmin ifadə tamamilə yersiz görünmüşdür və ondan istifadə etməkdən daşındıq...

Azərbaycanda qondarma «erməni soyqırımı»ndan sonra «türkləşmiş müsəlman ermənilər», daha dəqiq desək, «kriptoermənilər» mövzusunun Ermənistanın iddialarına tamamilə uyğun şəkildə gündəmə gətirən və onlara açıq dəstək verən, bununla da ictimai qınaq obyektinə çevrilən şəxs yazıçı **Əkrəm Əylisli** və onun «**Daş yuxular**» adlı «roman-rekvyemi» olmuşdur. Kitab cəmiyyətdə sərt tənqidlə üzləşəndən sonra müəllif müsahibələrinin birində peşman olmadığını söyləmiş və hərəkətinə bəraət qazandırmaq üçün bunları demişdir: «**Mən bu əsəri ermənilər üçün yox, özümüzükülər üçün, azərbaycanlılar üçün yazmışam. Bu əsərimlə xeyli ermənini Azərbaycana qarşı nifrət eləməkdən himz elədim. Xeyli erməni var ki, bu əsəri**

219 Сваранц А. Нахичевань на стыке трех цивилизаций. /Газета “Ноев Ковчег”, N 1 (136) январь 2009 года/ - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2009-01/1498.html>

oxuyandan sonra bizim xalqımıza nifrət eləyə bilməz».²²⁰ Bu müsahibədə özünü «xalqın xilaskarı» obrazında təqdim edən və görünür, «xidmətlərinə» görə dərin minnətdarlıq uman Əkrəm Əylislinin «təvazökarlıqla» söylədiyi ifadələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, yüzlərlə, bəlkə də, minlərlə erməni həmin kitabı oxuyandan sonra təsirlənmiş və göz yaşlarını boğaraq Azərbaycan xalqına sonsuz məhəbbətlərini bildirmək üçün imkan axtarmışlar. Gəlin, onların «statistikasını» Ə.Əylislinin yazıçı vicdanının ixtiyarına buraxaq. O ki qaldı romanın guya «ermənilər üçün deyil, azərbaycanlılar üçün yazılması», romanın bəzi gizli məqamlarına aydınlıq gətirən arqumentlər bu iddianın əksini sübut etməkdədir.

Əkrəm Əylislinin yazdığı kimi, «**urvatsız ölən həmvətənlərinin (ermənilərin) xatirəsinə**» həsr etdiyi «Daş yuxular» kitabı ilk növbədə yazıçı təxəyyülünün məhsulu deyil, avtobioqrafik xarakterli «roman-rekvyemdir». Əsərin ruhu və müəllifin «kriptoermənilər» məsələsində mövqeyi erməni əsilli **Fethiye Çetinin** (*Heranuş Gadaryanın*) «**Anneannem**» («*Mənim nənəm*») kitabı ilə «mücüzəli» şəkildə səsləşir. Onların arasında ideya və süjet bağlılığı ilə yanaşı ortaq «sosial sifarişin» izləri də vardır. Demək olar ki, eyni vaxtda – 2004-2006-cı illərdə qələmə alınmış hər iki romanın məqsədi türklərin «yaddaşını təzələmək», erməni cinayətləri haqqında «stereotipləri» dağıtmaq, təkcə qondarma «erməni soyqırımı» iddialarına deyil, Ermənistanın Türkiyə və Azərbaycana ərazi iddialarına bəraət qazandırmaqdır. Lakin hər iki roman arasında bir fərq də var. «Anneannem» kitabı 2006-cı ildə Fransada «Prix Armenia» mükafatına layiq görülmüşdür. «**Əgər mən o əsəri hansısa təmənnə ilə yazmış olsaydım, bəlkə də, peşman olardım**» deyən «Daş yuxular»ın müəllifi kitabın çapını altı il gözlətməmiş, amma Ermənistan nə qondarma «erməni soyqırımı»nın yüz illiyi ərəfəsində, nə də «yubileydən» sonra onun qiymətini vermişdir.

Bununla belə, mövqeyini – türklərə antipatiyasını cəsarətlə və açıq şəkildə ortaya qoyan Fethiye Çetindən fərqli olaraq, Əkrəm Əylisli avtobioqrafik romanında ehtiyatlıdır, öz qəhrəmanının unudulmuş «gizli erməniliyinin» köklərini onun şüuraltı qatının dərinliklərində axtarır, «reanimasiyadan çıxarır» və bərpa etməyə çalışır. Azərbaycanlıları üzrxahlığa və etirafa çağıran müəllifin iddia etdiyi kimi kitabın ideya xətti nəcib məram – Azərbaycan və erməni xalqları arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin, etimadın bərpası istəyi üzərində qurulmuşdur. Lakin bu istəyin arxasında azərbaycanlıları «haqsızlıqda» və Ə.Əylislinin dili ilə desək, «Allahın istəklə bəndələri olan» ermənilərə

220 Əkrəm Əylisli qalmaqallı “Daş yuxular” əsərindən danışdı: “Peşman deyiləm...” /21.05.2016/ - <http://savash.org/index.php?newsid=9854>

qarşı «tarixi ədalətsizlikdə» ittiham etmək dayanır. Müəllif inad edir ki, məhz bu «tarixi ədalətsizlik» üzündən Əylis ermənilərinin timsalında Naxçıvanın xristian erməni əhalisi «zorən islamaşdırılmış və türkləşdirilmişdir».

Naxçıvanın, Qarabağın Azərbaycan türklərinin guya «islamaşdırılmış və türkləşmiş ermənilər» olması barədə A.Teryan, A.Melik-Şaxnazarov, Y.Manonok, A.Qriqoryan, A.Ayvazyan kimi erməni alimlərinin sərsəm ideyalarının Azərbaycan variantını işləyib-hazırlayan Əkrəm Əylislinin «Daş yuxular» romanında açıq şəkildə «kriptoermənilər» ifadəsinə rast gəlinmir. Bu termin kitabın adında, «Daş yuxular» ifadəsi altında çox məharətlə gizlədilmiş və «ciddi yaddaş pozğunluğu» anlamını verən «kriptomneziya» tibbi-psixiatriya termini ilə əvəz edilmişdir. Belə ki, əsərin qəhrəmanı – Saday Sadıqlıya da diaqnoz kimi qoyulmuş kriptomneziya zamanı pasient yaddaşının dərin qatlarında həkk olunmuş hadisələri yuxuda gördüyünü, yoxsa onların real həyatda baş verdiyini ayırd edə bilmir və «beynində ilişib qalmış» informasiyanın ilkin mənbəyini axtarır. Kilsədə «**özündən asılı olmadan xaç vuran**» Əylisli sakini Saday Sadıqlı obrazının gördüyü «daş yuxular» haqqında da həkimin tibbi qənaəti bu olmuşdur: «**Belə hal bütün həssas adamlarda müşahidə olunur: yaşlandıqca «uşaqlığa qayıdırlar**». Saday Sadıqlı kimi Əkrəm Əylisli də yaşlanmışdı...

«Anneannem» əsərinin qəhrəmanı – Karapet Gadaryanın nəvəsi **Heranuş** ilə «Daş yuxular» romanının personajlarından olan erməni qızı **Aniko** müxtəlif coğrafi məkanlarda – biri Elazığın Habab kəndində, digəri isə Naxçıvanın Əylis kəndində doğulsalar da, hər iki müəllifin ortaq düşüncəsi onlara eyni tale yaşatmışdır. Valideynlərinin əlindən zorla alınan on yaşlı Heranuşu polis məmuru Hüseyn Onbaşı və arvadı Əsma xanım övladığa götürmüş, islamı qəbul etdirmiş, ona «Səhər» adı vermiş, böyütmüş, oxutmuş, ərə vermiş, oğul-uşaq sahibi etmişdilər. Səhər–Heranuş düz 95 il ömür sürmüş, F.Çetinin yazdığı kimi, «**xristian erməni kimi doğulsa da, müsəlman ayinləri ilə torpağa tapşırılmışdı**».²²¹ Lakin Əylis kəndindən olan Aniko Səhər–Heranuşdan fərqli olaraq, daha ağır həyat yaşamağı olmuşdu. Belə ki, «**Əgər qətlə yetirilən hər erməninin adına bir şam yandırılırsa, o şamların işığı Ayın işığını kölgədə qoyar**» cümləsinin müəllifi olan Əkrəm Əylisli erməni qızı Anikonun acı taleyini belə təsvir edir: «**1919-cu ilin dəhşətli payız günü türk əsgərlərinin kəndin erməni əhalisini güllənin qabağına verib qırdığı, qılıncdan keçirib doğradığı, hər tərəfdə qanın su yerinə axıb gölləndiyi fəlakətin canlı şahidlərindən biriydi və onun valideynlə-**

221 *Çetin F. Anneannem*. - http://plex.daghan.net:8090/Yay%C4%B1n%20Evleri/Metis%20Yay%C4%B1nlar%C4%B1/_Fethiye%20C3%87etin%20-%20Anneannem.pdf

ri, qardaşları, bacıları həmin basqında milçək kimi qırılmışdılar. Bütün Əylis camaatı bilirdi ki, qaçıb təndirdə gizlənən Aniko o vaxt təsadüfən salamat qalmışdı». ²²² Həmin vaxt Əylis kəndindən olan Zöhrə arvad Anikonu tapmış, böyütmüş, oğlu – İstanbulda təhsil almış Mirzə Vahab isə onu zor gücünə özünə arvad etmişdi. Ə.Əylisli yazır: «Hər yerdə danışır-dılar ki, qadın ailəsinə görə müsəlmanlığı qəbul edib. Qəribədir, o, qorxub çəkinmədən nə zamansa ermənilərin bir də bu yerlərə dönəcəklərini, Əylisi cənnətin bir parçasına çevirəcəklərini söyləyirdi. Özünü müsəlman sayan Aniko imamların matəmində o biri arvadlarla Məhəmməd peyğəmbərin nəvələrinin müsibətinə acı-acı ağlamaqla bahəm, demək olar, hər gün səhər ertədən Vəng kilsəsinə baş çəkməyi də unutmurdu». ²²³

Fethiye Çetinin «Anneannem» və Əkrəm Əylislinin Rusiyada nəşr olunan Daş yuxular» kitabları

«Kriptomneziya» – «Daş yuxular» romanının avtobioqrafik qəhrəmanı kimi qəbul edilən Saday Sadıqlı isə daxilində, genetik yaddaşı səviyyəsində özündə xristian kriptorməni ruhunu yaşadan və onun köklərinin axtarışına çıxan real obrazlardan biridir. Xəstəxanada, ölüm ayağında olarkən öz etnik kimliyini tapan və qeyri-ixtiyari «Eç-mi-ad-zin» deyən Saday haqqında müəllif yazır: «Qəribədir, Saday Sadıqlının nəsil-kökündə bircə damla da erməni qanı olmadığı halda (bir babası Kərbəlanı, o birisi Məkkəni ziyarət eləmişdi), nə qədər müddətdir sanki o, canında hansısa adsız bir erməni daşıyırdı. Lap dəqiqi, daşmır, gizlədirdi. Əylis də məgər böyük yaradan qədər əlçatmaz olanda deyilməyibmi bu sözlər: «Allahın nəzəri həmişə ermənilərin üstündədir». ²²⁴

222 Əylisli Ə. Daş yuxular. - <http://www.vivo-book.com/blog/Kitab/%C6%8Fkr%C9%99m%C6%8Fylisli%20-%20da%C5%9F%20yuxular.pdf>

223 Yenə orada

224 Yenə orada

Romandakı bəzi personajların real həyatdan götürülməsinə dair daha bir fakt. Əsərdə İrəvandan gəlib Əylis kəndindəki kilsədə rəsm çəkən erməni qızı Lüsü bu gün də həyatdadır. Müəllif yazır: «Rəssam Lüsü – Haykanuşun on

Lüsik Aqueletsi

üç-on dörd yaşlı nəvəsi yenə də məbədin – Vəng kilsəsinin həyatında idi. O yay Lüsü ilk dəfə Yerevandan Əylisə tətillə gəlmişdi, ilk gündən başlayaraq səhərdən axşamacan kilsənin həyatından aralanmamışdı».²²⁵ Hazırda Ermənistanın tanınmış etnoqrafı, milli geyimlər üzrə modelyeri olan Lüsik Aqueletsi (*Samvelyan*) özünü «Əylisdən olan zok» (*etnik erməni olduqları iddia edilən qriqorian yəhudilər*) kimi təqdim edir. Bu qadın «Daş yuxular» kitabı haqqında verdiyi müsahibədə həqiqətən də 14 yaşında olarkən Əylisə gəldiyini, Haykanuş nəvəsinin «Əylis kəndinin ən böyük ziyalı» hesab etdiyi 25 yaşlı Əkrəmlə ilk tanışlığını belə xatırlamışdır: «O, mənə bir-

cə dəfə görsə də, təsvirimi çox yaxşı vermişdir».²²⁶ Nə bilmək olar, ilk məhəbbət unudulmur... Yeri gəlmişkən, ermənicə «Aqueletsi» təxəllüsü də «Əylisli» deməkdir...

Məsəl var: «Doşunu göstər, kim olduğunu deyim». Bu gün Əkrəm Əylislinin yeni «doşları» çoxdur. Məsələn, Rusiyada erməni diasporasının aparıcı simalarından Emanuil Dolbakyan «Daş yuxular» romanı ilə tanışlıqdan sonra müəllifi «Azərbaycanda yeganə mərd adam və antifaşist... Zaqafqaziya türkləri içərisində soyqırımına görə ermənilərdən üzr istəməyi bacaran ilk qaranquş» adlandırmışdır.²²⁷ Qeyd edək ki, Moskvadakı «Ararat» Regional Erməni Mədəni-Maarifçilik Cəmiyyətinin təsisçisi və sədri olan E.Dolbakyan «ilk qaranquş» Ə.Əylislinin vətəni Naxçıvan da daxil olmaqla «Qərbi Ermənistan əraziləri»nin ermənilərə qaytarılmasının qatı təbliğatçısı, «Kimliyə dönüş» proqramının fəallarından biri kimi də tanınırdı (2015-ci ildə

225 Yenə orada

226 Акрам Айлисли и Лусик Агулети. /04.04.2013/ -<http://www.publicdialogues.inafo/%D0%90%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%BC%20%D0%90%D0%B9%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%B8%20%D0%B8%20%D0%9B%D1%83%D1%81%D0%B8%D0%BA%20%D0%90%D0%B3%D1%83%D0%9B%D0%B5%D1%86%D0%B8>

227 Долбакян Э. Акрам Айлисли – первая ласточка. /05.04.2013/ - <http://sobesednikarmenii.ru/%D1%80%D1%83%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B8/%D1%87%D1%82%D0%BE-%D0%BFD0%B8%D1%88%D1%83%D1%82/item/1504-akram-ajlisli-pervaya-lastochka>

dünyasını dəyişib). E.Dolbakyana son müsahibələrinin birində «ermənilərin tarixi əraziləri» və Azərbaycan haqqında dediyi sözlər onun «Daş yuxular»a rəğbətini əsl səbəblərini açıq şəkildə göstərir: **«Mən hesab edirəm ki, dünyanın bütün ermənilərinin birləşdirilməsində əsas vəzifəmiz bizim milli ideyamızdadır: soyqırımının nəticələrini aradan qaldırmaq, torpaqlarımızı geri almaq, ermənilərin Yerkirə (*tarixi vətənə*) qayıdışını, təmin etmək... Mənim fikrimcə, Azərbaycana heç bir güzəşt edilməməlidir. Güzəştə getmək Ermənistan torpaqlarını hədiyyə vermək deməkdir. Mən bu faşist dövləti ilə iyirmi il davam edən danışıqlarda nədən söhbət getdiyini təsəvvür edə bilmirəm. Əminəm ki, hətta kiçik güzəştə getsək Arsaxı tamamilə itirə bilərik... Bu zaman türklərin ilgəyi daralacaq, həm Ermənistan, həm də Rusiya ciddi təhlükə ilə üzləşəcəkdir».**²²⁸

Bir qədər də ermənilərin və «Daş yuxular» müəllifinin Əylis kəndinin «qədim əhalisi» hesab etdikləri zoklar – «ermənilərin subetnik qrupu» haqqında. Bir sıra tədqiqatçılar XIX əsrin sonlarına aid Rusiya mənbələrinə, məsələn, V.Devitskinin materiallarına istinadən zokların etnik erməni deyil, «qriqorian məzhəbinə tapıman fərqli xalqın nümayəndələri» olması qənaətindədirlər. V.Devitski antropoloji tipləri və sarışın olmaları ilə də onları ermənilərdən fərqləndirir.²²⁹ Erməni araşdırmaçısı Ararat Qəribyan isə «zok» və «sak» etnonimlərini bir-biri ilə bağlayaraq, onların bu ərazilərdə yaşamış qədim skiflərin törəmələrindən biri olmalarını iddia edir. Lakin hazırda əksər etnoqraflar zokların Osmanlı dönməsində Naxçıvan ərazisinə köçürülmüş xristian (*qriqorian*) yəhudilər olmaları və din amili nəticəsində «erməniləşmələri» fikrindədirlər.

Yeri gəlmişkən, «Naxçıvanda ermənilərin subetnik qrupu», «müsəlman ermənilər», «erməni dərvişləri» və ya «tumbili» kimi təqdim olunan **tulumbullar** (*əslində, «Tumbul erməniləri»*) haqqında da elmi məlumat olduqca azdır. Elə erməni etnoqrafları da bu qrupun mənşəyinin, inancının, məişətinin öyrənilməsinə və təbliğinə bir o qədər də həvəs göstərmirlər. Əvvəlcə «**Dumbul**» və ya «**Tumbul**» adlandırılan kənd barədə. Bir sıra tədqiqatçıların qənaətinə əsasən, bu oykonim **dumbuli** türk (*türkman*) tayfasının adı ilə bağlıdır. Həmin tayfa Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin dönməsində Suriyadan Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüş və sonralar Qızılbaş dövlətinə xidmət etmişdi. Hazırda İranda bu tayfanın nümayəndələri yaşayır və İsabəyli kimi də tanınırlar. **Məmməd Səid Ordubadinin** yazdığına görə, Tumbulda yaşayan əhalinin üç-

228 Интервью с председателем Совета региональной общественной организации «Армянское культурно-просветительское общество “Арагат” Эманиулом Долбакианом. - <http://hayasanews.com/emanuil-dolbakyana/>

229 Девичкий В. Канникулярные поездки по Эриванской губернии и Карсской области. // СМОМПК. Отд. I. Гл. VII, 1896, № 21, с. 167.

də-iki hissəsi müsəlman türk, bir hissəsi isə ermənilərdən ibarət olmuşdu.²³⁰ Elə isə «ermənilərin subetnik qrupu» Naxçıvanda nə zaman peyda olmuşdu?

Rus tarixçisi, general-leytenant **Nikolay Dubrovin** səkkiz cildlik «Rusların Qafqazda müharibə tarixi və hökmrənliyi» əsəri Tumbul ermənilərinin Naxçıvanın köklü əhalisi olmaları barədə fikri qətiyyətlə rədd edir. Müəllif bildirir ki, həmin ermənilər XIX əsrin əvvəllərində İranın Salmas şəhəri yaxınlığından Naxçıvan qəzasının Tumbul kəndinə köçürülmüşlər. O, gəlmələrin xarici görkəmcə ermənilərə qətiyyənlə bənzəmədiyini, uca boylu və ariq sifətli olduqlarını bildirir və əlavə edir ki, onlar əyinlərinə bir qayda olaraq rahib geyiminə bənzəyən qara və yamaqlı paltar geyirlər. Nikolay Dubrovinin yazdıqlarından da bu qənaətə gəlmək olur ki, həmin qrup indiyədək naməlum olan sinkretik təriqətin üzvü olmuşdur. Belə ki, **«Sizinlə görüşəndə (xristian olduğumuzu biləndə – A.Q.) mütləq Yerusəlimin adını çəkəcək və sədəqə istəyəcəklər. Onların həmişə sağ əllərində əsa, sol əllərində isə naməlum heroqliflər yazılmış kağız olur. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağa adət etməyiblər. Güzəranlarını öz gələrlərinin hesabına, sədəqə yığmaqla keçirirlər»**.²³¹

N.Dubrovinə görə, onlara Hindistanda, Əfqanıstanda, Suriyada, Rusiyada, Sibirdə və s. rast gəlmək olur. Tumbul ermənisi ilin böyük hissəsini doğma evindən, ailəsindən uzaqda keçirir, yalnız qış aylarında xeyli sədəqə ilə buraya qayıdır. Evinde isə görkəmi və yaşayışı dəyişir. Tumbul ermənilərinin evləri abadır, bol azuqələri olur, bahalı gümüş qab-qacaqda avropasayağı nahar edir, çay, qəhvə içir, qiymətli parçalardan paltar geyir, həyat yoldaşları qızıl, almaz, yaqut, zümrüd və mirvaridən bəzək əşyaları içərisində üzürlər. Nikolay Dubrovin onu da yazır ki, **«Onlar «dərviş» adı altında müsəlmanlar üçün müqəddəs olan şəhərləri – Məkkəni, Mədinəni, Kərbəlanı gəzir, özlərini mömin insanlar kimi qələmə verir, onlarla birlikdə Məhəmmədə dualar edirlər. Müsəlmanlardan bol sədəqə və ianə yığan tumbullu sonra xristianlara tərəf səmt götürür. Yerusəlimə gəlir, dərviş paltarını əynindən çıxarır, xristian rahibinə çevrilir, müqəddəs yerlərin ziyarətinə başlayaraq burada da sədəqə yığır»**.²³²

Müsəlman ermənilərin «tarixi vətənlərinə qayıdışının» – Ermənistanda və Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində məskunlaşmasının alovlu tərəf-

230 Mustafa N. Ermənilərin 1905-ci ildə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında törətdikləri qırğınlar. - <http://nazimmustafa.info/?p=354>

231 Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Том I, книга 1. Санкт-Петербург, 1871

232 Yənə orada

darları sırasında fransalı müğənni **Şarl Aznavur** (*Şahnur Aznavuryan*) da vardır. 2013-cü ildə Parisdə Ermənistan Prezidenti Serj Sarqsyana görüşü zamanı onun qaldırdığı əsas məsələlərdən biri erməni gənclərinin Ermənistandan kətləvi şəkildə miqrasiyası nəticəsində ölkə əhalisinin sürətlə azalması, şəhər və kəndlərin boşalması olmuşdur. Ş. Aznavur vəziyyətdən çıxış variantlarından biri kimi S. Sarqsyana Ermənistanın öz giriş qapılarının islam dininə tapınan erməni diasporası nümayəndələrinin və həmsəkinlərin üzünə geniş açılmasını təklif etmişdir.²³³ O, müsahibələrinin birində bu barədə demişdir: «**Hazırda Türkiyədə bir milyon erməni (?) yaşayır. Onlar bir çoxunun «türk dili» adlandırdıqları erməni dilinin dialektlərindən birində (?) danışırlar. Düşünürəm ki, Ermənistanın yeni və demokratik cəmiyyəti iudaist, müsəlman, protestant, katolik erməniləri də qəbul etməlidir. Biz bu zaman 7 milyon deyil, 8, 9, 10 milyon nəfər olacağıq.**»²³⁴

Əslində, Türkiyə, Suriya, İraq və Rusiyadakı müsəlman ermənilərin, eləcə də «ermənilərin etnik qrupu» kimi təqdim edilən həmsəkinlərin Ermənistana köçürülməsi təşəbbüsü yeni olmasa da, hər dəfə uğursuzluqla nəticələnmişdir. Hələ 1966-cı ildə SSRİ-dəki xristian həmsəkinli icmaları liderlərinin Batumidə qapalı görüşü keçirilmiş, onların Ermənistan SSR-də, Azərbaycan türklərinin yaşadığı kənd və qəsəbələrdə məskunlaşdırılması məsələsi müzakirə olunmuşdu. Elə həmin görüşdən sonra əlverişli yaşayış məntəqələrinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə onların nümayəndələrinin Ermənistana tanışlıq səfərləri təşkil edilmişdir. Lakin köçürülmə planının icrası yalnız 18 ildən sonra yenidən gündəmə gətirilmişdir. 1984-cü ildə Ermənistan SSR rəhbərliyi SSRİ hökumətinə müraciət edərək Rusiyanın Krasnodar vilayətində, Gürcüstanın Abxaziya Muxtar Respublikasında, Mərkəzi Asiyada – Qazaxıstanda və Qırğızıstanda yaşayan xristian həmsəkinlərin Ermənistanın Pəmbək bölgəsindəki kəndlərə köçürülməsi barədə razılıq almağa nail olmuşdu. Qeyd edək ki, nə əvvəlki, nə də sonrakı təşəbbüslərdə müsəlman həmsəkinlər köçürülmə proqramına daxil edilməmişdilər. 1985-ci ildə Mixail Qorbaçovun SSRİ rəhbərliyinə gəlməsi ilə başlanan «perestroika» (*yenidənqurma*) siyasəti ermənilərin «tarixi vətənə qayıdışı» prosesinə hazırlıq işlərini sürətləndirsə də, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması, eləcə də 1988-ci ildə baş vermiş Spitak (*keçmiş adı - Hamamlı*) zəlzələsi onun icrasını dayandırmışdır.

233 Шарль Азнавур ратует за переселение крипто-армян в Армению. /09.10.2013/ - <http://analitikaua.net/2013/sharl-aznavur-ratuet-za-pereselenie-kripto-armyan-v-armeniyu/>

234 Шарль Азнавур. «Армения – это не моя страна». - http://armandmir.ru/?page_id=848

*Şarl Aznavur İrəvandakı Göy məsciddə:
«Müsəlman erməniləri qəbul etməlisiniz» (14 may 2014-cü il)*

2011-2012-ci illər ərzində Rusiya və Erməniştan mətbuatında «Qarabağa qayıdış» planı çərçivəsində Qırğızıstanda yaşayan «müsəlman ermənilərin» – həmsəhənlərin Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılardan boşaldılmış kəndlərində daimi məskunlaşmaq arzusuna, Erməniştanın isə bu istəyi dəstəkləməsinə dair məlumat yayılmışdır. Hətta Rusiyanın Krasnodar vilayətində erməni dilində çıxan «Erkramas» («*Diyar*») qəzetinin sevinclə bildirdiyinə görə, Qırğızıstan həmsəhənlərinin 200 ailəsi artıq «tarixi vətənlərinə» qayıtmaq üzrədir. Rəsmi İrəvanın «qapalı» hesab etdiyi bu informasiyanı jurnalistlərə sızdıran Qırğızıstan Həmsəhənlilər Cəmiyyətinin sədri **Ruslan Qarabacaqov** müsahibəsində demişdir ki, «repatriasiya» məsələsi ilə əlaqədar Erməniştanda və Dağlıq Qarabağda olmuş, hakimiyyət orqanları nümayəndələri ilə birlikdə köçün təşkili, yaşayış məskənlərinin seçilməsi ilə bağlı texniki məsələləri müzakirə etmişdir. Müsahibənin sonunda isə vurğulamışdır: «**Erməniştan bizim məskənimizdir. Tale elə gətirib ki, 250 ildən çox müddət ərzində bir yerdən başqasına – Acarıstana, Mərkəzi Asiyaya... köç etmişik. Bu gün axır ki, öz doğma torpağımızda yaşayacağıq.**»²³⁵

İlkin plana əsasən, qırğızıstanlı köçkünləri işğal altında olan **Ağdərə** rayonunun boşalmış kəndlərinin birində məskunlaşdırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Xatırladaq ki, San-Stefano sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Batumi bölgəsi, o cümlədən müsəlman (*hənəfi məzhəbli*) həmsəhənlərin yaşadığı 12 kənd Rusiya imperiyasının ərazilərinə daxil edilmişdir. Lakin İkinci Dünya müharibəsi illərində «sovet hakimiyyətinə etibarsız olduqlarına» və «Türkiyəyə rəğbət bəslədiklərinə» görə Axıska türkləri kürdlər ilə birlikdə Acarıstandan

²³⁵ Армяне-мусульмане намерены переселиться из Киргизии в Нагорный Карабах. /11.05.2011/ - <https://regnum.ru/news/1403183.html>

Qazaxıstana (*Çimkənd və Cambul vilayətlərinə*) və Qırğızıstana (*Oş və Calalabad bölgələrinə*) deportasiya edilmişdir. 1956-cı ildə həmsəkinlərin bəraət almalarına və inzibati nəzarətdən azad edilmələrinə baxmayaraq, onların əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmalarına icazə verilməmişdir.

Ermənistan, xarici ölkələrdəki erməni diasporası, qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası hökuməti», Moskvadakı «Amşen» («*Həmşin*») Cəmiyyəti də onlara təsərrüfat yaradılması üçün hərtərəfli maddi yardım göstərilməsini nəzərdə tutmuşlar. Hətta «Hay Dat»ın mərkəzi ofisinin və Erməni İnqilab Federasiyasının – Daşnaksütyununun siyasi məsələlər üzrə nümayəndəsi **Kiro Manoyan** da mətbuat konfransında toplaşanları bu plana dəstək verməyə hazır olduqlarını, özlərini «etnik erməni» hesab edən həmsəkinlərin «tarixi vətənlərinə» qayıdışını alqışlamışdır. Çünki «**Həmsəkinlər Qarabağ üçün təhlükəli insanlar deyillər. Elə ermənilər var ki, onlar həm Ermənistan, həm də «DQR» üçün daha qorxuludurlar.**²³⁶

Lakin qəflətən həm həmsəkinli repatriantlar, həm də Ermənistan hökuməti bu işləkdən daşınmalı olmuşdur. «Qarabağa qayıdış» planının həmsəkinlərlə bağlı hissəsinin «təxirə salınmasını» Ermənistan maliyyə-iqtisadi vəziyyət ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Belə ki, rəsmi versiyaya əsasən, Qırğızıstanda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan müsəlman həmsəkinlərin qüvvəsi ilə Dağlıq Qarabağın aqrar sektorunun dirçəldilməsi Ermənistan və «DQR» üçün nə qədər cəlbədicə görünə də, İran, Türkiyə və Suriyadan gələn «repatriantlardan» fərqli olaraq, qırğızıstanlıların maddi yardımlara böyük ehtiyacları vardır. Digər tərəfdən, Azərbaycan ordusunun erməni işğalı altında olan əraziləri azad edəcəyinin qaçılmazlığının yaratdığı psixoloji vəziyyət, atəşkəs rejiminin tez-tez pozulması da Ermənistanı həmin planın icrasından çəkəndirmişdir. Üstəlik, rəsmi İrəvan «həmsəkinli köçü» barədə yayılan məlumatı «jurnalist məsuliyyətsizliyi» və «dezinformasiya» kimi təqdim etməyə çalışmışdır.

Həqiqəti isə «Amşenlər» Cəmiyyətinin sədri, Ermənistan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi işçisi **Sergey Vardanyan** açıqlamalı olmuşdur. O, «Həmsəkinlərin geri qayıtması. Boş yerə hay-küy» adlı məqaləsində Ruslan Qarabacəqovunu məsuliyyətsizlikdə, həmsəkinlərin «repatriasiyasına» dair gizli planı vaxtından əvvəl açıqlamaqda ittiham etmişdir. Bildirmişdir ki, həqiqətən də R.Qarabacəqovun Qarabağa səfəri ərəfəsində onunla görüşmüş, müzakirələr aparmış və bu mövzunun hələlik qapalı saxlanılmasını təkidlə xahiş etmişdir. Lakin R.Qarabacəqovun

236 Амшенские армяне не являются угрозой безопасности НКР – Дашнакцупон. /13.05.2011/ - <http://www.yerkramas.org/article/?id=16627/henskie-armyane-ne-yavlyayutsya-ugrozoy-bezopasnosti-nkr-%E2%80%93-dashnackutyun>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

«məxfilik rejimini» pozmasından Rusiya və Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələrində «həmşinlilərin böyük köçü» barədə əhatəli məlumat yayıldıqdan sonra vəziyyət radikal şəkildə dəyişmişdir. Nəticədə, «həmşinlilərin Qırğızıstan

Qırğızıstanda «müsəlman ermənilər» kimi təqdim olunan həmşinlilər

tandan Qarabağa köçünün Həzrət Musası» iddiasına düşən R.Qarabacqov səhvini anlamış və «repatriasiya planı»nın təxirə salınmasının əsl səbəblərini etiraf etməli olmuşdu: «Biz düz iş görmədik. Sadəcə olaraq, köç imkanlarının perspektivlərini birlikdə nəzərdən keçirirdik. Lakin mətbuat bunu baş vermiş hadisə kimi təqdim etdi. Nəticədə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə beynəlxalq

təşkilatlara, Qırğızıstan hökumətinə bu barədə müraciətlər ünvanladı».²³⁷

S.Vardanyan məqaləsində onu da əlavə etmişdir ki, Qırğızıstanın müsəlman dövləti olması buradakı həmşinlilərin Qarabağa köçürülməsi planına mənfi təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, bu ölkədə yaşayan müsəlman həmşinlilərin xristian Ermənistanla iş birliyi qurması onları «mürtəd», «islamdan imtina edən xainlər» kimi ciddi ittihamlarla qarşı-qarşıya qoymuşdur: «Biz qeyri-ciddi hərəkətlərimizlə prosesi zərbə altına qoyduq».²³⁸

Qeyd edək ki, Rusiyanın Krasnodar vilayətində yaşayan həmşinlilərin xristian qrupu isə özünü erməni kimliyi ilə bağlasa da, müsəlman həmşinlilərin böyük hissəsi bu süni identiklikdən imtina etmişdir. Vaxtilə erməni tədqiqatçısı **Eduard Vartanov** da Rostovda rus dilində nəşr edilən «**Ноев Ковчег**» (“*Nuhun gəmisi*”) qəzetində Krasnodarda yaşayan həm xristian, həm də müsəlman həmşinlilərin erməni xalqı ilə heç bir etnik əlaqəsinin olmamasını, əksinə onların tatar (*qırçaq*) dilində danışmasını, adət və ənənələrinin, folklorunun, məişətlərinin, geyimlərinin türk xalqlarından qətiyyənlə fərqlənmədiyini açıq şəkildə göstərmişdir. Həmin məqalədən sonra E.Vartanov «erməni xalqına xəyanətdə» ittiham olunmuşdur. Bundan başqa,

237 Обобщение: Возвращение амшенских армян: много шума из ничего. /16.05.2011/ - <http://newsarmenia.am/news/analytics/analytics-20110516-42454074/>

238 Yenə orada

müsəlman həmsəkinlərin böyük hissəsi özlərini «erməni» kimi identifikasiya etmədikləri üçün Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində əsasən müşahidəçi mövqə tutmuş, nə Azərbaycandakı din qardaşları ilə savaşımaq, nə də onların torpaqlarında məskunlaşmaq istəmişlər. Onların Qarabağa köçürülməsinə dair Ermənistanın təkidli çağırışları cavabsız qalmışdır. Buna baxmayaraq, həmin qrupun «erməni identikliyinə qayıdışına» həm Rusiya, həm də Ermənistandakı «həmsəkinlər üzrə mütəxəssislər» cəhdlərini davam etdirməkdədirlər.

Bu söylər isə səbəbsiz deyildir. Rusiyada xristian həmsəkinlər, hətta etnik ermənilər arasında islamı qəbul edənlərin sayı durmadan artmaqdadır. Bu tendensiya əsasən Moskvada, Soçidə, Krasnodarda və Dağıstanda müşahidə olunmaqdadır. Onlar özlərini «erməni» kimi tanısalarda, aralarında ermənicə danışsalarda, islam qaydalarına ciddi riayət edirlər. Soçidəki Lazerev rayonunda yerləşən məscidin imam cüməsi **Umar Nibo** *NatPress* agentliyinin müxbiri ilə söhbəti zamanı erməni müsəlmanların islam dəyərlərinə sədaqətini, dini biliklərə yiyələnmək söylərini yüksək dəyərləndirmişdir.²³⁹ Maraqlı cəhətlərdən biri bu icma üzvlərinin xristian ermənilərdən daha çox azərbaycanlılarla yaxınlıq etmələri, ailəvi dost, hətta qohum olmalarıdır. Adının çəkilməsini istəməyən müsəlman ermənilərdən biri yuxarıda adı çəkilən agentliyə müsahibəsində Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü işğalçılıq siyasətini pisləmiş, islamı qəbul etmiş soydaşlarının rəsmi İrəvanı dəstəkləmədiklərini bildirmişdir.

Özlərini «müsəlman erməni» deyil, «etnik türk» kimi identifikasiya edən Türkiyə həmsəkinlərindən alınan məlumatda da son vaxtlar ermənistanlı emissarların Şərqi Anadoluya və Türkiyənin Qara dəniz regionuna səfərlərinin intensivləşdiyi, «Qarabağa qayıdış» planı çərçivəsində həmsəkinlərin bir hissəsinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində məskunlaşmağa həvəsləndirilməsinə dair təbliğatın aparıldığı qeyd olunur. Türkiyəli araşdırmaçı **Savaş Egilmez** isə Ermənistanın «Qarabağa qayıdış» planına belə şərh vermişdir: «Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində «müsəlman ermənilər» etnik qrupunun yerləşdirilməsi məsələsi Ermənistanın xarici siyasətinin bir istiqamətidir... Yaxın illərdə Ermənistan Qarabağda müsəlman türklərə aid məscidlərin və islam dini ilə bağlı ziyarətgahların «müsəlman ermənilərə» məxsus olmasını iddia edəcəkdir».²⁴⁰

239 Армяне, принявшие Ислам, признают территориальную целостность Азербайджана. /19.04.2013/- <http://azerros.ru/maintheme/12050-armyane-prinyavshie-islam-priznayut-territorialnuyu-celostnost-azerbaydzhana.html>

240 <http://www.turkishactionalert.com/news/1320-karabada-nuefus-deiimi-politikas-1.html>

Suriyanın xristian və müsəlman erməniləri İrəvan hava limanında. Ermənistan dövlətinin iki gün ərzində onlara verdiyi yaddaş kitabçası və pasport. Kitabçanın üzərində «Krunk» təşkilatının emblemi diqqət çəkir

Hazırda «Qarabağa qayıdış» proqramının növbəti hədəfi Suriya erməniləri, o cümlədən onların «islamlaşdırılmış» hissəsidir. Rəsmi məlumata görə, 2011-ci ildən etibarən təqribən 16 min nəfər Suriya ermənisi Ermənistanda məskunlaşdırılmışdır. Ermənistan Respublikası Diaspora Nazirliyinin aparat rəhbəri **Firdus Safaryan** daha 16 min qaçqının qəbul edilməsinə hazırlaşdıqlarını bildirmişdir. Lakin bu rəqəm Ermənistana «qaçqın» statusu ilə gəlmiş suriyalı ermənilərin cəmi 16%-i deməkdir.²⁴¹ Onların qalan hissəsi isə İrəvanın vədlərinə və canfəşanlıqına baxmayaraq, «tarixi vətəndə» həmişəlik qalmaqdan imtina etmiş, buradan Avropa dövlətlərinə miqrasiya etməyi üstün tutmuşdur. O da maraqlıdır ki, yayılan məlumatlarda «repatriantların» dini mənsubiyyəti məqsədli şəkildə bildirilmir. Ermənistandan Qarabağa is-

241 Свыше 16 тысяч сирийских армян переселились в Армению с начала конфликта. /17.10.2015/ - <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/270768/>

tiqamətləndirilən repatriantların dəqiq sayı da açıqlanmır.

Lakin Ermənistanadakı vəziyyət, həmçinin yerli əhalinin gəlmələrə soyuq, bəzən isə aqressiv münasibəti elə ilk vaxtlardan Suriya qaçqınlarının «tarixi vətənə qayıdışı» haqqında rəsmi İrəvanın şirin illüziyalarını dağıtmışdır. **«Xarici ölkələrdən olan qaçqınların Ermənistanı inteqrasiyası çox çətinidir»** – bu sözləri BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Ermənistan üzrə nümayəndəsi **Kristof Brivit** erməni jurnalistləri ilə görüşündə demişdir. Onun müşahidələrinə görə, Suriyadan olan qaçqınlar da burada ciddi mənəvi problemlərlə üzləşir, adaptasiya olunmaqda çətinlik çəkirlər. Onlar Ermənistanın düşdüyü ağır iqtisadi vəziyyətə, sosial-mədəni həyatına, buradakı korrupsiyaya və maliyyə fırıldaqlarına uyğunlaşa bilmirlər. Belə ki, **«Suriyadan gəlmiş ermənilərin birinci qrupu yuxarı və orta təbəqənin nümayəndələrindən ibarət idi. Nəticədə erməni cəmiyyətində belə təsəvvür yaranmışdı ki, guya bütün Suriya qaçqınları geniş maliyyə imkanlarına malikdirlər. Halbuki, sonradan Ermənistanı gələnlərin hamısının yardıma və şəfqətə böyükehtiyacları vardır»**.²⁴²

Suriyalı qaçqınların qəbul edilib-yerləşdirilməsi, onların sosial problemləri üzrə ixtisaslaşdırılmış təşkilatlardan biri də **Ermənistan Repatriasiya Fondudur** (*Repat Armenia Foundation – RAF*). 2012-ci ildən fəaliyyət göstərən həmin qeyri-hökumət təşkilatının icraçı direktoru **Vartan Maraşlyanın** sözlərinə görə, əsas məqsədləri Ermənistanı daimi yaşamaq üçün gəlmiş diaspora nümayəndələrinin yerli cəmiyyətə adaptasiyası, onların daimi iş yeri və mənzillə təmin edilməsi olsa da, üzləşdikləri problemlər çoxdur. Bu problemlərdən biri yerli əhalinin köçkünlərə neqativ münasibəti ilə bağlıdır. Onlar sosial çətinlikləri, iş yerlərinin azlığını «repatriantların» kütləvi axını ilə əlaqələndirirlər. Vartan Maraşlyan «**Yerkramas**» qəzetinə verdiyi müsahibədə Ermənistanı və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nda daimi məskunlaşmaq arzusunda olan qaçqınların dəqiq sayını bildirməkdən yayınsa da, bəzi «repatriantların» Ermənistan pasportu aldıqdan dərhal sonra «Ermənistan Respublikası vətəndaşı» kimi Avropa dövlətlərinə mühacirət etdiyini də təəssüflə etiraf etmişdir. Lakin onu da bildirmişdir ki, «məlum aprel hadisələrindən» (2016-cı ilin aprel ayının ilk günlərində *Azərbaycan Ordusunun keçirdiyi uğurlu hərbi əməliyyatlar nəzərdə tutulur – A.Q.*) sonra «repatriantların» Ermənistanı cəlb olunması və məskunlaşdırılması daha çox siyasi əhəmiyyət kəsb etməyə

242 OOH: «Беженцам из других стран сложно интегрироваться в Армению». /20.06.2016/ - <http://www.armenianreport.com/pubs/132787/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

başlamışdır.²⁴³ İrəvandakı Regional Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru **Riçard Qiraqosyan** isə suriyalı qaçqınların əsas hissəsinin Ermənistanda və «DQR»-də məskunlaşmaqdan imtina etməsinin əsas səbəbi kimi iqtisadi tənəzzül, korrupsiyanın səviyyəsinin artması nəticəsində Ermənistanın cəlbədicilik ölkə olmamasını göstərmişdir. Qeyd etmişdir ki, «**Dağlıq Qarabağın suriyalı qaçqınların nə qədərini və hansı müddətə qəbul edə bilməsi hələlik məlum deyildir. Lakin hazırda onlar üçün yaşayış evlərinin tikintisinə başlanılmışdır. Ehtimal edilir ki, bu fəaliyyət regiondakı münafişənin daha da kəskinləşməsi ilə nəticələnməkdir.**»²⁴⁴ Mətbuata sizən məlumatlara əsasən, 2012-ci ilin əvvəllərində Suriya qaçqınlarından ibarət 29 ailə (*təqribən 90 nəfər*) Qarabağa köçürülmüşdür.²⁴⁵ 2013-cü ildə isə Bosfordakı erməni icmasının topladığı 1,3 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait hesabına işğal altında olan Zəngilan rayonunun Xanlıq kəndinin ərazisində suriyalı 30 ailə üçün yaşayış evləri tikilib istifadəyə verilmişdir.²⁴⁶ Ermənilər kəndin adını dəyişmiş və «**İşxanadzor**» qoymuşlar.

Zəngilanın Xanlıq kəndində suriyalı qaçqınlar üçün tikilmiş evlər

243 В.Марашлян: Армения необходим Закон «О репатриации». /13.07.2016/ <http://www.yerkramas.org/article/107579/vartan-marashlyan-armenii-neobxodim-zakon-%C2%ABo-repatriacii%C2%BB>

244 Переселение сирийских беженцев в Армении может привести к новому конфликту на Кавказе. /14.08.2013/ - <http://arkaim-music.ru/politics/2802-pereselenie-siriyskih-bezhencev-v-armenii-mozhet-privesti-k-novomu-konfliktu-na-kavkaze.html>

245 Grigoryan M. Syrian Refugees Resettling in Nagorno-Karabakh. - <http://www.accc.org.uk/syrian-refugees-resettling-in-nagorno-karabakh/>

246 Армяне Бостона собрали \$1.3 млн для обустройства сирийских армян в Карабахе. /18.08.2013/ - <http://novostink.ru/diaspora/50983-armyane-boston-a-sobrali-13-mln-dlya-obustroystva-siriyskih-armyan-v-karabahe.html#ixzz4hnof6VnY>

Almaniyanın «Deutschlandfunk» nəşrinin müxbiri Naomi Konrad 2016-cı ilin ortalarında həmin kənddə olmuş və burada təkcə Suriyadan deyil, Livandan da gəlmiş 20 ailənin yerləşdirilməsi barədə məlumat vermişdir. Kənddə tanış olduğu **Hayk Xaçaturyan** adlı qaçqın aprel döyüşlərində muzdlu döyüşçü qisminə iştirak etdiyini bildirmiş, jurnalistin «Siz nə üçün digərləri kimi Avropaya mühacirət etmədiniz?» sualına belə cavab vermişdir: «**Burada bizi dəstəkləyir və evlə təmin edirlər**». Qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» baş nazirinin köməkçisi **Artak Bəyləryan** isə qaçqınların məskunlaşdırılmasının separatçı rejim üçün əhəmiyyəti barədə bunları bildirmişdir: «**Nə qədər çox erməni burada məskunlaşarsa, bizim bu torpaqlara hüquqlarımız bir o qədər artacaqdır**».²⁴⁷

Beləliklə, yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, Ermənistanın «Qarabağa qayıdış» planının siyasi, dini aspektləri, dövlətlərarası münasibətlərə təsir imkanlarına dair mülahizələrə əsasən Ermənistanın bu proqramın reallaşdırılmasında əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- *ilk mərhələ olaraq, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində status-kvonun saxlanması, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı «bufer zonası»nın (işğal altında olan Azərbaycan ərazilərinin) «islam amili» ilə möhkəmləndirilməsi;*
- *Ermənistanda və işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində «müsəlman ermənilərdən ibarət dini icmaların» yaradılması və onların vasitəsilə islam dövlətləri ilə siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulması, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə münasibətlərin normallaşdırılması;*
- *Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində «DQR»-in «iştirakçı tərəf» olması iddiasının təmin edilməsi, islam ölkələrində münaqişə barədə formalaşmış «xristian-müsəlman qarşıdurması» formatının tədricən dəyişdirilməsi, Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək uğrunda fəaliyyətini «Qarabağın müsəlman əhalisinə qarşı hərbi təcavüz» kimi təqdim olunması;*
- *imkanlı «repatriantların» Ermənistan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşuna nail olunması;*
- *«Dağlıq Qarabağın şia erməni dini icmasını» formalaşdırmaqla İranın regionda və münaqişənin həllində mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və təsir imkanlarının artırılması. İrana «Qarabağın müsəlman (şia) erməni əhalisinin müdafiəçisi» statusunun verilməsi;*

247. Так Армения расселяет сирийцев в Карабахе. /04.12.2016/ - <https://haqqin.az/news/86535>

- *Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasına Ermənistanın ərazi iddialarının etnosiyasi faktoidlərlə əsaslandırılması, bu zaman vaxtilə «yerli əhalinin əsas hissəsini təşkil edən türkləşmiş müsəlman ermənilər» mifindən istifadə olunması;*
- *«Azərbaycanda XVI-XVII əsrlərdə islam dinini qəbul edən və tamamilə assimilyasiya olunan ermənilərin» mövcudluğunu iddia etməklə bu etnosun təkcə həmin əsrlərdə deyil, ondan əvvəlki dövrlərdə də Cənubi Qafqazda məskunlaşmasının «təsdiqi»;*
- *Azərbaycanın maddi-mədəni və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin mənimsənilməsində «türkləşmiş müsəlman ermənilər» amilindən istifadə olunması, Azərbaycanın həmin dini-etnik qrup vasitəsilə erməni mədəniyyətini özününküləşdirməsində ittiham edilməsi.*

I.5. Toqquşan iddialar: «Qərbi Ermənistan», yoxsa «Böyük Kürdüstan»?

«Nasistlər öz təbliğatlarında ən çox «azadlıq» sözündən istifadə ediblər».

Stiq Larson,
İsveç jurnalisti

Ermənilər Türkiyəyə ərazi və təzminat iddialarında olarkən bir məsələni diqqətdən qaçırmışlar: Türkiyəyə qarşı mübarizədə Ermənistanın daim yanında olan, ona Qarabağın işğalında dəstək verən kürd separatizmi indi İrəvan üçün ciddi başağrısına çevrilməkdədir. Belə ki, fəvqəldövlətlərin Türkiyə, Suriya, İran və İraq əraziləri hesabına yaratmaq istədikləri «müstəqil Kürdüstan» layihəsi mahiyyət etibarilə onların «Qərbi Ermənistan torpaqlarının geri qaytarılmasına» yönəlik bütün söylərini heçə endirir. İndi Ermənistanda əmindirlər ki, keçmiş müttəfiqlərinin «müstəqil dövlət quruculuğu» planları onların təkcə «Birləşmiş Ermənistan» arzusunu ürəklərində qoymur, həm də «erməni məsələsinə» də ciddi şəkildə təsir göstərəcəkdir. İş burasındadır ki, ermənilərin iddiasında olduqları «Qərbi Ermənistan Respublikası»nın sərhədləri ilə bu gün «vəfasız» hesab etdikləri kürdlərin «Böyük Kürdüstan»ının hüdudları, demək olar ki, eyni coğrafi əraziləri əhatə edir. Türkiyənin eyni tarixi ərazisinə ermənilərin «Qərbi Ermənistan», kürdlərin isə «Böyük Kürdüstan» adı ilə yiyələnmək iddiaları istər-istəməz dahi Üzeyir Hacıbəylinin «O olmasın, bu olsun» komediyasındakı məşhur «Qızın iki adaxlısı var» ifadəsini xatırladır...

Hələ 2004-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyası Dünya İqtisadiyyatı və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun elmi işçisi **Serqo Mikoyan** (*Anastias Mikoyanın oğlu*) Ermənistan Respublikasının, Rusiya ermənilərinin və erməni diasporasının kürdlərin separatçı hərbi-siyasi hərəkətləri ilə əlaqələndirindəki həssas, eyni zamanda Ermənistan üçün arzuolunmaz məqamlara toxunaraq bunları bildirmişdi: «**Əgər iyirmi-otuz ildən sonra Türkiyə torpaqları hesabına «müstəqil Kürdüstanın» yaradılması layihəsi reallaşarsa, bu zaman Qərbi Ermənistan əraziləri bütövlüklə bu dövlətin sərhədləri içərisində qalacaqdır**». Ermənistan Milli Elmlər Akademiyası

Tarix İnstitutunun direktoru, akademik **Aşot Melkonyan** da «Qərbi Ermənistan» siyasəti və ermənilərin kürd separatizmi ilə münasibətləri arasında bəzi reallıqların nəzərə alınmasını tövsiyə etmişdir: **«Kürdlər və türklər arasında ciddi münaqişə başlana bilər. Odur ki, Ermənistan öz mövqeyini indidən müəyyən etməlidir... Çünki günlərin birində məlum olacaq ki, artıq bizim həmsərhəd qonşumuz Türkiyə deyil, Kürdüstandır... Biz Qərbi Ermənistanı heç də itirilmiş ərazilər hesab etməməliyik. Çünki burada yaşayanların 37%-i türklərə nifrət edir, 42%-i özünü türk saymır. Regionda vəziyyət partlayış ərəfəsindədir. Lakin vətənimizdə – Qərbi Ermənistan torpaqlarında kürd dövlətinin yaradılmasını Rəbb bizə göstərməsin».**²⁴⁸

«*PanArmenian*» informasiya agentliyinin siyasi şərhçisi **Karine Ter-Saakyan** «Kürd separatizmi Ermənistanda müdafiə edilməlidirmi?» başlıqlı məqaləsində Türkiyəyə qarşı yönəldilmiş erməni-kürd ittifaqının son nəticədə Ermənistan üçün yarada biləcəyi təhdidləri ümumiləşdirərək paytaxt Diyarbəkir şəhəri olmaqla Suriya, İraq, Türkiyə və İran əraziləri hesabına yaradılması planlaşdırılan «Kürdüstan» dövlətini Ermənistanın «ali məqsədlərinə» qarşı ciddi təhlükə mənbəyi kimi dəyərləndirmişdir. Onun sözlərinə görə, Van, Muş, Diyarbəkir, Ərzurum kimi «Qərbi Ermənistan» bölgələrində kürdlərin siyasi mövqeləri möhkəmlənərsə, onların ərazi iddiaları təmin edilərsə, bu zaman Ermənistan üçün mürəkkəb problemlər yaranabilir. K.Ter-Saakyan kürdlər və ermənilər arasında hələlik münaqişəli məsələlərin olmadığını vurğulasa da, **«müstəqil Kürdüstan» planının reallaşmasının həm İran, həm də Ermənistan dövlətçiliyi üçün problemlərə səbəb olacağına** əmindir.²⁴⁹

Bu gün Ermənistan sabıq müttəfiqini «erməni arzularına xəyanətdə» ittiham edir. Burada antikürd isteriyası elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, hətta yerli alim və siyasətçilər öz şizofrenik ideyalarını gündəmə gətirməkdən çəkinmirlər. Məsələn, Azərbaycan Erməniləri Assambleyası rəyasət heyətinin üzvü **Tatyana Minasyan** yazır: **«IX-XV əsrlərə, hətta XVIII əsrə aid alman və ingilis mənbələrində əcdadları olan britlərin, bavarialıların, baskların Ermənistan torpaqlarından gəldikləri barədə məlumat var-**

248 Анкоси И. Культурный аспект армяно-курдских отношений: плагиат на уровне государственной политики Армении. -http://ezdixan.com/novosti/kulturnyy_aspekt_armyano_kurdski_kh_otnosheniy_plagiat_na_urovne_gosudarstvennoy_politiki_armenii/

249 Тер-Саакян К. Курдский сепаратизм – поддержат ли его из Армении? /25.05.2012/ - http://www.iran.ru/news/analytics/80795/Kurdskiy_separatizm_podderzhat_li_ego_iz_Armenii

dır. Hətta bu mənbələrdə «qoçaq və məğrur Ermənistandan», Ararat dağından, Nuhun gəmisindən də bəhs olunur. Lakin XIX əsrin ikinci yarısından etibarən xəritələrdə Ermənistanın, «Qərbi Ermənistan»ın əvəzinə «Anadolu» və ya «Kürdüstan» kimi qondarma toponimlər özünə yertapabilmişdir». ²⁵⁰

Təbii ki, erməni-kürd münasibətlərinin pozulmağa doğru getməsi Ermənistanın donor, siyasi müttəfiq və Rusiya ilə vasitəçi kimi bəhrələnən terrorçu PKK qruplaşmasını narahat etməyə bilməzdi. Kürd separatçılarının «Kürdüstan – Qərbi Ermənistan» dilemmasının həllində mövqeyini Rusiya Kürd Cəmiyyətləri Assosiasiyasının nümayəndəsi **Qarzan Fərman** («Hoeв Ковчег») erməni qəzetinə verdiyi müsahibədə açıqlamışdır. Bildirmişdir ki, ciddi narahatlığa heç bir əsas görmür və ermənilərin «Kürdüstan» ifadəsinə aqressiv reaksiyasının səbəblərini hələ də anlaya bilmir. O qeyd edir ki, PKK lideri Abdulla Öcalan da vaxtilə ermənilərə müraciət edərək onları bu həssas məsələdə, xüsusilə kürdlərə münasibətdə daha loyallıq və xoşməramlı olmağa çağırmışdı: «**Abdulla Öcalan bəyan etmişdir ki, Türkiyə ərazisində hətta kürd muxtariyyəti yaradılacağı təqdirdə, bu qurumda formalaşacaq multikultural mühit bir sıra region dövlətləri üçün nümunə olacaqdır. Burada təkcə kürdlərin deyil, həm ermənilərin, həm də aysorların hüquqları qorunacaq, Ermənistanın üçrəngli bayrağı da yeni inzibati-ərazi vahidinin rəmzlərindən biri olacaqdır.**»

Türkiyədə yaşayan kürdlər 1915-ci il hadisələri zamanı erməniləri kürd xalqına qarşı soyqırımını törətməkdə, ermənilər isə öz növbələrində qondarma «erməni soyqırımını»nda kürdləri xüsusi fəallıq göstərməkdə, «erməni qadınlarını və uşaqlarını zorən müsəlmanlaşdırmaqda» ittiham edirlər. Ermənistanın geniş vüsət alan antikurd əhvali-ruhiyyəsi erməni cəmiyyətinin demək olar ki, bütün təbəqələrinə, hətta xarici ölkələrdəki diasporaya da sırayət etmişdir. Məsələn, Rusiyadakı Naxçıvan-Don erməni icması öz saytında «nankor və qədirdilməz kürdlərə» nifrətlərini və onlara edilən yardımlara görə peşmançılıq hissini gizlədə bilmir. Məqalələrin birində ritorik şəkildə sual olunur: «**Türkiyədə kürdlər öz müstəqillikləri uğrunda mübarizə aparırlar. Bu, onların hüququdur. Lakin bu mübarizə nə üçün Türkiyədə, tarixi Ermənistan torpaqlarında getməlidir? Görəsən, indiyədək Ermənistan yaylasında «Kürdüstan» adlı dövlət mövcud olubmu?**»

250 Минасян Т. Родом с Армянского нагорья. /16.03.2015/ - <http://golosarmenii.am/article/27108/rodом-s-armyanskogo-nagorya>

Dərd odur ki, ermənilər Ankaraya qarşı mübarizədə kürdlərə həmişə kömək etmişlər! Yoxsa ermənilərin başları dumanlanıb? «Düşmənimin düşməni mənim dostumdur» prinsipi onların ağıllarını əllərindən alıb? Yoxsa kimlərsə sadəlvhəsinə düşünürlər ki, Şərqi Türkiyənin kürd əhalisi müstəqillik əldə etdikdən sonra əldə etdiyi qənimət torpaqları ermənilərlə bölüşəcək?»²⁵¹

Odur ki, İrəvanda «Qərbi Ermənistan» və «Birləşmiş Ermənistan» kontekstində «kürd amili»nin milli təhlükəsizliyə və «erməni məsələsi»nə ciddi təhlükə olması barədə həyəcanlı fikirlər get-gedə daha aqressiv xarakter almaqdadır. Yerli kütləvi informasiya vasitələrində qondarma «erməni soyqırımı» zamanı «kürlərin daha çox erməniyə məhv etməsinə» dair ifşaedici materiallar dərc olunmaqdadır. Yeri gəlmişkən, «Aqos» qəzetinin baş redaktoru Hrant Dink də bu qənaətdə idi. Lakin bu mövqeyinə görə Ermənistan və diaspora onu «Türkiyəyə işləməkdə» və «sarsılmaz erməni-kürd qardaşlığına» böhtan atmaqda ittiham etmişdi. Eyni zamanda, Ermənistandakı yezdi kürdlərlə Türkiyə və Rusiya ərazilərindəki müsəlman kürdlər arasında istənilən etnik yaxınlaşma və təşkilatlanma söylərini pozmaq məqsədilə fəal təbliğat işi aparılır, süni düşmənçilik toxumu səpilir, guya onların vahid etnosun deyil, bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən xalqların nümayəndələri olmalarını «elmi şəkildə» əsaslandırmağa çalışırlar. Ermənistan parlamentinin sabiq deputatı, İrəvandakı Kütləvi kitabxananın direktoru, professor **Rafael İsxanyan** isə «**yezidiləri kürdlərlə deyil, ermənilərlə etnik bağlılığı olan xalq**» adlandırmışdı.

Xatırladaq ki, PKK təşkilatının terror fəaliyyəti 2015-ci ildən etibarən Türkiyənin Qara dəniz bölgələrini də əhatə etməyə başlamış, silahlı dəstələrini və təbliğat imkanlarını sürətlə bu istiqamətə – xəyali «Kürdüstan dövlətinin şimal ərazilərinə» doğru yönəltmişdir. Nəticədə, ötən illər ərzində burada Türkiyə silahlı qüvvələrinə, dinc əhaliyə qarşı terror aksiyaları intensiv xarakter almağa başlamışdır. Onu da əlavə edək ki, Qara dəniz sahillərinə və bu regiondakı mühüm logistika obyektlərinə yiyələnmək həm Ermənistanın, həm də kürd separatçı qruplaşmalarının strateji planlarına çoxdan daxil idi. Bu planın məqsədləri arasında bənzərlikləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- *regional dövlətlərin transsərhəd yük daşımalarına, eləcə də Xəzər neftinin Qərbdə nəql olunmasına nəzarət məqsədilə Qara dənizin strateji şərq limanlarının ələ keçirilməsi;*

251 Акопян А. Армянский триколор – один из символов турецкого Курдистана. // Газета “Ноев Ковчег”, № 17 (176) Сентябрь (1–15) 2011 года - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2011-17/2796.html>

- *həmin ərazilərdən keçən Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttindən «torpaqbasdının» - tranzit xərclərinin əldə olunması;*
- *bu ərazilərin böyük güclərin regional geosiyasi maraqlarının ödənilməsinə (məsələn, xarici hərbi bazalarının yerləşdirilməsi) yönəldilməsi.*

Bu gün Ermənistanda müsəlman kürdlərə deyil, məhz yezidilərə müraciətdə «axper», yaxud da «yezidi axperner» (*yezidi qardaş*) kəlmələri işlədilir. Ermənistan radiosunda həftədə bir gün yezidi kürdlər üçün kürd dilində (?) yayımlanan radio proqramında onların «zorən kürdləşdirilmiş xalq» olduqları təlqin edilir. Ermənistan alimlərinin də iştirak etdiyi həmin verilişlərdə yezidilər «tarixləri kürdlər tərəfindən saxtalaşdırılan xalq», «ağ ərəblər», bəzən isə «qədim şumerlərin varisləri» adlandırılırlar. İrəvandakı yezidi kürdlərin «Yezdixanə» təşkilatının rəhbəri, həm də «Dünya yezidilərinin milli ittifaqının sədri» olan **Əzizə Amar** (*Əzizə Tamoyan*) isə çıxışlarında «**köçəri kürdlərin tarixi erməni torpaqlarına – Qərbi Ermənistana və Qarabağa əsassız iddialarının**» kəskin şəkildə tənqid etmişdir. Həmin cəmiyyətin eyniadlı qəzetində isə (*onun baş redaktoru da Əzizə Amardır*) «kürd» və «Kürdüstan» sözlərinin işlədilməsi birdəfəlik qadağan olunmuşdur. İrəvanda «Osmanlı dövlətində yezidilərin soyqırımını» abidəsinin açılışı zamanı isə Əzizə Amar «**yezidilərin yeganə düşmənlərinin kürdlər olduğunu**» bəyan etmişdir. Lakin yezidi Əzizə Amar antikürd mövqeyi ilə yanaşı fırıldaqçı və dələduz kimi də ad qazanmışdır. Rusiyadakı yezidilərin yaydıqları məlumatlara görə, Ə.Amar Ermənistanın imkansız yezidiləri üçün toplanmış 700 baş qoyunu şəxsi heyvandarlıq təsərrüfatına qatmış, Zovuni kəndindəki Amo məhəlləsində yezidi məbədinin inşası üçün yığılmış böyük miqdarda vəsaiti mənimsəmişdir. □ Təbii ki, Ermənistanın müvafiq strukturları Ə.Amarın xidmətlərini nəzərə alaraq, onun bu fəaliyyətinə göz yummuşlar.

Ermənistanın müvafiq qurumlarının diktəsi ilə müsəlman və yezidi kürdlər arasında dini zəmində qarşıdurma yaradan «yezidi ziyalıları» içərisində Əzizə Amardan savayı «**şeyx**» **Həsən Həsənyan** («*din xadimi*», *Ermənistan Milli Konqresi Partiyasının üzvü*), **Kərəm Avdoyan** (*sabiq hüquqşünas, biznes və kriminal aləmdə «Giske» ləqəbi ilə tanınır*), «**şeyx**» **Həsəne Mahmud** (*yezidi din xadimi, eyni zamanda Ermənistan radiosunda yezidi dilində proqramın rəhbəri*), **Camal Sadaxyan** (*Ermənistan Respublikası Yezidi*

Milli İttifaqının sədri), **Siyabənd Bakoyan** (yezidi dini icmasının rəhbəri) xüsusi fəallıq göstərirlər. Məhz onların birgə fəaliyyəti nəticəsində 1930-cu ildən kürd dilində nəşr olunan «**Rya təzə**» («*Yeni yol*») qəzeti 2006-cı ildə «maliyyə çatızmazlığı» bəhanəsi ilə bağlanmışdır. İş o yerə çatmışdır ki, «şeyx Həsəne Mahmud rəsmi «*Hayastani Anrapetutyun*» («*Erməniistan Respublikası*») qəzetində dünya dilləri içərisində «kürd dili» anlayışının olmamasına dair geniş məqalə ilə çıxış etmişdir.

Paralel olaraq, Erməniistan yezidilərin öz dədə-baba dinlərindən imtina edib «kөнüllü» qaydada xristianlığın qriqorian məzhəbinə tapınmaları və erməniləşdirilməsi istiqamətində «uğurlara» imza atılmışdır. Əldə olunan məlumatlara əsasən, hazırda minlərlə yezidi dinini dəyişmişdir. Vaxtilə yezidi ziyalısı, «**Rya təzə**» qəzetinin baş redaktorunun müavini işləyən **Babaye Kalaş** «qriqorian missionerliyi» haqqında tənqidi materialla çıxış etmişdir. Lakin Əzize Amar, Həsən Həsənyan, Camal Sadaxyan onu yezidilər və ermənilər arasında qarşıdurma, dini zəmində ədavət yaratmaqda ittiham etmiş, həmin dövrdə Erməniistan parlamentinin deputatı olmuş **Xaçik Stambolqşyanla** birlikdə Babaye Kalaşa qarşı təbliğat kampaniyasına başlamışlar.²⁵²

İrəvandakı Qafqaz-Xəzər Regionu Avtoxton Xalqları İnstitutunun direktoru, İranın maliyyə yardımı ilə Erməniistanda nəşr olunan «İrannamə» jurnalının redaktoru, eyni zamanda Azərbaycanın ərazi bütövlüyü əleyhinə yönəldilən «irandilli xalqların milli-azadlıq hərəkatının» ilhamvericisi, professor **Qarnik Asatryan** rəsmi Bakını «kürd xalqının mədəni-siyasi hüquqlarını, etnik birliyini pozmaqda» təqsirləndirdiyi halda, «**Talış fenomeni və kürd mozaikası**» məqaləsində Erməniistanda yaşayan müsəlman və yezidi kürdlər arasında «tarixən mövcud olmuş etnik fərqləri» belə əsaslandırır: «**İstənilən milli ideyanın da müəyyən sərhədləri olmalıdır** («*müstəqil Kürdüstan*» layihəsi nəzərdə tutulur). **Əks halda həmin xalq əbədi tərəddüd içində olacaqdır. Buna ən parlaq misal kürdlərdir.** «**Vahid kürd xalqı**» yoxdur. Bu xalq bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən müxtəlif tayfalardan ibarətdir. Hətta İraq və Türkiyə kürdləri arasında fərq o dərəcədədir ki, onlar bir-birinin danışığını başa düşə bilmirlər».²⁵³ Məhz Qarnik Asatryan və onun kimi düşünən erməni şərqşünaslarının söyləri ilə

252 Страна Икс: Курдистан. /29.09.2015/ - <https://nao.ru/2015/09/29/%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D0%BA%D1%81-%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD/>

253 Как «новые езиды» создали «Новую нацию». /29.10.2012/ - http://kurdiстан.ru/2012/10/29/news-17287_Kak_novye_ezidy_so.html

kürd xalqının tarixinə, etnogenezinə və etnomədəniyyətinə dair faktlar kobud şəkildə təhrif edilir, yezidilər isə «kürdlərlə genetik əlaqəsi olmayan qədim etnokonfessional qrup» kimi tanıdılır. Bu bölücülük siyasətinin məntiqi nəticəsi olaraq Ermənistan parlamenti 2002-ci ildə «yezidilərin kürdlərlə heç bir əlaqəsi olmayan müstəqil xalq» olması barədə qərar qəbul etmişdir.

Ermənistan Respublikasında rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsində «erməni-kürd qardaşlığının» «yezidi sevgisi» ələ əvəz olunması, kürdlərin içərisində etnik birliyin pozulmasına yönəlmiş söylərin arxasında digər siyasi maraq da dayanmaqdadır. Belə ki, «Böyük Kürdüstan dövləti»nin qurulması və bu qurumun tərkibində «Yezidi muxtariyyəti»nin təsis olunması haqqında vədlər yezidi kürdlər tərəfindən də böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Həmin plan isə rəsmi İrəvan üçün ölkənin qərbində strateji əhəmiyyət daşıyan və yezidi kürdlərin sıx yaşadığı **Araqats (Alagöz)** dağı ətraflarına, **Araqat-soton** vilayətinə (*Abaran bölgəsi*) gələcəkdə kürdlərin ərazi iddiaları irəli sürülməsi təhlükəsini yaradır.²⁵⁴ Təsadüfi deyildir ki, xarici ölkələrdəki separatçı kürd təşkilatlarının yaydıqları «Kürdüstan dövləti» xəritəsində «Qərbi Ermənistan» torpaqları ilə yanaşı Ermənistan Respublikasının bəzi qərb əraziləri də bu quruma daxil edilmişdir.

Ermənistandakı kürd düşmənçiliyi Rusiya ərazisində yaşayan kürdlərin də ciddi narahatlığına səbəb olmuşdur. Kürdüstan Milli Konqresinin üzvü, Krasnodardakı Kürd Milli-Mədəni Muxtariyyətinin sədri **İşxan Ankosi** Ermənistanda erməni-kürd münasibətlərinə zərər vuran, «kürd xalqının etnik birliyini, onun milli dövlət qurmaq söylərini hədəfə alan» təbliğat kampaniyasına, «**erməni elitası tərəfindən kürdlərin unvanına səsləndirilən aşağılayıcı ifadələrə**» dair narazılığını bildirmiş və bu fəaliyyətin dövlət siyasəti səviyyəsində aparıldığını vurğulamışdır.²⁵⁵

Bununla belə, İrəvanın bəzi analitiklərinin fikrincə, «erməni məsələsi» və «kürd problemi» arasında yaranmış ziddiyyətlərə baxmayaraq, Ermənistan PKK ilə əlaqələrini bundan sonra da davam etdirməli, lakin yeni əməkdaşlıq strategiyası üzərində düşünməlidir. Həmin əlaqələrin perspektivləri ilə bağlı Türkiyə, İraq və İran kürdlərinin liderləri ilə intensiv danışıqlara başlanılmalı, regionda geosiyasi maraqları olan Rusiyanın təsir imkanları hər vasitə ilə gücləndirilməlidir. Əks təqdirdə rəsmi Ankara «kürd məsələsi»ndən Ermənistana qarşı istifadə etmək üçün imkan əldə edə biləcəkdir.

254 Yenə orada

255 Тальшский феномен и курдская мозаика. /09.03.2016/ - <http://www.golosarmenii.am/article/38216/talshskij-fenomen-i-kurdsкая-mozaiка>

Türkiyənin Ehtiyatda olan Zabitlər Təşkilatının (*TESUD*) sədri, istifadə olan general Ərdoğan Qaraquş da «Yeni Çağ» qəzetinə verdiyi müsahibədə «müstəqil Kürdüstan dövləti»nin qurulmasının Ermənistan və onun indiki müttəfiqləri üçün arzuolunmaz nəticələrə səbəb olacağını bildirmişdir. Onun sözlərinə görə, Qərb, xristian dünyası hələ də Türkiyə ərazisi hesabına «Böyük Ermənistan» dövlətinin yaradılması xülyasından əl çəkməmişdir. Rusiya isə strateji tərəfdaşı olan Ermənistanı heç bir vəchlə ABŞ-ın himayəsi altına verilməsini istəmir. Lakin regionda «Kürdüstan dövləti»nin qurulması həm Rusiya, həm də Ermənistan üçün yeni problemlərin yaranmasına səbəb olacaqdır.²⁵⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, «Kürdüstan dövləti»nin coğrafi baxımdan İraq, Suriya və Türkiyə ilə həmsərhəd ərazilərdə yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu dövlətin yaradılması Yaxın Şərq regionunda vəziyyəti daha da gərginləşdirməklə İraq və Suriyanın parçalanması, Türkiyə və İranda isə daxili sabitliyin pozulması ilə nəticələnəcəkdir. Eyni zamanda, bu, Rusiyanın Yaxın Şərq regionundakı maraqlarına və Ermənistana da təsirsiz ötürməyəcəkdir. Təbii ki, dövlətlərin ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən və separatizmin istənilən təzahürünü qətiyyətlə pisləyən Azərbaycan Respublikası birmənalı olaraq bu məsələdə qardaş Türkiyənin mövqeyini müdafiə edəcəkdir. Ermənistanlı təhlilçi **Arman Abovyan** bu gerçəklikləri nəzərə alaraq, Ermənistanın «Müstəqil Kürdüstan dövləti»nin qurulmasına dair narahatlığını Rusiya və ABŞ-ın diqqətinə çatdırmağı, ərazi bölgüsündə erməni xalqının istək və arzularının da mütləq nəzərə alınmasını tövsiyə edir.²⁵⁷ Digər erməni politoloqu **Naira Ayrumyan** isə xəbərdarlıq edir ki, «**Türkiyədəki kürdmeyilli partiyaların erməni soyqırımının tanınması haqqında tələblərinə baxmayaraq, iddia olunan ərazilərdə öz dövlətlərini yaratdıqdan sonra onlar heç vaxt ermənilərə torpaq verməyəcəklər**».²⁵⁸ «Mühacirətdə olan Qərbi Ermənistan hökuməti» də Rusiya amilinin fəallaşdırılmasının tərəfdarıdır. Qondarma qurumun xarici əlaqələr komitəsinin başçısı **Aram Mkrtıçyan** Rusiyanın ermənipərəst **REX** informasiya agentliyinin şərhçisi **Stanislav Tarasova** verdiyi müsahibədə «deja vu» fenomenini bir daha nümayiş etdirərək, ermənilərin yüz il əvvəlki mövqeyini - Rusiyanın regio-

256 Перспективы Ездистана: «курды поступают с езидами так же, как турки с курдами». /25.05.2016/ - <https://eadaaily.com/ru/news/2016/05/25/perspektivy-ezdistan-kurdy-postupayut-s-ezidami-tak-zhe-kak-turki-s-kurdami>

257 Насколько оправдано опасение Армении по поводу создания Курдского государства? /10.02.2012/ - <http://www.islamsng.com/authors/Ataev/4084>

258 TESUD Başkanı Karakuş: Afrin ve İdlib için pazarlık var. /18.08.2017/ - <http://www.yenicag-gazetesi.com.tr/tesud-baskani-karakus-afrin-ve-idlib-icin-pazarlik-var-170791h.htm>

na hərbi-siyasi müdaxiləsinin nəinki əhəmiyyətini, hətta onun labüdlüyünü vurğulamışdır: «Rusiya Cənubi Qafqazda 200 il əvvəl yaranmış problemlə yenidən üzləşməkdədir. Bu gün regionda «Kürdüstan» adlanan, əslində isə Qərbi Ermənistana məxsus torpaqlarda «Böyük Rusiyanın» da taleyi müəyyən olunur. Tarixi və siyasi təhlillər göstərir ki, Rusiyanın cənub sərhədlərində güclü və BÖYÜK ERMƏNİSTAN dövlətinin mövcudluğu Rusiyanın təhlükəsizliyi üçün çox vacibdir».²⁵⁹

«Böyük Kürdüstan məsələsi»nin gündəmə gəlməsi Ermənistanın digər siyasi mifini – işğal altında olan Azərbaycan əraziləri (*Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan bölgələri*) hesabına «Laçın Kürd Respublikası»nın yaradılması layihəsini də rəsmi İrəvanın gündəliyindən çıxarmışdır. Əslində, bu ideya yeni deyil. Belə ki, bolşevik Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta yetirdikdən sonra proletar inqilabı ideyalarının Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılması məqsədilə kürd separatizmindən də istifadə etməyə başlamış və 1924-cü il iyul ayının 16-da Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (*sədr - Sergey Kirov*) qərarına əsasən, **Kürdüstan rayonu** təsis edilmişdi. «Qızıl Kürdüstan» kimi də tanınan həmin inzibati ərazi mərkəz Laçın qəsəbəsi olmaqla Kəlbəcər rayonunu və Qubadlı bölgəsinin bir hissəsini əhatə edirdi. Halbuki, həmin ərazilərdə cəmi bir neçə min kürd yaşayırdı. Formal xarakter daşıyan həmin inzibati-ərazi vahidi 1929-cu ildə VI Ümumrespublika qurultayının qərarı ilə ləğv olunmuşdu.

Lakin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münacişəsi nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin təqribən 20%-i işğal edildikdən sonra rəsmi İrəvan «Qızıl Kürdüstan» məsələsini yenidən gündəmə gətirmişdir. İlk plana görə, Ermənistan və Azərbaycan arasında bufer zonası rolunu oynaya biləcək həmin qondarma qurum Türkiyədəki kürd separatizminin rəğbət və dəstəyini qazandırmaqla, həm də «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın hərbi-siyasi müttəfiqi funksiyasını daşımali idi. Üstəlik, «Yakbun» «kürd milli-azadlıq hərəkatı»nın rəhbərlərindən biri – SSRİ-nin, sonralar isə Rusiya və Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları ilə məxfi əməkdaşlıq edən, PKK qruplaşması, İraq və Suriyadakı kürd müxalifəti ilə sıx əlaqələrə malik olan «Musto» ləqəbli **Vəkil Mustafayev** həmin «müstəqil respublikanın» prezidenti seçilmişdi. Xatırladaq ki, «Musto» SSRİ dönəmində DTK tərəfindən əməkdaşlığa cəlb olunmuş, Türkiyə və PKK istiqamətləri üzrə fəaliyyət göstərmişdi.

259 Абовян А. «Независимый Курдистан» или «Единая Армения». /15.02.2016/
- <http://newsarmenia.am/news/analytics/nezavisimyy-kurdistan-ili-edinaya-armeniya/>

Kürd yazıçısı Əhmədi Həpo onun haqqında aşağıdakıları bildirir: «Qarabağ məsələsi başlanmazdan öncə Vəkil Mustafayev Əlibayramlı (*Şirvan*) rayonunda polis rəisinin müavini idi. 1992-ci ildə Laçın işğal edildikdən

«Prezident» Vəkil Mustafayev

sonra Vəkil Mustafayev Ermənistanına getmiş, İrəvan televiziyasında çıxış edərək Kəlbəcər, Zəngilan, Laçın, Qubadlı bölgələrinin tarixən kürdlərin torpağı olmasını demiş, Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə haqq qazandırmışdı. Verilişə Vəkil Mustafayevdən başqa iki yezidi kürd və bir neçə erməni də çıxarılmışdı. Ermənilərin də başında kürd çalmaları var idi».²⁶⁰ Bu gün Ermənistanda məlum səbəblər

üzündən «birdəfəlik istifadəsi» dayandırılan Vəkil Mustafayev hazırda ailəsi ilə birlikdə İtaliyada «siyasi mühacir» kimi yaşayır.

Şəcərəsini Koroğluya və Şəddadilər sülaləsinə sırayan V.Mustafayevin 2011-ci ildə Qırğızıstanda nəşr etdirdiyi «Qafqaz Kürdüstanının tarixi» kitabında etnik Azərbaycan türkləri Cənubi Qafqaza orta əsrlərdə gəlmiş «vəhşi köçəri tayfalar», kürdlər və ermənilər isə regionun ən qədim sakinləri, Midiya, Manna, Atropatena və Qafqaz Albaniyasının, Azərbaycan ərazilərindəki Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının qurucuları kimi təqdim edilmişdir. Erməni iddialarını açıq şəkildə dəstəkləyən həmin kitabda qeyd olunur ki, guya kürd xalqının zəngin irsini, folklor və tətbiqi sənət nümunələrini, dövlətçilik tarixini Azərbaycan türkləri qəsb etmiş, Nizami Gəncəvi, Koroğlu, Babək kimi «kürd xalqının böyük şair və qəhrəmanlarını» etnik türk elan etmişlər. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, «Qafqaz Kürdüstanının tarixi» kitabı ilə ləzgi separatizminin ideoloqlarından sayılan Hacı Əbdürəhimovun «Qafqaz Albaniyası - Ləzgistan. Tarix və müasirlik» kitabı demək olar ki, eyni ağacın çürük meyvələridir. Müqayisəli təhlil zamanı hər iki «tədqiqat işinin» oxşar üslubda yazılması, eyni «dramatik süjet xəttindən», mənbə və sitatlardan istifadə olunması, hətta ayrı-ayrı hissələrinin bir-birini təkrarlanması müəyyən edilmişdir. Yeri gəlmişkən, o da məlum olmuşdur ki, 1995-ci

260 Kürdlər də "Böyük Ermənistan"ın güdazına gediblər. 24.04.2010. - <http://hafta.az/index2.php?m=yazi&id=27207>

Toqquşan iddialar: «Qərbi Ermənistan», yoxsa «Böyük Kürdüstan»?

İldə İrəvan Dövlət Universitetinin nümayəndələri Rusiya Elmlər Akademiyasının Dağıstan Elm Mərkəzinə gəlmiş, ləzgilərin tarixi barədə yazdıqları kitab üçün müəllif axtarmışlar. Peşəkar ləzgi tarixçiləri kitabın mətni ilə tanışlıqdan sonra onun müəllifi olmaqdan qəti şəkildə imtina etmişlər. Bununla belə, maddi durumu ağır olan ortabab fizik, professor Hacı Əbdürəhimov münasib qonorar müqabilində həmin kitaba öz imzasını qoymağa razılıq vermişdir. Eyni «müəlliflik metodu» tarixşünaslıq haqqında anlayışı olmayan Vəkil Mustafayevin «Qafqaz Kürdüstanının tarixi» kitabının ərsəyə gəlməsində təkrar olunmuşdur...

I.6. Ermənistan: islam bayrağı altında... islama qarşı

*«Hər gün kilsəyə baş vurmaqla insan mömin olmaz.
Necə ki, gününü qarajda keçirənin yaxşı sürücü
olması mümkün deyildir».*

Albert Şveytser

Bir qədər də «müsəlman ermənilər» məsələsində Ermənistanın və qonşu İran İslam Respublikasının bəzi dairələrinin ortaq maraqları barədə. Erməni siyasətçilərinin və tarixçilərinin mimikriya bacarığı²⁶¹ xüsusiyyəti son nəticədə onların başqaları ilə simbioz²⁶² halında yaşayış formasına çevrilmişdir. Məsələn, XIX əsr Rusiya tədqiqatçısı **V.Yelixovskaya** yazırdı ki, «**Dünyaya səpələnmiş ermənilər birlikdə yaşadıkları xalqların adətlərini, geyim və ənənələrini götürürlər. Türkiyədə erməniyi türkdən, İranda isə irandan ayıra bilməzsən**». Bu gün rəsmi İrəvanın emissarları Yunanıstanda, Serbiyada, Rusiyada və Avropa ölkələrində olarkən xristian xalqlarının tarixi qardaşlığından, onların «islam təhlükəsinə» qarşı birgə mübarizəsinin vacibliyindən danışır, İranda olarkən isə özləri kimi türkofobiyadan və yəhudilərə qarşı xroniki allergiyadan əziyyət çəkən bəzi məsləkdaşlarına «fars və ermənilərin genetik yaxınlıqları», «ortaq mədəniyyət», «ari keçmişi» və «İran dövlətçiliyinin formalaşmasında erməni fədailərin misilsiz xidmətləri» haqqında ağızdolusu moizələr oxuyurlar. İş o yerə çatmışdır ki, ermənistanlı akademik **Suren Ayyazyan** bu söylərdən ilhamlanaraq daha irəliyə getmiş, ağına-bozuna baxmadan «**eramızdan əvvəl XV əsrdə ari-ermənilərin öz dillərini və qədim mədəniyyətlərini farslara və hindlilərə ötürməsinə**» bəyanetmişdir.²⁶³

Qeyd edək ki, ermənilərin türk dünyası və İran arasında yeni «İran-Turan müharibəsi» yaratmaq istəkləri yeni deyildir. Azərbaycanın tanınmış ictimai xadimi, publisist və tərcüməçisi, dramaturq **Mirzə Bala Məmmədzadə** 1927-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuş «Ermənilər və İran» əsərində bu məsələyə də toxunmuşdu. Müəllifin yazdıqlarına görə, Parisdə çıxan «**Turşak**» erməni qəzetinin 1920-ci il saylarının birindəki «**İran və Turan**» başlıqlı məqalədə

261 *Mimikriya* – təbiətdə bəzi bitki və canlıların rəng və formaların dəyişməklə və ya götürməklə ətraf mühitə uyğunlaşmaları.

262 *Simbioz* – müxtəlif növlü orqanizmlərin qaşılıqlı faydalı birgəyaşayış forması.

263 Айвазян С. История России. Армянский след. Москва, 1998

İran ermənilərin «ikinci ana vətəni» kimi göstərilmiş və ölkənin şah rejiminə xitabən türklərə qarşı vahid cəbhədə birləşməyə çağırış edilmişdi. Adı çəkilən məqalədə bildirilirdi: «**Bu iki milləti (*fasları və erməniləri*) daim bir xarici düşmən təhdid etmişdir. Ortaq və böyük düşmən daim bu iki millətin həyat işığını söndürməyə çalışsa da, onlar birləşmişlər. Bu düşmən türk millətidir... Ankara turançılığın mərkəzi olduğu halda, Tehran və İsfahan ari irqinin qardaşlıq və ittifaq mərkəzi, iranizmin mərkəzi kimi tanınmalıdır... Bu ocaq və mərkəz ətrafında nəcib farslar və iranlılar, çalışqan və ayıq ermənilər, əfqanlar və ari irqinə daxil edilən bütün millətlər bir yerə toplaşmalı, birləşməlidirlər. Biz bu yolla ariyanizmin (*ariçiliyin*) ocaqlarını qırmaalıyıq».**²⁶⁴

Tarix təkrar olunur. Bu gün ermənilər perspektivdə İranla Ermənistan arasında qarşılıqlı ittifaqın yaradılmasını «bir millət, iki dövlət prinsipi» adlandırırlar. Oudur ki, Türkiyədə, Yaxın Şərq dövlətlərində yaşayan müsəlman ermənilərin siyasiləşdirilməsində təkə Ermənistanın və Qərb dövlətlərinin deyil, həm də **İran İslam Respublikasının** da məlum dairələrinin canfəşanlığı xüsusi diqqət çəkməkdədir. İran rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağ və Qüds problemlərini eyniləşdirməsinə və özünü dünya müsəlmanlarının müdafiəçisi kimi təqdim etməsinə baxmayaraq, həmin səlahiyyətli qrup üçün Ermənistandan və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən qovulan yüz minlərlə müsəlmanın aqibəti hələ də istisna təşkil etməkdədir. Sırr deyildir ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk dövrlərindən etibarən rəsmi İrəvan məhz həmin dini-siyasi dairələrin simasında özünə etibarlı tərəfdaş və himayədar tapmışdı. Bununla belə, münaqişənin həllində təşəbbüsü ATƏT-in Minsk Qrupunun ələ alması İrani tənzimləmə prosesindən kənar qoymuşdur və hazırda Türkiyənin sülhəratma fəaliyyətinə müdaxiləsi həm onların, həm də Ermənistanın ürəyincə deyildir. Faktiki olaraq, bütün söylərinə baxmayaraq, İran münaqişənin həll variantlarında indiyədək öz maraqlarına uyğun dəyişikliklər edə bilməmişdir.

Təbii ki, Tehrandakı bəzi siyasətçilər Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün həyata keçirdiyi uğurlu döyüş əməliyyatlarından narahatlığını gizlətmir və hələ də belə hesab edirlər ki, rəsmi İrəvanın status-kvonu qoruyub-saxlamaq söylərinə baxmayaraq, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi öz həllini yalnız danışıqlar masası arxasında tapmalıdır. Məsələn, 2016-cı ildə Bakıda səfərdə olmuş İranın xarici işlər naziri **Məhəmməd Cavad Zərif** bəyan etmişdir ki, «**Atəşkəs rejimi Dağlıq Qarabağ mü-**

264 Mirza Bala Mehmetzade. Ermeiler ve İran. İstanbul: Nəcm İstikbal Yayınları, 1927

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

naqişəsi siyasi yolla həll olunana qədər qüvvədə saxlanılmalıdır».²⁶⁵ Bu isə münaqişənin dondurulmasında maraqlı olan Ermənistanın maraqlarına tam cavab verir.

Onu da xüsusi qeyd etmək ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra burada da islam dininin siyasiləşdirilməsi, radikal dini qruplaşmaların formalaşdırılması və onlardan rəsmi Bakının siyasi iradəsinə qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunması məqsədilə İranın bəzi dairələrinin «**İran İş Adamları Birliyi**» (*sədr - Ə.Moinzadə*), sonra isə «**Azərbaycan İslam Partiyası**» (*sədr - Ə.Əliyev*) layihələrinin iflasından sonra «müsəlman ermənilər» və ya «türkləmiş şiə ermənilər» məsələsi təkcə Cənubi Qafqazda, Türkiyədə, Suriyada, İraqda cərəyan edən proseslərə növbəti müdaxilə imkanları açmışdır.²⁶⁶

1. İran İslam Respublikasında «mümin qadınlar» Məşhəd şəhərindəki ziyarətqah önündə qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın bayrağını nümayiş etdirirlər.²⁶⁷ 2. Təbrizin «Traktor Sazi» futbol komandasının yarımmüdafiçisi olmuş Andranik Teymuryan ermənilər üçün əlamətdar olan 1915-ci ildə İran yığmasının ilk xristian kapitanı təyin edilmişdir. Şəkildə: xristian A.Teymuryan Qurani-Kərimi öpərkən²⁶⁸

Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun professoru, əslən Bakı ermənisi olan **Ernest Qriqoryan** İran və Ermənistan arasında əməkdaşlığın zəruriliyini onların Azərbaycan və Türkiyənin «təhdidlərinə» qarşı ortaq mövqelərində və «birgə müqavimətlərində» görür.

265 Zərif: «Qarabağda atəşkəş münaqişə siyasi yolla həll edilənədək qüvvədə olmalıdır». /07.04.2016/ - http://m.apa.az/az/dagliq_qarabag/zerif-qarabagda-ateskes-munaqise-siyasi-yolla-hell-edilenedek-quvvede-olmalidir

266 Qurbanov A. Səssiz müharibə. Bakı, 1999

267 Забытые соотечественники – хемшилы. /05.06.2015/ - <http://russia-armenia.info/node/17794>

268 Андраник Теймурян: «Хочу поддерживать репутацию армян в Иране на высоком уровне». /02.06.2015/ - http://analitik.am/ru/news/view/86648?doing_wp_cron=1503466536.9506349563598632812500

Onun fikirləri Ermənistan hakimiyyətinin və İranın bəzi dairələrinin türkofo-biyasının daha emosional şəkildə təkrarından başqa bir şey deyildir. Professor Rusiya ali məktəbləri üçün dərs vəsaiti kimi tövsiyə olunan akademik nəşrdə - «**Rusiyada ermənilər**» toplusunda bildirir ki, İranın həm Türkiyə, həm də Azərbaycanla ciddi problemləri mövcuddur. Həmin problemlərin kökündə isə Azərbaycanın İrana qarşı ərazi iddiaları dayanmaqdadır. (?) Odur ki, rəsmi Bakı Türkiyənin imkanlarından istifadə etməklə İranda sabitliyin pozulmasına çalışır. Materiallarla tanış olduqda belə bir qənaət yaranır ki, əslində erməni iddialarını qələmə alan professor mətndə «Ermənistan» sözünü «Azərbaycan» kəlməsi ilə əvəz etmişdir. E.Qriqoryanın qənaətinə əsasən, rəsmi Bakının İranda «sabitliyin pozulmasına» yönəlik fəaliyyətinin arxasında Xəzər dənizinin hüquqi statusu və onun milli sektorlara bölünməsi məsələsi, transsərhəd neft kəmərlərinin və nəqliyyat dəhlizlərinin İran ərazisindən keçməməsi də dayandır. Bütün bunlardan başqa, o qeyd edir ki, «**İran Bakının «Böyük Turan» və «Böyük Azərbaycan» planlarından olduqca narahatdır. Hər iki plan İranın tarixi əraziləri olan «Azərbaycan» adlı iki əyalətin qopardılmasına yönəldilmişdir. Bu vilayətlərin isə Azərbaycan Respublikası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əksinə, «Azərbaycan» coğrafi termini indiki Azərbaycan Respublikasına deyil, məhz həmin iki şimal vilayətinə aiddir. Azərbaycan isə yamaqlardan ibarət respublikanı necə adlandırmaq və gələcəkdə İrana qarşı ərazi iddialarını irəli sürmək məqsədilə 1920-ci ildə (!) həmin adı faktiki olaraq iranlılardan oğurlamışdır. Bu gün Azərbaycan bütün qonşu dövlətlərə - Dağlıq Qarabağ (?), Ermənistan, Gürcüstan, Rusiya, İran və Türkmənistanə (?) ərazi iddiaları qaldırmışdır.**»²⁶⁹

Bu gün Ermənistan həm xristian dövlətləri içərisində, həm də islam dünyasında özünə etibarlı müttəfiqlər axtarışındadır. Onun İran İslam Respublikası ilə münasibətləri də özünün orijinallığı ilə seçilmir. Belə ki, İranı «alternativsiz tərəfdaş» kimi görür və bu əlaqələrin strateji maraqlar səviyyəsinə yüksəlməsi üçün Rusiya Federasiyası daxil olmaqla qarşılıqlı faydalı münasibətlərin üçtərəfli əməkdaşlıq formatında qurulmasına səy göstərir. Hazırda rəsmi İrəvanın İrana yönəlik xarici siyasətində üç istiqamət özünü qabarıq şəkildə büruzə verir:

1. **Ermənistanda və Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində İranın bəzi dairələrinin də siyasi-iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi. İİR-in Türkiyə və Azərbaycanla əlaqələrində süni gərginlik yaratmaqla bu vəziyyətdən öz mənafeyi üçün istifadə olunması.**

269 «Армяне в России». Сборник статей./ Под ред. Э.Р.Григорьяна. – М.: Институт социальных наук, 2013

2. İslamofobiyanı, müsəlmanlara nifrət hissini ümummillî ideyanın tərkib hissəsinə çevirən, Ermənistan ərazisində müsəlmanlara aid dini tikililəri, abidələri dağıdan, onlara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımını aktları həyata keçirən xristian Ermənistanın İranın «dünya müsəlmanlarının müdafiəsi» statusundan bəhrələnməklə islam dünyasına nüfuz olunması.
3. Qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» ərazisinə Suriya, İraq və Türkiyənin müsəlman ermənilərini «repatriasiya» etmək və onları İranın dini dairələrinin himayəsinə verməklə rəsmi Tehranın Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllindəki deklarativ «müsəlman təəssübkeşliyini» «islamlaşdırılmış ermənilərin» hüquqlarının qorunmasına yönəldilməsi.

Lakin Ermənistan Respublikası İrana öz oyun qaydalarını təlqin etmək niyyətində olduğu halda, bu simbiozun digər iştirakçısı – qədim dövlətçilik ənənələrinə malik Tehran İrəvandan öz siyasi məqsədləri üçün istifadə etməkdədir. Belə ki, «müsəlman ermənilər məsələsi»nin xarici siyasət amilinə çevrilməsində İranın bəzi siyasi-dini dairələrinin də öz maraqları vardır. Suriya və İraqın müsəlman ermənilərinin böyük hissəsinin şiə və İran meyilli olması İran İslam Respublikasının təkcə Yaxın Şərqdə deyil, Cənubi Qafqaz regionunda da mövqelərinin möhkəmləndirilməsində əlavə imkanlar deməkdir. Məsələn, Gürcüstanın və Dərbəndin şiə məscidləri demək olar ki, bu qrupun himayəsi altındadır. Türkiyədəki müsəlman erməniləri və həmsəhinlilər arasında da ələvilər və şiələr vardır. Bu baxımdan, 1995-2006-cı illərdə İrəvanda İranın maddi yardımı ilə təmir edilmiş Göy məscidin «fars memarlığı abidəsi» adlandırılması və 99 illiyə İranın istifadəsinə verilməsi²⁷⁰ İranın məlum dairələrinin bu istiqamətdə fəaliyyəti üçün yeni perspektivlər açmaqdadır. Məscidin axundu, İran İslam Respublikasının vətəndaşı **Şeyx Şədcanın** sözlərinə görə, Türkiyənin bir sıra dini icmaları da (*onların arasında müsəlman ermənilər də vardır*) İrəvana gəlmək və Göy məsciddə namaz qılmaq arzusunda olduqlarını bildirmişlər.²⁷¹ 2016-cı ilin dekabr ayında isə İran və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi» işğal altında olan Şuşa şəhərindəki növbəti «fars dini tikilisinin» – Yuxarı Gövhər ağa məscidinin «Qarabağın erməni xalqının tarixi mülkiyyəti» kimi bərpasına başlamışdır.²⁷²

270 Армения передала ереванскую Голубую мечеть на 99 лет Ирану. /10.12.2015/ - <http://www.interfax.ru/world/484247>

271 Двери Голубой мечети в Ереване открыты для всех, уверяет служитель, но с некоторыми оговорками. /03.09.2014/ -<http://panarmenian.net/m/rus/news/182159>

272 Karabakh readies restoration project for Persian mosque. /08.12.2016/ - <http://panarmenian.net/m/eng/news/227612>

2015-ci ilin aprel ayında İran ermənilərinin Tehranda Türkiyə əleyhinə keçirdikləri icazəli mitinq^{273 274}

İrəvandakı Qafqaz-Xəzər Regionu Avtoxton Xalqları İnstitutunun direktoru, professor **Qarnik Asatryan** and içir ki, islam dövləti olan İranın ümummilli ideyasında həm Ermənistan, həm də ermənilər həmişə müstəsna yer tutmuşlar: «İran vətənpərvərlərinin təsəvvürlərində Ermənistan «ari keçmişin» malik olan dövlətdir və nə qədər paradoksal da olsa, ermənilər islamaqədərki İranın tarixi dəyərlər sisteminin daşıyıcısıdır. Digər tərəfdən, erməni dövlətçiliyinin möhkəmlənməsində də İranın əhəmiyyətli rolu vardır».²⁷⁵ Bu məntiqə görə, İran dövlətçiliyində, onun indiki xarici siyasətində və qonşu dövlətlərlə münasibətlərində erməni amilinin də payı olmamış deyil! Bu töhfələri İran parlamentinin deputatı, Erməni İnqilab Federasiyası – Daşnaksütyunun bu ölkədə əsas siması sayılan **Karen Xanlaryan** (*Xanlari*) bilməyənlərə belə izah edir. O, İran dövlətinin qondarma «erməni soyqırımı»nı tanıması zərurətinə dair parlamentdəki çıxışında rəsmi Tehranın üzərinə böyük minnət qoyaraq bildirmişdir ki, «**Tarix boyu ermənilər öz müsəlman qardaşları, aysorlar, yəhudilər və Zərdüştdinin ardıcilları ilə birlikdə İrani qorumuş, ölkənin inkişafı və tərəqqisi üçün səylərini əsirgəməmişlər. İrandakı erməni icmasının bu gün heç bir siyasi problemi yoxdur. İndi növbə İranındır və o, erməni soyqırımını tanımalıdır**».²⁷⁶ İran parlamentinin vitse-spikeri **Məhəmməd Həsən Əbuturabi-Fərd** isə erməni həmkarının alovlu çıxışından riqqətə gələrək

273 Iranian Armenians. - <https://alchetron.com/Iranian-Armenians-3060179-W>

274 Почему власти разрешили армянской общине Ирана провести митинг протеста? /26.04.2015/ - <http://ifnews.com/views/why-did-authorities-allow-irans-armenian-community-to-stage-protest-rally/>

275 Армянская община в Иране. /28.11.2013/ - <http://www.iimes.ru/?p=18797>

276 Армянская община Ирана требует от Исламской Республики официально признать Геноцид армян. /22.04.2015/ - <http://analitikaua.net/2015/armyanskaya-obshhina-irana-trebuat-ot-islamskoy-respubliki-ofitsialno-priznat-genotsid-armyan/>

bunları əlavə etmişdir: «Erməni xalqının qanına bulaşmış əllər (?) indi Suriyada bacı və qardaşlarımızın qanlarını axıdır».²⁷⁷

Anti-Azərbaycan və anti-Türkiyə mövqeli Karen Xanlaryan Türkiyədə yaşayan müsəlman ermənilərə və kriptormənilərə İranda siyasi marağı formalaşdıranlardan biridir. Bir müddət əvvəl

Karen Xanlaryan

K.Xanlaryan bu məqsədlə Şərqi Anadoluda «yaradıcılıq ezamiyyətində» olmuş və topladığı materiallar əsasında «Ermənilərin qayıdışı» adlı kitabını geniş tirajla nəşr etdirmişdir. O həm bu kitabda, həm də bu mövzu ilə bağlı Rusiya və Ermənistan mətbuatında çap etdirdiyi məqalələrdə kriptormənilərin gizli potensialından Türkiyəyə qarşı istifadə olunmasının zəruriliyini xüsusi vurğulamışdır. Məsələn, o, İran parlamentinin nümayəndəsi olmasına baxmayaraq, «Qərbi Ermənistan-

da erməniliyin etnodini elementləri» məqaləsində açıq şəkildə yazır: «Türkiyənin dağılmasını və ərəzilərinin parçalanmasını nəzərdə tutan bütün mümkün yollar «erməni məsələsi»ndən keçir. Kriptormənilərin böyük imkanları ya kortəbii şəkildə inkişaf edərək sonda beynəlxalq, regional siyasi qüvvələrin spekulyasiya predmeti kimi məhv olacaq, ya da genişlənərək milli hərəkətə çevriləcəkdir».²⁷⁸

Hazırda Ermənistan «erməni məsələsi»nin yeni tərkib hissəsi olan «islamlaşdırılmış ermənilər» mövzusunun İran ictimaiyyətinin də siyasi gündəmində saxlamaq, bu «problemin» rəsmi Tehranın geosiyasi maraqlarına cavab verdiyini nəzərə alıb bu ölkəni qonşu Türkiyədə yaşayan müsəlman ermənilərin «acı taleyinə» biganə qalmamağa inandırmaq məqsədilə geniş təbliğat fəaliyyətinə başlamışdır. Lakin bu təbliğat özünün ermənisayağı spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir. Məsələn, ermənilərin Avropa, Rusiya, ümumiyyətlə, xristian dünyasına istiqamətləndirilmiş təbliğatda geniş istifadə olunan «zərəm islamlaşdırılmış ermənilər» ifadəsi İranda «Allahın sadıq bəndələri olan müsəlman ermənilər» kəlmələri ilə əvəz olunmuş və onların könlülü şəkildə islama tapındıqlarını vurğulamaqla bunu siyasi baxımdan daha məqsədəuyğun hesab etmişlər.

277 Численность армянской общины Ирана резко сократилось. /03.07.2013/ - <http://novostiink.ru/diaspora/49033-chislenno-st-armyanskoy-obschiny-irana-rezko-sokratilos.html#ixzz4iIa34wKr>

278 Ханларян К. Армянский этнорелигиозный элемент в Западной Армении. // «21-й ВЕК», № 2, 2005.

İran İslam Respublikasında «Kimliyə qayıdış» proqramı çərçivəsində ilk tədbirlərdən biri 2006-cı il noyabr ayının 9-da və 10-da Tehran şəhərində keçirilmişdir. Erməni İnqilab Federasiyası - Daşnaksütyunun Tehran komissiyasının təşəbbüsü ilə «**Türkiyədə ermənilik bu gün və erməni məsələsi**» mövzusunda təşkil olunmuş seminarda Tehrandakı Erməni Məsələsinin Tədqiqi Mərkəzinin sədri **Gevik Mkrtçyan** (*İran*), Krasnodardakı «Amşen» İnformasiya-Mədəniyyət Mərkəzinin sədri **Artavast Tulumcuyan** (*Rusiya*), erməni-qriqorian kilsəsinin İran yeparxiyasının rəhbəri arxiyepiskop **Sepux Sarqsyanyan**, Ermənistan Respublikasının İrandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri **Karen Nazaryan**, Ermənistan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin müşaviri **Arsen Avaqyan**, Boxum Universitetinin professoru **Miqran Dabaq** (*Almaniya*), deputat **Karen Xanlaryan** (*İran*), Qərbi Ermənistan Problemləri Araşdırma Mərkəzinin rəhbəri **Haykazun Alvirstyan** (*Ermənistan*), «Aqos» qəzetinin baş redaktoru **Hrant Dink** (*Türkiyə*), Erməni İnqilab Federasiyası - Daşnaksütyunun mərkəzi ofisinin nümayəndəsi **Kiro Manoyan** (*Ermənistan*) və başqaları iştirak etmiş, Türkiyənin ünvanına ağır ittihamlar səsləndirərək, burada müsəlman ermənilərin təqib və diskriminasiyaya məruz qalmalarına, onların insan hüquqları və azadlıqlarının kobud şəkildə pozulmasına dair çıxışlar etmişlər.²⁷⁹ Bu seminarda diqqət çəkən həssas məqam həmin tədbirdə İran rəsmilərinin və mütəxəssislərinin olmamasıdır. Görünür, onlar Türkiyə və İran arasında münasibətlərə xələl gətirməmək üçün siyasi mülahizələri əsas götürmüşlər. Elə isə təbii sual yaranır: Yalnız ermənilərin iştirak etdikləri seminar nə üçün İrəvanda deyil, Tehrandakı təşkil edilmişdir? Belə təsəvvür yaranır ki, İranın bəzi səlahiyyətli dairələri bu seminarın keçirilməsinə razılıq verməklə Ermənistanı dəstəklədiklərini, onunla həmrəy olduqlarını nümayiş etdirmişlər...

Bununla belə, İran-Ermənistan qardaşlığına dair deklarativ çıxışlara baxmayaraq, islamofobiya və türkofobiya rəsmi İrəvanın xarakterik xüsusiyyəti olaraq qalmaqdadır. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasında türkologiyadan fərqli olan yeni istiqamətin, **türkşünaslığın** – Anadolu və Azərbaycan türklərini öyrənən «elmin» təməli qoyulmuşdur! İslam dininə düşmənçiliyə gəldikdə isə Ermənistanı xeyli gəlir gətirən iranlı müsəlman turistlərin üzünə bütün qapılar geniş açıldığı halda, «tarixi vətənlərində» daimi yaşamaq üçün köçmüş İran ermənilərinə münasibətdə bu nifrət özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Onlar Ermənistanda daim diskriminasiyaya məruz qaldıqlarından, yerli əhalinin onları həqarətlə «fars», «farsdan

²⁷⁹ Положение армян в Турции обсуждали на семинаре в Иране. /11.11.2006/ - <https://regnum.ru/news/polit/737430.html>

dönmə» adlandırdıqlarından şikayətlənir, «tarixi vətəndə» kommunal və tibbi xidmətə görə daha çox pul tələb olunduğunu, aldadıldıqlarını, mağazalarda, iaşə obyektlərində isə qiymətlərin qəsdən şişirdildiyindən gileyənlər. Odur ki, «fars ermənilər» nə yolla olursa-olsun özlərinə gün ağlamaq üçün «keçmiş vətənləri» İran haqqında da həqarətlə danışmaqdan çəkinmirlər. Məsələn,

İran erməni **Armine Darsbidyan** hələ 2000-ci ildə Tehrandan İrəvana köçsə də, yerli əhali onu hələ də «etnik erməni» kimi qəbul etmək istəmir, «dövlətli fars qadını» adlandırır, övladının oxuduğu orta məktəbdə isə müxtəlif bəhanələrlə ondan pul tələb edirlər. A.Darsbidyan jurnalistlərlə söhbətində həm narazılığını, həm də İrana münasibətdə əsl erməni naşükürlüyünü belə ifadə etmişdir: **«Məni nə üçün «fars» adlandırırlar? Nəsim yüz illər boyu İranda yaşamasa da, biz həmişə farslardan kənar gəzmişik. Onları həтта evlərimizə belə dəvət etməmişik!»**.²⁸⁰ Halbuki, 2009-2013-cü illərdə İran İslam Respublikasının Rusiya Federasiyasındakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri olmuş **Seyid Mahmud Rza Səcadi** Ermənistan əhalisinin İrana

köç etmək istəkləri barədə bildirirdi ki, «SSRİ-nin süqutundan sonra İranda yaşayan ermənilərin demək olar ki, yarısı yeni, müstəqil Ermənistan Respublikasına mühacirət etmişdir. Lakin 2000-ci ildən sonra geriyyə doğru axın başlamış xristian dininə tapınan iranlı ermənilərin sayı durmadan artmağa başlamışdır».²⁸¹

Bu və digər hallar paradoksal vəziyyət yaradır. Belə ki, İran dövləti dünya müsəlmanlarını birliyə, islam dəyərlərini qorumağa çağırdığı halda, bu ölkə-

2015-ci ildə Tehrandə qondarma «erməni soyqırımı»nın yüz illiyi münasibətilə ucaldılmış abidə

280 Армения: Иранские армяне пытаются избавиться от имиджа «иностранцев». /19.10.2010/ - <http://russian.eurasianet.org/node/58398>

281 Реза Саджади. Религиозные меньшинства в Иране. /31.08.2013/ - <http://sajjadi.livejournal.com/305768.html>

dəki müəyyən dairələr nəinki bu birliyi pozanlara, Azərbaycanda 20 min günahsız insanın – müsəlmanın qatillərinə yardım edir, hətta 1915-1918-ci illər arasında 2,5 milyon günahsız müsəlmanı kütləvi soyqırımına məruz qoymuş erməni millətçilərinin arzularına kövrək hisslərlə yanaşaraq, Tehranın mərkəzində qondarma «erməni soyqırımı»nın yüz illiyi ərəfəsində memorial abidənin ucaldılmasına razılıq verirlər. Sonra isə bəraət üçün bildirlər ki, həmin abidə İranın Türkiyəyə və Azərbaycana yönəlik mehriban qonşuluq siyasətinə qətiyyətlə mane ola bilməz. Çünki... abidə «erməni məbədinin – Tehrandakı Müqəddəs Qriqori kilsəsinin ərəzində» ucaldılmışdır. Yoxsa abidənin qoyulduğu həmin sahə İran İslam Respublikasının torpaqlarına aid deyil? Əgər həqiqətən də qonşu müsəlman dövlətləri ilə əməkdaşlıq İran üçün əhəmiyyətlidirsə, İrandakı erməni-katolik kilsəsinin patriarxı **Nerses XIX Petrosun** (2015-ci ildə abidənin açılışından iki ay sonra ölmüşdür) mərasimdəki təhdid dolu çıxışını necə şərh edə bilərlər: **«Bu abidə bizə soyqırımını, erməni xalqına edilən vəsiyyəti, hüquqlarımızın bərpası uğrunda aparılan mübarizəni daim yada salmalıdır».**²⁸² Qeyd edək ki, Tehran şəhər rəhbərliyinin həmin abidənin qoyulmasına və Türkiyə əleyhinə mitinqin keçirilməsinə razılıq verməsini deputat Karen Xanlaryan yüksək dəyərləndirmiş və bildirmişdir ki, islam inqilabının qələbəsindən bu günədək İranın erməni icması belə tədbirlərin təşkilində heç bir maneəyə rast gəlməmişdir.²⁸³

Görəsən, İranda və Ermənistanda müsəlman erməni varmı? İran «ümmət» anlayışını əsas götürərək susur, İrəvan isə bu suala birmənalı cavab vermək istəmir. Belə ki, Yaxın və Orta Şərqdə, Şimali və Cənubi Qafqazda, Rusiyada, Avropada, Mərkəzi Asiyada, hətta Şimali Afrikada ciddi-cəhdlə «zorən islamlaşdırılmış» ermənilərin axtarışına çıxdığı halda, nədənsə İran bu tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Ermənistanın elmi mənbələrində İrandakı müsəlman erməni icmasının mövcudluğuna epizodik eyham vurulmasına baxmayaraq, əhatəli məlumat yox dərəcədədir. Güman ki, İranın dövlət siyasətində ölkə müsəlmanlarının etnik tərkibə bölünməməsinin arzuolunmazlığı prinsipi Ermənistanı bu məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşmağa vadar edir. Odur ki, indiyədək nə İran, nə də Ermənistan rəhbərlərinin rəsmi görüşlərində, elmi araşdırmalarda İran İslam Respublikasındakı «müsəlman ermənilər», «farslaşmış ermənilər» və ya «erməni tatlar» (*qriqorian tatlar*) mövzusunun gündəmə gətirilməsi siyasi baxımdan məqsədəuyğun sayılmışdır. Amma İranın

282 В Иране армяны призвали бороться с Турцией. /16.12.2016/ - <https://golosislama.com/news.php?id=30761>

283 Why did authorities allow Iran's Armenian community to stage protest rally? /26.04.2015/ - <http://ifpnews.com/views/why-did-authorities-allow-irans-armenian-community-to-stage-protest-rally/>

Ermənistən ərazisində «müsəlman erməni» icmasının axtarışına başlamasını və təbliğini də «gözlənilməz addım» adlandırmaq çətinidir. Bu isə təkcə elmi maraqdan irəli gəlməmişdir...

2017-ci il may ayının 25-də **İran İslam Respublikasının Dövlət Tele-radio Təşkilatının** mətbu orqanı olan «**Came-cəm**» qəzetində dərc edilmiş «Nuhun nəslindən olan millət» başlıqlı məqalənin müəllifləri sensasiya yaratmaq istəsələr də, həmin yazı həm də tarixi və coğrafi savadsızlıq nümunəsi olaraq diqqəti cəlb etmişdir. Məqalədən belə məlum olur ki, bu torpaqlarda heç vaxt Azərbaycan türkləri yaşamamışdır və buradakı tarix-mədəniyyət abidələri farslara və bir də «müsəlman ermənilərə» məxsus olmuşdur. Bundan başqa, Ermənistən Respublikasının şimaldan Gürcüstan, şərqdən Azərbaycan, qərbdən Türkiyə, «**cənubdan isə İran və Naxçıvanla (?) həmsərhəd dövlət**» olduğu göstərilir. Ermənistənin əhalisi özünü «hay» adlandırır və bu etnonim eramızdan çox-çox əvvəl ildə Ararat dağının ətəklərində Babil hökmdarını məğlub etmiş erməni sərkərdəsi Haykin adı ilə bağlıdır (?). O da məlum olur ki, ermənilərin farslara məhəbbətinin tarixi də qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, «orta əsrlərdə ermənilər qardaş fars xalqının məkan bildirən «**stan**» kəlməsini böyük sevgi ilə götürüb «**hay**» sözlünə əlavə etmiş və öz ölkələrini «**Hayastan**» adlandırmışlar». ²⁸⁴ İndi isə məqalənin maraq doğuran digər hissəsinə diqqət yetirək. Müəlliflərin qənaətinə əsasən, sən demə «**islam Ermənistənin (söhbət «Ermənistən» coğrafi məkanından deyil, 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan ərazilərində yaradılmış süni dövlətdən gedir) qədim dinlərindən biridir və ölkə ucsuz-bucaqsız Sasani dövlətinin varisi olan İranın ağuşuna yenidən qayıtdıqdan sonra daha geniş yayılmağa başlamışdır. On ikinci əsrdə Səlcuq türklərinin və ərəblərin (?) buraya hərbi yürüşləri nəticəsində ermənilərin bir qrupu islam dinini qəbul etmişdir... Müsəlman ermənilər islam dininə ciddi maraq göstərirlər. İlk dəfə 1910-cu ildə Quran ərəb dilindən erməni dilinə çevrilmiş, iki il sonra isə Quranın fransız dilində olan variantı tərcümə edilmişdir**». ²⁸⁵

Məqalədə daha sonra Ermənistəndə indi də xeyli sayda müsəlman erməninin yaşaması, maneəsiz olaraq ibadətlə məşğul olması da vurğulanır: «**PEW elmi-tədqiqat mərkəzinin məlumatına görə, burada hazırda 40 min müsəlman yaşayır və onların yalnız bir hissəsi İran müsəlmanlarıdır. İrəvanda hazırda onlar üçün səkkiz şia məscidi fəaliyyət göstərir**». ²⁸⁶ Böyük hissəsi «Allah-taalanın sadıq qulları olan müsəlman ermənilərdən» ibarət olan

284 <http://jamejamonline.ir/online/2855109428104640943/نوح-جتیار-از-عائلی>

285 Yenə orada

286 Yenə orada

icma üçün Ermənistanda yaradılan şəraitə gəldikdə isə qəzet bunları yazır: «Ermənistan müsəlmanları (*müsəlman ermənilər – A.Q.*) Ramazan ayında hər gün məscidlərdə iftar süfrəsinə yığılır, həmrəylik nümayiş etdirirlər. Ramazan bayramı günü isə məscidlərdə oxunan dualardan sonra

İrannın «Came-cəm» qəzetinə görə Ermənistandakı «müsəlman erməni ailəsi»

qohumlarına baş çəkir, bir-birini şirniyyata qonaq edirlər. Kəsibləri da unutmur, hətta başqa dinlərdən olan imkansızlara yardım əllərini uzadırlar».²⁸⁷ Burada kiçik bir haşiyə çıxmaq. «Came-cəm» qəzeti iddialarını vizual şəkildə əsalandırmaq üçün «Ermənistandakı müsəlman erməni ailəsinin» fotosəklini də dərc etmişdir. Lakin şəkil seçimində ya

tələmiş, ya da Ermənistandakı həmkarları onlarla yenə də qeyri-səmimi davranmışlar. Belə ki, həmin şəkildə Ermənistandakı «müsəlman ermənilər» deyil... Türkiyədə yaşayan həmsənililər təsvir olunmuşdur.

İran mətbuatında «Ermənistanın müsəlman erməniləri» mövzusunun aktuallaşdırılmasına dair başqa bir misal. İran İslam Respublikasının aparıcı dini mərkəzi olan **Qum Elmi Hövzəsinin** internet saytında 2017-ci il iyun ayının 11-də doktor **Mortəza Əşrəfinin** imzası ilə «Ermənistan müsəlmanları – İran tarixinin yadigarları» başlıqlı məqalə yayılmışdı. Onun əvvəlki məqalədəki savadsızlıqla oxşar cəhəti «azad, müstəqil Ermənistan Respublikası»nın coğrafi mövqeyindən danışarkən yenə də onun «Azərbaycan, Gürcüstan, İran, Türkiyə və ...Naxçıvan ilə həmsərhəd dövlət olması» barədə məlumat verməsi və Ermənistanı «islam mədəniyyəti mərkəzlərindən biri, islam ənənələrinin və şüaliyin qoruyucusu (!)» kimi təqdim etməsidir.²⁸⁸ Ermənistanın hazırda monoetnik dövlət olmasını «undan» M.Əşrəfi onu da xüsusi vurğulayır ki, «burada digər keçmiş sovet respublikalarına (*Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla – A.Q.*) xas olan etnik xaos yoxdur. Çünki Ermənistanın qanunları etnik azlıqların hüquqlarının qorunmasına təminat verir» (?). Yeri gəlmişkən, müəllifin

287 Yenə orada

288 Hawzah News Agency. - <http://hawzahnews.com/detail/News/417147>

yuxarıda misal göstərilən hər iki fikri rəsmi İrəvanın Azərbaycan əleyhinə istifadə etdiyi təbliğat miflərinin tamamilə təkrarıdır. Məlumdur ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı asimmetrik mübarizəsində ölkədə separatizm təzahürlərinin həm də məzhəb ədavəti üzərində həvəsləndirilməsi mühüm yer tutur. Belə ki, İranın bu gün «şiə müsəlmanların təəssübkeşi» qismində təqdim etdiyi Ermənistan Rusiya Federasiyasının ərazisində fəaliyyət göstərən talış və ləzgi separatizmi rəhbərləri ilə birgə İrəvanda keçirilən tədbirlərdə (*məsələn: «Qarabağ münaqişəsi: tarix və müasirlik», Yerevan, 14.06.2016*) məhz İranın müəyyən dairələrinin maraqlarına uyğun çıxışlar təşkil edir və burada guya Azərbaycan Respublikasında şiələrin təqib olunması, ölkədə bu məzhəbin «yalnız irandilli tat və talışlar tərəfindən qorunması», sələfilərin sayının isə bir milyona çatması, rəsmi Bakının dini-siyasi ekstremizmi dəstəkləməsi kimi sərsəm fikirlər səsləndirilir.²⁸⁹

Region tarixindən xəbərsiz olan M.Əşrəfi türk tayfalarının «müstəqil islam Ermənistanı»nı süquta yetirməsini ürək ağrısı ilə belə qeyd edir: «**İki yüz il xilafətin tərkibində tarixdə ən uzun suverenlik dövrünü yaşasa da, türklərin basqınları nəticəsində dövlət müstəqilliyini itirmişdi**». Amma Səfəvi fars dövlətinin tərkibində olarkən ermənilər xoşbəxtlik və firavanlıq içərisində həyat sürmüş, İranın Avropa, Hindistan və digər dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin qurulmasında müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Məqalədə o da bildirilir ki, «hazırda Ermənistan əhalisinin 2,4%-i müsəlmanlardan ibarətdir».²⁹⁰ Müəllif Ermənistanda «**xristian kilsələri ilə yanaşı İranın burada ucaltdığı**» islam dini tikililərinə də dövlətin böyük qayğı və diqqət göstərdiyini, dağıdılmış abidələrin (*kimlər tərəfindən dağıldığı barədə isə susur*) bərpa edildiyini və möminlərin istifadəsinə verildiyini böyük məmnuniyyət hissi ilə vurğulayır: «İndi Ermənistandakı İran memarlığı nümunələri xarici turistlərin ən çox ziyarət etdiyi məskənlərdən biridir». Məqalədə o da göstərilir ki, hələ 1995-ci ildə Ermənistanda İran mədəniyyəti obyektlərinin bərpasına dair hökumətlərarası saziş imzalanmış, maliyyə vəsaitinin ödənilməsi İranın «**Bonyade-mostəzəfan və Canbazan**» təşkilatına (*Binəsiblər və İslam İnqilabı Veteranları Fonduna*) həvalə edilmişdir: «**Təmir işlərindən sonra Ermənistandakı bütün müsəlmanlar, o cümlədən İrandan kənarında yaşayan İİR vətəndaşlarının ibadətləri və dini ayinlərin icrası üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Eyni zamanda, Ermənistan Respublikasının İslam**

289 Конференция в Ереване: армяне, азербайджанцы и талыши – за мир в Нагорном Карабахе.
- <http://ru.aravot.am/2016/06/16/213076/>

290 Yenə orada

Mədəniyyət Mərkəzi də fəaliyyətə başlamışdır».²⁹¹ M.Əşrəfi onu da əlavə edir ki, Ermənistanda islam tarixi və mədəniyyətinin, «İran identikliyin» və islam elmlərinin öyrənilməsi və təbliği istiqamətində mühüm addımlar atılmış, bu mövzuda 85 kitab kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Yeri gəlmişkən, Ermənistandakı «müsəlman ermənilərin» dini maariflənməsinə dair başqa bir misal. **Əhli-Beyt Xəbər Agentliyinin (ABNA)** yaydığı məlumatlara görə, İrəvanda fəaliyyət göstərən İran Mədəniyyət Mərkəzi 2015-ci ildən etibarən Qurani-Kərimi erməni dilinə tərcümə etməyə başlamışdır. İranın Ermənistandakı səfirliyinin mədəniyyət attaşesi Maçın Moşki jurnalistlərə bildirmişdir ki, əvvəlki tərcümə variantının qüsurlu olması səbəbindən iranlı mütəxəssislər bu işi öz öhdələrinə götürmüşlər. Tərcümə olunmuş hissələr İrəvandakı Göy məscidin internet səhifəsində yerləşdirilmişdir.²⁹²

Ermənistan, Rusiya və Türkiyənin kütləvi informasiya vasitələrində müsəlman ermənilərin Dağlıq Qarabağ bölgəsinə köçürülməsinə, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində «müsəlman erməni icmalarının bərpasına», bölgədəki etnik azərbaycanlıların «islam dinini qəbul etmiş ermənilər» kimi təqdimatına dair informasiya və dezinformasiya xarakterli məlumatlar vaxtaşırı yayılmaqdadır. Bir çox hallarda həmin informasiyaların vahid mərkəzdən istiqamətləndirilməsi barədə ehtimallar getdikcə təsdiqini tapmaqdadır. Məsələn, 2015-ci ildə yerli və xarici kütləvi informasiya vasitələrində İranın Qum şəhərində **İran İslam İnqilabının Keşikçiləri Korpusunun (SEPAH – Sepah-e pasdaran-e enqelab-e Eslami)** nəzarəti altında olan **Əl-Mehdi** mədrəsəsinin «məzunu və tanınmış ilahiyyatçı» **Arsen Safaryanın (bəzi erməni mənbələrində «Armen Safaryan»)** «Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın müftisi» təyin olunması haqqında informasiya geniş ictimai rezonans doğurmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, o, 1992-1995-ci illərdə Azərbaycan İslam Partiyasının vasitəsilə qeyri-qanuni yolla İrana aparılan təqribən 600 gənc hizbullahçı kimi məhz həmin mədrəsədə hərbi-dini təhsil almışdır. Burada dini dərslərlə yanaşı Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə tədbirlər keçirilmiş, hətta 1992-ci ildə ayətullahların gözləri qarşısında Azərbaycanın Dövlət bayrağı yandırılmışdır.²⁹³ İran mətbuatının da Ermənistan saytlarına istinadən yaydığı məlumata əsasən, «erməni müftisi» bilavasitə İranın bəzi dini dairələrinin himayəsi altında fəaliyyət göstərəcək, Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda şii icmasının formalaşması, burada islam dininin dayaqlarının möhkəmləndirilməsi, «Qa-

291 Yenə orada

292 Kuran'ı Kerimin yeni Ermenice çevirisi basılacaq. /21.08.2017/- <http://www.ermenihaber.am/tr/news/2017/08/21/Kuran%CA%B9I-Kerim-Ermenice/111366>

293 Qurbanov A. Səssiz müharibə. Bakı, 1999

rabağ xalqının tarixi irsi və mülkiyyəti sayılan» islam abidələrinin bərpası və qorunması ilə məşğul olacaqdır. Lakin «erməni Seyid Arsen ağanın» kimliyi, təqlid etdiyi İran müştəhidləri, tədqiqatları, «islam düşməni olan Amerika imperializminə və İsrail sionizminə» dair çıxışları haqqında nəinki İranın, hətta Ermənistanın saytlarında da heç bir məlumat yoxdur.

İctimai rəydə belə təsəvvür yaradılırdı ki, Ermənistanın hələlik «dərin konservasiyada» saxladığı bu təyinatdan məqsəd gələcəkdə Ermənistanın və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın şüə müsəlmanlarının Azərbaycanın, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin təsiri altına düşməsinə yol verməmək, Ermənistanı həm də müsəlman dünyasının ayrılmaz subyekt qismində tanımaq, «müfti Arsen Safaryan» vasitəsilə «müsəlman ermənilər» problemini islam dövlətlərinin diqqətinə çatdırmaq, ən nəhayət, gələcəkdə Şərqi Anadolu və Naxçıvan da daxil olmaqla «Qərbi Ermənistan» və «Şərqi Ermənistan» (*Dağlıq Qarabağ*) müsəlmanlarının vahid dini-siyasi mərkəzini formalaşdırmaqdır.²⁹⁴ Bundan başqa, Cənubi Qafqazda «müsəlman ermənilər» amili İranın bəzi dairələrinin həmin dini icma vasitəsilə regionda gedən etnosiyasi proseslərə daha intensiv müdaxiləsinə imkan verməklə onlara qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası müsəlman əhalisinin müdafiəçisi» statusunu qazandıracaq və Azərbaycan təsir imkanlarını artıracaqdır. Lakin araşdırmalara əsasən, İranın nə təsdiq, nə də təkzib etdiyi xəyali «Arsen Safaryan» obrazının, əslində, Ermənistanın növbəti təbliğat mifi olması ehtimalı getdikcə öz təsdiqini tapmaqdadır. Əslində, İran da bunun təbliğat oyunu, dezinformasiya olduğunu yaxşı bilir və məhz bu səbəbdən məsələyə ciddi yanaşmırdı. **Çünki şüəlik məzhəbində müftilik təsisatı yoxdur!** Əgər «şüəliyin müdafiəçisi» kimi təqdim edilən Ermənistanda bu məsələni gündəmə gətirən siyasi texnoloqların islam məzhəbləri haqqında nisbi anlayışları olsaydı və Arsen Safaryanı «şeyxül-islam», ən yaxşı halda isə «axund» kimi qələmə versəydilər, bəlkə də, həmin informasiya daha inandırıcı görünə bilərdi...

Bununla belə, «şüə müftisi təyinatı» barədə yayılan informasiya İrəvanın Azərbaycanda gözlədiyi təbliğat effektini yarada bilməmişdir. Əksinə, Azərbaycanda geniş müzakirələrə səbəb olsa da, təbliğat «bumeranqı» Ermənistanın üzərinə qayıtmış, burada əhalinin böyük hissəsində aqressiv reaksiya doğurmuş, radikal millətçi dairələrdə, hətta Eçmiədzində kəskin narazılıqla qarşılanmışdır. Məsələn, ermənistanlı «türkşünas» **Akop Çakryan** «Aravot» qəzetinə verdiyi müsahibədə «Ermənistan müftisi»nin təyinatına hiddətini belə ifadə etmişdir: **«Bizdə nə müsəlman ruhaniləri, nə də fəaliyyət**

294 Аршев А. Армения: новые вызовы безопасности. Пресс-клуб «Содружество». - <http://press-unity.com/stati/4966.html>

göstərən məscidlər vardır. Ermənistanda yalnız Göy məscid vardır və o da İran səfirliyinin himayəsi altındadır. Ermənistanda müsəlman ermənilər olmadığı üçün həmin məscidə yalnız iranlılar gəlirlər. Ermənistanda kriptormənilər də yoxdur. Onlar Türkiyədədirlər». ²⁹⁵ Eçmiədzin də bu informasiyaya mənfi münasibətini çox gözlətmədi. Erməni patriarxlığında mətbuat xidmətinin rəhbəri vəzifəsini icra edən **Zakari Baqumyan** də həmin məlumatı əsassız adlandırmış və əlavə etmişdir ki, nə Ermənistanda, nə də Dağlıq Qarabağda müsəlman ermənilər yaşayır. Buna görə də Eçmiədzin bu məlumatı şərh etmək niyyətində deyildir. ²⁹⁶

İran və Ermənistan arasında «islami» və etnik bağlar möhkəmlənməkdədir. 2017-ci il fevral ayının 2-də Tehranda rəsmi səfərdə olan Ermənistanın müdafiə naziri **Vigen Sarkisyan** İranın sabiq xarici işlər naziri, hazırda Məsləhət Şurasının nəzdindəki Strateji Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru vəzifəsində işləyən və İranın ali dini rəhbərinin beynəlxalq məsələlər üzrə müşaviri olan **Əli Əkbər Vilayəti** ilə görüşmüşdür. Ə.Vilayəti ölkəsində bəxtəvərlik içində yaşayan ermənilər haqqında ürək sözlərini belə ifadə etmişdir: «İranda ən böyük qeyri-müsəlman icması ermənilərdir. Onlar uzun illərdir

Ermənistanda və Qarabağda məscidləri, ziyarətgahları dağudan dövlətin din xadimi İrəvan dövlət Universitetində erməni dilində nəşr olunmuş «İmam Səccadın duaları» kitabını ayətullah Həsən Əxtəriyə təqdim edir

İranda məskunlaşmışlar və onların müsəlmanlarla heç vaxt problemləri olmamışdır... Maraqlıdır ki, erməni vətəndaşlarımız hətta müsəlmanların bəzi dini mərasimlərində, məsələn, Aşurada iştirak edirlər, bu da iki ölkənin mədəni yaxınlığının səviyyəsini göstərir». ²⁹⁷ İranın «Əhli-beyt» təşkilatının rəhbəri ayətullah **Həsən Əxtəri** isə katalikos **II Qareginin** dəvəti

²⁹⁵ В Армении и Арцахе мусульман нет. /25.08.2015/ - <http://defacto.am/113267.html>

²⁹⁶ Первопестольный Эчмиадзин назвал бессодержательной информацию об армянском муфтии. - <http://www.aravot-ru.am/2015/08/25/192419/>

²⁹⁷ Иранские шииты и армянские христиане - один народ? /07.12.2015/ - <https://golosislama.com/news.php?id=28560>

ilə Eçmiədzində olarkən fars və erməniləri «qohum xalqlar» adlandırmışdır. «Türkiyə və Azərbaycanda yaşayan müsəlman ermənilər», eləcə də Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar məsələsində xüsusi fəallıq göstərən İrəvan Dövlət Universitetinin rektoru **Aram Simonyan** isə Həsən Əxtəri ilə söhbət zamanı İran-Erməniştan əlaqələrini Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinə alternativ olaraq «**bir millət, iki dövlət**» kimi dəyərləndirmişdir.²⁹⁸

Əli Əkbər Vilayətinin və **Həsən Əxtərinin** çıxışlarından belə anlaşılır ki, onlar XX əsrin əvvəllərində ermənilərin İranda müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri cinayətləri «unuda» biliblər. Xatırladaq ki, 1918-ci ildə rus ordusunun Cənubi Azərbaycana işğal etməsindən sonra ermənilərin hərbi hissələri Xoy, Salmas, Urmiya, Maku və Təbrizdə dinc əhaliyə qarşı qırğınlar törətmişdilər. Daşnak partiyası isə bu məqamdan istifadə edərək qərargahını Afinadan Tehrana, buradakı erməni məktəbinin binasına köçürmüşdür. Erməni quldur dəstələrinin başçısı **Eprem xan (Yeprem Davtyan)** xatirələrində şəxsən törətdiyi cinayətlər haqqında yazır: «1908-ci il fevral ayının 8-də **Qiyas Nizami oğlu Nasir xanı müavini ilə birlikdə Qəzvinə öldürdüm. Sonra onun fər-raq başçısı Vəli xanı tapıb qətlə yetirdim. Qəzvindən 35 kilometr aralıda – «Xurzan» adlı yerdə erməni dəstəsilə birlikdə şahsevənlərdən 58 nəfəri öldürüb, 46 nəfəri isə yaraladıq. Qəsdən qadınları öldürürdük. Çünki onlar çadralarının altında silah daşıyırdılar. Uşaqları qəsdən öldürmədik. Onlar təsadüfi güllələrin qurbanı oldular... Aprelin 19-da 90 nəfərlik erməni dəstəsi ilə Qəzvinə hərəkət etdik. Qiyas Nizaminin 21 yaşlı oğlunu əsir götürdüm. Qəzvinə 60-70 nəfəri öldürüb, 35 nəfəri yaraladıq. Sərdarı tutub güllələdim».²⁹⁹**

O da bir faktdır ki, İran İslam Respublikasının Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımasına, Erməniştan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münafişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və beynəlxalq hüquq çərçivəsində həllinə dair dəyişilməz mövqeyinə baxmayaraq, müəyyən dini-siyasi dairələr rəsmi Tehranın öz mövqeyində səmimiyyətinə və ciddiliyyətinə xələl gətirməkdədirlər. Onu da əlavə edək ki, İran İslam Respublikasının Rusiya Federasiyasında sabiq səfiri **Seyid Mahmud Rza Səcadi** 2011-ci ildə Rusiya ermənilərinin «**Ноев Ковчег**» qəzetinə verdiyi müsahibəsində qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın işğal altında olan Şuşa məscidinin bərpa-sına 2 milyon dollar vəsait ayırmasını «Qarabağ hökumətinin nəciб addımı» kimi dəyərləndirmişdir.

298 Yenə orada

299 Cümşüdü F. Erməni millətçilərinin Cənubi Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklər. /01.04.2014/ - <http://www.xalqgazeti.com/az/news/analytics/43066>

*2010-cu ildə dağıdılmış Abbas Mirzə məscidindən ancaq bu divarlar qalmışdır
İran mətbuatı bu vandalizm aktına indiyədək heç bir reaksiya verməmişdir³⁰⁰*

Erməni işğalçıları Şuşa məscidini bu vəziyyətə salıblar³⁰¹

Bu sırada Dağlıq Qarabağ və işğal altında olan digər Azərbaycan ərazilərində ermənilərin dağıtdığı məscidlərin «fars memarlığı nümunələri» adı altında bərpası Ermənistan hakimiyyətini islam dövlətlərinin qınacağından xilas edir və ona Azərbaycana qarşı növbəti iddialar irəli sürməyə əlavə imkanlar yaradır. Məsələn, 2016-cı il dekabr ayının 7-də qondarma

³⁰⁰ «Народ, не знающий правды о своем прошлом, не имеет будущего!».Интервью газеты «Зеркало» с тюркологом, знатоком древних языков Эльшадом Алили. /27.04.2013/
- <http://erevangala500.com/news/144.html#!prettyPhoto>

³⁰¹ Yənə orada

«Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın İqtisadiyyat Nazirliyi və İranın «**Part Saman Cahan Co.**» şirkəti (*ünvan: İran, Shiraz, Narvan street, 14th Ave Narvan, №83, tel: (+98)71-32278444-6, email: info@jpsc.ir*) danışıqlar nəticəsində erməni silahlı qüvvələrinin işğalı altında olan Şuşa şəhərindəki Gövhər ağa məscidinin bərpasına dair müqavilə imzalamışlar. Bir müddət əvvəl həmin məscidi artilleriya atəşi ilə bərhad vəziyyətə salan, onu silah anbarına və tövləyə çevirən «qan qardaşlarının» – xristian ermənilərin xahişinə «bəçəşm» cavabını verən iranlı mömin bəradərlərin dərhal qollarını çırmalayaraq işə başlaması Azərbaycanda haqlı təəssüf hissinə səbəb olmuşdur. Yayılan məlumata görə, layihənin müəllifi iranlı memar **Səid Nəhavəndidir**, bərpa işlərinin maliyyələşdirilməsini isə Ermənistan'dakı **Şərqi Tarixi İrsinin İntibahı Fondu** öhdəsinə götürmüşdür.

Geotexnika, sənaye obyektlərinin layihələndirilməsi və inşası üzrə ixtisaslaşdırılmış şirkətin məscidin bərpasına və arxeoloji qazıntılara cəlb olunması nə qədər məntiqsiz görünsə də, Ermənistanın və onun iranlı məsləkdaşlarının Azərbaycanın maddi-mədəni irs nümunələrinin «fars və erməni abidələri» adı altında özününküləşdirməsinin sadə və dəqiq izahı vardır. Belə ki, qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın iqtisadiyyat nazirinin müavini **Sergey Şahverdiyana** həmin birgə söylərin səbəblərini belə açıqlamışdır: «**Dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Qarabağ xalqının tarixi mülkiyyəti olan Gövhər ağa məscidi həm İran mədəniyyəti muzeyi kimi fəaliyyət göstərəcək, həm də Qarabağa gələn müsəlmanlar üçün ibadət yeri olacaqdır. Bərpa işlərinə İran şirkətinin cəlb olunması isə təsadüfi deyildir. Çünki bu tikili fars imperiyası ilə Cənubi Qafqaz və Arsax (Qarabağ) arasında tarixi əlaqələrin təcəssümüdür**». ³⁰² Digər səbəb isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, perspektivdə işğal altında olan Azərbaycan ərazisinə «repatriasiya» edilən müsəlman (*şia*) ermənilərin ibadəti üçün indidən əlverişli şəraitin yaradılmasıdır...

302 Саркисян И. Иран поможет восстановить мечеть в Шуши. - <http://kavkazgeoclub.ru/content/iran-pomozhet-vosstanovit-mechet-v-shushi>

1.7. Abxaziyada erməni-həmşimli kartı

«Tarix baş verənləri bir də təkrar etməyə məcburdur Çünki ona qulaq asan olmur»

Lorens Piter

Qeyd edildiyi kimi, ermənilərin qondarma «Qərbi Ermənistan» iştahaları təkcə Türkiyə və Azərbaycan torpaqları ilə kifayətlənmir. Məlum olduğu kimi, erməni arzuları Gürcüstanın strateji ərazisi olan Cavaxetiya bölgəsini də əhatə edir. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında üçtərəfli münasibətlərin davamlı inkişafı, iqtisadi, siyasi və hərbi sahələr üzrə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi həm Ermənistanda, həm də regionda geosiyasi maraqları olan dövlətlərdə ciddi narahatlıq doğurmaqdadır. Ermənistan Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru **Ruben Saffrastyan** rəsmi İrəvanın keçirdiyi təlaş hissini səbəblərini belə ifadə etmişdir: **«Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan arasında hərbi əməkdaşlığın formalaşması ilk növbədə Ermənistanın təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilmiş təhdiddir. Bu formatın yaradılmasında məqsəd Ermənistanı ətraf aləmdən təcrid etməkdir»**.³⁰³ Odur ki, Ermənistan Respublikası və erməni diasporası son dövrlərdə Cavaxetiya bölgəsindəki ermənilər içərisində də etnik separatizm meyillərinin gücləndirilməsinə, onların siyasi təşkilatlanmasına diqqəti xeyli artmışdır. Təbii ki, Gürcüstan ərazisinin parçalanması planlarında, eləcə də «Cavax məsələsi»nin gündəmdə saxlanılmasında fəvqəldövlətlərin də iştirakı və yardımları istisna olunmur. Heç kimə sirr deyildir ki, Gürcüstanın «Qarabağ hadisələri»ndən ibrət dərsi götürməməsi, Abxaziyada separatizmin hərbi qarşıdurma səviyyəsinə çatdırılması, «müstəqil Abxaziya Respublikası»nın yaradılması bu tandem mənəfi nəticələrindən biridir.

Bu gün Ermənistanın strateji planlarında tanınmayan «Abxaziya Respublikası» önəmli yer tutmaqdadır. Məhz rəsmi İrəvanın söyləri ilə qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» və Abxaziyanın separatçı rejimləri arasında müttəfiqlik əlaqələri genişləndirilir və ortaq mənafeələr formalaşdırılır. Lakin həmin prosesdə məhz tanınmayan «Abxaziya Respublikası» üçün təhlükəli tendensiya – bu qondarma qurumun ermənilərin siyasi və iqtisadi nəzarəti

303 Посол Армении в России проявил интерес к жизни джавакской общины России. /23.05.2017/ - <https://eadaaily.com/ru/news/2017/05/23/posol-armenii-v-rossii-zainteresovalsya-situaciyev-dzhavaheti>

altına keçməsinin və tədricən erməniləşdirilməsinin əlamətləri qabarıq şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Abxaziyanın «erməni» əhalisinin əsas hissəsinin xristian (*qriqorian*) həmsəkinlərdən ibarət olmasını, buradakı rejim tərəfindən daşınmaz əmlakın alınmasında Rusiya vətəndaşları üçün məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasını Ermənistan böyük fürsət kimi dəyərləndirmişdir. Moskvadakı amşen (*həmşinli*) diaspora təşkilatlarının lobbicilik səyləri ilə ermənilər Abxaziyadakı ikili vətəndaşlıq hüququndan istifadə edərək, burada vaxtilə gürcülərə məxsus olan, hazırda isə satışı çıxarılan daşınmaz əmlakı, mənzilləri və evləri alır, müəssisələr, ticarət və işə obyektleri açır, Rusiyada yaşayan ermənilərin və həmsəkinlərin «tarixi vətənə qayıdışı» həvəsləndirirlər. Göründüyü kimi, bu planla kitabın əvvəlki fəsilərində bəhs edilən «Kimliyə dönüş» və «Qarabağa qayıdış» proqramları arasında heç bir fərqi yoxdur. Belə ki, yaxın illərdə Abxaziyada «müstəqil erməni dövlətinin» yaradılması uğrunda siyasi mübarizənin, ciddi erməni-abxaz qarşıdurmasının başlanmasının şahidi olacağıq. Təsadüfi deyildir ki, hazırda adibəlli «Krunk» təşkilatı Abxaziya hökumətini ermənilərin «mədəni-siyasi hüquqlarını pozmaqda ittiham edərək, qondarma «müstəqil dövlət» ərazisində erməni muxtariyyətinin yaradılmasına dair tələblər irəli sürmüşdür.³⁰⁴ Beləliklə, ermənilərin ərazi iddialarının yeni dalğasının startı verilmişdir.

Beləliklə, ermənilərin Abxaziyaya kütləvi axını sayəsində perspektivdə Ermənistan Respublikasından və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»ndan sonra burada üçüncü «erməni dövlətinin» yaradılması nəzərdə tutulur. Növbədə «Qərbi Ermənistanın bir hissəsi» hesab etdikləri «Cavakx Respublikası», gələcəkdə isə Şimali Qafqazda ermənilərin və xristian həmsəkinlərin sıx məskunlaşdığı Adıgey Respublikası gəlir. İrəvandakı Qafqaz İnstitutunun direktoru, əslən Bakı ermənisi olan **Aleksandr İskandaryan** bildirir ki, Ermənistan öz ümidlərini rəsmi Kremlin «gözləmə mövqeyindən» nə vaxtsa əl çəkəcəyinə və onun strateji maraqlarında keçmiş SSRİ respublikalarının ərazilərindəki tanınmayan qurumların əhəmiyyətini real dəyərləndirəcəyinə bağlıdır. Onun qənaətinə əsasən, Cənubi Osetiya və Abxaziya kimi Ermənistan və «DQR» də Rusiya Federasiyasına həmsərhəd deyildir. Odur ki, Ermənistan Moskvanın «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nı tanımasını gözləməməli, təşəbbüsü ələ almalı və özü bu addımı atmalıdır. Belə ki, **«Gürcüstan coğrafi baxımdan Ermənistanı Rusiyadan ayırır. Rusiyadan gələn bütün kommunikasiya xətləri isə bu ölkədən keçir.**

304 Хищная птица «Крунк»: армяне могут полностью уничтожить абхазов. /17.05.2016/ - <https://kavkazplus.com/news.php?id=6232#.WV9YQBxys0>

Gürcüstanın bir dövlət olaraq zəifləməsi və Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionunda yeni rolü vəziyyətin dəyişdirilməsinə əlavə imkanlar açacaqdır».³⁰⁵

Tarix üç dəfə təkrar olunur: Əvvəlcə faciə şəklində, qalan iki dəfə isə bu faciəni anlamayanlar üçün ibrət dərsi kimi. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk mərhələlərində Gürcüstan neytral mövqə tutmuş və bu addımını hər iki dövlətlə dostluq münasibətlərində olması, Gürcüstanda çoxsaylı Azərbaycan türkü və erməni diasporalarının yaşaması ilə əlaqələndirmişdir. Lakin bu mövqə gözlənilən sonluqla nəticələnmiş, Gürcüstan növbəti «Dağlıq Qarabağ hadisələri» – əvvəlcə Cavaxetiyada erməni separatizminin baş qaldırması, bir müddət sonra isə Abxaziyanın öz dövlət müstəqilliyini elan edərək ayrılması ilə üzləşməli olmuşdu. Ermənistan isə Abxaziya hadisələrində xüsusi fəallıq göstərmiş, Baqramyan batalyonu və «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın hərbi dəstələrini oraya yeridərək yerli gürcü əhaliyə qarşı kütləvi terror aktlarının törədilməsində, bu insanların daimi yaşayış yerlərindən zor gücünə çıxarılmasında yaxından iştirak etmişdir. Üstəlik, Ermənistan BMT Baş Assambleyasının iclasında gürcü qaçqınlarının Abxaziyaya qayıtmalarının əleyhinə səs vermişdir...

Rusiya və Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələrində yayılmış məlumata görə, 2017-ci il may ayının 22-də Ermənistanın Rusiya Federasiyasında yeni təyin olunmuş fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri **Vardan Toqanyan** Moskvada açıq fəaliyyət göstərən, Gürcüstanda isə separatçı birlik kimi tanınan «Rusiyada Cavaxk diasporası» (*əslində, Gürcüstan erməniləri*) təşkilatının prezidenti **Ağasi Arabyanla** görüşmüşdür. Səfirliyin təşəbbüsü ilə baş tutmuş həmin görüşdə Vardan Toqanyan erməni etnomədəni identikliyinə Rusiyada qorunması və inkişaf etdirilməsi, etnik konsolidasiyanın əldə olunması, «Rusiyadakı erməniliyin» qarşısına qoyulan vəzifələrin icrası istiqamətində «Cavaxk diasporasının» fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Görüşdə həmçinin «Gürcüstan-Ermənistan münasibətlərində yaranmış problemlər» və Rusiyadakı Cavaxk diasporasının rəsmi Tbilisiyə təsir imkanları geniş müzakirə olunmuşdur.

Əlbəttə, Gürcüstanda cərəyan edən proseslərə rəsmi İrəvanın ciddi maraq göstərməsinin səbəbi bu dövlətin Türkiyə və Azərbaycanla əməkdaşlığını özünə təhdid kimi dəyərləndirməsidir. A.Arabyanın sözlərinə əsasən, Gürcüstan ərazisindən keçən «türk dəhlizi» – dəmir yolu, neft və qaz magistraları Ermənistanı ətraf aləmdən izolyasiya etməklə rəsmi Tbilisi və İrəvan arasında münasibətlərin

305 Абхазия, Осетия, Карабах: принципы или интересы? /25.08.2008/ - https://ria.ru/osetia_review/20080825/150652581.html

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

perspektivliyini arxa plana keçirmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan üçtərəfli formatında vaxtaşırı keçirilən birgə hərbi təlimlər də Ermənistanı «adekvat» addımlar atmaq üzərində düşünməyə sövq etmişdir. V. Toqanyan Ermənistan da daxil olmaqla bir sıra dövlətlərin etirazına baxmayaraq, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istismara hazır vəziyyətdə olduğunu

Separatçı Aqasi Arabyan və səfir Vardan Toqanyan qarşılıqlı anlaşma əldə etdikdən sonra şəkil çəkdirmişlər

vurğulamışdır. Belə ki, bu magistral təkcə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət büdcələri üçün əlavə maliyyə mənbəyi deyil, həm də hər üç ölkəni digər dövlətlərin iqtisadi və kommunikasiya asılılığından əhəmiyyətli dərəcədə qurtaracaqdır. Aqasi Arabyan bildirmişdir: «Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istismarı Ermənistanın həm iqtisadi və siyasi, həm də et-

nodemoqrafiya baxımından təcrid edilməsinə yönəldilmişdir. Ermənilərin sıx yaşadıkları Cavaxk bölgəsindən keçən dəmir yolu magistralı son nəticədə erməni dövlətinin ətrafında «türk həlqəsini» yaradacaqdır».³⁰⁶

Rusiya ərazisində açıq fəaliyyət göstərən separatçı təşkilatın rəhbəri ilə Ermənistan Respublikasının rəsmi nümayəndəsinin «işgüzar əlaqələr» qurması digər şübhəli və qaranlıq məqamlardan və təhdid ehtimallarından xəbər verir. Lakin bu, Ağasi Arabyanın Ermənistan səfirləri ilə ilk görüşü deyildir. Hələ 2011-ci il iyul ayının 13-də yenə də səfirliyin – bu dəfə sabiq səfir Oleq Yesayanın təşəbbüsü ilə A.Arabyanla danışıqlar aparılmışdır. Həmin görüşdə də erməni diplomatları «Rusiya Cavaxk diasporası» təşkilatına uğurlar arzulamış, Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsində ermənilərin yaşayış şəraiti, mədəni hüquqlarının qorunmasının vacibliyi, onların Rusiyaya miqrasiyası nəticəsində ermənilərin həmin bölgədə demoqrafik göstəricilərinin pisləşməsi, hətta mədəni muxtariyyət tələblərinin cavabsız qalması və s. məsələlər müzakirə edilmişdir. Görüşün sonunda «Cavax» ermənilərinin tarixi vətənləri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi, ümumerməni və ümumermənistan xarakterli tədbirlərdə iştirakının zəruriliyinə toxunulmuş, səfirliyin isə öz növbəsində separatçı təşkilata hərtərəfli yardım göstərəcəyi qeyd

306 Армяне готовят удар по Грузии в Самцхе-Джавахеги? /24.05.2017/ - <https://www.kavkazplus.com/news.php?id=14046#.WuU9gvhJbs0>

edilmişdir. Mahiyyət etibarilə bu görüşlər Ermənistanın qonşu Gürcüstanda erməni separatizmini rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsində dəstəklədiyini bir daha sübut edir.

A. Arabyanın kimliyinə gəldikdə isə vaxtilə Axaltsixe rayon kino qovşağının direktoru işləyən bu şəxs separatçılıq fəaliyyətinə Cavaxetiya bölgəsinin Gürcüstandan qoparılması və «Qərbi Ermənistan» torpaqları kimi «tarixi vətənə» – Ermənistana birləşdirilməsi məqsədilə təşkil etdiyi aksiyalarla başlamışdır. 1990-cı il aprel ayının 24-də Axaltsixe rayonunun mərkəzində ermənilərin keçirdiyi mitinq və kütləvi ixtişaşlardan sonra o, Rusiyaya sığınmış və hazırda Gürcüstanda «persona non grata» elan olmuş, ölkəyə girişi qadağan edilmişdir.

O ki qaldı ermənilərin və onların xaricdəki himayədarlarının «Qərbi Ermənistan ərazilərinin qaytarılmasına» və orada «Qərbi Ermənistan Respublikasının qurulmasına dair iddialarının «gerçəklik» və ya «xam xəyal» olmasına həm Azərbaycanda, həm də Gürcüstanda baş vermiş hadisələr bunun real təhdid olduğunu təsdiqləməkdədir. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində, Gürcüstanın Abxaziya Muxtar Respublikasında «tədrin» keçmiş Ermənistan topladığı təcrübəni eyni ssenari, eyni ideoloji metodlar və eyni strategiya əsasında Türkiyədə də reallaşdırmağa başlamışdır. Perspektiv üçün isə Ermənistana Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında strateji müttəfiqlik əlaqələrinin zəiflədilməsi lazımdır.

Abxaziyada həmşinlilər XIX əsrin 30-cu illərində kütləvi şəkildə məskunlaşmağa başlamışlar. XX əsrin əvvəllərində – 1915-ci il hadisələrindən sonra isə həmşinli köçkünlərin sırasına Türkiyədəki etnik ermənilər də qoşulmuşlar. Vianor Paçuliya «Qədim, lakin əbədi Abxaziya» kitabında yazır ki, 1866-cı ildə Türkiyədən gəlmiş ermənilərin bir hissəsi Qara dəniz sahilindəki Tsandrişpa ərazisinə köçmüş və bir il sonra – 1867-ci ildə burada Pilenkovo qəsəbəsini salmışlar.³⁰⁷ Məskunlaşma SSRİ dövründə də davam etmişdi. 1988-ci ildə Ermənistanda baş vermiş zəlzələ nəticəsində minlərlə erməni ailəsi yaranmış xaosdan istifadə edərək, heç bir qeydiyyatdan keçmədən buraya köçmüşdür.

SSRİ-nin süqutundan, Gürcüstanın öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən dərhal sonra Dağlıq Qarabağdakı separatçılıq proseslərinin analoqu eyni ssenari üzrə və eyni himayədarların iştirakı ilə Gürcüstanda da baş vermiş, Abxaziya Muxtar Respublikası dövlət müstəqilliyini elan etmiş və bu qarşıdurma 1992-ci ildə silahlı münaqişəyə çevrilmişdi. 1993-cü ildə abxaz separatçıları xarici dövlətlərdən, o cümlədən Ermənistandan göndərilən hər-

307 Пачулия В. По древней, но вечно молодой Абхазии. Сухуми: Алашара, 1969

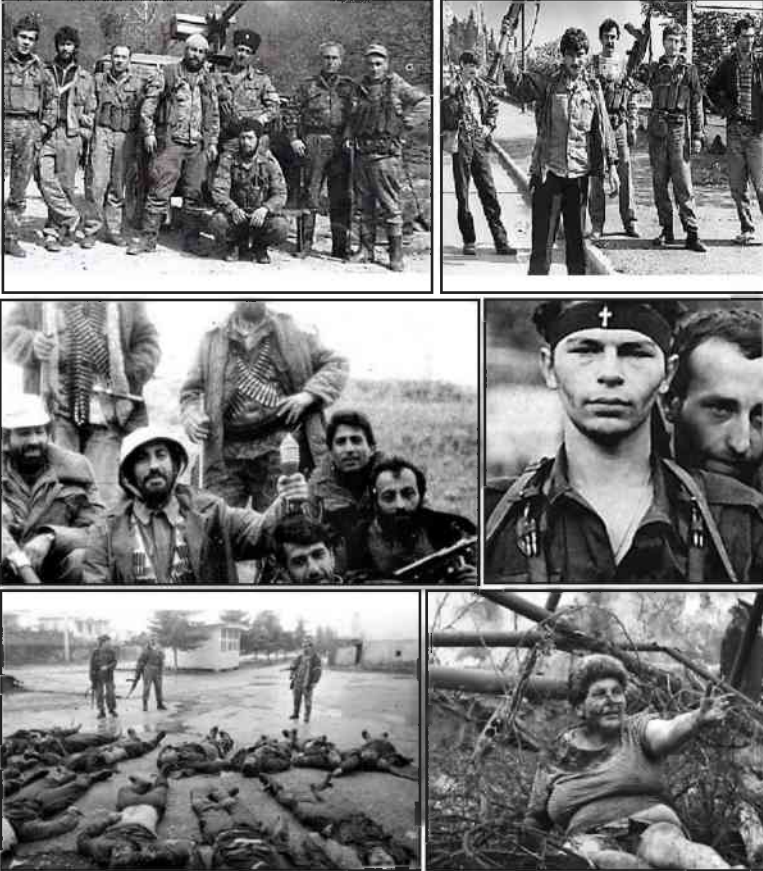
bi yardımlar – canlı qüvvə, silah və sursat nəticəsində muxtar respublikanın bütün ərazisinə nəzarəti tam əlinə ala bilmiş, buradakı gürcü əhalisi kütləvi şəkildə qovulmuş, əmlakları talanmış, minlərlə insan vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Əvəzində isə onların yaşadıkları məntəqələrə ermənilərin yeni köçü başlamışdı.

Ermənilər Abxaziyada iki mərhələdən ibarət separatçılıq fəaliyyətlərinə hələ ötən əsrin 80-ci illərində – Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrlə eyni vaxtda, burada da «**Krunk**» və «**Maştots**» təşkilatları yaratmaqla təbliğat işi ilə başlamışlar. Birinci mərhələ Dağlıq Qarabağda baş vermiş proseslərin analoqudur və Abxaziyanın münafişə yolu ilə Gürcüstandan ayrılmasını nəzərdə tutmuşdu. Azərbaycanda olduğu kimi bu təşkilatların da əsasnamələrində onların «Abxaziyada yaşayan ermənilərin etnik mədəniyyətlərinin qorunması və inkişafı», «xalqlar arasında dostluğun möhkəmləndirilməsi» və «xeyriyyəçilik» zərurəti məqsədilə təsis edildiyi qeyd edilmişdir. Burada da hər iki «ictimai təşkilatın» təsisçiləri və fəal üzvləri sırasına yerli dövlət və hökumət orqanlarının məsul işçiləri, jurnalistlər, istifadə olan hərbiçilər, alimlər, Gürcüstan, Erməniстан və Abxaziya ali sovetlərinin deputatları cəlb olunmuşdular. Bilavasitə Erməniстанdan və erməni diasporasından təlimat alan yerli «**Krunk**» və «**Maştots**» təşkilatları vaxtilə Azərbaycanda sınaqdan çıxarılan, hazırda Türkiyədə tətbiq edilən metodologiya əsasında buradakı ermənilər və həmsəkinlər arasında Abxaziyanın tarixən «qədim Erməniстан ərazilərinin tərkibində olması», vaxtilə Gürcüstan dövlətinin muxtar respublikada yaşayan ermənilərin və həmsəkinlərin mədəni-siyasi hüquqlarını kobud şəkildə pozmasını geniş təbliğ olunur və hələlik abxaz xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququ uğrunda mübarizəsində həmrəylik göstərilməsini tövsiyə edirlər.

Gürcüstandakı Rusiya Tədqiqatları İnstitutunun materiallarına əsasən, separatçı abxazlar və Gürcüstan hökuməti arasında hərbi münafişə (1992-1993-cü illər) baş verən kimi «**Krunk**» və «**Maştots**» təşkilatları dərhal «mədəni-maarifçilik» təyinatlarını bir kənara qoymuş və onların bazasında erməni silahlı qruplaşmaları yaradılmışdır. Məsələn, Qaqra şəhərində fəaliyyət göstərən «**Maştots**» təşkilatı xristian həmsəkinləri səfərbərliyə alaraq, Abxaziyanın şərq istiqamətində döyüşmək üçün **Baqramyan batalyonunu** (*komandiri – Qalustı Trapizonyan*) – gürcülərə qarşı xüsusi qəddarlığı ilə seçilən hərbi hissəni formalaşdırmışdır. «**Krunk**» təşkilatının yaratdığı döyüş bölmələri isə (komandiri Albert Topalyan) muxtar respublikanın qərbində Gürcüstan silahlı qüvvələrinə müqavimət göstərmişdir. Onların əli ilə Abxaziyada etnik gürcülərdən ibarət

Abxaziyada erməni-həmşinli kartı

minlərlə dinc sakin xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. İnstitutun məlumatlarında Abxaziya-Gürcüstan münacişəsinin 1992-1993-cü il mərhələsində 242 erməninin (*həmşinli*) öldürüldüyü qeyd olunur.

Baqramyan batalyonunun döyüşçüləri və onların qurbanları

Həmin hadisələrin iştirakçıları və şahidləri Baqramyan batalyonunun vəhşilikləri barədə bunları deyirlər:

Lavrenti Amşentsinin (*Abxaziya həmşinlisi*) **qeydlərindən:** «*Baqramyan batalyonu əsasən xristian həmşinlilərdən (amşenlərdən) təşkil edilmişdi və onların sayı 1500 nəfərə çatırdı. Buraya ezam edilmiş Qarabağ «özünüimüda-*

fiə dəstələrinin» komandirləri onlara hərbi təlim keçmiş, döyüş təcrübələrini öyrətmişlər».

Şota Tetvadze və Otar Tetvadzenin «Gürcüstanda ermənilər» kitabından: «Baqramyan batalyonu Kodor dərəsində gürcülərin Amikeli, Çampali, Kvemo Lata, Zemo Lata və digər kəndlərini dağıdaraq yerlə bir etmişdir Qulripşidə törədilən aqılagəlməz cinayət faktlarının – qətl, vandalizm, sadizm aktlarınının 90-95%-nin məsuliyyəti Baqramyan batalyonunun və bu yaşayış məntəqəsində yaşayan ermənilərin üzərinə düşür Bu batalyonun güclənməsində erməni diasporası mühüm rol oynamışdır... Daxil olan məlumatlara əsasən, abxaz separatçıları, muzdlular və Abxaziyada yaşayan ermənilər yalnız milli mənsubiyyətlərinə (gürcü olduqlarına) görə 7000 nəfərədək gürcünü asmış, güllələmiş və diri-diri yandırmışlar Onların arasında 50 tibb işçisi, 200 müəllim, 100 incəsənət xadimi var idi. Yüzlərlə gürcü şikəst edilmişdi. Gürcülərə məxsus yüzlərlə ev yandırılmış, 300 min nəfər əhali vətəninə qovulmuşdu... Leselidze kəndində 50 gürcüyə işgəncələr verilmiş və sonra onlar elektrik dirəklərindən asılmışdılar Ermənilər stadionda gürcülərin kəsilmiş başları ilə futbol oynamış, insanların bədən üzvlərini kəsmiş və sonra onları güllələmişlər... ».³⁰⁸

Abxaziya Muxtar Respublikası Ali Sovetinin keçmiş sədri Temur Mjaviyanın dediklərindən: «Albert Topalyanın başçılıq etdiyi «Krunk» təşkilatının nizamnaməsi gürcülərə və Gürcüstanına qarşı tezislərlə dolu idi... Bizə daxil olan məlumata görə, separatçıların tərkibində 1500 erməni hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdi. Onlardan 140 nəfəri öldürülmüş, 11 nəfərə «Abxaziya qəhrəmanı» adı verilmiş, 5 erməni isə medallar almışdır... «Krunk» təşkilatının guya xeyriyyəçiliklə məşğul olması əsl məqsədlərini gizlətmək üçün örtükdən savayı bir şey deyildir Halbuki «Krunk» yarandığı vaxtdan etibarən separatçılıqfəaliyyətinəbaşlamışdı... ».³⁰⁹

Bondo Arveladze, ermənişünas alim: «Bəzi ermənilər bu gün Baqramyan batalyonuna bəraət qazandıрмаğa çalışır, guya abxazlar onları gürcülərə qarşı döyüşmək üçün hərbi dəstə yaratmağa məcbur etmişlər Ermənilər Abxaziyaya XIX əsrin birinci yarısında köç etmişlər Gürcülər onlara tufəng tuşlamamış, əksinə onlara yer vermiş, çörəklərini, sularını, torpaqlarını bölüşmüşlər. . Əgər Erməniistan hökuməti baqramyançıların cinayət əməllərinə düzgün qiymət verməzsə, gürcü-erməni qardaşlığı riyakarlıqdan başqa bir şey olmayacaqdır».³¹⁰

308 Гусейнов Р. О «геройствах» батальона Баграмяна в Абхазии. /04.03.2009/ - <http://www.1news.az/news/20090304042519611.html>

309 Темур Мжавия: «Крунк» был учрежден при активном содействии «Дашнакцутюн». - <http://www.atc.az/forum/showthread.php?p=166792>

310 Пайчадзе Х. «Баграмяновцы»: преступление века. /26.09.2006/ - <http://www.apsny.ge/analytics/1159298868.php>

Nodar Natadze (hadisələrin şahidi): «Baqramyan batalyonu qəddarlığı ilə seçilirdi... Gürcü partizanları bir erməniyi əsir götürəndə döyüş əməliyyatları artıq başa çatmışdı. Həmin erməni ağlayır, günahsız olduğunu deyirdi. Gürcülərin ona yazığı gəlmişdi, əsiri evinə buraxmaq istəyirdilər Bu zaman onun üstündə bir bağlama gördülər Bağlamanı açdılar İçərisində insan gözləri, kəsilmiş qulaqlar və burunlar var idi. Məlum oldu ki, bu şəxs Baqramyan batalyonunun döyüşçüsüdür Abxazlar hər öldürülən gürcüyə görə yüz dollar pul verirdilər O pulu almaq üçün isə batalyon döyüşçüsü sübut kimi öldürdüyü insanların bədən üzvlərindən birini gətirməli idi».³¹¹

Qerman Beseliya (hadisələrin şahidi): «Merxeuli kəndi əhalisinin çoxu evlərini tərk etmək istəmirdi. Onların arasında yataq xəstələri də var idi. Erməni qrupu (Baqramyan batalyonu) kəndə daxil oldu. Onlar gürcü əhalisinə atəş açanda qonşum ot tayalarının arasında gizləndi. Ermənilər bunu bildilər və tayaları iplə bir-birinə bağlayıb od vurdular Sonra isə kənardə dayanıb onun diri-diri necə yanmasına tamaşa etdilər Mənim gözlərim qarşısında kəndin qoca qadınlarının başlarını balta ilə vururdular Ermənilər kəndimizdə 67 gürcünü öldürmüşdülər».³¹²

Liya Berai (hadisələrin şahidi): «Batalyonun erməniləri vəhşilikdə abxazları da keçmişdilər Hətta qarət olunan əşyaları bölə bilməyəndə bir-birlərinə hücum edirdilər».

Bu isə Abxaziya Erməni İcmaları Şurasının sədri M. Topçyanın etiraflarıdır: «1992-1993-cü illər Vətən müharibəsi (?) Abxaziya üçün ciddi sınaq olmuşdu. Ermənilər milli-azadlıq mübarizəsinin bütün cəbhələrində abxazlarla çiyin-çiyinə vuruşurdular Bu işdə o vaxtlar Abxaziya Ali Soveti sədrinin müavini olmuş A. Topçyanın başçılıq etdiyi «Krunk» mədəni-maarifçilik cəmiyyətinin böyük xidmətləri olmuşdu. Baqramyan batalyonu döyüşlərdə böyük şücaət göstərmiş, onun üzvlərindən 20 nəfər «Abxazıyanın milli qəhrəmanı» adına layiq görülmüşdü».³¹³

1992-1993-cü il hadisələrində fəal iştirakı ilə Abxaziyada nüfuzunu və mövqeyini möhkəmləndirən erməni-həmşinli icmaları tədricən qondarma respublikanın iqtisadi-maliyyə və siyasət sferasına ciddi şəkildə daxil olmuş, bununla da prosesin ikinci mərhələsinə – «tarixi Ermənistan əraziləri» hesab etdikləri Abxazıyanın «erməniləşdirilməsinə» start verilmişdi. Abxazıyanın

311 <http://www.apsny.ge/analytics/11592988682.php>

312 Армяне топором рубили головы грузинским женщинам... /06.06.2016/ - <http://vzglyad.az/news/62948>

313 Топчян М. Армяне Абхазии. /24.04.2015/ - <http://abkhazinform.com/tochka-zreniya/item/971-armyane-abkhazii>

demək olar ki, bütün bölgələrində erməni məktəbləri açılmış, qriqorian kil-sələri fəaliyyət göstərməyə başlamış, xristian və müsəlman həmsəhmlilər arasında erməni etnik identikliyi gücləndirmək məqsədilə erməni-həmsəhmlilər kütləvi informasiya vasitələri, eləcə də radio verilişləri yaradılmışdı. Məsələn, «Amşen» qəzeti indi təkcə Abxaziyada deyil, Rusiya və Ermənistan da yayılmaqdadır. Eyni zamanda, Abxaziyaya Ermənistandan «Голос Амшена» («Amşenin səsi») qəzetinin 15 min nüsxəsi də göndərilir.³¹⁴ 2013-cü ildə Qaqrada erməni kilsəsi fəaliyyətə başlamış, tanınmayan respublikada bütün dərslərin erməni dilində tədris olunduğu 26 orta məktəb açılmışdır. Abxaziya parlamentinin deputatı **Levon Daşyan** sözlərinə görə, Ermənistan işisna olunmaqla dünyanın heç bir guşəsində bu sayda erməni məktəbləri yoxdur.³¹⁵ Ermənilərin Abxaziyanın siyasi həyatına təsiretmə imkanları da genişlənməmişdir. Belə ki, «son prezident seçkilərində Abxaziyanın erməni seçicilərinin 80%-nin iştirak etməsinə baxmayaraq, onların səsli halledici rol oynamışdır».³¹⁶

Paralel olaraq, təkcə Abxaziyada deyil, bütöv Qara dəniz regionunda ermənilərin təsirini gücləndirmək, bu prosesə Ermənistan Respublikasını fəal cəlb etmək üçün həmsəhmlilərdən geniş istifadə olunmaqdadır. Məsələn, Krasnodardakı «Amşen» mərkəzinin direktoru **Artavazd Tulumçyan** yazır ki, Qara dəniz sahillərində – Türkiyə və Abxaziyada yaşayan «erməni həmsəhmlilərin» identikliyi möhkəmləndirmək, onun intibahına nail olmaq məqsədilə yeni hərəkatın yaradılmasına böyük ehtiyac var. Lakin «Ermənistan Respublikasının yardım olmadan biz bu problemi həll edə bilməyəcəyik. Onu da başa düşürük ki, indiki şəraitdə Ermənistan Abxaziya ilə açıq şəkildə əməkdaşlıq edə bilməyəcəkdir. Lakin Ermənistanın xeyli sayda qeyri-hökumət təşkilatı var və onların vasitəsilə Abxaziyadakı soydaşlarımızı dəstəkləmək, onlara yardım etmək mümkündür».³¹⁷

Ermənilər «dünya həmsəhmlilərinin» bayrağını da yaratmış (*şəkildə yuxarıda*) və ilk dəfə onu Rusiyada nəşr olunan «Amşen» jurnalında yaymışlar.³¹⁸ Bu bayraq hələlik rəsmi təsdiq edilməsə də, ermənilərin Ermənistan və Rusiyada keçirilən mitinq və nümayişlərində dalğalandırılır. Ermənistan Res-

314 Армянская диаспора в Абхазии. /Грузинский институт российских исследований. /11.11.2011/ - <http://abkhazeti.info/news/1321032805.php>

315 В Абхазии поднимают флаги стран, признавших Геноцид армян. /03.04.2017/ - <https://ru.armeniasputnik.am/world/20170403/6901826/v-abkhazii-podnimut-flagi-stran-priznavshih-genotsid-armyan.html>

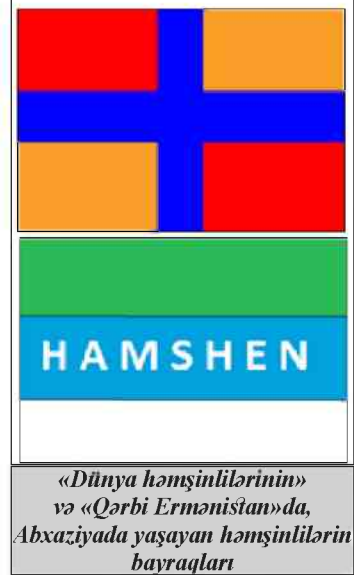
316 Тулумджян А. Черноморские амшенские армяне в 21 веке. Проблемы сохранения идентичности и пути их решения. - <https://armeniansite.ru/armyanskie-diaspory/243-chernomorskie-amshenskie-armyane-v-xxi-veke-problemy-sokhraneniya-i-identichnosti-i-puti-ikh-resheniya.html>

317 Yenə orada

318 Флаги различных национальностей России. - <http://www.vexillographia.ru/russia/minority.htm>

Abxaziyada erməni-həmşinli kartı

publikasının dövlət atributunun əsasında yaradılmış həmin bayrağı ortadan dörd yerə bölən xaç həm ermənilərin xristian dininə etiqadını, həm də dünyanın dörd tərəfinə yayılmış xalqın mənəvi-siyasi ittifaqını simvolizə edir. Abxaziya və Türkiyənin müsəlman həmşiniləri üçün hazırlanmış etnik bayraq layihəsinin təsviri və daşdığı rəmlər isə bir qədər fərqlidir. Bununla belə, o, erməniliyin prinsiplərini, «Qərbi Ermənistan» iddialarını, xristian və müsəlman həmşinilərin birliyini ifadə edir. Məsələn, bayraqdakı yaşıl zolaq bir tərəfdən «həmşinli ermənilərin vətəni olan «Qərbi Ermənistan»ın coğrafiyasını və təbiətini», digər tərəfdən isə onların islam dininə etiqadını simvolizə edir. Mavi zolaq «bütün həmşin ermənilərinin torpağı – «Qərbi Ermənistan» ilə ana vətəni – Ermənistan Respublikasını birləşdirən» Qara dənizin rəmzidir. Ağ zolaq isə «həmşin coğrafiyasından kənarında yaşayan bütün həmşiniləri (müsəlman, xristian) ifadə edir.

Beləliklə, Abxaziyanın tədricən «erməniləşdirilməsi» siyasəti getdikcə tanınmayan respublikanın köklü əhalisində ciddi narahatlıq yaratmağa başlamışdır. Onlar hətta ermənilərin fəaliyyətini milli təhlükəsizliyə, abxazların etnik identikliyinə qorunması və inkişafına ciddi təhdid kimi də dəyərləndirirlər. Abxaziyanın dövlət və hökumət orqanlarının aparıcı poştlarına, xüsusilə yerli parlamentə etnik ermənilərin yerləşdirilməsi prosesi də sürətlə davam etməkdədir. Belə ki, Gürcüstandakı Rusiya Tədqiqatları İnstitutunun araşdırmalarına əsasən, ermənilər üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında Abxaziyadakı demoqrafik vəziyyətin də müsbət təsiri olmuşdur. Belə ki, yerli abxazlarla müqayisədə burada ermənilərin sayı sürətlə artmaqdadır. Abxaziyada ikili vətəndaşlıq haqqında qanun qüvvəyə mindikdən və əhaliyə kütləvi şəkildə Rusiya Federasiyasının vətəndaşlığını təsdiq edən pasport verildikdən sonra Krasnodar vilayətindən həmşinilərin qondarma «müstəqil dövlətin» ərazisinə axını da burada ermənilərin demoqrafik vəziyyətini yaxşılaşdırmışdır. Nəticədə, 2011-ci il əhalinin siyahıya alınmasının yekunlarına görə, yüz il ərzində ermənilərin sayı 40 min nəfərə çatmışdır. Lakin Abxaziyanın erməni icması bu rəqəmlə razılaşmamış, hakimiyyət orqanlarını demoqrafik göstəriciləri süni şəkildə azaltmaqda, ermənilərin

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

hüquqlarını kobud surətdə pozmaqda ittiham etmişdir. Onların «icmadaxili statistikasına» əsasən, burada «de-fakto» həmşinilər də daxil olmaqla təqribən 90 min erməni və 150 min nəfərə yaxın həmşinli (*müsəlman və xristian*) yaşayır. Rusiya Tədqiqatları İnstitutu onu da vurğulayır ki, Abxaziyada erməni əhalisinin say göstəricilərinin artırılması onlara öz iddialarını reallaşdırmaq, yerli qanunverici və icraedici orqanlarda mövqelərini daha da möhkəmləndirmək üçün vacibdir. Bu məqsədlə onlar hətta Rusiyada yaşayan minlərlə erməniyə «Abxaziya vətəndaşı» statusunun verilməsinə də nail olmuşlar.³¹⁹ Abxaziyada sürətlə baş qaldıran erməni iddiaları demoqrafik vəziyyəti – təbii artımı sürətlə azalan abxazlarda ciddi narahatlıq doğurmuşdur. Onların fikrincə, ermənilərin iddiaları reallaşarsa, abxazlar «dövlətyaradıcı» və «titullu xalq» mövqeləri ilə birdəfəlik vidalaşmalı olacaqlar.

Bu şəkil 2016-cı ildə Abxaziyada – ConIFA-nın³²⁰ təşkil etdiyi futbol üzrə dünya çempionatının Abxaziyada keçirilmiş seçmə yarışlarında – Abxaziya Respublikası və qondarma «Qərbi Ermənistan Respublikası» yığma komandalarının görüşü arafəsində çəkilmişdir. Çempionatda «Qərbi Ermənistan» idmançılarını... Abxaziyadakı Suxumi və Qulrıpş rayonlarının idmançıları təmsil etmişlər³²¹

2016-cı ilin may ayında Gürcüstanın «Кавказ Плюс» internet qəzetində Abxaziyadakı «Krunk» təşkilatının tanınmayan respublikanın ərazisində «erməni milli-mədəni muxtariyyətinin» yaradılması planlarına dair material dərc

319 Армянская диаспора в Абхазии. /Грузинский институт российских исследований. /11.11.2011/ - <http://abkhazeti.info/news/1321032805.php>

320 ConIFA – Müstəqil Futbol Assosiasiyalarının Konfederasiyası (*Confederation of Independent Football Associations*). Tanınmamış və ya qismən tanınmış dövlətlərin, etnik muxtariyyətlərin futbol komandalarını birləşdirən beynəlxalq təşkilat. 2013-cü ildə təsis edilmişdir.

321 Оганян С. Амшенский мост. /17.06.2016/ - http://asekose.am/ru_RU/news/30/223557-amsenskiy-most-saida-oganan.html

olunmuşdur. Məqalədə həmin təşkilatın Abxaziya rəhbərliyinin ünvanına göndərdiyi müraciətin bəzi hissələri də dərc edilmişdir. Müraciətdə bildirilirdi ki, «bu ölkənin köklü əhalisi olan ermənilər» qədim dövrlərdən etibarən abxaz xalqı ilə birlikdə Abxaziya dövlətçiliyinin inkişafında yaxından iştirak etmiş, Bizansa, ərəblərə və türklərə, «gürcü faşizminə» qarşı çiyin-çiyinə mübarizə aparmışlar. Bununla belə, «**hazırda əzabkeş və zəhmətkeş erməni əhalisi yenidən Abxaziya hakimiyyətinin təqiblərinə məruz qalmaqdadır. Respublika rəhbərliyi erməni əhalisinin sayını məqsədli şəkildə azaldır, bizə kilsə tikməyə icazə vermir, erməni məktəbləri, teatr, mədəniyyət mərkəzləri açmaq barədə təşəbbüslərimizi bəyənirlər... Belə çıxır ki, ermənilər Abxaziyanın müstəqilliyi üçün deyil, öz hüquqlarının pozulması uğrunda mübarizə aparıblar. Abxaziyanın köklü erməni əhalisi respublikada milli-mədəni muxtariyyətini yaratmaq hüququna malikdir**». Müraciətdə o da bildirilirdi ki, gürcülərin qovulmasından sonra «respublikada çoxsaylı xalq olan ermənilər» muxtariyyət üçün Abxaziyanın **Qulrıpş, Oçamçır, Tkuarçal** rayonlarının ərazilərini tələb edirlər. Bu barədə hazırlanmış qanun layihəsi Abxaziya parlamentinin erməni deputatları Levon Qalust'yan və Robert Yaylyana təqdim olunacaqdır.³²² Ermənistan və Abxaziya ermənilərinin gürcü kütləvi informasiya vasitələrinə reaksiyası özünü çox gözəltməmişdir. Belə ki, onlar müraciət mətnini «Gürcüstanın növbəti təxribatı» adlandırmışdılar.³²³

Ermənilər üçün növbəti «şok effektini» isə Abxaziyanın «vətən müharibəsi» veteranı, respublika Əlil Futbolçular Federasiyasının prezidenti **Camal Bartsits** yaratmışdır. O, Qaqra şəhərində yaydığı müraciətdə bəyan etmişdir ki, 1992-1993-cü illər ərzində baş vermiş müharibədə erməni batalyonları heç də Abxaziyanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmamış, əksinə öz maraqlarını güdmüşlər. C.Bartsits bildirir: «**Ermənilər Abxaziyada yaxşı qazandılar. Burada qalanlar gözəl ev-əşiyə sahib oldular. Ermənistanə dönlər də əliboş qayıtmadılar... Onlar Abxaziyanın müstəqilliyi üçün deyil, öz məqsədlərinə çatmaq üçün ölüblər... Ermənilər öz təşəbbüsləri ilə bu müharibəyə qoşulublar. Mən yaxşı bilirəm, onlar eyni qəddarlıqla təkə gürcülərlə deyil, abxaz döyüşçüləri və mülki əhali ilə haqq-hesab çəkirdilər... Son vaxtlar biz abxazlar öz ölkəmizdə çox çətin durumdayıq və özümüzü burada artıq adamlar kimi hiss edirik. Bizim yalnız bir vəzifəmiz qalıb: Onlara xidmətçi olmaq. Ermənilər deyirlər ki, onlar Abxazi-**

322 «Крунк» объявил о создании «армянской национально-культурной автономии в Абхазии». /16.05.1016/ - <http://www.kavkazplus.com/news.php?id=6190%a22#.WaZl8fNjbs0>

323 Yenə orada

yanın ən qədim əhalisidirlər və biz bu gün onlara borcluyuq... Abxaziya onların biznes gəlirləri üçün mənbəyə çevrilmişdir. İndi burada hər şey, hətta narkotik də almaq olar. Dilənçi günündə yaşayan ermənilərin çoxu Abxaziyada milyonçu olmuşdur. Onlar hər il buradan Ermənistanın dövlət büdcəsinə böyük məbləğdə vəsait daşıyırlar. Ölkəmizdə onların sayı gündən-günə artır. Buna baxmayaraq, Ermənistan Gürcüstanı qıcıqlandırmamaq üçün Abxaziya

Camal Bartsits

ya siyasi dəstək verməkdən çəkinir...».³²⁴ Müraçiatın sonunda Camal Bartsits əlavə etmişdir ki, əgər Ermənistan Respublikası bütün bunlardan sonra Abxaziyanın dövlət müstəqilliyini tanımasa, ermənilər bu ölkədən çıxmağa məcbur olacaqlar.

Abxaziya erməniləri yenə də ləngimədən bu bəyanatı «abxaz-erməni münasibətlərinə qarşı təxribat» adlandıırıblar. Abxaziya erməniləri icmasının sədri, «milli qəhrəman» Qalust Trapezonyan isə tanınmayan respublikanın müvafiq orqanlarını – Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətini, Baş Prokurorluğu, Təhlükəsizlik Şurasını, ən nəhayət, Abxaziya prezidentini «ölkədə etnik zəmində ədavətin» salınmasına yönəldilmiş bu fəaliyyətin qarşısını almağa çağırmışdır: «Abxaziyanın erməni icması təkcə bu tipli çağırış edənlərin deyil, ölkədə milli qarşıdurmanın yaradılmasının ideoloqlarının məsuliyyətdə cəlb olunmasını tələb edir».³²⁵

324 «Армянский вопрос» в Абхазии – «белыми нитками, вкривь и вкось...»: Эхо Кавказа»
- <http://www.aravot.ru.am/2016/05/27/211122/>

325 Заводская Е. Совет армянской общины Абхазии требует реакции властей. /10.06.2017/
- <https://www.ekhovkavkaza.com/a/28606784.html>

I.8. «Ermənilik» nədir və Ermənistanda etnik identikliyi necə müəyyən edirlər?

«Etnik kimliyin müəyyən olunmasının ən asan yolu onu valideynlərdən soruşmaqdır».

Həyat təcrübəsi

«Dədəniz tarixinizlə bağlı sizə nə demişdirsə, siz osunuz!»

Metin Gültan,

Həmşinli araşdırmaçı

Yazıçı Hovanes Tumanyan erməni xalqını uçuruma sürükləyən total paranoya və natamamlıq kompleksindən xilas olmağın bir yolunun da «daxili xəstəliklərin» müalicə olunmasında görürdü: «**Əsl qurtuluş daxildən başlamalıdır, çünki biz daxilən xəstəyik**». ³²⁶ Tarix göstərdi ki, erməni xalqının «daxili xəstəliyi» onun siyasətçilərinin, üzdənirəq alim və din xadimlərinin iddiaları üzündən bu gün daha da kəskinləşmiş və xroniki xarakter almışdır. Eçmiədzin Sinodunun prokuroru A.Frenkel də hələ 1907-ci ildə Müqəddəs Sinoda təqdim etdiyi arayışında bu diaqnozun yaratdığı fəsadlara toxunaraq aşağıdakı «epiqrizi» vermişdir: «**Erməni tarixçilərinin – istər qədim, istərsə də müasirlərinin ən yaxşılarının yazdıqlarını diqqətlə oxuyanda bu xalqın böyük dühalarının da erməni gerçəkliklərinə bədbin baxışlarına heyrətlənməyə bilmirsən. Sanki tamahkarlıq, fitnə-fəsad, yalandan andıçmə, satqınlıq, yaltaqlıq bu tayfanın əsas milli xüsusiyyətləridir. Erməni xalqı bu keyfiyyətlərinin üzündən həmişə hakimiyyəti altında olduğu xalq tərəfindən assimilyasiya edilməyə çox yaxın olmuşdur**». ³²⁷ Yüz on il əvvəl verilmiş diaqnoz XXI əsrdə də erməni etnopsixologiyasının ən ağır daxili xəstəliyi olaraq qalmışdır.

Ermənistanlı professor **Suren Sarkisyan** müasir erməni xalqının etnik və mədəni müxtəlifliyinin səbəbini onun tarix boyu yaşadığı «inanılmaz müsibətlərin acı nəticələri» kimi izah etməyə çalışmışdır. Onun «**Arsax erməniləri antropoloji və coğrafi kontekstdə**» adlı məqaləsində ortaya atdığı iddialardan bu qənaətə gəlmək olur ki, regionun digər xalqlarının yüzilliklər ərzində

³²⁶ Tumanyан О. Избранная проза. Ереван, 1977, с.201.

³²⁷ Справка прокурора Эчмиадзинского синода А. Френкеля, представленная в 1907 г. Святейшему Синоду - <http://www.bakililar.az/ca/history/prokuror.html>

yeganə məşğuliyyəti erməniləri, xüsusilə gənc qadın və qızları əsir götürmək, onları etnik kimliklərindən ayırmaq, «tarixi vətənlərindən» kənara aparıb din və dillərini zorən dəyişdirmək və s. olmuşdu. Bütün bunların nəticəsində «**Həmin ermənilərin törəmələri indi Avropa, Kiçik Asiya, Suriya və Qafqaz ərazilərindəki müsəlman və xristian əhalinin – suriyalıların, yunanların, ləzgilərin, farsların, türklərin tərkibində qalaraq, erməni dilinə, dininə, tarixinə və məişətinə yad olan həyat tərzinin daşıyıcılarına çevrilmişlər**».³²⁸

Professor S.Sarkisyan bu fikirləri ilə dolayı yolla da olsa, erməni xalqının etnik kimlikdən daha çox dini mənsubiyyət üzərində formalaşmış politnik toplum olmasını təsdiqləmişdir.

Əvvəlki materiallarda göstəriləndiyi kimi, erməni xalqının etnik kimliyi iki sütun üzərində qurulmuşdur. Onlardan birincisi dini mənsubiyyət vasitəsilə etnik kimliyi təyin edən «ermənilik» prinsipidir. Həmin prinsipə əsasən, «erməni» termini etnonim kimi şərtidir və daha çox «qriqorianlıq» kəlməsinin sinonimi olan konfessionimdir, yəni müəyyən dini təlimə tapınan insanların birliyini ifadə edir. İkinci sütun isə regionun bütün xalqlarından fərqli olaraq ermənilərdə etnik kimliyin ana xətti ilə müəyyən edilməsidir.

Əvvəlcə, birinci «sütun» haqqında. Assuriya, Babilistan kimi qədim dövrlərdə sami mənşəli «**milu**» və ya «**millə**» kəlmələri ilk dövrlərdə fərqli dini icmaları ifadə etmişdir. İslam dininin təşəkkülündən sonra eyni coğrafi ərazidə yaşayan, eyni dinə tapınan icmaların (*mille*) vahid inanc mərkəzi ətrafında birləşməsi son nəticədə «**millət**» fenomenini yaratmışdır. Məsələn, Osmanlı dövlətində təbəələr aşağıdakı «millət» sisteminə əsasən bölünsələr də, dini mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq «osmanlı» politonimi ətrafında cəmləşmişdilər:

1. **İslam milləti – türklər, kürdlər, ərəblər, boşnaklar, lazlar, tatarlar, müsəlman ermənilər, gürcülər, acarlar, albanların böyük hissəsi və s.;**
2. **Milləti-Rum (romeylər/romalılar) – yunanlar, pravoslav türklər (qararmanlılar, qaqauzlar bəzi qıpçıq tayfaları), slavyanlar (bolqarlar, serblər), rumınlar, albanlar və s.;**
3. **Erməni milləti (milləti-sadiqə) – etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq xristianlığın qriqorian məzhəbinə tapunular;**
4. **Musəvi milləti – yəhudilər.**

328 Саркисян С. Армяне Арцаха в антропологическом и географическом отношении. /21.02.2011/ - http://makarats.ru/publ/armenovedenie/armyane_arcakha/3-1-0-45

Osmanlı dövlətində sultan həm «xəlifə», həm də «Rum hökmdarı» titulu daşdığı üçün müsəlman milləti bilavasitə sultanın, pravoslavlar, qriqorianlar və yəhudilər isə İstanbuldakı dini rəhbərlərinin vasitəsi ilə idarə olunurdular. Lakin XIX əsrin əvvəllərində aparılmış Tənzimat (*modernləşmə*) islahatları zamanı bu termin əvvəlcə dominant sünni məzhəbinə aid olmayan digər islam məzhəblərinə və cərəyanlarına, az sonra isə etnik azlıqlara da şamil edilmişdi. Ermənilər o dövrdə də etnik zəmində vahid millət kimi formalaşa bilməmiş, bir-bir ilə ziddiyyətdə olan xristian məzhəblərinə – qriqorian, katolik və protestantlara bölünmüşdülər. Onu da qeyd edək ki, orta əsrlərdə Şərqi dünyasında bir çox dini birliklərdə (*millətlərdə*) bir etnosun tədricən dominant mövqə tutması və digərlərini assimilyasiya etməsi də «millət» termininin tədricən dini birlikdən «etnik toplum» anlayışına transformasiyasını sürətləndirmişdir. Xatırladaq ki, bu gün «monoetnik din» və ya «monoetnik məzhəb» kimi tanıdığımız bütün inanclar, məsələn, iudaizm, yezidilik, o cümlədən xristianlığın qriqorian məzhəbi də bu yolu keçmiş, ilk dövrlərdə polietnik xarakter daşmışdır.

Müasir beynəlxalq hüquq isə ənənəvi «**millət**» (*ing. nation*) termininin mahiyyətinə öz düzəlişlərini etmiş, onu dini və etnik çərçivədən çıxararaq, ölkə vətəndaşlarının siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni birliyi səviyyəsinə yüksəltmişdir. Belə yanaşma isə vətəndaşlardan ibarət «**siyasi millət**» anlayışını və onun dövlətçiliyini bildirən «**milli dövlət**» (*nations state*) ifadəsini gündəmə gətirmişdir. Məsələn, 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına edilmiş dəyişikliklərdən sonra «milli» termini və onun törəməsi olan «millət» anlayışı da digər sivil dövlətlərdə olduğu kimi «Azərbaycan xalqı», «azərbaycanlılar» politonimlərinin və «**vahid siyasi millət**» termininin sinoniminə çevrilmişdir. Bu gün etnik rəngarəngliyi ilə seçilən ABŞ qanunlarına əsasən, «Amerika milləti», Rusiya Federasiyasında «Rusiya milləti», Türkiyədə isə «Türk milləti» politonimləri də eyni məzmunu daşımaqdadır.

Lakin onu da etiraf edək ki, xalqlararası və dinlərarası dialoqun qurulmasına yönəlik bütün səylər hələlik nəinki qlobal, hətta regional miqyasda belə əhəmiyyətli nəticə əldə edə bilməmişdir. Əksinə, dünyanın bir çox dövlətlərində, hətta dialoq təşəbbüsünün müəllifi sayılan Avropa ölkələrində əks-prosesə səbəb olmuş, burada etnik və dini identikliyə qayıdış meyilləri geniş vüsət almışdır. Dialoq iştirakçısı olan tərəflərdə, istər Qərbdə, istərsə də Şərqi dünyasında ifrat millətçiliyin və ya dini radikalizm təzahürlərinin artmasının arxasında məhz ksenofobiya – başqalarına münasibətdə qorxu və dözümsüzlük, etnik və dini natamamlıq kompleksi dayanmaqdadır. Hovanes Tumanyan

nın öz xalqının psixoloji-mənəvi durumuna dəqiqliklə verdiyi diaqnozda da bu xüsusiyyətlər yer almışdır...

Qriqorian kilsəsi «islamlaşdırılmış» ermənilərin «etnik erməni» kimi identifikasiya edilməsinə hələ də müqavimət göstərməkdədir. İstanbul arxiyepiskopu Aram Ateşyan da uzun müddət belə mövqedə olmuş və bunu açıq şəkildə «erməni» kəlməsinin dini mənsubiyyət ifadə etməsi ilə əlaqələndirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Türkiyədəki erməni təşkilatları və erməni kilsəsi heç də müsəlman ermənilərin deyil, onların «xristianlığa qayıtmış» qruplarının şəxsiyyət sənədlərində «erməni» sözünün yazılmasında iddialıdılar. Bu gün Ermənistanın etnissarları, erməni diasporası və Türkiyədəki erməni təşkilatları rəsmi Ankaradan «etnik və dini kimliklərinə» qayıtmış kriptormənilərin sənədlərinə «erməni» sözünün yazılmasını tələb edirlər. Halbuki, Ermənistan Respublikasının vətəndaşlıq pasportlarında və şəxsiyyət haqqında şəhadətnamələrində şəxsin etnik kimliyi göstərilir.³²⁹ Digər tərəfdən, natamamlıq kompleksindən irəli gələn erməni kimliyi isterikası burada elə bir həddə çatdırılmışdır ki, «Vətəndaşlıq vəziyyətinə dair aktlar haqqında» Ermənistan Respublikası Qanununa müvafiq əlavə və düzəlişlər edilmiş, doğum haqqında şəhadətnaməyə məcburi qaydada uşağın və valideynlərin etnik mənsubiyyətinin (*maddə 22*) yazılması müəyyən olunmuşdur. Erməni İnqilab Federasiyası – Daşnaksütyunun və 2017-ci ilədək müstəqil siyasi təşkilat olan «**Orinats Yerkir**» (*Erməni İntibahı*) Partiyasının «ümummilliy erməni ideologiyası əsasında» birgə hazırladıqları bu qaydalar nikah haqqında ərizəyə və şəhadətnaməyə (*maddələr – 26, 30*), boşanma ərizəsinə (*maddə 34*), övladlığa götürülməyə dair ərizə və şəhadətnaməyə (*maddələr – 42, 43*), ad və ya soyadın dəyişdirilməsinə dair sənədlərə (*maddələr – 59, 61-62*) və s. şamil edilmişdir.³³⁰

Son iyirmi il ərzində Ermənistan Respublikasının daxili və xarici siyasət səhnəsinə yeni personajların – müsəlman ermənilərin sürətlə daxil edilməsi, həmin məsələnin təbliğatda geniş istifadə olunması italyalıların məşhur zərb-məsəlini xatırladır. Hər hansı bir informasiyanın gerçəkliyi onlarda şübhə yaradanda deyirlər: «**Se non e vero, e ben trovato**». Yəni «Əlbəttə, bu yalandır, amma çox yaxşı fikirləşiblər». Sırr deyildir ki, erməni tarixçiləri yalan uydurmaqda və onu reallıq kimi təqdim etməkdə fitri istedadı və yüzillik təcrübəyə sahibdirlər. Amma təcrübə göstərir ki, yalanı gizlətmək üçün cidd-

329 Паспорт гражданина Армении. - https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%90%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8

330 Закон Республики Армения об актах гражданского состояния. /Принят 08.12.2004/ - <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2212&lang=rus>

çəhdlə hazırladıqları ideoloji örtüklər və faktoidlər çox şəffafdır, orta statistik erməniyə təlqin edilən etnik kimlik meyarlarının qaranlıq məqamlarını gizlədə bilmir.

Din Ermənistanda tədricən özünün siyasi gücünü itirsə də, hələ də ümumerməni ideologiyasının əsasını təşkil etməkdədir. Bununla belə, «müsəlman ermənilər»in etnik erməni kimi tanınmasında Ermənistan yol ayrıcında dayanmış, ya qriqorianlığın ənənəvi doqmaları, ya da etnik özünüqoruma «instinkti» arasında seçim etmək məcburiyyətində qalmışdır. Xrisitan dininin ehkamları isə etnik identiklikdə dini fərqlərin olmasını tamamilə istisna edir. İncildə – «Mattanın Müjdəsi»ndə İsa Məsih hətta bir ailə daxilində din fərqlinin yolverilməzliyi haqqında bunları deyir: **«Elə düşünməyin ki, mən dünyaya sülh gətirmək üçün gəlmişəm... mən qılınc gətirmişəm. Mən oğulu atasından, qızı anasından, gəlini qaymanasından ayırmaq üçün gəlmişəm. Çünki insanın düşməni onun ailəsinin içindədir»** (10, 34-36).³³¹ Tarixçi **Manuk Abeqyan** «tarixi vətən», «vahid etnos» şüarları ilə xristianlığın prinsipləri arasında yaşanan ziddiyyətlərə toxunmadan ermənilərin etnik kimlik və etnogenez problemlərinin köklərini tarixin qaranlıq qatlarında axtarmaqdadır: **«Erməni xalqının kökü haradadır, necə, nə vaxt, haradan və hansı yollarla bu yerlərə gəlmişdir? Onlar «erməni» olmamışdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olmuşlar? Onların dilinə və etnik tərkibinə kimlər, necə təsir göstərmişlər? Təəssüf ki, bizim əlimizdə bu məsələləri təsdiq edən mötəbər və dəqiq sübutlar yoxdur»**.³³² Tarix isə sübut edir ki, ermənilərdə «gerçək vətən» anlayışı olmamışdır və bu məfhumu noşalji hissələr, nağıl və rəvayətlərdən yoğrulmuş «itirilmiş vətən» mifi əvəz edir. Digər tərəfdən, tarixin dərsləri onu da göstərir ki, güclü himayədarları olmadan ermənilər məskunlaşdıqları əraziləri nə qorumaq, nə də qayğısına qalmaq qabiliyyətinə malikdirlər. «Erməni məsələsi»nin, türklərə və müsəlmanlara nifrət hissəsinin hakim olduğu «unikal erməni etnik identikliyi formulu» axtarışının mahiyyətini isə erməni mənşəli Amerika yazıçısı **Vilyam Saroyan** dəqiqliklə belə ifadə etmişdir: **«Nə qədər ki, iki erməni bir-biri ilə rastlaşıb dünyanın hər hansı guşəsində «yeni Ermənistan» yaratmayıblar, onlar nə gülüb-oxuyacaq, nə də Rəbbə ibadət edəcəklər»**.

Birmənalı olaraq, «erməni» kəlməsi başqa xalqların haylara verdikləri politonimdir. Araşdırmalara əsasən, bu ifadə müasir etnonim mərhələsinə çatanadək iki uzun mərhələdən keçməli olmuşdur. Birinci mərhələdə «erməni» kəlməsi

331 Библия, Лондон, 1990

332 «Gəldim, gördüm,...mənimsədim» (Azərbaycan mədəni ənənələrinin mənimsənilməsi erməni ənənəsi haqqında), Bakı, 2009. - [http://copag.gov.az/new/1/GGM_kitab\(az\).pdf](http://copag.gov.az/new/1/GGM_kitab(az).pdf)

etnik və dini mənşəyindən asılı olmayaraq coğrafi ərazi mənsubiyyətini, qədim mənbələrdəki «Armina», «Armeniya» və ya «Ərməniyyə» adlanan coğrafi məkanda yaşamış bütün əhalini ifadə etmişdir. Məsələn, «afrikalı», «avropalı», «asiyalı», «hindistanlı», eləcə də «azərbaycanlı», «anadolulu» kimi və s. Tarix onu da sübut edir ki, «ilk erməni patriarxı» kimi təqdim olunan Müqəddəs Qriqori, Müqəddəs Qayane və başqaları etnik hay olmamış, bu coğrafi ərazidə doğulduqları üçün «erməni» adlandırılmışlar. Kappadokiyada xristianlığı qəbul etdikdən sonra «Qriqori» (*Qriqoris*) adını götürmüş Suren parfiyalı (*Karen süllələsinin nümayəndəsi*), Qayane isə etnik yunan olmuşlar. Yəhudi mənşəli Saak (*İsaak*) Baqratın (*Pakratın*) sifarişi ilə «Tarix» kitabını yazan Movses Xorenatsinin qəhrəmanı – hayları Babilistan əsarətindən qaçıraraq Ağrı dağının ətəklərinə gətirən Hayk haqqında əfsanə isə Həzrət Musanın yəhudiləri Misirdən çıxarmasından bəhs edən Tövrat hekayətinin «remiks variantıdır».

«Erməni» termininin növbəti yozumunu şərtləndirən ikinci mərhələ isə Şərqi Roma kilsəsinin qriqorianlığı «batıl cərəyan» elan etməsi ilə bağlıdır. Bu zaman fəaliyyətini Armina (*Şərqi Anadolu*) əraziləri ilə məhdudlaşdıran qriqorian məzhəbinin polietnik ardıcılılarına da məhz həmin coğrafi məkana görə «erməni» deyilməyə başlanılmışdı. Zaman keçdikcə haylar bu məzhəb içərisində artaraq dominat mövqə tutmuş və yalnız VII-VIII əsrlərdə İncil mətnləri arami dilindən hay dilinə çevrilmişdir. Nəticədə, haylar məhz məzhəb mənsubiyyətinə görə «erməni» adlandırılır və bu ənənə indiyədək gəlib çatmışdır. Əlavə sübut üçün erməni katolikosu **Simeon Yerevantsinin (1710-1780) «Cambr» əsərinə** müraciət edək. O da bildirir ki, «erməni xalqı» ifadəsi Müqəddəs Qriqori bu ərazidə yaşayan əhalini vəftiz etdikdən sonra yaranmış və dini identiklik bildirmişdir. Eyni zamanda, yəhudilik və erməni-qriqorian kilsəsi arasında paralelləri göstərən Simeon Yerevantsi yazır: **«Onun (Qriqorinin) göstərişi ilə bütün erməni kilsələrinin anası olan məbəd ucaldıldı... Keçmiş zamanlarda Rəbb Musaya ilahi ruhun məskunlaşması, oranın müqəddəs məkan və qədim xalqın (yəhudilər) sığınacağı olması üçün skinianın (ibadət yerinin) quruluşunu göstərdiyi kimi, Qriqoriyə YENİ XALQIN – erməni xalqının pənah gətirməsi üçün məbəd quruluşunu vermişdi».**³³³

Görkəmli rus publisisti **Vasili Veliçko** 1904-cü ildə işıq üzü görmüş «Qafqaz – Rusiya işi və tayfalararası məsələlər» kitabında professor D. Anuçinə istinadən erməni xalqının polietnik toplum olduğunu vurğulamışdır: **«Ermənilər heç də ari tayfalarına aid deyillər. Sadəcə olaraq, onların dilləri ariləşdirilmişdir».** Müəllif professorun fikirlərinə öz qənaətlərini də əlavə

333 Симеон Ереванци. Джамбр. Памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств Святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Перевод С.С.Малхасянца. Москва, 1958.

etmişdir: «Ermənilərin damarlarında müxtəlif xalqların qanı axır... Bu qaranlıq fonda parlaq istisnalar isə döyüşkən xalqların qanı ilə bağlıdır». ³³⁴ Hətta XIX əsrin 80-90-cı illərində Tiflisdə erməni dilində çıxan «Murç» jurnalında da ermənilərin mimikriyaya meyli və onun əksər hissəsinin digər xalqların nümayəndələrindən ibarət olması etiraf edilmişdi. Məsələn, 1887-ci ildə jurnalda dərc edilmiş «Ermənilər və qaraçılar» başlıqlı məqalədə bildirilirdi ki, «Özlərini «erməni» adlandıranların heç də hamısı köklü erməni tayfasına aid deyil. Onların arasında vaxtilə Türkiyədən köç etmiş kürdlər və qaraçılar da vardır». ³³⁵

Görkəmli avstriyalı şərqşünas, mərhum Erix Fayql Azərbaycan və Türkiyə ermənişünaslığının qüsurlarından birinin «hay» etnonimi ilə «erməni» konfessioniminin eyniləşdirilməsi olduğunu dəfələrlə bildirmişdi. Alim orta əsr mənbələrinə istinadən israr edirdi ki, «erməni» kəlməsinə xristianlığın qriqorian məzhəbinə mənsubiyyət kimi yanaşılması Ermənistan təbliğatının ən zəif yerlərindən biridir. Təsadüfi deyildir ki,

ermənilərin digər xalqlarla, xüsusilə türklər və yəhudilərlə identikləşdirilməsinə yönəldilən istənilən elmi təşəbbüs onlarda aqressiv reaksiya yaratmaqdadır. Hələ XIX əsrdə rusiyalı alimlər ermənilərin böyük hissəsində kəllə sümüyünün antropoloji baxımdan brasixeval tipə aid olmasını və bununla da onların dağ yəhudiləri ilə – cuhurlarla yaxınlığını sübuta yetirmişdilər. Həmin vaxt ermənilər bu qənaəti tamamilə normal qarşılamışdılar. Xatırladaq ki, «erməni tarixinin atası» adlandırılan M.Xorenatsi Saak Baqraturunini (*Pak-raturunini*) «etnik hay» adlandıranlara da öz qəzəbini gizlədə bilmirdi. Sal-

naməçi yəhudi əsilli sponsoruna müraciətlə hiddətini belə ifadə etmişdi: «**Bəziləri – insanlar arasında heç bir etibar sahibi olmayanlar həqiqətlə razılaşmır və deyirlər ki, guya sənin həşəmətli nəslin Haykdan (ermənilərin mifik**

334 Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: ЭЛМ, 1990

335 Yənə orada

*əcdadından) gəlir. Bu barədə bildirirəm: Belə axmaq sözlərə inanmıram».*³³⁶ M.Xorenatsi onu da yazır ki, «Ermənistanın ilk paytaxtı Vaqarşapatın» təməlini də məhz yəhudilər qoymuş və bu ərazidəki digər böyük sülalə – Amatunilər də yəhudi əsilli olmuşlar. X əsrdə yaşamış katalikos **Ohanes Draxanakertsi** də Baqratunilər haqqında yazanda onları «**yəhudi Şambatın, Davud nəslinin törəmələri**»³³⁷ kimi təqdim etmiş, gürcü müəllifi **Leonti Mroveli** (*XI əsr*) «**Kartlis tsxovreba**» («*Kartli hökmdarlarının həyatı*») əsərində ermənilərin Babilistandan köç edib gəldiklərini bildirmişdi.³³⁸ Tövrətin qədim şifahi variantı olan «Eyha Raba» toplusunda isə açıq şəkildə göstərilir ki, Babil hökmdarı Navaxodnosor Yəhuda da Birinci Məbədi dağıtdıqdan sonra əsir yəhudiləri şimala sürgün etmişdi.

Hazırda «ermənilərin etnoqrafik qrupu» kimi təqdim edilən, guya «erməni dilinin 250 (!) dialektindən birində danışan» **zokların** tarixi, dili və etnik mədəniyyəti haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. **Nikolay Marra** görə, «zok» sözü «sak», «saka» etnoniminin təhrif edilmiş formasıdır və regionun köklü əhalisi ilə saka-skiflərin qaynayıb-qarışmasından hibrid etnoqrafik qrup kimi formalaşmışdır. Erməni etnoqrafları zokların arealını Naxçıvanın Əylis kəndi ilə məhdudlaşdırsalar da, onların vaxtilə «**Qərbi Ermənistanın Qoxtan vilayətinin aborigen xristian sakinləri olduqlarını iddia etməkdədirlər**».³³⁹ Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində «zok erməniləri»nin mövcudluğuna dair heç bir elmi məlumat olmamışdır. Ermənistana tarixçiləri isə öz iddialarını əsaslandırmaq üçün XIX əsrdə yaşamış rus etnoqrafı **İvan Şopenin** Naxçıvan qeydlərindən bir sitatı misal olaraq göstərirlər.³⁴⁰ Halbuki, həmin sitatda nə «zok», nə «erməni», nə də «xristian» kəlmələri işlədilmişdi. Bundan başqa, etnik kimliyini müəyyən edə bilmədiyi qrupun heç də Əylisdə deyil, Kilit kəndində məskunlaşdığını bildirmişdi. İ.Şopen bunları yazırdı: «**Ordubad dairəsində tatar (Azərbaycan türkü) mənşəli olmayan, danışdığı yerli dillərə bənzəməyən şiə inanlı bir nəsil də var. Onlar Kilit kəndində yaşayırlar. Ola bilsin ki, onlar talışlı (talış), tat, delaqard, tacik və ya gəbr mənşəli dirlər**».³⁴¹

336 Хоренаци М. История Армении. /Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Сканирование и электронная редакция Врежа Атабекяна. Ереван: Айастан, 1990.

337 Драсханакертци О. История Армении. /Перевод с древнеармянского М.О.Дарбинян-Меликян, Ер., 1984.

338 Картелис Цховреба. История Грузии. /Национальная Академия Наук Грузии. Тбилиси: Издательство Артануджи, 2008

339 Айвазян А. Агулис: историко-культурные памятники, Ереван: Айастан, 1984

340 Гюльмисарян И. Зоки. Армяне или евреи? - http://arm-iro.com/download/zoki_armiane_ili_evrei.pdf

341 Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852

Yəhudi və bəzi erməni alimləri isə zokları «erməniləşdirilmiş yəhudilər» və ya «erməni yəhudilər» də adlandırırlar.³⁴² Bu qənaət həqiqətə daha yaxındır. Lakin bircə fərqlə: zoklar da Naxçıvanın köklü sakinləri olmayıblar. Onlar XIX əsrin əvvəllərində, Türkmənçay və Gülüstan müqavilələrindən sonra Türkiyədən Naxçıvana köçürülmüş etnik yəhudilərin azsaylı etnoqrafik qrupu olaraq, hələ Anadoluda ikən ermənilərlə qaynayıb-qarışsalar da, iudaizmə inanclarını qoruyub-saxlaya bilmişlər. Məlumdur ki, Çar Rusiyası Azərbaycana köçürülmüş ermənilərə torpaq, mal-qara, kredit verilməsində böyük güzətlər etdiyi üçün erməniləşmiş zoklar əvvəlcə özlərini «qriqorian ermənilər» kimi təqdim etməyə başlamış və sonralar xristianlığı qəbul etmişlər...

Qeyd olunduğu kimi, erməni xalqı həm də etnik tərkibinə, mədəni xüsusiyyətlərinə görə yekcins deyildir. Bu xalqın mövcudluğunu saxlayan onun müxtəlif etnik qrupların kilsə ətrafında birgə formalaşdığı etnik-dini korporasiya olmasıdır. Tarixən müstəqil dövlətlərinin olmaması, başqa xalqlarla simbioz şəraitində yaşamaq məcburiyyəti, inanclarının isə digər xristian məzhəbləri tərəfindən batil elan edilməsi onlarda xroniki natamamlıq kompleksini yaratmış, optimal identiklik modeli axtarışının indiyədək davam etdirilməsi ilə nəticələnmişdir. Təklif və tövsiyələr çox olsa da, problem hələ də həllini tapa bilməmişdir. Səbəblərdən biri isə bu xalqın hazırkı etnik kimlik məsələsinin din (*kilsə*), qondarma «erməni soyqırımı», «Böyük Ermənistan» mifi ətrafında siyasiləşdirilməsi, ən nəhayət, islama və türklərə patoloji nifrət hissi üzərində köklənməsidir.

Erməni şairəsi, hələ SSRİ dönməndə türk düşmənçiliyini açıq şəkildə təbliğ edən **Silva Kaputikyan** müasir erməni kimliyinin əsasını təşkil edən bu amillərin vəhdətini saxlamaq, lakin əhəmiyyətlərinə görə yerlərini dəyişmək şərti ilə yeni model təklif etmişdi. Nifrət, natamamlıq kompleksi üzərində qurulmuş həmin formulda din – Rəbb və erməni kilsəsi arxa plana keçmiş, siyasi miflərə isə aparıcı yer verilmişdir: «Ey Aram (*bütün ermənilərə müraciətlə*), sənin düşmənin türkdür... Sənin üçün vətən Rəbbdən, kilsə vətəndən, Böyük Tiqlan kilsədən, Böyük Ermənistan isə Böyük Tiqrandan vacib olmalıdır». S.Kaputikyan identiklik axtarışında novator «modelyer» olmamışdı. Hələ

342 Зелев А. Армяне и потомки десяти колен Израиля. - <https://www.proza.ru/2008/06/04/7>

1942-ci ildə «Razmik» erməni qəzeti ilk növbədə ermənilərin «gerçək vətəninin» müəyyən edilməsini və erməni kimliyinin bu anlayışa əsasən formalaşmasını vacib hesab edirdi: «Erməni vətənpərvərliyi mücərrəd xarakterlidir. Çoxları vətəni buludların arasında, mistik duman içərisində axtarır. O isə bizə yaxındır, diqqətə, sədaqətə və etiqada ehtiyacı var. Bu gün üç amili saxta vətənpərvərlikdən qorumalıyıq: erməni xaçını, erməni uşağını və erməni əlifbasını».

Əslində, «tarixi vətənə» söykənən etnik kimlik modellərinin axtarışı yeni deyildir. 1836-cı ildə Rusiyada işiq üzü görmüş «Qafqazın arxasındakı Rusiya ərazilərinin icmalı» adlı nəşrdə erməni etnik identikliyinə spesifik «vətən» anlayışı haqqında bildirilir: «**Tarixi şərait üzündən ermənilər bütün dünyaya yayılmışlar. Nəticədə, o ölkə ermənilər üçün vətən sayılıb ki, orada zirəklik göstərib daha sərfəli və təhlükəsiz gəlir əldə edə bilirlər**». ³⁴³ XIX əsrin sonlarında rusiyalı tarixçi, general Nikolay Dubrovin də ermənilərdə «daimi vətən» deyil, «müvəqqəti vətən» anlayışının olmasını və bunun etnik kimliyə ciddi təsir göstərdiyini müşahidə etmiş, mülahizələrini isə aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmişdir: «**Fərqli dövlətlərin təbəəliyi atında olmuş və bütün dünyaya səpələnmiş erməni tayfası müxtəlif iqlim şəraiti, həyat tərzi və məşğuliyyət sayəsində özünün ümumi tipik xüsusiyyətlərini itirmişdir**». ³⁴⁴ Nəticədə, bu qənaətə gəlmək olar ki, «**Vətən» orta statistik erməni üçün təhlükəsiz və yaxşı güzəranın olduğu müvəqqəti yaşayış məntəqəsidir**». ³⁴⁵ Bu sətirlərdən sonra mənə «erməni fobiya» ittiham etmək istəyənlərin isə bəri başdan diqqətinə çatdırıram ki, bu ideyanı elmi dövrüyyəyə rusiyalı professor, erməni əsilli **Mkrçiç Mnatsakanyan** gətirmişdir. Professor «**Millət və millətçilik**» adlı əsərində özünüqoruma instinkti üzərində qurulan «vətən» anlayışı və erməni etnik identikliyinə mahiyyətini açıqlayaraq, əlavə etmişdir: «**Erməni nostalji hisslərlə Böyük Ermənistanı daim xatırlayan insanın obrazıdır... Lakin münafişə və ya hər hansı bir təhlükə yarananda ermənilər, bir qayda olaraq, öz torpaqlarını tərk edir, başqa ölkələrə üz tutur və yeni məskəndə yeni mədəni əlaqələr qurmağa başlayırlar**». ³⁴⁶

Elə isə «erməni» kimdir? Ermənilər hansı meyarlarla özlərinin etnik kimliklərini müəyyən edirlər? Erməni İnqilab Federasiyası – Daşnaksütyunun mərkəzi ofisinin nümayəndəsi **Kiro Manoyan** reallıqlardan çıxış edərək «vətən» amilindən daha çox minimal etnik identiklik parametrlərinin əsas

343 Обозрение российских владений за Кавказом.- СПб., 1836

344 Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Том I, кн. 2., – СПб, 1871

345 Мнацакян М. Нация и национализм. Социология и психология национальной жизни. Москва, 2004

346 Yenə orada

götürülməsinin tərəfdarıdır. O, təkidlə bildirir ki, indiki şəraitdə erməni xalqının demoqrafik göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün onun identiklik meyarlarına düzəlişlər edilməsi vaxtı çatmışdır. Belə ki, «**Damarlarında həтта bir neçə faiz erməni qanı axan şəxs birmənalı olaraq «erməni» adlandırılmalıdır! Türkiyədə bu gün qanında erməni qarışığı olan milyonlarla insan – kriptoerməni yaşayır. Mən düşünürəm ki, onların hamısı özlərini «erməni» hesab edir. Biz onların etnik qayıdışına kömək etməliyik.**»³⁴⁷ Sual yaranır: Əgər Kiro Manoyanın nəzərdə tutduğu «gizli erməninin» damarlarında cəmi bir neçə faiz erməni qanı axırsa, yerdə qalan 95-97% hansı etnoslara məxsusdur?

Ölkədə acınacaqlı demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında mühüm addımlardan biri kimi yeni etnik-dini meyarların hazırlanmasını və hüquqi islahatların aparılmasının vacibliyini vurğulayan Ermənistan Respublikasının diaspora naziri **Hranuş Akopyan** 2011-ci ilin may ayında Ermənistan par-

Hranuş Akopyan

lamentinə «Repatriasiya haqqında» qanun layihəsini təqdim etmişdir. H.Akopyanın təkliflərinə əsasən, Ermənistanda yaşayan və ya bu ölkədə daimi məskunlaşmaq arzusunda olan hər bir şəxs erməni olduğunu təsdiqləmək üçün müvafiq dövlət orqanlarına getməli, pasport və ya doğum haqqında şəhadətnamə ilə yanaşı kilsədə vəftiz olunması (*xaç suyuna salınması*) haqqında sənəd gətirməli, əvvəllər yaşadığı ölkədəki erməni icmasının və ya kilsənin arayışını təqdim etməlidir. Həmin dövrdə Ermənistanın baş naziri olmuş Tigran Sarqsyen «böyük siyasi əhəmiyyət

daşıyan sənəd» adlandırdığı qanun layihəsinə Ermənistanın indiki reallıqlarına cavab verən kiçik düzəlişlərini tövsiyə etmişdi: «**Valideynlərindən ikisi və ya biri erməni olan, eləcə də özlərini erməni xalqının nümayəndəsi kimi dərk edənlər «etnik erməni» hesab edilməlidirlər.**»³⁴⁸ Lakin «Kimliyə dönüş», «Qarabağa qayıdış» proqramlarının, «islamlaşdırılmış ermənilər»

347 Киро Маноян: Перспективы распада Турции. -

https://www.google.az/url?sa=t&ret=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwi_zo2yp5nUAhUJvBQKH9qCDeKQFggI3MAE&url=http%3A%2F%2Fwww.arminfo.info%2Findex.cfm%3Fobjectid%3DC77E3CD0-1362-11E5-A08E0EB7C0D21663&usg=AFQjCNEndVrNwIaJxPvZY7F7csqKqRkFEQ

348 Министр диаспоры Армении предлагает принять закон о репатриации. /12.05.2011/ - <http://www.yerkramas.org/article/?id=16601/>

məsələsinin siyasi gündəmə gəlməsi radikal xristian təmayüllü həmin layihənin parlamentdə qəbul edilməsini qeyri-müəyyən vaxtadək uzatmışdır. Kiçik bir əlavə. Ermənistanın rəsmi dövlət qurumunun rəhbərinin təşəbbüsü ilə hazırlanmış bu qanun layihəsinin müddəaları Üçüncü Reyxin «folksdöyçe» (*alman. Volksdeutsche – «etnik almanlar»*) adlandırdığı etnik kimliyi təyin etmə qaydalarının erməni variantıdır. «Folksdöyçe» prinsipini isə 1938-ci ildə Adolf Hitler Almaniyada gündəmə gətirmişdir. Onu da əlavə edək ki, Hranuş Akopyan Ermənistana yanaşı Türkiyədə də etnik identiklik məsələlərinə, xüsusilə «kriptoerməni» və müsəlman soydaşlarına daimi «diqqət və qayğı» göstərməkdədir. Türkiyənin «parçalanmasında» etnik kimlik probleminin əhəmiyyətinə diqqət çəkən nazir hələ 2015-ci ildə qondarma «erməni soyqırımı» münasibətilə keçirdiyi mətbuat konfransında demişdir: **«Bu gün Türkiyə etnik identiklik böhranı içərisindədir. Ermənilər «Biz erməniyik!» deyirlər, yunanlar, yəhudilər və başqaları da öz köklərinə qayıdırlar... İslamlaşdırılmış ermənilər içərisində də maraqlı proseslər gedir. Onlar xristian dininə qayıdırlar».**³⁴⁹

Digər orijinal təkliflər də vardır. Məsələn, Ermənistanın eks-prezidenti Robert Köçəryanın həyat yoldaşı **Bella Köçəryan** da etnik erməni kimliyinin müəyyən olunmasına özünün intellektual töhfəsini vermək arzusuna düşmüşdü. Səbiq birinci ledi erməni identikliyinə bu xalqın «**təkrarsız genetikasını və erməni qanının unikallığını**» əsas kimi götürməyi təklif edirdi. Alman faşizminin «təmiz qanlı millət» ideyasının növbəti erməni variantını dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmağı tövsiyə edən «**ledi Himmler**» 2008-ci ildə İrəvan Qanköçürmə Mərkəzinin açılışı zamanı üzünü Erməni fiziololoqlarına tutaraq bunları bildirmişdi: «**Erməni qanında heç bir xalqda olmayan spesifik genetik xüsusiyyətlər vardır, hətta ermənilərə yalnız erməni qanı köçürmək lazımdır**». Erməni donor reyestrinin rəhbərləri isə Bella Köçəryanın «steril erməni qanı» haqqında «dahiyən» fikirlərini nasizm elementlərinədən təmizləmək üçün dərhal ona aşağıdakı şəkildə şərh vermişdilər. Məlum

349 Сегодня в Турции кризис идентичности – Грануш Акопян. /22.05.2015/ - <http://www.yerkramas.org/article/91572/segodnya-v-turcii-krizis-identichnosti-%E2%80%93-granush-akopyan>

olmuşdur ki, «ermənilərin fərqli genetik struktur xüsusiyyətləri üzündən hətta beynəlxalq reyestrələr bankında onlar üçün uyğun donor tapmaq mümkün deyildir. Bu isə erməni uşaqlarının və böyüklərinin həyatını təhlükə qarşısında qoyur».³⁵⁰

Ermənistanın dövlət orqanlarının və beynəlxalq təşkilatların himayəsi ilə Şərqi Anadoludakı həmsəkinlərin və müsəlman ermənilərin içərisinə missioner səfərləri edən İrəvan Dövlət Universitetinin türkoloqu **Lilit Qasparyan** da erməni kimliyi axtarışından geri qalmaq istəməmiş və bununla bağlı fərqli variant təklif etmişdir. Türkiyədə rəsmi İrəvanın və Qərbdəki erməni diasporasının rüporu olan «Aqos» qəzetində dərc etdirdiyi «**1915-ci ilin qeyb olmuş uşaqları**» başlıqlı məqaləsində bildirir ki, Ermənistan ilk növbədə «Erməni kimdir?» sualına cavab tapmalı və bu cavab bütün erməniləri qane etməlidir. Çünki «**İrəvan ermənisi ilə İstanbul ermənisi, Los-Anceles ermənisi tamamilə fərqlidirlər. Bəzi insanlar islamlaşdırılmış ermənilərin etnik erməni olmadığını düşünür, bəziləri isə başqa qənaətdədirlər. Mən isə belə düşünürəm: Dördüncü nəsil ermənisi (qondarma «erməni soyqırımı»ndan sonra doğulanlar nəzərdə tutulur) ilə 1920-ci illərin ermənisi fərqlidir və hər kəs öz erməniliyi ilə bağlı fərqli açıqlamalar ortaya qoya bilər. Amma onları birləşdirən bir amil var**».³⁵¹ Türkoloqun qənaətinə görə, bu güclü və birləşdirici amil erməni dilidir: «**Ermənicə danışmaq erməniliyin ən vacib şərti olmalıdır**». Lakin Anadoluda olarkən və həmsəkinlərin etnik erməni və xristian identikliyinə qayıtmaq təkliflərinə kəskin etirazları ilə üzleşdikdən sonra Lilit Qasparyan mövqeyinə dəyişikliklər etməli olmuşdur. O, bu fikirdədir ki, erməni kimliyi üçün ortaq tərif və model axtarmaq lazım deyil və hər kəs etnik identikliyi istədiyi kimi müəyyən etməlidir. L. Qasparyan rəsmi İrəvanın və erməni diasporasının bu məsələyə münasibətinə də toxunaraq bildirmişdir ki, onlar etnik kimlik və müsəlman ermənilərin identikliyi məsələsinə son dərəcədə həssas yanaşırlar. Belə ki, «**günlərin birində Türkiyə-Ermənistan sərhədləri açılarsa, islamlaşdırılmış ermənilər mütləq Ermənistana səfər etmək istəyəcəklər. Oradakı insanlar isə «Bunlar təmiz erməni deyillər, rol oynayırlar» - deyəcəklər... Bəziləri isə sevinclərini belə ifadə edəcəklər: «Gəlib burada artıb-çoxalacaq, mədəniyyətimizi və dilimizi yaşadacaqlar**».³⁵²

350 Специалисты отмечают необходимость создания в Армении Центра трансплантации костного мозга. /19.11.2011/ - <http://newsarmenia.am/news/society/society-20111119-42565316/>

351 Gasparian L. 1915'in kayıp çocukları. /04.05.2012/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/1307/1915in-kayip-cocuklari>

352 Yəne orada

Elə isə Ermənistanda məskunlaşmaq istəyi ilə gələn ermənilər etnik identikliyin əlamətləri barədə nə düşünürlər? 2016-cı ilin payızında ermənistanlı sosioloq **Zaruyi Ayrapetyan** ölkəyə daimi yaşamaq və ya təhsil almaq məqsədilə Suriya, İraq, İran və Livandan gəlmiş 21-34 yaşlı 16 «repatriant» (6 qadın, 10 kişi) arasında erməni identikliyinə meyarlarına dair maraqlı rəy sorğusu keçirmişdir. Sorğunun nəticələrinə görə, «repatriantların» Ermənistan cəmiyyətində sosiallaşması mürəkkəb proses olaraq qalmaqdadır. Onlar bu ölkədə özlərini hələ də «yad» hesab edir, yerli ermənilərin tələb etdikləri «etnik standartlara» uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir, «ikinci dərəcəli erməni» olmalarından şikayətlənirlər. Respondentlərin ortaq rəyinə əsasən, bütün erməniləri bir-birinə bağlayan kodlardan başlıcası onların vahid əcdadların törəmələri olmasıdır. Sorğuda iştirak etmiş bütün «repatriantlar» əfsanəvi Hayki Ermənistanda, Suriyada, İraqda, Türkiyədə və s. yaşayan ermənilərin «ulu əcdadı», «erməni etnosunun patriarxı» adlandırmışlar. Rəyi soruşulanlar etnik birliyin formalaşmasında və etnik tarixin nəsil-dən-nəslə ötürülməsində **ortaq mifologiyanın** əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmişlər. Repatriantların fikrincə, **ortaq dildə** – erməni dilində danışmaq, erməni mədəniyyətinin daşıyıcısı olmaq erməni etnik identikliyinə əsas meyar kimi götürülməlidir. Belə ki, gəlmələr erməni dilinin «Qərbi Ermənistan» dialektində, ermənilər isə şərq erməni dialektində danışsalar da, bir-birini anlaya bilirlər. Ermənistan əhalisi isə «təmizqanlı», «cins erməni» dedikdə **ortaq din amilini** – xristian dininə etiqadı erməniliyin məcburi şərti və «erməni identikliyinə başlıca meyarı» kimi qəbul edir. Məsələn, Ermənistanda İraq erməniləri qriqorian, suriyalı soydaşları isə katolik olsalar da, hər ikisi erməni kimi qəbul olunurlar. Bu səbəbdən «yerlilər» müsəlman erməniləri öz içərilərinə buraxmaq istəmir, Yaxın Şərqdən gəlmiş xristian repatriantlar isə onları şərti (*könülsüz*) olaraq «erməni» hesab edirlər. Ermənistan sakinləri üçün gəlmələrin – «repatriantların» erməni dilini, tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini bilməsi ikinci dərəcəliməsələsayılır.³⁵³

Siyasi elmlər doktoru **Samvel Savarants** da «Erməni millətinin birliyi və onun bölünməsi» adlı məqaləsində etnik identiklikdə din amilinin mühüm rol oynadığına əmindir. Lakin bununla belə, bu amili önə çıxarıb müsəlman erməniləri «dönmələr» adlandırıb etnik natamamlıqda təqsirləndirilməsini və onların yalnız dinlərini dəyişdikdən sonra xristian erməni etnomədəni məkanına daxil olmasının mümkünliyünü təkid edənləri «düşüncəsiz» adlandırır. O, bu fikirdədir ki, dinindən və assimilyasiyaya məruzqalma səviy-

353 Айрапетян З. Армяне-репатрианты: социальная организация этнических границ. -https://ge.boell.org/sites/default/files/uploads/2015/11/zaruhi_hayrapetyan.pdf

yəsindən asılı olmayaraq, bütün erməniləri birləşdirə bilən aparıcı kodlar «erməni geni», «erməni etnik yaddaşı», «düşməyə qarşı mübarizə əzmi» və «döyüş ruhu» olmalıdır. S.Svarants tövsiyəsini təsdiqləmək üçün «sübutlar» uydurmaqdan da çəkinmir və onlardan birini məqalədə təqdim edir. Onun sözlərinə görə, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk dövrlərində – 1993-cü ildə «Hadrut-Araz istiqamətində» (*Füzuli rayonu*) gedən döyüşlər zamanı «DQR-in müdafiə ordusu» Azərbaycan əsgərlərini kəndləri boşaldaraq geri çəkilməyə məcbur etmişdi. Lakin Hadrut rayonuna yaxın olan yaşayış məntəqələrinin birində ermənilər ciddi müqavimətə rast gəlmişdilər. Ata və onun oğlanlarından ibarət kiçik bir dəstə «azərbaycanlılara xas olmayan» igidliklə döyüşmüş, ermənilərin uzun müddət kəndə daxil olmasına imkan verməmişdi. Onlar əsir götürüldükdən sonra məlum olmuşdur ki, «1918-ci ilədək həmin kənddə xristian ermənilər yaşamış və onların bir hissəsi zorən islam dinini qəbul edərək tamamilə türkləşmişlər. Həmin ermənilərin törəmələri isə öz köklərini unudaraq, Qarabağ ordusuna müqavimət göstərmişlər».³⁵⁴

Erməni identikliyiinin həm də türklərə, digər dinlərə, xüsusilə islama nifrətin səviyyəsi ilə müəyyən edilməsinin nəzəri təməli hələ 1885-ci ildə Türkiyədə – Van bölgəsində fəaliyyət göstərmiş terrorçu qruplaşma – «Armenakan» təşkilatı (*rəhbəri – Mxitaric Portukalyan*) tərəfindən qoyulmuşdu. Üstündən təqribən 135 il keçsə də, həmin nəzəri baza dəyişilməz qalmışdır. Erməni etnik kimliyinin xristian təəsübkeşliyi, türklərə və islama düşmənçilik əmsalları ilə ölçülməsini təklif edən, «islamlaşdırılmış soydaşlarını» isə erməni etnomədəni məkanı və qriqorian kilsəsi üçün təhlükə hesab edən qaragüruhçu qrupun fəal üzvlərindən biri də tarixçi-etnoqraf, İrəvan Dövlət Universitetinin müəllimi **Tamara Vartanyandır**. O, hazırda erməni cəmiyyətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən birini «tarixən qriqorian kilsəsinin ehkamları üzərində bərqərar olmuş erməni identikliyiinin təmizliyini digər qatışıqlardan» qorumaqda görür və «islamlaşdırılmış ermənilər»in inteqrasiyası məsələsinin gündəlikdən çıxarılmasını

Tamara Vartanyan

354 Сваранц А. Единство и разделенность армянской нации. // Газ. «Ноев Ковчег», №14 (244), август 2014

tövsiyə edir: «Erməni identikliyi artıq formalaşmışdır və islamlaşdırılmış ermənilərin «müsəlman ermənilər» adlandırılması qüsurludur. Çünki belə bir anlayış yoxdur».³⁵⁵

T.Vartanyan *PanARMENIAN.Net* saytına verdiyi müsahibədə mövqeyindəki xristian radikalizmini, islam dünyasına açıq düşmənçiliyi bir daha nümayiş etdirərək bunları bildirir: «**Bu gün biz (ermənilər) etnik identiklik sərhədlərinin silinməsi təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışıq. Özlərini xristian hesab etməyən, islam dininin daşıyıcıları olan müsəlman ermənilər nəslinin cəmiyyətimizə inteqrasiyası Ermənistanın milli təhlükəsizlik maraqları üçün ciddi təhlükədir... İslam dünyagörüşü və həyat tərzidir. İslamı qəbul etmiş erməni etnik köklərindən, milli dəyərlərdən uzaqdır. Bir çox hallarda onlar digərləri ilə müqayisədə daha mömin müsəlmandırlar. Odur ki, hazırda bu sual xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir: Həmin ermənilər Ermənistanı özlərinə vətən hesab edirlərmimi?».³⁵⁶ Lakin Ermənistanın «Kimliyə dönüş» və «Qarabağa qayıdış» proqramları ilə qətiyyənlə uzlaşmayan bu mövqeyə mənfi reaksiyalar özünü çox gözəltmədi. Rusiyanın Krasnodar vilayətində ermənilərə məxsus «Новая армянская слово» («Ermənilərin yeni sözü») portalı Tamara Vartanyanı «uzağı görməməkdə» günahlandırmış, erməni etnik identikliyinə müəyyən olunması probleminə çıxış yolunu həm xristian, həm də müsəlman ermənilər üçün «vahid standartların» işlənilib-hazırlanmasında görmüşdür. Bu qrup da əmindir ki, ermənilərdə etnik və dini identiklik arasında möhkəm bağlar yoxdur: «**Əgər kimsə erməniləri yalnız xristian xalq kimi qəbul edəcəksə, çoxsaylı müsəlman ermənilərin taleyi necə olacaqdır?»** Həmin materialda Qarabağda guya müsəlman ermənilərin mövcudluğuna eyham vurulmuşdur: «**Axi, əvvəllər Qarabağda biri xristian, digəri isə müsəlman olan qardaşlar – etnik ermənilər (?) bir yerdə yaşayırdılar»**.³⁵⁷ Özünü «Həmşinli erməni» kimi identifikasiya edən türkiyəli araşdırmaçı Hürüyyə Şahin də ermənilər arasında «islam-xristian bərişgının» yaradılmasını məqsəddə uyğun hesab edir və bir xalq daxilində din fərqi qabardılmasının parçalanmaya səbəb olacağını bildirir. Onun fikrincə, din amili erməni kimliyi məsələsinə qətiyyənlə müdaxilə etməməlidir: «**Əminəm ki, «erməni müsəlman olmamalıdır» iddiası yanlış və qeyri-elmi yanaşmadır. Ermənilər və həmşinlilər üçün ön plana dini mənşə deyil, dil və etnik özünəməxsusluq amilləri çəkilməlidir»**.³⁵⁸**

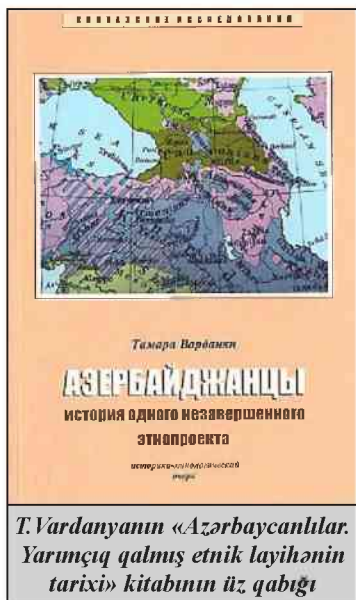
355 Армянский историк Тамара Вартанян: «Армяне, принявшие ислам, - угроза для безопасности Армении»? /22.06.2009/ - <https://golosislama.com/news.php?id=743>

356 Интеграция в общество армян, принявших ислам, - угроза для безопасности Армении. /22.06.2009/ - <http://www.panarmenian.net/rus/news/33109/>

357 Все ли армяне – христиане? - <http://novarm.narod.ru/arch092006/hrist.htm>

358 Саида Оганян: «Иноверные армяне Турции: вчера, сегодня, завтра, и современные проблемы амшенских армян». /01.04.2017/ - <http://www.nt.am/ru/news/236542/>

Tamara Vardanyan yalnız erməni etnik identikliyinə müəyyən olunması üzrə araşdırmalarla kifayətlənmir. Onun tədqiqat istiqamətlərindən biri də Ermənistanın və Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi mənafeləri olan dövlətlərin tələblərinə cavab verən, ilk növbədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, ölkədəki etnik və dini münasibətlərdəki sabitliyə qarşı yönəldilmiş saxta etnosiyasi «dəlillərin» yaradılması və onların elmi-ictimai dövrüyyəyə buraxılmasıdır. Belə ki, Azərbaycanda və Türkiyədə etnik identifikasiya

məsələlərinin öyrənilməsində, etnik münasibətlərdə ortaq meyarların müəyyən olunmasında və onların inkişaf etdirilməsi sahəsində yaranmış boşluqdan istifadə edən erməni mütəxəssisləri, o cümlədən T.Vardanyan indi də söylərini Azərbaycan türklərinin etnogenezinin saxtalaşdırılmasına yönəltilmişlər. Məsələn, 2012-ci ildə Azərbaycanın strateji müttəfiqi olan Rusiya Federasiyasının paytaxtı Moskva şəhərindəki «Русская Панорама» nəşriyyatında Tamara Vardanyanın «Azərbaycanlılar. Yarımçıq qalmış etnik layihənin tarixi» adlı növbəti kitabı kütləvi tirajla işıq üzü görmüşdür. Rusiyadakı erməni təşkilatlarının təsis etdiyi Qara dəniz – Xəzər dənizi Regionu üzrə Siyasi və Sosial Tədqiqatlar İctimai İnstitutunun (direktor – professor Vladimir Zaxarov) qərarı ilə nəşr edilmiş kitab Ermənistandakı «Ara-

rat» Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru, siyasi elmlər doktoru **Armen Ayyazyan** elmi redaktorluq etmiş və ön sözünü yazmış, Vladıqafqaz Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin baş elmi işçisi **Artur Tsutsiyev** və Litvadakı Vılñus Universitetinin tarix fakültəsinin professoru **Rasa Çepaytene** isə ona müsbət rəylərini vermişlər. «Azərbaycanlılar. Yarımçıq qalmış etnik layihənin tarixi» kitabının ilk nüsxələri qısa vaxt ərzində Rusiyanın ABŞ, Almaniya və Yaponiyadakı kitab satışı mağazalarına da göndərilmişdir.

Həftəlik «Аргументы и факты» qəzetinin mətbuat mərkəzində Rusiya və Ermənistanın alim və politoloqlarının, Moskvadakı separatçı təşkilatların nümayəndələrinin, yerli və xarici jurnalistlərin iştirakı ilə keçirilmiş təqdimat mərasimində T.Vardanyan bildirmişdir ki, «azərbaycanlılar»,

«etnik azərbaycanlılar», «azərbaycanlı etnosu», «azərbaycanlıların tarixi əraziləri» kimi ifadələr süni xarakterli olmaqla, dəqiq etnik-tarixi məzmun ifadə etmir və buna görə də legitim sayılmamalıdır. Belə ki, «**Azərbaycan Respublikasının əraziləri bu cavan və hələ formalaşmayan etnosun etnik əraziləri hesab edilməməlidir**».³⁵⁹ Erməni etnik kimliyini düşdüüyü bataqlıqdan çıxara bilməyən, amma bunun əvəzinə Azərbaycan türklərinin identikliyinə «qayğısına qalan» T.Vardanyan mətbuat konfransında bunları da bildirmişdir: «**Azərbaycanlılar yüz il bundan əvvəl yaradılan xalqdır və onun formalaşma prosesi hələ də başa çatmamışdır... Azərbaycanın türkdilli əhalisi yalnız XX əsrin əvvəllərindən etibarən özlərini etnik türk kimi identifikasiya etməyə başlamışdır. Bu xalqa aid edilən etnonimlərin bolluğu da onun hələ formalaşmamış etnos olmasını təsdiqləyir. Onları tez-tez «Qafqaz müsəlmanları», «Zaqafqaziya tatarları», «Qafqaz türkləri» adlandırır, «padar», «muğal», «qızılbaş» da deyirdilər. Bu adlar qonşuların tarixi yaddaşında qalmışdır. Məsələn, gürcülər onları öz aralarında «tatrebi», yəni «tatarlar», ermənilər isə «türk» çağırırlar. Buradakı türklər, farslar, ermənilər «azərbaycanlılara» çevrilmişlər. Hətta XII əsrdə yaşamış fars şairi Nizami Gəncəvini də çoxdan azərbaycanlı elan etmişlər».³⁶⁰**

Yəqin, siz də diqqət etdiniz, erməni etnik identikliyinə müəyyən olunmasında maraqlı bir tendensiya – gender fenomeni də müşahidə edilməkdədir. Belə ki, etnik kimlik düsturunun müəyyən olunması, kimin nə dərəcədə «cins erməni» hesab edilməsi ilə əsasən qadın araşdırmaçıları məşğuldurlar. Kişi tədqiqatçıların isə araşdırma mövzusu fərqli və unikaldir. Onlar erməni xalqının demografik artımında, onun tarixi yaddaşının, etnik kimlik əlamətlərinin qorunmasında və digər əməllərdə erməni qadınlarının misilsiz, əslində pıçıltı ilə deyilməsi daha düzgün olan bəzi qaranlıq məziyyətlərini öyrənilib böyük fərəhlə onu geniş auditoriyaya çatdırmaqdadırlar. Əvvəlcə erməni etnik identikliyi və «islamlaşdırılmış ermənilər» məsələsi ilə sıx şəkildə bağlı olan «Erməni anaları» fenomeni haqqında. Xatırlayırsınızsa, 2008-ci ildə Rusiyanın və Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələrində yayılan məlumata görə, Lipetsk şəhərində olan rəssam **Armina Xaçatryan** Leonardo da Vinçinin «Mona Liza» portretinə əsasən onun və anasının əslən erməni, həqiqi adının «Vaçik» olmasını müəyyən etməyi bacarmışdır. Üstəlik Vaçik-Leonardonun həmin portretdə «**türklərin ermənilərə qarşı amansız rəftarları**» haqqında

359 Епифанцев А. Тамара Варданян: историческая правда всегда соответствует нашим национальным интересам. // «Ноев Ковчег», № 17 (200), Сентябрь (16–30) 2012

360 Yenə orada

məlumatı «gizli kodlar» və «qədim erməni əlifbası» ilə gələcək nəsillərə çatdırdığını müəyyən edə bilmişdi. Zaman keçdikcə portretdə yaranmış təbii boyaq çatlarının Vaçik-Leonardonun «erməni dilində yazdığı şeir» olduğuna inanan A.Xaçatryan əslində psixiatriya üzrə əyani vəsait ola biləcək həmin «poeziya nümunəsini» belə oxumuşdur: «**Masis dağının zirvəsində, pərilər diyarında olanda eşitdim ki, türklər anamın bacılarını axtalamışlar...**». (?) Ermənilərin «Den Braunu» – Armina Xaçatryan bu absurd misraları şərh edərkən demişdir: «**Bu, heç də adi söz yığnağı deyildir. Həmin dövrdə, Leonardo bu portreti çəkərkən türklər Ermənistanı işğal etmiş, yerli əhaliyə (ermənilərə) işgəncələr vermişlər**».³⁶¹ Armina təqribən min il əvvəl qondarma «erməni soyqırımının» anonsunu verən «Mona Liza» əsərinin gizli məziyyətləri ilə ilk baxışda ciddi görünən alim, erməni dili üzrə mütəxəssis Nerses Mkrtçyanı da tanış etmişdir. Nerses telefonla şeirin mətninə qulaq asdıqca kövrəlmiş və guya «**onun XII əsrə aid erməni dilində yazıldığı**» bildirmişdir.³⁶² A.Xaçatryanın «Leonardo da Vinçi» ləqəbi ilə dünyaya tanınan Vaçikin anasının əslən erməni kimi tanıtması, əlbəttə, rəssamı da avtomatik olaraq «əzabkeş xalqın» nümayəndələrindən birinə çevirir. Bu tipli «tədqiqatlarda» guya orta əsrlərdə və XX əsrin əvvəllərində türklərin və kürdlərin erməni qadınlarına «qeyri-etik münasibət» bəsləmələri də əbəs yerə vurğulanmır. Çünki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ermənistanın elm adamlarının və siyasətçilərinin bu tədqiqatlarında kriptοerməniliyin demoqrafik vəziyyətində, onun kollektiv yaddaşında, etnik identikliyinə mühafizəsində qadın amili – türk, kürd, ərəb və s. kişilərlə nikahları və ya nikahdankənar əlaqələrinin reproduktiv nəticələri əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

«Aqos» qəzetinin materiallarında, Türkiyədə və Ermənistanda kriptοermənilərə dair keçirilmiş tədbirlərdə, bir qayda olaraq, erməni kimliyi əsas etibarilə aşağıdakı tezis üzrə müəyyən edilir: «**Mən erməniyəm, çünki ana nənəm (nənəmin anası) erməni idi**». Ermənistan mütəxəssisləri Türkiyədə, Suriyada, İraqda, İordaniyada və s. yaşayan və «islamlaşdırılmış ermənilər» kimi təqdim edilən çoxsaylı qrupların etnik identikliyinə də erməni qızlarının «islamlaşdırılıb türklərə və kürdlərə zorla ərə verilməsi» mifini əsas götürür və onların etnik mənsubiyyətini ana xətti ilə müəyyənləşdirirlər. Beləliklə, onlar erməni xalqının damarlarında regionda yaşayan bütün xalqların qan payı olduğunu bildirir və bunu erməni qadınının tarixi missiyası – «**tarix boyu mil-lətin mövcudluğunu qoruyan erməni analarının**» misilsiz xidmətləri kimi

361 Армине Хацатрян: Секрет кодов Леонардо – в армянском языке. /03.12.2009/ - <http://www.louysworld.com/archives/4204>

362 Yenə orada

təqdim edirlər. Qondarma «Qərbi Ermənistan hökuməti»nin Şərqi Anadolu-da apardığı qeyri-rəsmi (*gizli*) rəy sorğusu nəticəsində özünü «erməni» kimi identifikasiya edənlərin və xristian-erməni kimliyinə qayıtmaq istəyənlərin böyük hissəsinin əsas bəhanəsi də ata və babalarının deyil, məhz ana nənələrinin etnik erməni olmasıdır.³⁶³ Yeri gəlmişkən, erməni genetikləri məhz erməni analarının sayəsində bir çox millətlərin genlərində erməni materialı olduğunu iddia edirlər. Məsələn, **ləzgilərdə** – 13,8%, **gürcülərdə** – 12,4%; **toskaniyalılarda** (*İtaliya*) – 10,7%; **türklərdə** – 9,9%; **iranlılarda** (*etnik tərkib göstərilmir*) – 7,5%; **kiprilələrdə** (*Yunan Kipri*) – 7,3%; **druzlarda** – 6,6%; **adıqlarda** – 5,9%; **suriyalılarda** – 4,5%; **iordaniyalılarda** – 4,2%; **siciliyalılarda** – 4,2%; **Səudiyyə Ərəbistanı əhalisində** – 4,0%; **xan xalqında** (*Şimali Çin*) – 3,9%; **özbəklərdə** – 3,4%; **Misir ərəblərində** – 3,4%; **makrani xalqında** (*Pakistan*) – 2,9%; **Tunis ərəblərində** – 2,6%; **fələstinlilərdə** – 1,7%; **uyğurlarda** – 0,9%; **ispanlarda** – 0,8%; **Papua Yeni Qvineya əhalisində** – 0,6%; **kambocalılarda** – 0,5% və s.³⁶⁴

Onu da bildirirlər ki, guya Türkiyə əhalisinin genetik tərkibinin 10%-i əsasən yunanların, ermənilərin və iranlıların genetik materiallarından ibarətdir. Onların genlərində monqolların payı cəmi 3,7%-ə çatır. Bu isə onu göstərir ki, «**Qərbi Ermənistanda ermənilərin genetik kökləri daha qədimdir və türklər assimilyasiya edilmiş ermənilərdir**».³⁶⁵ Həmin iddiaya əsasən, erməni geninin tarixi vətəni Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstanın cənub hissəsi və İranın şimal-qərb əraziləridir. Bundan başqa, «**İranın şimal-qərb hissəsinin, Azərbaycan Respublikası sakinlərinin genetik materialı fars və türklərdən fərqlidir. Onlar da islamlaşdırılmış və türkləşmiş ermənilərdir**».³⁶⁶

Növbəti orijinal «kəşfin» müəllifi isə Ermənistan genetikisi **Piter Xriştakyan** olmuşdur. 2009-cu ildə onun rəhbərliyi altında həyata keçirilmiş «Erməni DNT-si» layihəsi əsliində etnik natamamlıq kompleksinin təzahüründən, maniakal «seçilmiş xalq» iddiası təlqin edilmiş bədbəxt xalqın «Biz kimin törəməsiyik?» əbədi sualına cavab axtarışlarından başqa bir şey deyildi. Elmdən uzaq olan, sırf siyasi-ideoloji xarakter daşıyan həmin «tədqiqatlar» zamanı dörd il ərzində Ermənistanın müxtəlif guşələrində təqribən 800 etnik erməninin qan, ağız suyu nümunələri götürülmüş və P.Xriştakyanın «icad etdiyi» yeni «identifikasiya metodu» vasitəsilə cəmi iki dəqiqə ərzində (!) onların «həqiqi

363 Генерал-лейтенант Норат Тер-Григорьянц: спустя 102 года мир должен содрогнуться. /24.04.2017/ - <http://westarm.org/ru/13764.html#sthash.dIGJ2CYJ.dpuf>

364 Новое исследование ДНК человека показывает армянские генетические следы по всему миру. /10.10.2014/ - <https://hayodz.blogspot.com/2014/10/blog-post.html>

365 Yenə orada

366 Yenə orada

əcdaqlarının kimliyi», nəhayət ki, müəyyən edilmişdir. P.Xriştakyanın gəldiyi qənaətə görə, ermənilər Şərqi Anadolunun, Qara dəniz bölgəsinin, Cənubi Qafqazın və İranın «yeganə ən qədim sakinləridir» və digər xalqlar sonralar bu ərazilərə köçmüşlər. Genetikin «tarixi Ermənistan torpaqları» adlandırdığı həmin ərazilərdə ermənilər ən azı 5 min il bundan əvvəl də yaşamışlar. Təbii ki, P.Xriştakyan bu sübutlarla kifayətlənməmiş, tədqiqatlarını dayandırmamış və nəticədə, bunları da etiraf etməli olmuşdur: **«Ermənilər heç də əvvəllər iddia edildiyi kimi, bir əcdadın – qəhrəman Haykın törəmələri deyillər. Bu fikirlərin genetika elminə görə heç bir əsası yoxdur. Çünki ermənilər tarix boyu başqa xalqların təcavüzünə məruz qalmışlar. Lakin buna baxmayaraq, onların genində bu regionda yaşamış cəmi 13 tayfanın gen elementləri aşkar edilmişdir. Qəribədir ki, ermənilərin genində ərəb, fars və türk izləri müəyyən olunmamışdır»**. P.Xriştakyan eyni zamanda «Azərbaycan türklərinin də qədim erməni genetik kodunun daşıyıcıları» olması qənaətinə gəlmiş, **«azərbaycanlıların və ermənilərin genetik imzalarının oxşarlığını»** bəyan etmişdir.³⁶⁷

Katalikos II Qareginin, arxiyepiskop Aram Ateşyanın çıxış və moizələrinə, qondarma «Qərbi Ermənistan Respublikası»nın qərarlarında, Fethiye Çetin, Hrant Dink, Yervant Baret Manok, Taner Akçam, Qayane Çobanyan, Ali Korkmaz, Tamara Vartanyan, Karine Qriqoryan, Karen Xanlaryan, Anjela Teryan, Tessa Hofman, Lüsine Saakyan, Haykazun Alvirtsyan, Ruben Melkonyan, Saida Ohanyan kimi tarixçi, yazıçı və etnoqrafların məqalə və kitablarında da «erməni qadını» motivi əsas süjet xətti kimi götürülmüşdür: 1915-ci ildə on minlərlə yetim erməni uşağını türklər və kürdlər öz ailələrinə qəbul etmiş və müsəlmanlaşdırmış, minlərlə, *(bəzən 300 mindən çox)* erməni qız və gəlini türk və kürdlərə ərə verilmişdi».³⁶⁸ Hətta türkoloq **Ruben Melkonyan** daha dərinə gedərək guya **«on minlərlə erməni qızının oğurlanıb türklərin qul bazarlarında satışa çıxarıldığını»** da iddia etmişdir.³⁶⁹

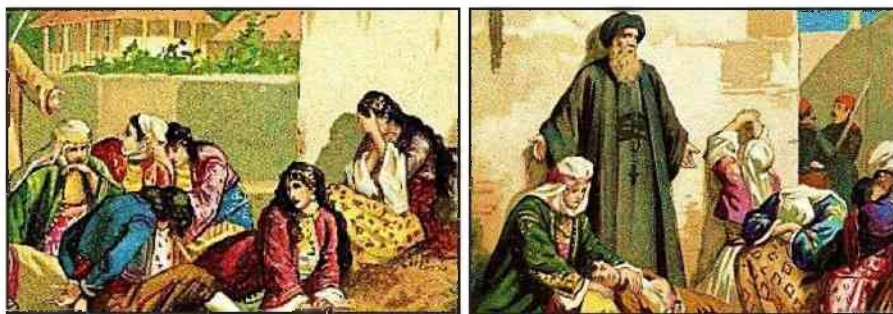
Ömrünün sonlarında İrəvan Dövlət Universitetinin nəzdindəki Ermənişü-

367 «Армяне в России». Сборник статей./ Под ред. Э.Р.Григорьяна. – М.: Институт социальных наук, 2013

368 Мелконян Р. Трагедия исламизированных армянок. // Газета «Ноев ковчег», № 7 (142), Июль 2009 Кундакчян Н. Воспоминания беженцев о Геноциде. /29.10.2015/ - <http://sarsochi.ru/2015/10/29/kniga-vozpominaniya-bezhentsev-o-genotside-1-chašt>; «Наступала наша очередь мученичества...» Воспоминания о геноциде армян, портал «Православие и мир, 24 апреля 2015 г. <http://www.pravmir.ru/nastupala-nasha-ochered-muchenichesstva-vozpominaniya-o-genotside-armyan/> Н.Крикорян. Чувство вины как основа армянской идентичности в диаспоре. /09.09.2008/ - <http://www.aniv.ru/archive/6/chuvstvo-viny-kak-osnova-armjanskoj-identichnosti-v-diaspore-nensi-krikorjan/>

369 Мелконян Р. Исламизация армянских детей в годы геноцида армян. /16.07.2007/ - http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=3047

naslıq İnstitutunun «genosidşünaslıq» (?) şöbəsinə rəhbərlik etmiş akademik **Qraçik Simonyan** 1915-ci ildən sonra erməni qızlarının türklərə və kürdlərə ərə getməsini normal hadisə deyil, «erməni soyqırımının məntiqi davamı» (!) adlandırmışdır. O, «Ermənilərin Kilikiyada kütləvi qırğını» adlı kitabında izdivac və dindəyişməyə dair yeni və dramatik epizodlar uyduraraq, onları belə ümumiləşdirmişdir: «Erməni qırğından sonra türklərin növbəti məqsədi erməni qadın və qızlarını islamlaşdırmaq olmuşdu. Bu siyasət erməni soyqırımından sonra da davam etmişdi. Hətta qırğından sonra dövlət məmurlarının erməni qızlarını, gəlinlərini, dul qadınları oğurlaması, onlarla ailə qurmaları və yaxud yaxın qohumlarına ərə vermələri barədə çoxsaylı hadisələr qeydə alınmışdır».³⁷⁰

Qərb və Ermənistan rəssamlarının xəstə təxəyyülündə guya hətta qondarma «erməni soyqırımından da əvvəl Osmanlı dövlətində xristian erməni qadın və kişilər qul bazarlarında hərraca çıxarılırdılar»³⁷¹

Sərsəm iddiaları ilə onlardan geri qalmayan digər tarixçi – **Anjela Teryan** isə təkcə Türkiyədə deyil, Azərbaycan ərazisində də «zor gücünə müsəlman olmuş» erməni qadınlarının çəkdikləri «seksual iztirabların» buradakı türklərin, hətta Dağıstan xalqlarının xarici görkəminə təsir etməsini dramatik çalarlarla təsvir edərkən tarixi hadisələri saxtalaşdırmaqdan çəkinmir: «1639-cu ildə Osmanlı dövləti və İran (*Səfəvi xanədanı*) arasında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə, tarixi Ermənistan torpaqları (?) olan Sünik, Arsak, Girdman, Paytaxtaran... tamamilə İranın nəzarəti altına keçmişdir. Bu zaman Qafqazın dağ xalqları, xüsusilə ləzgilər bu ərazilərə fasiləsiz basqınlar etmiş, minlərlə erməni, xüsusilə qadın və uşaqları əsir götürmüşdülər. Məhz bu səbəbdən bu gün Şimali Qafqaz xalqları, xüsusilə

370 Симонян Г. Массовая резня армян в Киликии. Ереван, 2009

371 <https://www.pinterest.com/pin/16255248633932944/visual-search/?x=11&y=2&w=497&h=322>

ləzgilər və avarlar arasında erməni simalı insanlara – armenoidlərə rast gəlmək olur».³⁷² Əlbəttə, yuxarıda göstərilən sitatlardan sonra erməni tarixçilərinə cavabı bəri başdan məlum olan bir sual ünvanlamaq istərdik: Tutaq ki, bütün dedikləriniz həqiqətdir. Elə isə türklərin, kürdlərin, ərəblərin, avarların, ləzgilərin və başqalarının işi-gücü basqın edib minlərlə və yaxud yüzminlərlə erməni qız və gəlinini əsir götürüb «islamlaşdırmaq» və sonra onlarla ailə qurmaq idisə, görəsən, o zaman «qəhrəman Haykın bığıburma və qeyrətli varisləri» – erməni kişiləri harada gizlənmişdilər? Ermənistan tarixçilərinin materiallarında bu barədə məlumat yoxdur...

Dünyanın demək olar ki, bütün xalqlarında hətta qarışıq ailələrdə doğulan övladın etnik mənsubiyyəti, bir qayda olaraq, atanın xətti ilə müəyyən edilir. Genetiklər bunu dominant «Y» xromosomlarının uşağa atadan keçməsi, tarixçi və sosioloqlar isə patriarxat cəmiyyətdə kişinin ailədə üstün rolu ilə izah edirlər. Müasir dövrdə xalqların və mədəniyyətlərin inteqrasiyası, miqrasiya prosesləri nəticəsində dünyanın bir çox regionunda etnik əlamətlər ya silinmiş, ya da şərti olaraq qalmışdır. Bütövlükdə etnik kimliyin müəyyən edilməsinin aşağıdakı qaydaları vardır:

- *atanın etnik mənsubiyyətinə görə;*
- *ananın etnik kimliyi əsasında (yəhudilərdə);*
- *fərdin içərisində yaşadığı xalqın etnik identikliyi əsasında;*
- *antropometrik göstəricilər üzrə (psixologiya, dil, din, tarix, mədəniyyət və s.);*
- *fərd hədd-buluğa çatdıqdan sonra özünün seçimi ilə.*

Yəhudi xalqında obyektiv səbəblər üzündən etnik kimlik prinsipi tamamilə fərqlidir. Həzrət Musanın (*Moşe*) Sina (*Sinay*) dağındakı son moizəsindən sonra yəhudilərin etnik və dini identikliyi (*yehudim* və *yehudit*) arasında sərhəd götürülmüşdür: Belə ki, əgər iudaistsənsə, deməli, yəhudisən! Məhz bu səbəbdən başqa dini qəbul etmiş yəhudi təkə dini kimlikdən deyil, etnik mənsubiyyətdən də çıxarılır. İudaizmin təməl qanunlarına əsasən, yəhudi kişi qeyri-yəhudi (*həm dini, həm də etnik mənsubiyyətinə görə*) qadınlarla evlənməməlidir. Yəne də həmin qanunlar yəhudi qadınına çoxmərhələli **gi-yur** (*yəhudi olma*) ayinini keçməyən və bu barədə müvafiq sənəd almayan qeyri-yəhudilərlə ailə qurmağı yasaq edir. Bununla belə, iudaizm doqmaları bu izdivacı «qanuni nikah» hesab etməsə də, məhz ana xəttinə görə dünyaya gələn uşaqlar həm etnik, həm də dini baxımdan «yəhudi» hesab olunurlar.

372 Терян А. История Восточной Части Армении /Агванк, Гардман, Утик/ или кто такие албаны? - <http://angelateryan.wordpress.com> 69

İudaizmin mühafizəkar cərəyanının nümayəndəsi ravvin **Nahum Braverman** yəhudiliyin qorunmasını təkcə etnik problem kimi dəyərləndirmir, eyni zamanda onun güclü mənəvi tərəflərini belə izah edir: «**Biz Rəbb və İbrahim arasında bağlanan, Tövrətin Sina dağında göndərilməsi ilə son möhürü vurulan müqavilə (brit) ilə təsdiqlənmiş unikal vicdan və mənəviyyat konsepsiyasının davamçılıyıq**».³⁷³ Çox maraqlıdır ki, «İsa Məsihin ilk ardıcılları olan» erməni-qriqorian məzhəbində də bu prinsip müşahidə edilməkdədir.

Tövrətə görə, ilkin dövrlərdə qədim yəhudilərdə də etnik mənsubiyyət digər xalqlarda olduğu kimi ata xətti ilə müəyyən edilirdi. Məsələn, «**İbrahimdən İshaq doğuldu, İshaqdan Yəqub doğuldu, Yəqubdan Yəhuda və onun qardaşları doğuldu...**» və s. Sonralar bu prinsip İncildə öz əksini tapsa da, xristianlığın bəzi doqmaları ilə uyğunsuzluqlar yaratmışdı: Əgər İncilə əsasən, İsa Məsih həqiqətən də «Allahın oğludursa», həvari müjdələrində onun şəccərəsinin gah «rəsmi atası» olan Yusif, gah da ana xətti, yəni Hz. Məryəm vasitəsilə İbrahim və Davud peyğəmbərlərə bağlanması hansı məntiqə sığır?

Yəhudi ilahiyyatçıları və alimləri tam səmimiyyətlə etiraf edirlər ki, hərbi təcavüzlərdən doğan obyektiv səbəblər üzündən sonralar qədim qaydalar – ata xəttinin dominantlığı təcridcən dəyişdirilmiş, övladın etnik mənsubiyyətinin təyin olunmasında ananın etnik mənsubiyyəti əsas götürülmüşdür. Bu prinsip isə qarışıq ailələrdə indi də müəyyən çətinliklər yaratmaqdadır. Məsələn, atası Azərbaycan türkü, anası isə yəhudi olan övlad ümumişlək ənənələrə əsasən, Azərbaycanda «Azərbaycan türkü», iudaizmin normalarına görə isə «yəhudi» sayılmaqdadır.

Ravin **Aşer Kuşner** yəhudi xalqının etnik-dini identikliyinə ana xətti ilə götürülməsinin səbəblərindən birini uşağın dünyaya gəlməsində və təlim-tərbiyəsində qadının müştəsna rolu ilə izah edir: «**Məhz buna görə biz istəsək də, istəməsək də, yalnız yəhudi qadınından doğulan uşaq «yəhudi» sayılır. Əgər bu qanun olmasaydı və min illər boyu qorunmasaydı, yəhudi xalqı bu günə gəlib çıxmazdı**».³⁷⁴ Professor **Mixael Korinaldi** və onun kimi düşünənlər isə bu ənənənin yaranmasını qədim dövrün hərbi-siyasi prosesləri, Roma imperiyasının işğalçılıq yürüşləri ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, Yəhuda torpaqları (*Tudeya*) Roma imperiyasının əsarətində olanda xalq kölə vəziyyətinə salınmış, azğın Roma əsgərləri isə yəhudi qadınlara qarşı zorakılıq tətbiq etmişlər. Nəticədə, yəhudi qadınları Roma legionerlərindən dünyaya gətirdikləri körpələrə özlərinin, ailələrinin etnik kimliklərini verməli

373 Браверман Н. Брак с неевреем. - <http://www.evrey.com/sitep/ethics/arkhiv.php3?menu=r231.htm>

374 Почему определение еврейства устанавливается по матери? /19.08.2016/ - https://toldot.ru/urava/ask/urava_4874.html

olmuşlar.³⁷⁵ Bu prinsip sonralar Tövrat qaydalarına da daxil edilmişdi. Belə ki, «Dvarim» kitabında əməlisaleh yəhudilərə belə tövsiyə olunur: **«Onlarla (başqa dindən olanlarla) ailə qurma. Qızını onların oğluna vermə. Onlardan oğlun üçün qız alma» (7:3,4)**. Talmutun «Kiduşin» şərhlərində isə ana xəttinin müəyyənədicisi roluna dair açıq şəkildə bildirilir: **«İsrail qadından olan oğlun «sənin oğlun» adlanır. Bütpərəst qadının dünyaya gətirdiyi uşaq isə sənin oğlun deyil, bu, onun oğludur»** (*Hz. İbrahimin Həcərdən olan oğlu İsmayıl münasibət bu prinsipə əsaslanır*).

Təhlillərə görə, ermənilərdə etnik kimliyin ana xətti ilə müəyyən edilməsinin səbəbləri xristianlıqla deyil, iudaizm ənənələrinin təsiri, hay xalqının etnogenezi və etnik mədəniyyətindəki yəhudi elementi ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, Movses Xorenatsinin salnaməsindən etibarən, erməni etnik tarixşünaslığının yəhudi tarixi və dini rəvayətləri üzərində qurulması, sami xalqlarına məxsus elementlərin erməni etnomədəniyyətinə daxil edilməsi ilə yanaşı «ana xətti» prinsipi də mənimsənilmişdir. Lakin Movses Xorenatsidən fərqli olaraq, onun müasir varisləri bu təsiri gizlətməyə və onu qondarma «erməni soyqırımı»nın nəticələri ilə əlaqələndirməyə çalışmaqdadırlar. Əlbəttə, həmin məsələ yəhudi kontekstindən çıxarılsa da, «təcavüzə məruz qalmış anaların öz etnik kimliklərini nikahdankənar doğulmuş övladlara aşılması» formulu məhz «siyasi məqsədəuyğunluğuna» görə saxlanılmışdır. Qeyd edək ki, son illərdə Ermənistanda ksenofobiya təzahürlərinin xroniki xarakter alması, qarışıq ailələrin sayının çoxalması etnik kimlikdə ananın rolu məsələsinə də siyasi don geyindirmişdir. Bütövlükdə, erməni mənəblərinə görə, bu xalqda övladın etnik mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində ana xəttinin əsas olaraq götürülməsini aşağıdakı səbəblər əsasında ümumiləşdirmək olar:

- **tarixi-dini səbəb** – *qədim erməni tarixçiləri, o cümlədən Movses Xorenatsinin «Tarix» kitabına əsasən, erməni dövlətçiliyinin, etnik mədəniyyətinin, etnopsixologiyasının formalaşmasında yəhudilərin və iudaizm dini ehkamlarının güclü təsiri. Erməni xalqının keçmişinə dair salnamələrin əsas hissəsinin yəhudi tarixinin təqlidi olması. Bu əlaqələr sayəsində yəhudilərə xas olan ana xətti prinsipinin mənimsənilməsi;*
- **hərbi-siyasi bəhanə** – *əslrər boyu ermənilərin başqa xalqların basqısı altında olması. Erməni qadınlarının yadellilər tərəfindən cinsi təcavüzə məruz qalması.*

375 Почему у евреев, по линии матери передается, еврей, а по отцу нет? - <https://otvet.mail.ru/question/46159310>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

- **etnoetik səbəb** – «Övladın atasının kimliyi və etnik mənsubiyyətini anadan yaxşı bilən yoxdur»;
- **sosioloji səbəb** – övladın tərbiyəsi, ona etnik və dini kimliyin aşılması ilə ananın daha çox məşğul olması;
- **ənənəvi demoqrafik bəhanə** – müharibələr və «erməni soyqırımı» nəticəsində minlərlə (müəllifin fantaziyasından asılı olaraq, on minlərlə və ya yüz minlərlə) erməni kişisinin öldürülməsi və əlil qalması. Erməni qadınlarının digər xalqlara aid kişilərlə könüllü əlaqələrindən doğulan uşaqların «erməni» kimi böyüdülməsi;
- **müasir demoqrafik səbəb** – erməni xalqının genofondunun və demoqrafik artımının acınacaqlı vəziyyəti. Etnos nümayəndələrinin sayı sürətlə azaldığı üçün erməni qadınlarının başqa xalqların kişi nümayəndələrinə ərə getməsinin təqdir olunması, bu nikahlardan doğulanların cəmiyyətdə «etnik erməni» kimi qəbul edilməsi.

Təsadüfi deyildir ki, bu gün Ermənistanda Makedoniyalı İsgəndərin, Spartakın, Leonardo da Vinçinin, Ömər Xəyyamın, rus çarları Vladimir Monomaxın, Yuri Dolqorukinin, Aleksandr Suvorovun, Mişel Leqrannın, Andre Aqqasinın, şahmatçı Harri Kasparovun, ezoterik Georqi Gürciyevin, şahzadə Diananın, Stiv Cobsun, Bulat Okudcavanın, Sergey Dovlatovun, Eva Rivasın, Fransis Veberin, Tereza ananın, türkiyəli Cem Qaracanın (*atası Azərbaycan türkü olsa da*) və yüzlərlə başqalarının «erməniliyi» məhz analarının erməni olması ilə izah edilir. Lakin əgər bu prinsip yuxarıda göstəriləyi kimi, yəhudi xalqının üzləşdiyi faciələr və məhrumiyyətlərlə bağlı olmuşdursa, ermənilər bu taleyi yaşamamışlar. Sadəcə olaraq, xristianlıqdan öncə yəhudi-hay əlaqələri nəticəsində mənimsənilən həmin prinsip hazırda erməni etnik kimliyinin, etnogenezinin müəyyən qaranlıq məqamlarını gizlətmək üçün istifadə edilməkdədir. Yeri gəlmişkən, qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» rejiminin təsis etdiyi «**Anaların minnətdarlığı**» medalı ilə əslində ataları digər xalqların nümayəndələri, anaları isə etnik erməni olanlar təltif edilir. Bu mü kafatı alanlar arasında Ermənistanın sabiq müdafiə naziri, anası erməni olan **Seyran Ohanyan** da var...

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış rus tədqiqatçısı **Vasili Ve- liçko** bildirirdi: «**Erməni qadınları başqa xalqların nümayəndələri ilə hə- mişə əlaqədə olublar. Doğrudur, bu əlaqə bəzən zor gücünə də olub. İran əsgərləri, türklər, gürcülər və dağlılar bu zaman erməni qadınlarından nə abır-həya, nə də nəciblik gözləyiblər. Məhz bu səbəbdən ermənilərin da-**

marlarında bu qədər müxtəlif mənşəli qan axır». ³⁷⁶ Bu sitatın dəqiqliyini, etik və siyasi məqsədəuyğunluğunu müəllifin vicdan mühakiməsinə buraxaq. Lakin erməni etnik identikliyinə qadın amili ilə müəyyən olunmasının tarixi səbəbləri barədə məhz erməni mənşəli araşdırmaçıların aşağıdakı qənaətləri erməni xalqının etnopsixologiyasını və etnogenezini, xüsusilə etnik kimliyini öyrənənlər üçün maraqlı daşımaya bilməz! Məsələn, Fransada yaşayan şərqşünas **Yervant Baret Manok** müsəlman ermənilərin islam sivilizasiyasına layiqli töhfələrindən danışarkən erməni qadınının rolu məsələsinə də aydınlıq gətirmişdir. 2017-ci il mart ayının 25-də İstanbulda «Nor Zartonk» təşkilatı ilə birgə keçirdiyi seminarda («İslamın başlanğıc dönmindən etibarən ermənilərin islamla əlaqələri») o vurğulamışdır ki, Abbasilər dönmindən əvvəl kölə olan xristian ermənilər islamlaşdıqdan sonra cəmiyyətdə önəmli yer tutmağa başlamışlar. Odur ki, Abbasilər dövründə taxt-tacda erməni (*anası erməni olan*) xəlifələr də əyləşmişdilər. Yervant Baret Manok bunu «tamamilə normal vəziyyət» adlandıraraq səbəblərini belə izah edir: «Ermənistandan ərəb ölkələrinə cariyə olaraq aparılan və təkcə gözəllikləri ilə deyil, həm də ağılı və bacarıqları ilə sarayda ön plana çıxan erməni qadınlardan doğulan uşaqlar sonradan xəlifə olublar. Belə olan təqdirdə, həmin uşaq (*gələcək xəlifə*) 50% «erməni» sayılır. Anası güclü mövqeyə malik qadın olduqda isə oğlunu öz himayəsinə götürdüyü başqa bir erməni cariyəsi ilə evləndirir və onun dünyaya gətirdiyi uşaq 75% erməni hesab olunur». ³⁷⁷

Erməni sosioloqu **Artəşes Daqlıdyan** da bu faktı gizlətmir, əksinə onun tarixi, etik və... fizioloji mahiyyətini uşaq səmimiyyəti ilə belə açıqlayır: «Tarixin müəyyən dövrlərində erməni tayfaları nəsil kəsilmək təhlükəsi ilə üzləşəndə dünyaya uşaq gətirə bilən qızlar və gənc qadınlar öz soydaşlarına deyil, qonşu xalqların kişilərinə böyük maraqla göstərməyə başlayırdılar... Yalnız başqa xalqların qanının «cəlb olunması» sayəsində ermənilər əsrlər boyu özlərini etnos olaraq qoruyub-saxlaya bilmişlər. Əks halda, çoxdan bir xalq kimi tarixdən silinərdilər». ³⁷⁸ Bununla da həm Yervant Manok, həm də Artəşes Daqlıdyan bir daha təsdiq edirlər ki, erməni xalqının mövcudluğunun qorunması, onun demoqrafik göstəricilərinin yaxşılaşdırılması heç də zəhmətkeş və kövrək erməni qadınlарının fizioloji tələbatından irəli gəlmirdi. Bu, onların xalq, «Böyük Ermənistan» ideyası qarşısında təmənnaş xidmətləri, sonsuz fədakarlıq və vətənpərvərlik dolu tarixi missiyası olmuşdu! Yer üzündə hər xalqa ulu nənələrinin «demoqrafiya

376 Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: ЭЛМ, 1990

377 Erməni halifələr var. - <http://www.norzartonk.org/ermeni-halifeler-var/>

378 Гурбанов А. Сказки армянских мудрецов. Баку: ЭЛМ, 2003

ustası» olması ilə fəxr etmək şansı verilməyib! Təsadüfi deyildir ki, ötən əsrin ortalarında erməni yazıçısı **Koştan Zaryan** etnogenezin formalaşmasında erməni qadınlarının missiyasına dair deyilən mənfəi fikirləri «böhtan» adlandıraraq, onların fədakarlığına belə bəraət qazandırmışdır: «**Əgər soyqırımı, İkinci Dünya müharibəsi, həbs və sürgünlər nəticəsində nəsil artırmaq qabiliyyətli kişilərin – dəllük öküzlərin sayı azalmışdırsa, bütün dünyaya səpələnmiş, genofondu əldən düşüb kritik həddə çatmış xalq özünün artımını, görəsən, necə təmin etməli idi?**». ³⁷⁹ Erməni tədqiqatçısı **Klara Muradyan** da Türkiyədə «kriptoerməni kimliyinin qoruyucuları və daşıyıcıları» dedikdə müsəlmanlara ərə getmələrinə və islamı qəbul etmələrinə baxmayaraq, xristianlığa sədaqətlərini gizli də olsa qoruyub-saxlayan, övladlarını «erməni» kimi tərbiyə edən erməni qadınlarını nəzərdə tutduğunu bildirmiş, bununla da erməni xalqında etnik kimliyin ana xətti ilə müəyyən edilməsini bir daha təsdiqləmişdir. ³⁸⁰ Yeri gəlmişkən, erməni tarixçiləri Şərqi kral nəsil-lərində qədim erməni geninin izlərinin axtarışını bu gün də dayandırmamışlar. Məsələn, məhz etnik kimliyin müəyyən edilməsində ana xəttini götürdükləri üçün, Səudiyyə Ərəbistanının ilk kralı Əbdüləziz ibn Səudun erməni arvadı Mnayirdən (*müsəlman*) olan oğul və nəvələrini – şahzadələr **Nəvvaf bin əl-Saudu, Tələt bin Əbdüləziz əl-Saudu, Məhəmməd əl-Nəvvaf əl-Saudu, əl-Valid bin əl-Talal, Turki bin Talal əl-Saudu, Sara bint Talal bin Əbdüləziz əl-Saudu, Əbdüləziz bin Talal bin Əbdüləziz əl-Saudu** da «erməni» saymaqdadırlar. ³⁸¹

Görəsən, islamı qəbul etmiş, müsəlmanlarla ailə qurmuş həmin qadınların dünyaya gətirdikləri «erməni» uşaqlar nə üçün təqribən yüz il ərzində tamamilə unudulmuş, bu mövzu Ermənistanda yasaq elan edilmiş, lakin «Kimliyə dönüş» və «Qarabağa qayıdış» proqramları işə düşdükdən sonra birdə-birə xatırlanmışdır? Bu unutqanlıqın səbəblərindən biri qriqorian kilsəsinin mövqeyi və həmin uşaqlara münasibəti ilə bağlıdır. Kilsə «ana xətti» prinsipini gözləməsinə baxmayaraq, vətən ayınıni keçməyən, daha doğrusu, erməni xristian olmayanları nə «erməni» kimi qəbul edir, nə də qeydiyyat alır. Əslində, onları «etnik erməni» kimi tanımaqdan imtina edən Türkiyə deyil, məhz Ermənistanda və qriqorian kilsəsi olmuşdu. Məsələn, İranda bu gün də müsəlmanla ailə qurmuş erməni gənclər və onların övladları faktiki olaraq er-

379 Армянский стандарт. - <http://novarm.narod.ru/arch112006/standart.htm>

380 Mouradian C. Islamization of Armenias in the Ottoman Empire: The Hemshentsi/Hemshinli Case. Kaliforniya, Mazda, 2009

381 Children of "The Armenian Orphan Munaiyir" in Saudi Kingdom Royal Family, <https://www.facebook.com/musulmanermeniler/photos/a.664743276870809.1073741827.664733860205084/1682168708461589/?type=3&theater>

«Ermənilik» nədir və Ermənistanda etnik identikliyi necə müəyyən edirlər?

məni icmasından kənarlaşdırılır.³⁸² Ermənistanlı genetik **Levon Yepiskopyan** isə bu metoda bəraət qazandıraraq bildirir ki, bütün ermənilərin bir ulu babası – qəhrəman Hayk olsa da, o dövrdən xeyli vaxt keçmişdir. Tarix boyu müxtəlif xalqlar ermənilərin etnogenezinin formalaşmasında iştirak ediblər: «**Odur ki, ermənlər xarici təcavüzün ağır nəticələrini aradan qaldırmaq üçün profilaktika yolunu seçiblər. Erməni qanının təmizliyini saxlamaq üçün yadellilərin təcavüz nəticəsində doğulan uşaqları cəmiyyətdən uzaqlaşdırılıblar**».³⁸³

Batman, Malatya, İstanbul və Mardinin dindar müsəlman erməni qızları və qadınları. Ermənistan alimləri siyasi maraqlar naminə onlar haqqında böhtan və hədyanlar uydurmaqdan çəkinmirlər

İkinci səbəb isə Ermənistanın acınacaqlı demoqrafik vəziyyəti ilə qarışıq ailələrin artması arasında yaranmış ziddiyyətlərdir. İrəvan Dövlət Universiteti Sosial psixologiya kafedrasının dosenti, «Anima» psixoloji yardım xidmətinin direktoru **Vladimir Mikaelyan**ın qənaətinə görə, əgər Ermənistanda demoqrafik tənəzzül olmasaydı, qarışıq ailələr probleminə bu dərəcədə əhəmiyyət verilməzdi. Çoxsaylı erməni qadınlarının əcnəbilərlə, o cümlədən müsəlmanlarla ailə qurub ölkəni həmişəlik tərk etmələri onlardan doğulan körpələrin

382 Петросян Д. Армянская община в Иране. - http://www.ca-c.org/journal/15-1998/st_10_petrosjan.shtml

383 Вардапетян А. Генетика уступает истории в изобретательности, но превосходит в объективности. // Газ. «Ноев Ковчег», № 3 (209) февраль (16–28) 2013

sonralar «erməni» kimi identifikasiya olunması şansını minimuma endirir.³⁸⁴ Bunun qarşısının alınması üçün isə ermənilər radikal üsullardan istifadə etməkdən çəkinmirlər. Məsələn, 2010-cu il dekabr ayının 14-də İstanbuldakı Surb Gevorq kilsəsində türk ərə getdiyi üçün toydan on gün sonra öldürülən erməni qızı xristian Sona Ögmənlə vida mərasimi keçirilmişdir. Yaxınlıqdakı məsciddə isə onun əri türk Zəkəriyyənin cənazə namazı qılınırdı. İstintaq zamanı hər iki gəncin qatilinın Sonanın qardaşı olduğu müəyyən edilmişdir. O, istintaqa verdiyi ifadədə bildirmişdir: **«Dinlərimiz bir-birinə zidd olduğuna görə ailəmiz bu izdivacın əleyhinə idi. Biz Zəkəriyyəyə xristian olmağı və toyu kilsədə keçirməyi də təklif etmişdik».**³⁸⁵

Türk düşmənçilik paranoyası üzərində köklənmiş sonuncu səbəbə isə Almaniyada yaşayan erməni araşdırmaçı **Vahe Taşçıyan** daha dəqiq aydınlıq gətirə bilmişdir. O, 2013-cü ildə «Aqos» qəzetinə verdiyi müsahibədə qeyd edir ki, 1915-ci il hadisələrindən sonra «islamlaşmış» türklərə, ərəblərə, kürdlərə ərə gedən qadınları və onların dünyaya gətirdiyi uşaqları xristian erməni cəmiyyəti tanımaqdan imtina edirdi. V.Taşçıyan deyir: **«1919-cu ildən etibarən isə Ermənistanın dayağı iki amil olmuşdu. Onlardan biri erməni kimliyini təsdiqləmək, digəri isə Osmanlı kimliyini rədd etmək idi. İkinciyə hətta türkcə danışmamaq, fəş geyməmək, türkcə mahnılar oxumamaq da daxil idi. Osmanlı-türk mirasından imtina edilməsinə başlandı. Eyni zamanda, müsəlman kişilərdən qanuni və ya qeyri-qanuni doğulmuş erməni uşaqları da cəmiyyətin xaricində qaldılar və unuduldular. Sanki bu insanlar yox idilər».**³⁸⁶

İndi isə 1915-ci il hadisələrindən sonra xristian erməni qadın və uşaqlarına olan gerçək münasibət haqqında. Ermənistan tarixçiləri bir iddialarında tamamilə haqlıdılar. Həqiqətən də, Türkiyənin müsəlman əhalisi, o cümlədən məmur və zabitlər, hətta əsgərlər də erməni quldur birləşmələrinin törətdikləri cinayətlərə baxmayaraq, günahsız və kimsəsiz erməni uşaqlarını, qadınlarını himayəyə götürmüş, yardım göstərmiş və onları yaşatmışlar. Bundan başqa, türk döyüşçülərinin erməni uşaq və qadınlarını Anadoludan götürərək İstanbulla gətirmələri, onları erməni kilsəsinə təhvil vermələri barədə erməni mən-

384 Амирханян К. Смешанные браки – синтез крайностей. // Газ. «Ноев Ковчег», № 3 (209), февраль (16–28) 2013

385 Армяне Стамбула попрощались с армянской девушкой, вышедшей замуж за турка и убитой своим братом. /15.12.2010/ - <http://novostink.ru/mir/15851-armyane-stambula-poproschalis-s-armyanskoj-devushkoy-vyshedshy-zamuzh-za-turka-i-ubitoy-svoim-bratom.html#ixzz4qwPvbvVh>

386 1915'te bazı kadınlar fuhuş yaparak hayatta kalabildi. /10.11.2013/ <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5997/1915te-bazi-kadinlar-fuhus-yaparak-hayatta-kalabildi>

bələrində də çoxsaylı faktlar mövcuddur. 1919-1921-ci illərdə Urfada yaşamış işveçrəli missioner **Yakob Künzler** xatirələrində bu cümlələri də yazır: «**Bu gün minlərlə erməni uşağı ortaya çıxırsa, buna görə müsəlman müdafiəçilərinə borcludurlar. Onlar müsəlmanların şəhərlərində və evlərində qalıb-yaşadıkları üçün bu gün həyatdadırlar**».³⁸⁷ İstanbul Ticarət Universitetinin professoru **Berat Özipek** məqalələrinin birində dörd erməni uşağını şəxsi himayəsinə götürən, doğma övladları kimi saxlayan, onları dinlərini dəyişməyə qoymayan və altı il sonra onları Kayseridə erməni keşişinə təhvil verən sivaslı **Veysəl əfəndi** haqqında da bəhs etmişdi. Sonralar həmin uşaqlardan biri **Veysəl əfəndi** haqqında bunları demişdi: «**O, bizi ailəsinə götürdü, öz balaları kimi böyütdü. Dörd yaşında idim. On yaşım olanda bizi Kayseridəki erməni keşişinin yanına apardı. Keşiş bizi götürdü. Veysəl əfəndi ona dedi: «Uşaqları təhvil götürməyin haqqında mənə bir kağız ver ki, öləndə tabutuma qoysunlar. Mən o dünyada əmanətə xəyanət etmədiyimi Cənabi-Allaha isbat edə bilim**»».³⁸⁸

Ermənistanda isə bu gün də həmin dövrün hadisələrinə dair saxta «sənədləri» dövriyyəyə buraxmaqdadırlar və bu faktoidlər hələ də «soyqırımşünasların» istinad mənbələridir. Məsələn, 1919-cu ildə Böyük Britaniyanın İstanbuldakı rezidenti guya Türkiyə təhlükəsizlik xidməti işçilərindən birini məxfi əməkdaşlığa cəlb edərək, onun vasitəsilə «erməni soyqırımı»nı təsdiqləyən sənədlər əldə edə bilməmişdir. Həmin materiallardan birində guya **İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin** rəhbər heyətinə daxil olan Tələt Paşa, doktor Bahəddin Şakir, Hərbi Nazirliyin siyasi şöbəsinin rəis müavini polkovnik Şəfi və doktor Nazim kimi tanınan üzvlərinin iştirakı ilə «ermənilərin kütləvi şəkildə məhv edilməsi» barədə on maddədən ibarət gizli təlimatın surəti olmuşdu. İddialara əsasən, «Əsəd bəy» adlı zabitin yazdığı, lakin «rəhbərliyin» imzaladığı sənəd icra üçün valiliklərə göndərilməli idi. Təlimatın 5-ci maddəsində «sağ qalan ermənilərin zorən islamlaşdırılması» haqqında bildirilirdi: «**Əlli yaşından aşağı bütün kişiləri, ruhani və müəllimləri məhv edin, qadın və uşaqlara isə islamı qəbul etdirin**». Lakin həmin təlimatın həqiqiliyi hətta avropalı ekspertlərdə də şübhə doğurmuş, nəticədə Türkiyəyə qarşı ittihamlarda ondan istifadə edilməsi dayandırılmışdır.³⁸⁹

Bilgi Universitetinin professoru **Mete Tuncay** isə erməni uşaqların himayəyə götürülməsində **Kazım Qarabəkir** paşanın xidmətləri barədə bun-

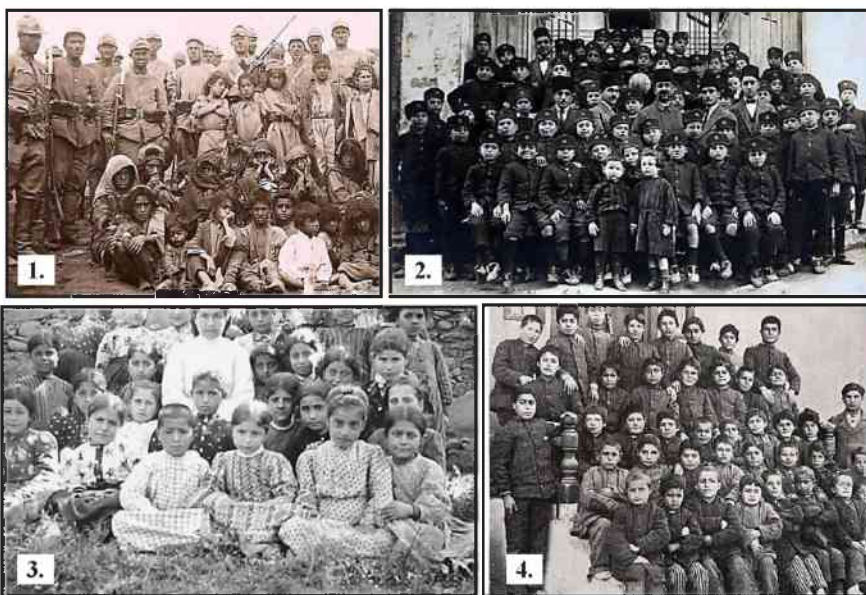
387 Yıldız Deveci Bozkuş Mary Caroline Holmes'un "Urfâ'da ermeni yetimhanesi" adlı eserinde URFA'DAKİ İŞGAL YILLARI VE ERMENİ YETİM ÇOCUKLARI, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/4 Spring 2014, p. 341-370, ANKARA-TURKEY

388 Müslümanlar Ermenilərin nesi olur? /24.11.2012/ - <http://www.araratnews.eu/nuce.php?aid=634>

389 Леви Г. Армянский вопрос в Османской империи: Мифы и реальность. Москва, 2016

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

ları yazır: «Birinci Dünya müharibəsindən sonra şərqdə (*Şərqi Anadoluda*) yetim uşaqları Kazım Qarabəkir paşa götürmüş, onları böyütmüş, müxtəlif peşə sahibləri kimi yetişdirmişdi. Uşaqlara sevgi Paşanın ən incə xüsusiyyəti idi. Hətta uşaqları toplayan əsgərlər «Paşam, bəzi uşaqların türk və ya erməni olduqlarını ayıra bilmirik» – dedikdə Paşa «Hamısını götürün!» əmrini verirdi. Sonralar bunu «erməni uşaqları türkləşdi» kimi qələmə verdilər. Halbuki, onlar Kazım Qarabəkir paşanın övladları idilər».³⁹⁰ Bütövlükdə, Paşa 6 min yetimi şəxsi himayəsində saxlamış, onların böyük hissəsinə peşə təhsili verdirə bilmişdi.

*Türk əsgərləri yetim erməni uşaqlarını toplayırlar. 2.Kazım Qarabəkir paşanın «övladları».
³⁹¹ 3-4. Antura və Vanda dövlətin himayəyə götürdüyü erməni uşaqları.³⁹²*

Təsadüfi deyildir ki, Kazım Qarabəkir paşanın şəxsi arxivində ona «baba» (*ata*) deyən və «**Gürbüzlər ordusu**» («*İgidlər ordusu*») kimi tanınan dörd min yetimin himayəyə götürülməsi, böyüyüb-tərbiyə alması barədə materiallar aşkar edilmişdir. Tarixçi **Cemal Kutay** bu barədə yazır ki, Paşa qızlı-oğ-

390 Yenə orada

391 Müslümanlar Ermenilərin nesi olur? /24.11.2012/ - <http://www.araratnews.eu/nuce.php?aid=634>

392 Ermeni yetimlərin asimilasyonu: Antura Yetimhanesi. /01.05.2015/ -

<http://westermarmeniatv.com/tr/history/turkish-ermeni-yetimlerin-asimilasyonu-antura-yetimhanesi/>

lanlı bütün yetimləri savadlı, ölkəsini sevən vətən övladı kimi yetişdirdi. Onlar sadəcə orduda yer almadılar. O, uşaqlar üçün peşə məktəbləri açdı. Bu işdə ona ən böyük dəstəyi Mustafa Kamal Atatürk göstərmişdi. Vaxtilə o, Atatürkün dəstəyini almaq üçün uşaqların bir neçəsini götürüb Ankaraya gətirmişdi: **«Atatürk yetim uşaqların sağlamlığı və təhsili ilə bağlı məsələlərin həllini Kırklarelindən olan millət vəkili Fuat Umaya tapşırırmışdı. Onun həyat yoldaşı Lətifə xanım isə könüllü olaraq bu təşəbbüsə qoşulmuşdu. Bir vaxtlar Kazım Qarabəkir paşanın yetim uşaqlar üçün qurduğu sənaye məktəbləri hazırda peşə liseyləri kimi fəaliyyət göstərməkdədir».**³⁹³

O ki qaldı erməni kişilərinin atıb qaçdıqları qadın və uşaqların guya «zərənləndirilməsi» məsələsinə, erməni türkoloqu **Artak Şakaryanın** bu barədə fikirləri maraqlıdır. O, 1915-ci il hadisələrindən sonra ermənilərin guya məcburi qaydada islamı qəbul etmələrinə dair stereotipi bir daha təkrarlasa da, istinad etdiyi bir fakt bütün iddiaları inkar edir: **«Hətta Türkiyədə olan Qərb konsulları da ermənilərin könüllü şəkildə islam dinini qəbul etmək üçün uzun-uzun növbələrə dayanmalarına təəccüblərini gizlədə bilmirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, Türkiyə hökuməti ermənilərin islama tapınmasını qadağan edən qərar qəbul etmişdi. Buna baxmayaraq, bir il sonra həmin qərar qüvvədən salınmış, ermənilərin islama axını daha geniş miqyas almışdı. Nəticədə, hökumət prosesi ləngitmək üçün ermənilərin bir bölgədən digərinə icazəsiz səfərlərini qadağan etmişdi».**³⁹⁴

393 Özçakmak Ş. Karabekir'in çocukları. /16.05.2000/ - <http://www.milliyet.com.tr/2000/05/16/yasam/yas02.html>

394 В случае развития аналогичных Первой мировой войне, Турция без колебаний попытается довести до конца Геноцид армян. /06.08.2013/ - http://www.armtoday.info/?Lang=_Ru&News-ID=94047

I.9. Ermənilər islam ümmətinə necə daxil olublar?

«Mən ermənilərin yaşadığı bir çox yerləri görmüşəm. Oralarda erməniyə xas olan nəşə bir şey duymağa çalışmışam. Təəssüf ki, bu arzum indiyədək ürəyimdə qalıb».

M. Nalbandyan,
erməni yazıçısı

Polşa yazıçısı Zbiqnev Yejina yazır ki, hər şey Rəbbin əlində olduğu halda, tarixçilər onun nəzarətindən çıxıblar. Lakin Yaradanın diqqətindən kənarda qalan Erməniştan tarixçiləri istəsələr də, istəməsələr də orta əsr Qərb mənbələrində ermənilər heç də xristian dünyası ilə deyil, islam aləmi ilə bağlanmış, Müsəlman Şərfinin bir hissəsi kimi qəbul edilmişlər. Odur ki, «Erməni müsəlman ola bilərmimi?» sualı bu gün nə qədər qeyri-adi səslənsə də, iki yüz il, üç yüz il bundan əvvəl heç kəsdə təəccüb doğurmazdı. Yüzdilliklər boyu Səlcuq, Osmanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi dövlətlərinin himayəsi altında öz xristian identikliklərini və etnik kimliklərini qoruyub-yaşatsalar da, onların bir hissəsinin islama tapınması, ümmətə daxil olması tamamilə adi hal idi.

Qeyd edildiyi kimi, «identiklik» anlayışı məzmun etibarilə ətrafdakıları irqi, etnik, dini, sosial, siyasi və s. mənsubiyyətlərinə əsasən «özününkülərə» və «özçülərə» ayırmaq deməkdir. Xristian dünyasında qriqorian məzhəbinin batil dini cərəyan kimi tanınması, digər tərəfdən isə Qərb və Şərq arasında gədən hərbi-siyasi qarşıdurmalarda ermənilərin bir çox hallarda islam dünyasını dəstəkləməsi də onları orta əsr Avropa ədəbiyyatında xristian identikliyinə kənarda saxlamışdı. Məsələn, XII əsrə aid olan «**Narbonnalı Eymerin ölümü**» fransız poemasında ermənilərin adı türklər və həbəşlərlə bir sırada çəkilir, «**kafir**» (*müsəlman*) adlandırılırdılar. Həmin poemada hətta «mavr³⁹⁵ əmirlərindən» birinin erməni olduğu da göstərilmişdi. Fransızların «**Mene**» («*Mainet*») epik daştanında isə deyilir: «**Açgöz bütpərəstlər – slovaklar, ermənilər, turkopollar** (*Səlib müharibələri dövründə yerli türk və yunanlardan ibarət muzzdlu oxatanlar*), **nubiyalılar qaçmağa üz tutdular**».³⁹⁶ Erməniştan Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı, filologiya elmləri na-

395 **Mavr** – Orta əsrlərdə Qərbi Avropada Piriney yarımadasının və Şimali Afrikanın şərq hissəsinin müsəlman əhalisinə verilən ümumiləşdirilmiş ad.

396 «Неверные варвары» и «другие христиане» Какими видели армян в средневековой Европе. - <http://panarmenian.net/m/rus/details/236133>

mizədi **Goar Qaragözyan** da XIII əsrdə avropalıların erməniləri xristian kimi deyil, «kafir», «bütərəst», «müsəlman» kimi tanıdıqlarını qeyd etmişdir.³⁹⁷

Türkiyədə Osmanlı dönmindən üzü bəri «məşhur ermənilər» dedikdə yüzlərlə insanın adını çəkə bilərlər: **Krikor Ağaton, Güllü Agop, Aleksan Ağa, Hovhannes Allahverdi, Mihran Apikyan, Hrant Asadur, Artin Boşgezenyan, Toetos Enserciyan, Tomas Fasulyacıyan, Qaluşt Sarkis Gülbənkyan, Yeremya Çelebi Kömürçüyan, Hamparsum Limonciyan, Mardiros Mınakyan, Gabriel Noradunkyan, Yervant Osgan, Hrant Sarıyan, Komitas, Hovsep Vartanyan, Avedis Zilciyan, Krikor Zohrab, Can Arat, Agop Ayvaz, Hayko Cepkin, Hrant Dink, Ara Güler, Vartan İhmalyan, Rober Hatemo, Sami Hazinses, Karin Karakaşlı, Berç Keresteciyan, Vahe Kılıçarslan, Mine Koşan, Etyen Mahçupyan, Matild Manukyan, Asu Maralman, Mikirtç Margosyan, ALEN Markaryan, Agop Martanyan, Vahi Öz, Turgut Özatay, Arman Pandikyan, Kenan Pars, Artin Penik, Alin Taşçıyan, Nubar Terziyan, Anta Toros, Pars Tuğlacı, Arto Tunçboyacıyan, Onno Tunç, Anahit Yulanda Varan, Krikor Zohrab** və s. və i. Onların arasında alim və iş adamları, jurnalist və siyasətçilər, incəsənət xadimləri, eləcə də qriqorian, katolik, protestant və müsəlmanlar da vardır.

*İstanbulda vəfat etmiş Kipr savaşı qazisi etnik erməni olan Murat Mihran İşlərin Məryəm Anakilsəsində matəm mərasimi. Qəhrəmanın tabutu Türkiyə bayrağına örtülmüşdür*³⁹⁸

Əlbəttə, «müsəlman ermənilər» amilinin siyasiləşdirilərək gündəmə gətirilməsi həm də Ermənistanın, onun himayədarlarının regional siyasəti ilə əlaqəli məsələdir. Onların düşüncəsinə görə, bu amil qondarma «erməni soyqırımı»-

³⁹⁷ Карагезян Г. Армения и армяне во французской литературе XI-XIV веков. АН АрмССР, Ин-т литературы им. М.Абегяна. Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1988

³⁹⁸ Erməni Kibris qazisi için kilisede tören, - <http://www.milliyet.com.tr/ermeni-kibris-gazisi-icin-kilisede-gundem-2506711/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

nın tanınmasında, təzminat və «Qərbi Ermənistan ərazilərinin qaytarılması» iddialarının gerçəkləşməsində, Türkiyədə etnik zəmində yeni qarşıdurmaların yaradılmasında mühüm rol oynaya biləcəkdir. Lakin onu da unutmamaq lazımdır ki, Ermənistanın «müsəlman ermənilər» məsələsini sürətlə gündəmə gətirməsi onun xarici siyasət istiqamətlərində islam dövlətləri və islam təşkilatları ilə əlaqələr qurması üçün də prioritetdir. Odur ki, vaxtilə xilafətin, sonra isə Osmanlı dövlətinin sadıq təbəələri olmuş müsəlman ermənilərin «narazı sosial baza» kimi gündəmə gətirilməsi heç də Ermənistanın «islam sevgisindən» irəli gəlməmişdir. Beləliklə, Türkiyədə, Yaxın və Orta Şərqdə yaşayan müsəlman ermənilərin tarixi, onların islam dininə tapınması haqqında obyektiv məlumat Ermənistanın siyasi məqsədlərinin təsiri altında ya təhrif olunmuş, ya da yeni etnosiyasi miflərlə «zənginləşdirilmişdir». Türkiyədəki erməni əsilli «araşdırmaçılar» və «tədqiqat mərkəzləri» də bu tipli söylərdən geri qalmamağa çalışırlar. Məsələn:

«Müsəlman ermənilər» platforması: «Türkiyənin təkpartiyalı iqtidarı (*AKP hakimiyyəti nəzərdə tutulur*) insanların kəllə sümüyünü ölçür və Ari türk irqini (?) ortaya çıxarmağa çalışır. Bu məqsədlə 64 min nəfərin kəllə sümüyü ölçülmüş, hətta məzarlar da açılmışdır. İttihatçı təkpartiyaçılar (?) əslən erməni olan **Memar Sinanın** (?) da kəlləsini məzardan çıxarmış, lakin yerinə qoymamışlar. Güman ki, kəllənin parametrləri məqsədləri ilə düz gəlmədiyini üçün onu məhv etmişlər».

Yervant Baret Manok: «Dünyanın ən görkəmli türbəsinin hansı müsəlman erməni üçün tikildiyini, Şah Cahanın arvadı **Mümtaz Mahalın** erməni olduğunu bilirdinizmi?»

Qeyd: *Yervantın bu sayıqlaması üçün «elmi mənbə» 2015-ci ildə Ermənistanında «Naməlum ermənilər» silsiləsindən lentə alınmış «Tac Mahal: erməni qadını Hindistanın rəmzidir» filmi olmuşdur. Filmin məntiqinə görə, Mümtaz Mahal «müsəlman erməni», daha doğrusu, «islami qəbul etmiş İran ermənilərindən biri» olduğu üçün Tac Mahal da «erməni-islam abidəsi» hesab edilməlidir. Ermənilər 2016-cı il mart ayının 10-da Hindistanda həmin filmin baxışını təşkil etsələr də, bu ölkənin alim və ziyalıları tədbirdə iştirakdan imtina etmişlər. Xatırladaq ki, tarixi mənbələrə görə, «Mümtaz Mahal» kimi tanınan Ərcümənd Banu Bəyim Şah Cahanın atası Cahangir şahın baş vəziri, Azərbaycanın Səfəvilər sülaləsindən olan Əbdülhəsən Asaf xanın qızıdır.*

Yervant Baret Manok: «Böyük qəhrəman Səlahəddin Əyyubinin yüz-dəyüz erməni olduğu barədə əlimizdə tutarlı fakt yoxdur. Bəzi tarixçilər Əy-

yubilərin kürd olduğunu söyləyirlər. Qərb tarixçiləri də Səlahəddinin Ermənistandan gəlmiş kürd olması iddiasındadırlar. O dövrdə regionda daha çox erməni yaşadığından İrəvan tarixçiləri onu «müsəlmanlaşmış erməni» kimi təqdim edirlər».

«Müsəlman ermənilər» platforması: «Bəzi Qərb qaynaqlarına görə (mənbələrin adı çəkilmir), Səlcuq bəyi, Danişməndilər sülaləsinin banisi və Danişməndi bəyliyinə qurucusu olmuş **Danişmənd Qazi** (*Gümüştekin Danişmənd Əhməd Qazi*) etnik ermənidir və Bizans zülmündən qaçaraq İrana sığınmış, orada islamı qəbul etmişdir».

«Müsəlman ermənilər» platforması: «Həmşinliləri zorla türk etnosu içərisinə soxmağa çalışanlar buradakı **qoç məzar daşlarının** səlcuqlarda və əski türklərdə də olduğunu iddia edir, bu səbəbdən onların oğuz və ya qırpaq kökənli olduğunu bildirirlər. Elə isə Ermənistandakı və Naxçıvandakı erməni məzarları (?) üstündəki qoç heykəllərinə nə deyirsiniz? Oradakılar da türkdürmü?»

İsmət Özel, islamçı şair: «Qara çarşab (*çadra*) bizə ermənilərdən miras qalmış, mədəniyyətimizə ermənilər tərəfindən gətirilmişdir».³⁹⁹

Bu tipli sərsəm iddiaların siyahısını artırmağa ehtiyac görmürük. Bununla belə, bu mövzuya dair Ermənistanda, Rusiyada və Türkiyədə aparılmış araşdırmaların təhlilinə əsasən, müsəlman ermənilərin isam dinini qəbul etmələri dörd mərhələyə bölünür:

1. *Xilafət dövründə könüllü şəkildə islam dininə tapınan ermənilər.*
2. *XIV-XVI əsrlərdə Osmanlı dövlətində islamı qəbul etmiş ermənilər.*
3. *Qondarma «erməni soyqırımı»ndan sonra «həyatda qalmaq üçün etnik kimliklərini gizlədib müsəlmanlar arasında yaşayan və islama tapınmağa məcbur edilən» ermənilər.*
4. *Müasir dövrdə islamı qəbul etmiş xristian ermənilər.*

Erməniştan üçün bu mərhələlərin hər birinin «faydalı iş əmsalı», onlardan siyasi məqsədlər üçün istifadə olunmasının əhəmiyyəti müxtəlifdir. Ərəb xilafəti və Osmanlı dövləti dönməndə islam dininə tapınan ermənilər Türkiyənin müsəlman icmasına sıx şəkildə inteqrasiya olunmuş, onların törəmələri türk, kürd və bəzi bölgələrdə isə ərəb etnomədəniyyətinin daşıyıcılarına çevrilmişlər. Yaşadıqları bəzi kəndlərin toponimləri və mənsub olduqları tayfala-

399 Kara çarşaf bize Ermenilerden miras. - <http://www.milliyet.com.tr/2000/09/25/haber/hab03.html>

rın adları onların əcdadlarının nə vaxtsa erməni olduğunu göstərir. Lakin ulu babalarının erməni mənşəyi onlar üçün şərtidir, dinlərini dəyişmək, «erməni etnik kimliyinə qayıtmaq» niyyətində deyillər. Ermənistanın onların içərisinə nüfuz etmək söyləri indiyədək təsirsiz qalmışdır. Müasir dövrdə könüllü şəkildə islam dinini qəbul etmiş azsaylı qrupu, hətta onlardan radikal dini cərəyanlara meyil edənləri Ermənistan özünə qarşı ciddi təhlükə mənbəyi hesab etmir. Həmin qrupun böyük hissəsi xristianlıqdan uzaqlaşdıqdan sonra proseslərə, o cümlədən «erməni məsələsi»nə «islam kosmopolizmi» çərçivəsindən yanaşır, «ümmət» anlayışı, «müsəlman həmrəyliyi» prinsipi onlarda yeni mövqe formalaşdırmışdır. Ermənistan bu qrupun digər – millətçi hissəsini öz strateji maraqlarının təminatında istifadə edir və onların vasitəsilə ayrı-ayrı müsəlman icmalarına, dini təşkilatlara və s. nüfuz etməyə səy göstərməkdədir.

Hazırda Ermənistan üçün daha çox siyasi əhəmiyyət daşıyan qrup «1915-ci il hadisələri zamanı zor gücünə islam dinini qəbul etmiş» ermənilərdir. Onlar müsəlman olsalar da, etnik mənşələrini, erməni dilini və adət-ənənələrini, babalarının xristian kimliklərini unutmamışlar. Rəsmi İrəvan və onun havadarı olan dövlətlər Türkiyə əleyhinə narazı etnik sosial bazanın yaradılmasında ilk növbədə onların imkanlarından istifadə etməyə çalışırlar.

1. Xilafət dövründə islam dininə tapınmış ermənilər. Rəcəb Tayyib Ərdoğan Universitetinin ilahiyat fakültəsinin professoru **Nəbi Gümüş** «İslam tarixi qaynaqlarında ermənilər» məqaləsində yazır ki, islam ordularının irəlilədiyi bütün bölgələrdə müsəlmanlarla ermənilər həmişə qarşı-qarşıya gəlsələr də, sonralar islam bayrağının altına keçmiş və birlikdə yaşamışlar. Bu şəkildə təməli qoyulan müsəlman-erməni münasibətləri siyasi, hərbi, iqtisadi və sosial-mədəni sahələr üzrə inkişaf etdirilərək ermənilərin «milləti-sadiqə» kimi tanınmasına, Osmanlı dönəmində dövlət sistemi içərisində mühüm yer tutmasına səbəb olmuşdu. N.Gümüş onu da əlavə edir ki, «**Ermənilər islam idarəçiliyi altında din azadlığı içərisində yaşamış və etnik kimliklərini qorumuşlar. Hətta islam fəhləri dönəmində də müsəlmanlara zor və ya müqavimət göstərməmişlər. Müsəlmanlar haqqında qənaətləri sayəsində ermənilər arasında islam dinini seçənlər, islam elmlərində dərin bilik sahibi olanlar da var idi**». ⁴⁰⁰

Ərəb xilafətinin hərbi yürüşləri nəticəsində regionun digər xalqları kimi ermənilərin də islamı qəbul etmələri tamamilə təbii olsa da, erməni-qriqorian kilsəsi üçün bu həqiqət arzuolunmazdır. Çünki «ilk xristianlardan

400 Gümüş N. İslam Tarixi Kaynaklarında Ermeniler. - http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/1-Cilt/9-Nebi_GUMUS.pdf

olan ermənilərin» İsa Məsih təlimindən imtina edərək müsəlman ümmətinə qoşulmaları kilsənin etnik və dini identikliyinə bölünməzliyi prinsipinə tamamilə ziddir. Bununla belə, son dövrlərdə Ermənistan müsəlman dövlətləri ilə əlaqələrinin həm də islam dini amili ilə möhkəmləndirilməsi məqsədilə ermənilərin hətta «ilk müsəlman xalqlarından biri olması», islam mədəniyyətinə töhfələri, «qədim erməni dövlətləri ilə Ərəb xilafəti arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında açıq saxtakarlıq cəhdlərinə də əl atır və bu miflərə dair «təkbolunmaz sübutlar» yaratmağa səy göstərirlər. Məsələn, rusiyalı yazıçı-sənarişt **Kim Bakşi** «Erməniləri sevməmək olmaz» adlı məqaləsində ünvanını göstərə bilmədiyi «qədim mənbələrə» istinadən ermənilərin hətta islam peyğəmbəri ilə «dostluq əlaqələri» qurmasını iddia edir: **«Qüds şəhərində yaşayan ermənilərin vaxtilə Məhəmməd peyğəmbərlə yazışmaları faktı çoxlarına məlum deyildir. İslam peyğəmbəri o dövrün dünya liderlərinə islama dəvətə dair məktublar göndərmişdir. Həmin məktublardan biri də ermənilərə ünvanlanmışdır (?). Lakin başqalarından fərqli olaraq Qüds erməniləri peyğəmbərə ehtiramla cavab vermiş, onu böyük şəxsiyyət kimi tanıdıqlarını bildirmişlər. Peyğəmbərin də həmin məktuba cavabı olmuşdu. Ömər ibn əl-Xəttab, Səlahəddin Əyyubi Qüds şəhərini xaçpərəstlərdən tamamilə təmizlədikdən sonra məhz həmin məktublara əsasən, xristian ermənilərə bu şəhərdə daimi yaşamağa izn vermişlər».**⁴⁰¹

Şərqsünas **Yervant Baret Manok** da ermənilərin vaxtilə Hz. Məhəmmədlə əlaqə qurmalarına əmindir və başqalarını da bu xülyaya inandırmağa çalışır. Lakin onun fərziyyəsinə görə, hadisə Kim Bakşinin yazdığı kimi baş verməmişdir. Belə ki, Hz. Məhəmməd Qüds ermənilərinə heç vaxt məktub göndərməmişdir. Əgər belə olsaydı, qədim islam mənbələrində də bu məsələyə toxunulardı. Əksinə, məhz ermənilər öz təşəbbüsləri ilə islam peyğəmbərinə məktub ünvanlayaraq, müsəlmanların himayəsinə könüllü daxil olmaq istədiklərini bildirmiş, bununla da islam dünyasında onların toxunulmazlığı təmin edilmişdi. Yervant Baret Manok eyni zamanda Anadoluda yaşayan ermənilərin islam dinini həvəslə, heç bir zorakılıq olmadan qəbul etdiyini də bildirir. Bu proses isə VII əsrdə – xilafət ordusunun Anadoluya hərbi yürüşləri zamanı başlamışdır. Ərəblər işğal etdikləri ərazilərdə yaşayan müsəlman ermənilərin də imkanlarından daim faydalanmışlar. Belə ki, **«Erməni kişiləri orduya və ağır fiziki iş tələb edən sahələrə cəlb olunmuş, qadınları isə əsasən saraylarda cariyyəlik etmişlər. Məhz Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu**

401 Местные армяне состояли в переписке с пророком Мухаммедом. /28.08.2015/ - <http://russia-armenia.info/node/20202>

illərdə müsəlman ermənilər sarayda mühüm postları tuta bilməmişlər».⁴⁰²

Əslində, ermənilərin islam peyğəmbəri ilə «məktublaşması» onların yeni təşəbbüsü olmadığı üçün təəccüblə qarşılınmamalıdır. Erməni tarixşünaslığının atası, erməni saxtakarlığının təməlini qoymuş Movses Xorenatsi də «Tarix» kitabında guya qədim soydaşlarının əvvəllər də Rəbb elçilərinə sevgi dolu məktublar göndərdiklərini qeyd etmişdi. Onun salnaməsinə əsasən, hələ İsa Məsihin sağlığında «Böyük Erməniştan» ərazisindəki Edessa şəhər-dövlətinin «erməni hökmdarı» V Abqar dostluq və əməkdaşlığın qurulması məqsədilə ona məktub yazmış və elçiləri ilə Yerusəlimə göndərmişdi. Movses Xorenatsi həmin məktubun mətnini dəyişmədən «orijinalda olduğu kimi» oxucularına çatdırır. Məlum olur ki, bütpərəst Abqar xristianlıq yaranmamışdan, Hz. İsa dar ağacına çəkilməmişdən, hətta İncil yazılmamışdan çox-çox əvvəl xristian olmuş və bu dinin ehkamlarını mənimsəmişdi. «Öncəgörmə qabiliyyətinə malik olan» hökmdar hətta həvarilərdən əvvəl İncil «Müjdələr»inin mətnləri ilə yaxından tanış olmuşdu. Üstəlik, üzünü görmədiyi İsa Məsihin Rəbbin təcəllisi olmasına və nə vaxtsa züھر edəcəyinə bəribaşdan əmin idi. Diqqət edin, məktub hökmdar Abqarın bu səmimi sözləri ilə başlayır: «Xristos» (!) adlanan İsayə Edessa ölkəsinin (*halbuki ölkənin adı «Osroena» idi*) hökmdarı və Sənə qul olmağa layiq görülməyən Abqar tərəfindən». Sonra isə yazılır: «Mən Abqar, Ermənistən ölkəsinin (?) hökmdarı Yerusəlim torpağına təşrif buyurmuş İsa Xilaskara (!) və Xeyirxaha öz salamlarımı yetirirəm... Sənin haqqında hər şeyi eşitdim və öz ağımla belə fikirləşdim ki, ikisindən birisən: Sən ya Rəbbin özüsən, ya da bu möcüzələri yaradan Rəbbin oğlusan. Bu məktubu yazıb səndən xahiş edirəm ki, zəhmət çəkib yanıma gələsən və məni mübtələ olduğum xəstəlikdən qurtarasan».⁴⁰³ Abqar həvarilərdən Mattanın, Lukanın, Markın gələcəkdə yazacağı «Müjdələr»ə əsasən İsanın ölümünə «yəhudilərin bais olacağını» öncədən görərək, bunları da əlavə edir: «Eşitmişəm ki, yəhudilər səni yaman şərləyir, sənə əzab vermək istəyirlər... Mənim balaca, amma çox gözəl şəhərim var. Bura gəl. İkimizə də kifayət edər».⁴⁰⁴

Diqqət edin, iddialara görə, eramızın əvvəllərində qələmə alınan məktubda Hz. İsayə xitabən «Sən ya Rəbbin oğlusan, ya da Rəbbin özüsən» ifadəsi – xristianlığı məzhəblərə parçalayan dilemma da öz əksini tapmışdı. Təbii ki,

402 Eşlukyan V. Ermeni halifeler var. /18.12.2015/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/13749/ermeni-halifeler-var>

403 Yenə orada

404 Мовсес Хоренаци. История Армении. /Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Ереван: Айастан, 1990

eramızın 30-cu illərində, hələ İsanın sağlığında bütperəst V Abqar bunlardan xəbərsiz olmalı idi. Çünki İsa Məsihin ilahi və ya bəşəri təcəllisinə dair di-ofizit və monofizit məzhəblər arasındakı qarşıdurmalar hələ təqribən 400 il sonra başlanacaq, IV Xalkidon Kilsə Məclisində isə xristianlığın cərəyanlara parçalanması ilə nəticələnməyəcəkdi. Digər ziddiyyətli məqam isə V Abqarın İsa Məsihi böyük ehtiramla «Xristos» adlandırmasıdır. Məlumdur ki, Yaxın və Orta Şərqi qədim dövlətlərində – Şumer, Babil, Akkad və Assuriyada hökmdarların taxta çıxması mərasimlərində və ya baş kahinlər təyin olunarkən onların başına müqəddəs zeytun yağı çəkilirdi. Bu qədim ayin yəhudilərdə «məşiah», ərəblərdə «məsih» adlanırdı, sonralar iudaizmdə, xristianlıqda və islamda «meşah», «messiya», «məsih» şəklində düşərək, «xilaskar», «mehdi» anlamını verməyə başlamışdır. Eramızın I-III əsrlərində «xristos» sözü bütperəstlərin İsa tərəfdarlarına şamil etdikləri təhqiredici ifadə olmuşdu. Roma imperiyası ərazisində yunanlar Hz. İsanın ünvanına həqarətlə «Xristos» (*başı yağlanmış*) demiş, onun tərəfdarlarını isə «xristianos» (*xristianlar*) çağırılmışlar. Yalnız həvari Pavelin söyləri ilə iudaizm, mehanilik ehkamlarının, Roma bütperəstliyi elementlərinin sintezi nəticəsində yeni sinkretik dini təlimin – xristianlığın yaranmasından, formalaşmasından və mövqelərini möhkəmləndirməsindən sonra bu ifadə tədricən müsbət kontekstdə istifadə olunmağa başlamışdı. Belə olan təqdirdə V Abqarın məktubunda «Xristos» sözünü yazması da mətnin orijinallığını şübhə altına alır...

«Ermənilər və islam» məsələsinə qayıdaq. 2015-ci ildən etibarən Ermənistan Respublikası xarici siyasətində islam dövlətləri və təşkilatları ilə əlaqələrin qurulması xəttini müəyyən etdikdən sonra elmi dövriyyədə və mətbuatda «müsəlman ermənilərin islam tarixində əhəmiyyətli roluna», «Böyük Ermənistan dövlətində islam dininin yayılması üçün yaradılmış şəraitə», «islamın Cənubi Qafqazda yayılmasında müsəlman ermənilərin müstəsna xidmətlərinə» dair materialların dövriyyəyə buraxılmasına, bu tipli iddialara yeni faktoidlərin əlavə olunmasına başlanılmışdı. Məsələn, guya vaxtilə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və İran ərazilərindən ibarət «ermənilərin müstəqil islam dövlətinin – «Ermənistan Əmirliyi»nin (*İmarat əl-Ərməniyyə*) mövcudluğu» haqqında rus, ingilis, ərəb və fars dillərində çoxsaylı qondarma materiallar yayılmaqdadır. Həmin iddialara əsasən, xəlifə Əbd əl-Malikin hakimiyyəti illərində təsis edilən, IX əsrdə isə süquta uğrayan «Ermənistan Əmirliyi» guya dörd «müsəlman erməni vilayətindən» ibarət olmuşdu:

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

- «I Ermənistən» – Qafqaz Albaniyası və Dərbənd (*Azərbaycan*);
- «II Ermənistən» – İberiya (*Gürcüstan*);
- «III Ermənistən» – Araz çayından Urmiyə gölünədək olan ərazilər (*İran*);
- «IV Ermənistən» – Türkiyədə Şərqi Anadolu və Qara dəniz sahilləri.⁴⁰⁵

Bununla da erməni təbliğatı «müsəlman erməni dövlətçiliyi» mifi ilə Türkiyə, Suriya və İraq ermənilərinin, həmsinlilərin və digər müsəlman ermənilərinin «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nda məskunlaşması planını «onların tarixi vətənə qayıdışı» kimi əsaslandırmağa çalışır. Eyni zamanda, sosial şəbəkələrdə dezinformasiya xarakterli fəal təbliğat tədbirləri qismində növbəti material – «**Müsəlman erməni camaatının** (*əhli-sünnə əl Arminiya*) lideri, «**Vahid Ermənistən və Arran əmirliklərinin yaradılması hərəkətinin**» rəhbəri, xristian **Mikael Allahverdiv-Amatunun** Qafqaz və Şərqi Anadolu əhalisinə müraciəti, əmirlik bayrağının təsviri və gələcək dövlətin xəritəsi də yayılmışdır.⁴⁰⁶ Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın rəsmi dairələrinin nəzarətində olan separatçı Federal Ləzgi Milli-Mədəni Muxtariyyətinin (*təşkilatın prezidenti Arif Kərimov Rusiya Federasiyasının Prezidenti yanında Millətlərəarası Münasibətlər Şurasının üzvüdür*) sayında da «**Cənubi Qafqazdakı qədim müsəlman erməni dövlətçiliyinə**» dair materiallar yer almaqdadır.⁴⁰⁷

Türkiyədə fəaliyyət göstərən və Xalqların Demokratik Partiyasının (*HDP*) siyasi tərəfdaşı olan «**Nor Zartonk**» erməni təşkilatının xətti ilə islam dininin yayılmasında və müsəlman Şərqi mədəniyyətinin formalaşmasında müsəlman ermənilərin tarixi missiyalarına dair kütləvi tədbirlər təşkil edilir. 2017-ci il mart ayının 25-də İstanbulda həmin təşkilatın dəstəyi ilə Özəl Getronagan erməni liseyində (*GLYD*) «Ermənilərin islam dini ilə əlaqələri. Barış, savaşı, diplo-

405 Исаев Д. Армянский Имарат в истории исламского мира. Конфликт в Сирии заставляет армян вспомнить прошлое. Армянский народ сыграл одну из ключевых ролей в истории распространения ислама в Закавказье. /12.10.2016/ - <http://onkavkaz.com/news/1296-armjanskii-imarat-v-istorii-islamskogo-mira-konflikt-v-sirii-zastavljaet-armjan-vspomnit-proshl.html>

406 Эмирал аль-Армения-я-Арран. - <http://www.emiratarminiya.org/index.html>

407 Армянский и Тбилисский Имараты. Забытые страницы истории ислама в Закавказье. /16.07.2013/ - http://flnka.ru/glav_lenta/3180-armjanskiy-i-tbilisskiy-imaraty.html

matiya» mövzusunda keçirilmiş konfransda Yervant Baret Manok da çıxış etmiş və aşağıdakı mövzulara toxunmuşdur: «**Xristian və ya islamlaşdırılmış ermənilərin Hz. Məhəmməd, dörd xəlifə, Əməvilər, Abbasilər, Fatimilər, Əyyubilər, Məmlüklər sülalələri, İran və digər islam dövlətləri ilə tarixi əlaqələri**»; «**Bir sıra islam dövlətlərində yaşayan və bu dövlətlərə xidmət edərək ən yüksək mövqelər tutmuş sünni və şiə ermənilər**».⁴⁰⁸

2. XIV-XVI əsrlərdə Osmanlı dövləti ərazisində islamı qəbul etmiş ermənilər. Osmanlı torpaqlarında yaşadıkları yüzilliklər ərzində xristian ermənilər «milləti-sadiqə» adını qazanaraq xristian təbəələr sırasında dillərini, dinlərini və mədəniyyətlərini qoruyub-saxlamış, müsəlman ermənilər isə islam ümmətinin tərkib hissəsi olaraq türk-islam cəmiyyətinə daha sıx inteqrasiya etmişlər. Qeyd edək ki, Osmanlının ilk dövrlərində ortodoks və katolik ermənilər fərqli kilsələrə və dini düşüncəyə sahib olsalar da, onlara fərq qoyulmamışdır. İstanbulun fəthindən sonra – 1461-ci ildə **Sultan Fateh Mehmet** xristian erməniləri «millət» olaraq tanımış, Bursadakı baş yepiskop **Ovakimi** buraya gətirmiş və sultan fərmanına əsasən, Osmanlı ərazilərinin erməni patriarxlığı yaradılmış, katolik, qriqorian və pravoslav ermənilər arasındakı məzhəb və mənafe savaşına müvəqqəti də olsa son qoyulmuşdu. İstanbul erməni patriarxlığı sultandan geniş imtiyazlar almış, Osmanlı dövlətində bir çox xristian təbəələrə – boqomillərə, suryanilərə, poşalara (*boşalar, xristian qaraçılar*), Bosniya, Misir, Suriya xristianlarına nəzarət də kilsənin başlıca vəzifələrindənsayılmışdır.⁴⁰⁹

X əsrin sonu – XI əsrin əvvəllərində yaşamış «Asohik» (*erm. – «çoxdanişan»*) ləqəbli erməni tarixçisi **Stepanos Taronetsi** yüzillər boyu Bizans və ermənilər arasında məzhəb zəminində düşmənçilik münasibətlərindən, türklərin bu qarşıdurmalara son qoymasından, sabitlik yaratmaqlarından bəhs edərək yazırdı: «**Bizansla düşmənçilik edən ermənilər türkləri böyük sevinclə qarşılamiş, onlara hər cür yardım göstərmişdilər**».⁴¹⁰ Həqiqətən də ermənilər, xüsusilə qriqorian kilsəsi türklərin simasında onları Bizans zülmündən qurtaran xilaskarlarını görürdülər. Erməni tarixçisi **Matevos Uraetsi** (*XII əsr*) salnaməsinin 129-cu xronikasında türklər haqqında belə bəhs edirdi: «**Sultan Məlikşahın qəlbi şəfqət və mərhəmətlə doludur. Onun xristianlara münas**

408 <http://www.norzartonk.org/>

409 Kılıç D. Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler. Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., 2000

410 Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия. / Перевод Н.Эмина, издана в Москве в 1864

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

sibəti çox yaxşıdır. O, ermənilərə sülh və sevinc gətirmişdir».⁴¹¹ Eçmiədzin Sinodunun prokuroru A. Frenkel də 1907-ci ildə Müqəddəs Sinoda təqdim etdiyi arayışında bildirmişdir ki, Türkiyə və İranda «ermənilər öz ağalarına məxsus maliyyə sahələrinə sürətlə daxil ola, demək olar ki, bütün ticarəti və kredit işini öz əllərinə ala bilməşlər».⁴¹² Qeyd edək ki, 1477-ci ildə İstanbulda 9.486 müsəlman, 3.743 yunan ortodoks, 1.647 yəhudi, 434 erməni, 384 qaramanlı (*pravoslav türklər*), 332 qalatalı və s. ailəsi yaşayırdı.⁴¹³

Osmanlı dövlətinin son dönəmlərində ermənilər⁴¹⁴

Bununla belə, qriqorian, katolik, protestant ermənilər arasında mənafə mübarizəsi indiyədək səngiməmiş, missionerlik fəaliyyətləri ilə bir-birinin adeptlərini, kilsələrini ələ keçirməyə çalışmışlar. Çox vaxt bu qarşıdurmalar silahlı

411 Матевос Ураци. Летопись. Вагаршапат, 1898

412 Справка прокурора Эчмиадзинского синода А. Френкеля, представленная в 1907 г. Святейшему Синоду, <http://www.bakililar.az/ca/history/prokuror.html>

413 Semiha Ayverdi. Bogaziçinde Tarih. İstanbul, 1996, s.23

414 Natali Ayvazyannın fotokolleksiyası. - <https://www.pinterest.com/pin/517702919642277835/?lp=true>

toqquşmalarla nəticələnmişdi. Lakin XIX əsrin əvvəllərinə kimi müsəlman ermənilər onların həm dini, həm də siyasi maraq dairəsindən kənar qalmışlar. Buradakı erməni əşirətlərinin bir hissəsi islamı hələ xilafət yürüşləri zamanı qəbul etsələr də, Osmanlının həтта son dövənlərində də bu proses müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, erməni tarixçilərinin iddialarına baxmayaraq, Osmanlı dövləti tarix boyu xristian təbəələrinin «islamlaşdırılması» siyasətini yürütməmişdi. XIX yüzilliyin sonlarında müsəlman olmuş etnik ermənilər icma halında Bursa və Kütahya bölgələrində yerləşmişdilər. 1794-1850-ci illər arasında isə bir qrup erməni Trabzonda islam dinini qəbul etmişdi.

Erməniştan isə siyasi maraqlar naminə bu reallıqlarla barışmaq istəmir. Hələ 1973-cü ildə Erməniştan SSR Elmlər Akademiyasının əməkdaşı **Gevorq Xalaçyan** «Dərsim ermənilərinin etnoqrafiyası» adlı məqaləsində «Dərsim» (*Tunceli*) toponiminin tarixini də «islamlaşdırılmış ermənilər»lə bağlamağa çalışmış, həтта bu barədə orijinal rəvayət də uydurmuşdu. Məlum olmuşdu ki, Cəlililər hərəkəti zamanı bu ərazidəki xristian erməni kəndləri silahlı müqavimət göstərməyin əhəmiyyətsiz olduğunu görüb «həyatlarını qorumaq məqsədilə» islam dinini, daha doğrusu, ələviliyi qəbul etməyi qərara almışlar. Bu aksiya əhali arasında böyük nüfuzə malik keşiş **Ter-Simonun** başçılığı ilə həyata keçirilmişdi. Keşiş isə müsəlman olduqdan sonra başına yaşıl çalma bağlayıb özünü «**Qureşanlar ocağının piri imam Seyid Əli**» adlandırmışdı. G.Xalaçyana görə, ermənilərin «qədim torpaqları olan «Dərsim» toponimi əslində «Ter-Simon» adının təhrif edilmiş variantıdır.⁴¹⁵

Həm xilafət, həm də Osmanlı dövləti zamanı ermənilər türk etnoməkanına sıx şəkildə inteqrasiya olunmuşlar. Həmin dövrlərdə türk dilini bilməyən, türk adət və ənənələrini mənimsəməyən erməni ailəsinə – istər xristian, istərsə də müsəlman – rast gəlmək mümkün deyildi. Türk dili erməni icmaları üçün həm də ədəbiyyat, mədəniyyət dili idi. Məsələn, Osmanlı dövlətində erməni hərfliəri ilə türk dilində çap edilən kitab və qəzetlərin müəllif və nəşirləri, oxucuları da məhz ermənilər olmuşlar! Təkcə 1850-1890-cı illər arasında İstanbulda nəşr edilən 100 qəzətdən 54-ü bu şəkildə işıq üzü görmüşdü. Buradakı 90 mətbəədən 34-ü ermənilərə məxsus idi. Həтта Osmanlı ərazisində türk dilində yazıb-yaradan 400-dən çox erməni aşığı müəyyən edilmişdi. Bütün bunlar indi Erməniştanda iddia olunduğu kimi «assimilyasiya siyasəti» deyil, əksinə xalqların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı mübadiləsinə söykənən polikultural həyat tərzii idi.

415 İbrahim Halil Baran. Kim bu halklar? /01.03.2016/ - http://www.rudaw.net/mobile/turkish/opinion/010320162?ctl00_phMainContainer_phMain_ControlComments1_gvCommentsChangePage=3_5

3. Qondarma «erməni soyqırımı»ndan sonra islamı «zorən qəbul etmiş ermənilər». Qeyd edildiyi kimi, müşahidələrə əsasən, Türkiyədəki müsəlman ermənilərin və «erməni» olduqları iddia edilən həmsəkinlərin də «etnik və dini kimliklərinə» qaytarılması Ermənistanın və onu himayə edən dövlətlərin siyasi planlarının tərkib hissəsidir. Erməniləri «Osmanlı dövlətinin «aparıcı qeyri-müsəlman xalqı» adlandırılan türkoloq **Ruben Melkonyan** bu fikirdədir ki, imperiya xristian erməniləri müsəlmanlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif dövrlərdə aksiyalar həyata keçirsə də, «islamlaşdırma» siyasəti guya qondarma «erməni soyqırımı» ərəfəsində və ondan sonra kütləvi xarakter almağa başlamışdır. Onun məntiqinə əsasən, ermənilərə islam dinini qəbul etdirməkdə **«türklərin ali məqsədi erməniləri assimilyasiya deyil, bir xalq kimi tamamilə məhv etmək»** olmuşdu.⁴¹⁶ Moskva Dövlət Universitetinin professoru **Mrkr-tiç Mnaçakanyan** Rusiyanın ali təhsil müəssisələri üçün dərslük kimi qəbul edilmiş «Millət və millətçilik. Milli həyatın sosiologiyası və psixologiyası» kitabında bu iddiaları daha da inkişaf etdirərək ermənilərin «etnik bütövlüklərini» saxlamaq üçün yeni etnosiyasi simbioz obyektı olan Rusiya-Ermənistan münasibətlərinin «psixoloji mənbələri» haqqında bunları bildirmişdir: **«Erməni xalqının psixologiyasında «milli dost» və «milli düşmən» obrazları kəskin, aydın və ünvanlı şəkildə müəyyən edilmişdir... İvan Qroznı və Boris Qodunov dönəmlərindən rəsmiləşdirilən dost obrazı Böyük Pyotr və İkinci Yekaterinanın hakimiyyətdə olduqları illərdə özünü daha aydın bürüzə vemişdi. Bu zaman ermənilər milli xilas yolunu şimaldakı böyük xristian xalqına – ruslara möhkəm şəkildə bağlamışdılar. «Milli düşmən» obrazı isə birmənalı olaraq türklərlə əlaqələndirilir».**⁴¹⁷ Akademik Suren Ayvazyan isə bu dostluğun və «ortaq türk düşmənçiliyinin» daha dərin tarixə malik olduğunu göstərməklə, onun köklərini qondarma «Qərbi Ermənistan torpaqlarına», Anadolu ərazilərinə transformasiya edir. Belə ki, **«Arilər – ermənilər və ruslar bir millət kimi Ermənistan yaylasında, Ararat dağının ətəklərində doğulmuş və böyümüşlər».**⁴¹⁸

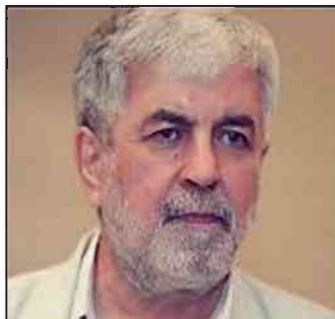
İrəvandakı Qafqaz-Xəzər Regionu Avtoxton Xalqları İnstitutunun direktoru, professor **Qarnik Asatryan** hələ 1993-cü ildə qondarma «erməni soyqırımı» və həmin dövrdə Türkiyədə «zor gücünə islamlaşdırılmış» ermənilərin tədqiqat obyektı kimi öyrənilməsini «Ermənistan elminin mühüm istiqaməti» kimi dəyərləndirmişdi. Onun iddialarına görə, **«İslamlaşdırılmış ermənilə-**

416 Melkonyan Р. Исламизация армянских детей в годы геноцида армян. /16.07.2007/ - http://www.pogavank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=3047

417 Мнацаканян М. Нация и национализм. Москва Юнити-Дана, 2004

418 Айвазян С. История России. Армянский след. Москва, 1998

rin tarixinin tədqiqi, bu bərdə materialların təsnifatı elmin ciddi və maraqlı sahəsi olmaqla yanaşı, erməni xalqının mənafeələrinə cavab verən mövzudur. Bu bərdə istənilən materialın dərc edilməsi milli tarixin bərpasına yönəldilmiş mühüm addımdır.⁴¹⁹ Maraqlıdır ki, həmin «islamlaşdırılmış ermənilərin tarixən yaşadıkları ərazilər» təkcə Ermənistan tarixçilərinin «Qərbi Ermənistan» adlandırdıkları bölgələri deyil, Türkiyənin digər torpaqlarını, qeyri-erməni xalqları da əhatə edir: Hopa, Ardvin, Rizə, Trabzon, Biləcik, Balıkesir, Ərzurum, Qars, Diyarbəkir, Ərzincan, Adıyaman, Bolu, Sakarya, Bayburt, Elazığ, Malatya, Batman, Siirt, Mardin, Tunceli, Bingöl, Muş və s.⁴²⁰ Onların «statistikasına» gəldikdə isə Ermənistan fantastik rəqəmlər ortaya qoymaqla, qondarma «erməni soyqırımı» zamanı islam dinini qəbul etmiş ermənilərin sayının «ilk dövrərdə 500 min, hazırda isə 3 milyondan çox (*bəzi mənbələrdə isə 7-10 milyon!*) olduğunu iddia etməkdədir.⁴²¹

Qarnik Asatryan

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Ermənistan təbliğatının bütün cəhdlərinə baxmayaraq, müsəlman ermənilər Birinci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövlətinə qarşı çıxış etməmiş, İstiqlal savaşında türk əsgərləri ilə çiyin-çiyinə vuruşmuşlar. Erməni alimlərinin istinad etdikləri və adını «erməni milli-azadlıq hərəkatının qəhrəmanı» kimi hallandırdıkları **Mehmet əfəndinin** şəxsiyyətinə gəldikdə isə onların özləri onun kimliyini etiraf edirlər. Məlum olmuşdur ki, Gevoq Çavuşun və Andronikin dəstəsində dinc müsəlman əhaliyə, o cümlədən müsəlman ermənilərə qarşı xüsusi amansızlığı ilə seçilən və əsl adı «Avetis» olan bu xristian erməni məqsədli şəkildə islam dinini qəbul edərək Osmanlı ordusuna qoşulmuş, burada terror və təxribatlar törətmişdir. İstiqlal savaşından sonra isə Türkiyədən qaçmış, ömrünün sonunadək ABŞ-da aclıq və səfəlt içərisində yaşamışdır. Erməni araşdırmaçı – Rusiya Federa-

419 Melkonyan P. Насильственная исламизация армян в годы геноцида и ее последствия. /18.03.2010/ - http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=4599

420 Арман Акопян: «Контакты армян с исламским миром никогда не прерывались». /26.04.2015/ - <http://kavnews.ru/intervyu/arman-akopyan-kontakti-armyan-s-islamskim-mirom-nikogda-ne-prerivalis.html?print=1&tmpl=component>

421 Западные армяне. - https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B-F%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%8F%D0%B-D%D0%B5

siyası Daxili İşlər Nazirliyinin əməkdaşı (!) **Samvel Kazaryan** isə «İtirilmiş ermənilik» geriyə yol tapacaqmı?» başlıqlı məqaləsində yazır: «**Bir çox erməni özlərini «müsəlman kürd» kimi tanıdaraq kürdlərin milli-azadlıq hərəkatının sıralarına qoşulmuş, osmanlılara qarşı mübarizə aparmışdır**».⁴²² Sual oluna bilər: əgər məqalə müəllifinin yazdığı kimi, həmin illərdə ermənilər və kürdlər Rusiya imperiyasının yardımı ilə Osmanlı dövlətinə qarşı birgə çıxış etmişdilsə, bu zaman ad, etnik mənsubiyyət və dinin dəyişdirilməsinə nə lüzum var idi?

*Yuxarıda: XX əsrin əvvəllərində Urfada «bogusag» adlı müsəlman erməni əşirəti.⁴²³
Aşağıda: həmin əşirət bu gün cümə namazında*

Ermənistanın bütün iddialarına baxmayaraq, Türkiyənin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə xristian ermənilər də yaxından iştirak etmişlər. Tarixçi **Murat Yolçu** İstiqlal savaşında Türkiyə Müdafiə Nazirliyinin arxivlərində apardığı araşdırmalar nəticəsində Çanaqqala döyüşündə türklərlə çiyin-çiyinə düşməyə qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə aparan xristian ermənilərin adlarını müəyyən edə bilmişdir. Onlardan biri 24 yaşlı **Akop Matyosoğlu** İzmitdən döyüş bölgələrinə gəlmişdir. Onun həmyaşıdı olmuş **Bedros Akopoğlu** 1915-ci il may ayının 13-də yaralanmış və İzmit xəstəxanasında vəfat etmişdir. Çanaqqalada yaralanmış digər erməni «mehmetcik» – 28 yaşlı **Bedros Surupoğlu** da hərbi xəstəxanada dünyasını dəyişmişdir.⁴²⁴ «Milliyət» qəzetinin müxbiri **Mehmet Gündem** Çanaqqala-

422 Казарян С. Найдет ли путь домой «потерянное армянство». // Газета “Ноев Ковчег”, №11 (241) июнь (16–30) 2014 г. - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2014-11/4552.html>

423 Urfada 'müslümanlaşdırılmış erməni' anlatıyor: her namazda 1915'te katledilen atalarım için dua ediyorum. /27.04.2015/

<http://westernarmeniatv.com/tr/history/turkish-urfada-musulmanlastirilmis-ermeni-anlatiyor-her-namazda-1915te-katledilen-atalarim-icin-dua-ediyorum/>

424 Çanakkale'de Ermeniler de Savaştı. /17.03.2012/ - <https://www.haberler.com/canakkale-de-ermeniler-de-savasti-3457176-haberi/>

da 105 qeyri-müsəlman əsgərin şəhid olduğunu aşkar etmiş və tədqiqatlarının nəticələri haqqında bunları yazmışdır: «Bizdə «mehmetcik» dedikdə, adətən, «Əhməd», «Mehmet», «Əli», «Mustafa» kimi müsəlman adları göz önünə gətirilir. Amma bu ölkədə yüz illərdir ki, birlikdə yaşadığımız qeyri-müsəlmanlar da var. Osmanlıda «paşa» rütbəsinədək yüksəldiklərini, padşahların özəl hörmətlərinə layiq görüldüklərini bilirik. Amma onların adlarını biz «mehmetciklər» içərisinə daxil etməmişik. Sanki savaş zamanı bu insanlar heç cəbhədə olmamış, bir anın içində ortalıqdan qeyb olmuşlar. Çanaqqalada, Fələstində, Şərqi Qafqaz cəbhələrində (*Azərbaycanda*), İraqda, Qalitsiyada, Rumıniyada, Serb Qaradağında... mehmetciklə çiyin-çiyinə vuruşan, eyni səngərdə ruhunu təslim edənlər arasında İsak, İlya, Simon, Mihail, Yuala, Murdaray, Nesim, Kaspyan, Yanko, Kostanti, Yorgi, Yakup, Agop, Bedros, Dimitri, Esteban, Liyon, Kirkor, Berho, Hırısto, Mişon, Sarafyan, Lahdo, Savme dəvaridi».⁴²⁵

4. Müasir dövrdə islamı qəbul etmiş xristian ermənilər. Bu gün Ermənistan Respublikasında yaşayan ermənilərin böyük hissəsi üçün islam dininə tapınan ermənilər din ayrı soydaşlardan daha çox yad element kimi qəbul edilir. Rəsmi İrəvanın indiyədək müsəlman ermənilərə dair vahid siyasi və etnomədəni strategiyasının müəyyən olunmaması da bu elementin sonralar xristian dəyərlərinin, erməni-qriqorian kilsəsinin mövqelərinin zəifləməsi təhlükəsi ilə bağlıdır. Erməni kilsəsi isə rəsmi bəyanatlarına baxmayaraq, mövqeyini birmənalı şəkildə ifadə etməkdədir: «Vəftiz ayinini keçməyən, xristianlığı qəbul etməyən şəxs erməni ola bilməz!».⁴²⁶ Bununla belə, Ermənistanın və erməni-qriqorian kilsəsinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, ermənilərdə islam dininə maraq sürətlə artmaqdadır. Təkcə Rusiyada son illərdə müsəlman ermənilərin sayı 3 min nəfəri ötmüşdür.

Ruben Melkonyan

Türkoq **Ruben Melkonyan** *Tert.am* saytına verdiyi müsahibədə bunu «erməniliyə ciddi ziyan vuran təhlükəli tendensiya» kimi qiymətləndirmişdir.

425 Ertani E. Çanakkale'nin unutturulan gayrimüslim şəhitləri. /18.03.2014/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6693/canakkalenin-unutturulan-gayrimuslim-sehitleri>

426 Арман Акопян: «Контакты армян с исламским миром никогда не прерывались». /26.04.2015/ - <http://kavnews.ru/intervyu/armen-akopyan-kontakti-armyan-s-islamskim-mirom-nikogda-ne-prerivalis.html?print=1&tmpl=component>

Onun sözlərinə görə, Ermənistandan Türkiyəyə gedən erməni qız və qadınları həvəslə türklərə ərə gedir və könüllü şəkildə dinlərini dəyişirlər: «**Bu gün Türkiyə qəzetlərində tez-tez belə başlıqlara rast gəlmək olur: «Erməni qızı Armina «Nəcmiyyə» oldu». Biz bu prosesi təcili şəkildə öyrənməli və qarşısını almalıyıq. Əks halda, 20-30 ildən sonra «XXI əsrdə zorən dinlərini dəyişmiş ermənilər haqqında tədqiqat aparmalı olacağıq».**⁴²⁷

HAYASA analitik mərkəzinin direktoru **Tiqrən Manasyan** isə bu fikirdədir ki, hazırda erməni-qriqorian kilsəsinin cəmiyyət daxilində mövqeləri və birləşdirici funksiyası ölkədə islam da daxil olmaqla, müxtəlif din və təriqətlərə qoşulanların sayının sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Mərkəzin təhlillərinə əsasən, belələrinin sayı hazırda 300 min nəfərdən çoxdur. Bu proses artan sürətlə davam etməkdədir. T.Minasyan islamın Ermənistanı «işğal etməsinin» qarşısının alınmasında çıxış yolunu Ermənistan, Rusiya və Gürcüstan arasında hərbi-strateji əməkdaşlığın qurulmasında görür. Belə ki, o, iştirakçı içərisində özünü rəsmi Moskvaya tutaraq bildirir: «**Əgər Rusiya Suriya hakimiyyətini (*Bəşər Əsəd rejimini*) dəstəkləməkdən imtina edərsə və qoşunlarını Ermənistan ərazisindən çıxararsa, bu, xristianlığın mövqeyinin zəifləməsi, islamın isə regionda güclənməsi ilə nəticələnəcəkdir. Ermənistanın süqutu Gürcüstanın dezintegrasiyasına gətirib çıxaracaq, sonrakı mərhələlərdə isə proseslər Rusiya Qafqazında – Dağıstanda, Çeçenistanda, İnquşetiya və s. davam edəcəkdir. Rusiya bu problemin öhdəsindən təkbaşına gələ bilməyəcəkdir. Bunun üçün isə Moskva-Tbilisi-İrəvan xətti gücləndirilməlidir. Ermənistanın və Rusiyanın bəzi dairələri aydın dərk etməlidirlər ki, Rusiya Ermənistanı qoruyur, Ermənistan isə öz növbəsində Rusiya üçün vacib geosiyasi elementdir».**⁴²⁸

427 Армянские политологи обеспокоены переходом в ислам своих сограждан. - <https://www.islamnews.ru/news-25226.html>

428 Манасян Т. Падение Армении приведет к исламизации и постепенной дезинтеграции России. /14.06.2013/ - <http://pda.iarex.ru/articles/37764/>

II HİSSƏ

*Siz kimsiniz,
«müsəlman ermənilər»?*

II.1. Anadoludakı erməni prozelitizmində Ağtomarın missiyası və sirləri

«Bir dinin cənnətinə inanırsansa, deməli, başqasının cəhənnəminə düşməyə risk edirsən»

Jülyen Falkorne

«Qız, gəl müsəlman ol, alayım səni, mən dinimdən dönsəm, el qınar məni». Xristian erməni qızına xitabən deyilən bu misralar vaxtilə Şərqi Anadolunun, Cənubi Qafqazın müsəlman erməni aşığıları arasında geniş yayılmışdı. Ermənistan siyasətçilərinin bütün iddia və qarayaxmalarına baxmayaraq, bu bölgədə nə etnik türk, nə etnik kürd, nə də etnik ermənilərin arasında elə bir fərq var idi. Lakin bu gün gündəmə gətirilən «müsəlman ermənilər məsələsi» həm Ermənistan, həm də erməni diasporası qarşısında iki vəzifə qoymuşdur: Birincisi, «islamlaşdırılmış erməniləri» Anadolunun orta q etnomədəni məkanından necə ayırmalı? İkincisi, onlar və xristian ermənilər arasında ziddiyyətləri və mədəni fərqi necə aradan qaldırmalı?

Hazırda Yer üzündə qriqorian ermənilərdən başqa 500 min katolik, 130 min protestant erməni yaşayır. Müsəlman ermənilərin və «kriptoermənilərin» ümumi sayının, Türkiyə mənbələrinə görə, 500 min nəfər, erməni iddialarına görə isə 1,5 milyondan 10 milyon nəfərədək olduğu göstərilir. Bununla belə, Ermənistanın xristian cəmiyyəti müsəlman soydaşlarını nə öz içərisinə daxil etməyə, nə də aralarında olan şübhə və etimadsızlığı aradan qaldırmağa hazırdır. Bütün deklarativ çıxış və bəyanatlarına baxmayaraq, hələ də onların erməniliyinə inamsızlıqla yanaşan Eçmiədzin kilsəsi müsəlman ermənilərin həтта vəftiz olunduqdan sonra kilsənin bütün tələb və qanunlarına ciddi əməl edə bilməyəcəklərinə, rəsmi İrəvan isə onların islam dünyasına bağlılıqlarını hələ uzun müddət saxlayacaqlarına əmindir. Qarabağ Komitəsinin üzvü, 1991-1993-cü illərdə Ermənistan prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri olmuş, 1996-cı ildə isə prezidentliyə namizədliyini irəli sürmüş **Aşot Manuçaryan** həm kilsənin, həm də Ermənistanın siyasi dairələrinin ehtiyatlı mövqeyinə bəraət qazandıraraq bildirmişdir ki, ermənilər yüz il əvvəl təkcə «Qərbi Ermənistan» torpaqlarını deyil, islamı qəbul etmiş 1,5 milyon soydaşlarını da birdəfəlik itirmişlər. Nəticədə, erməni xalqı əzəli bütövlüyündən, onun övladları identikliklərindən məhrum olunaraq, üç imperiyanın (*Türkiyə, İran və Rusiya*) ərazilərinə səpələnmişlər.

Məhz bu səbəblər üzündən 2015-ci ildə Eçmiədzin, Xro Virap və Surb Hovanes kilsələrinin ruhaniləri Tuncelidən vəftiz olunmaq üçün Ermənistana gəlmiş 80 müsəlman ermənini kütləvi şəkildə xaç suyuna çəkməkdən imtina etmiş və bunu «müvafiq sənədlərin yoxluğu» bəhanəsi ilə əsaslandırmışlar.⁴²⁹ Eçmiədzin arximandriti, eyni zamanda ermənişünas və bavariyaların da etnik ermənilər olması haqqında kitabın müəllifi **Komitas Ovnanyan** isə bu qənaətdədir ki, «islamlaşdırılmış ermənilərin» vəftiz edilməsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki «**onların böyük hissəsi erməni deyildir. Biz erməniləri dininə görə deyil, etnik kimliyinə əsasən öz içərimizə qəbul etməliyik**». Müsəlman ermənilərin xristianlaşdırılmasını həm kilsənin, həm də hakimiyyətin «ümumi problemi» adlandıran arximandrit onu da əlavə edir ki, dinini dəyişmək həvəsinə düşən həmin ermənilərin əksəriyyəti həm də kifayət qədər səmimi deyillər və «erməni etnik və dini kimliyinə» qayıtmaq barədə ciddi düşünmürlər. Onların məqsədi xristian dini vasitəsilə şəxsi mənafeələrini təmin etməkdir. Odur ki, «**İslam dininə etiqadı qoruyub-saxlamaqla xristianlığı qəbul etmək mümkün deyildir. İslamdan imtina etmək istəyən hər bir erməni mütləq bu barədə məsciddən arayış gətirməlidir... Mən bir qız tanıyırdım. Onun xristian olmaqda məqsədi bu barədə verəcəyimiz arayışı Almanyanın müvafiq orqanlarına təqdim etməklə orada daimi yaşamaq hüququnu əldə etmək idi. Belə hadisələr çoxdur...**».⁴³⁰ Vəftizin mühacirət üçün verdiyi imkanlardan tək-cə ermənilərin istifadə etməməsi barədə K.Ovnanyanın narahatlığı başa düşüləndir. Məsələn, tək-cə 2000-ci ildə Türkiyənin erməni kilsələrinə xristian olmaq üçün müraciət etmiş 2000 «kriptoerməninin» 626 nəfəri qeyri-erməni çıxmışdı...

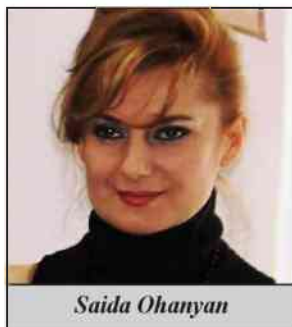
Bununla belə, «Türkiyədə ermənilərin zərənləndirilməsi» mifi və onların gələcəkdə xristian erməni cəmiyyətinə adaptasiyası problemləri Ermənistanın ictimai şüurunda hələ də aktuallığını saxlamaqdadır. Ermənistanda hakimiyyətinin məqsədlərini isə İrəvan Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının əməkdaşı **Ruben Melkonyan** özünəməxsus şəkildə belə açıqlayır: «**Ermənilərin birləşməsi üçün münbit şərait vardır. Ermənistanda ilk növbədə müşahidəçi mövqeyini tutmamalı, müsəlman soydaşlarının ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etməlidir. Biz Ağtomardakı Surb Xaç, Muşdakı Surb Karapet kilsələrini türklərdən geri tələb etməliyik.**

429 Степанян Д. Принять христианство, одновременно исповедуя ислам, невозможно. // Газета "Ноев Ковчег", №18-19 (270-271) октябрь 2015 г. - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2015-18-19/5185.html>

430 Архимандрит Комитас Овнанян: Христианизация исламизированных армян является общей проблемой Церкви и правительства. / 20.08.2015/ - http://armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&News-ID=134493

İndidən yaxşı bilirik ki, oraya turistlərdən başqa daha kimlər ibadətə gələcəkdir. Ermənistan erməni soyqırımını tələblərini məhz onların adından irəli sürməlidir».⁴³¹

Lakin Ermənistan alimləri «müsəlman ermənilər məsələsində» Türkiyənin də «qayğısına» qalmaqı unutmamışlar. Qondarma «Qərbi Ermənistan Milli Şurasının» deputatı, Amsən (*Həmşin*) Qadınları Beynəlxalq İttifaqının sədri **Saida Ohanyan** həmşinlilərin əsas problemləri dedikdə «**onların hələ də öz etnik mənsubiyyətlərini müəyyən edə bil-məmələrini**» nəzərdə tutur. Onun fikrincə, həmşinlilərin iki yol ayrıcında – erməni və türk kimlikləri arasında qalması xarici dövlətlərin bu tərəddüddən öz geosiyasi maraqları üçün istifadə etməsinə zəmin yaratmaqdadır. ABŞ analitiki **Pol Qoblun** bu barədə mövqeyini öz əlavələri ilə təkrarlayan S. Ohanyanın fikrincə, həmşinlilərin Türkiyə üçün yarada biləcəyi başlıca çətinlik onların «özünümüdafiə hissi» ilə bağlıdır və iki səbəbdən qaynaqlanır. Səbəblərdən biri «**həmşinlilərin bir hissəsinin radikal marksist ideologiyasını bölüşdürməsi və müxtəlif solçu siyasi təşkilatlara daxil olmalarıdır. Digər səbəb isə onların başqa bir qrupunun Türkiyədəki millətçi hərəkata qoşulması və türkcülük ideyalarını fəal dəstəkləməsidir**». Onun mülahizələrinə münasibət bildirən P. Qobl S. Ohanyanın fikirlərinin ilk dəfə Moskva mətbuatı vasitəsilə yayılmasını «təsədüf» adlandırmır və vurğulayır ki, bu mövqedə məqsəd həmişililər mövzusu beynəlxalq müzakirə müstəvisinə çıxarmaq, son nəticədə Türkiyə və Ermənistan arasında sərhədləri ikincinin xeyrinə dəyişdirməkdir.⁴³²

Saida Ohanyan

S. Ohanyan erməni prozelitizmində, müsəlman ermənilərin xristianlaşdırılmasında Rusiyanın da fəal iştirak etməsi arzusundadır. ABŞ-ın nüfuzlu analitiki **Pol Qobl** S. Ohanyanın təşəbbüslərini şərh edərək bildirir ki, rəsmi Moskvanın bu fəaliyyətə qoşulması rəsmi Ankaraya qarşı əlavə təsir imkanları yaratmaqla erməni prozelitizminin beynəlxalq dəstək qazanmasının başlanğıcı olacaqdır. Digər tərəfdən, ermənilərin fikrincə, xristian ermənilərin siyasi-mədəni hüquqlarının müdafiəsinə Rusiyanın da cəlb edilməsi perspektivdə «Qərbi Ermənistan» ərazilərinin statusuna, Türkiyə və Ermənistan arasında dövlət sərhədlə-

431 Мусульмане на пасхальной службе — Спецрепортаж к столетию геноцида армян. /08.04.2015/ - <http://ru.rfi.fr/v-mire/20150408-musulmane-na-paskhalnoi-sluzhbe-spetsreportazh-k-stoletiyu-genotsida-armyan>

432 Goble P. «Islamicized Armenians in Turkey: A Bridge or a Threat?», Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 14 Issue: 46, April 5, 2017 <https://jamestown.org/program/islamicized-armenians-turkey-bridge-threat/>

rinə ikincinin xeyrinə yenidən baxılmasını gündəmə gətirəcəkdir.⁴³³ S.Ohanyan yazır ki, Rusiya və Ermənistən bu prosesə ləngimədən başlamalıdır. Bunun üçün yerlərdə sosial baza vardır. Belə ki, «Türkiyədəki islamlaşdırılmış ermənilərin heç də hamısı etnik identikliklərini itirməyiblər».⁴³⁴

Türkiyənin qriqorian kilsələrində müsəlman ermənilərin vəftiz edilməsi

Bu məsələni gündəmdə saxlayan digər xarakterik xüsusiyyət məskunlaşdıqları ərazilərdən asılı olaraq, ermənilərin həm dini etiqad, həm də daşıyıcısı olduqları mədəniyyət baxımından yekcins etnos kimi tam formalaşmamasıdır. Qriqorianlıq istisna olunmaqla, fərqli xristian məzhəblərinə, yeni təriqətlərə və islam dininə tapınan ermənilərin böyük hissəsi hazırda Ermənistəndən kənarında yaşayır. Bu icmalar – katolik, protestant və xüsusilə Yaxın Şərq dövlətlərinin müsəlman (*sünni, şiə, ələvi*) erməniləri yaşadıkları ölkələrdə müəyyən siyasi nüfuza, maliyyə-iqtisadi potensiala malikdirlər. Ermənistən isə həmin imkanları öz maraqlarının ödənilməsinə istiqamətləndirmək niyyətindədir. Lakin islam mədəniyyətinin, qaydalarının daha mühafizəkar olması müsəlman ermənilərin Ermənistən cəmiyyətinə asanlıqla adaptasiyasını xeyli çətinləşdirir. Digər tərəfdən, İslam Şərqində «erməni» etnonimi, bir qayda olaraq, xristian dini ilə bağlı olduğu üçün orta əsrlər Avropasında da erməniləri müsəlman dünyası ilə əlaqələndirirdilər. Odur ki, islamı sidq-ürəklə qəbul edən, ümmətə qoşulan erməni istər-istəməz özünün xristian etnik mənşəyi ilə vidalaşmalı idi.

Türkiyədə qriqorian prozelitizmi – müsəlman ermənilərin açıq şəkildə xristian identikliyinə qəbul etmələri prosesi ötən əsrin 50-ci illərinin əvvəllərinə təsadüf edir. Lakin qeyd edildiyi kimi, bu proses yalnız ermənilərə aid olmamışdır. Etnik türk, kürd bohemasının içərisində də İsa Məsih təliminin ardıcılıları vardı. Təqribi hesablamalara görə, 2000-ci ilin əvvəllərindən bu günədək Tür-

433 Yenə orada

434 Yenə orada

kiyədə 5000 müsəlman müxtəlif xristian təriqətlərinin, o cümlədən qriqorianlığın adeptləri sıralarına qoşulmuşdur. Lakin «erməni məsələsi»ndə islam amili gündəmə gətirildikdən sonra gizli şəkildə vəftiz olunanların dəqiq sayı məlum deyildir. Digər problem isə Türkiyədə yaşayan xristian ermənilərin də vaxtilə «zorən islamlaşdırılmış», amma hazırda dinini dəyişən soydaşlarına münasibətin birmənalı olmamasıdır. Onlar da «dini identikliyə» qayıtmağı arzulayanların səmimiyyətinə bir o qədər də inanmırlar. Bu münasibət özünü İstanbulda daha qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Bununla belə, Türkiyədə erməni patriarxının vəzifələrini icra edən Aram Ateşyan dəfələrlə bildirmişdir ki, xristianlığa qayıtmış ermənilərin erməni cəmiyyətinə tam adaptasiya olunması vacibdir və bunun üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə olunmalıdır.

Müsəlman ermənilərin və kriptormənilərin Türkiyədə «dini kimliklərinə» qayıdışı – vəftiz ayinləri əsasən İstanbulda və Diyarbəkirdəki Surb Kirakos kilsəsində icra edilir. Ağtomar kilsəsinin nəinki bu sıraya qoşulması, hətta «vəftiz mərkəzi» olması ehtimalları da böyükdür. Həmin kilsələrdə keçirilən vəftiz ayinlərinin iştirakçıları, bir qayda olaraq, xristian əhalidən, yerli və xarici jurnalistlərdən ibarət olsa da, mərasimlərə müsəlman türklər və kürdlər də cəlb edirlər. Dini mərasimlərdə moizə və dualar bir çox hallarda türk dilində oxunur. Ruhanilər bunu təkcə müsəlman ermənilərin öz ana dillərini hələ də yaxşı bilməməsi ilə deyil, həm də müsəlman qeyri-ermənilərin xristian ayinlərinə böyük maraqları ilə əlaqələndirirlər.⁴³⁵

«Hazırda Türkiyədə müsəlman olan, lakin özünün erməni köklərindən imtina etməyən və milli identikliyi qoruyan insanlar çoxdur. Bu gün ali təhsilli solçular içərisində özünün erməni mənşəyini etiraf edən müsəlmanlardan ibarət qrup da vardır. Onların böyük hissəsi öz identikliklərinə qayıtmaq istəyir».⁴³⁶ Bu sözlər etnik erməni və keçmiş müsəlman, Diyarbəkirdəki Surb Kirakos Kilsəsi Vəqfinin idarə heyətinin üzvü, vəftiz olandan sonra «**Ohanes Ohanesyan**» ad və soyadını götürmüş missioner **Qafur Türkaya** məxsusdur. O həm də Ermənistan Respublikası Diaspora Nazirliyinin «Aritun» («*Geriyə dön*») proqramının Türkiyədə əsas təbliğatçılarından, qriqorian prozelitizminin fəallılarından biri sayılır. 2015-ci ildə bu kilsədə olan ABŞ-da yaşayan iraqılı yazıçı **Leyla Kəsrani** sonralar Kanadanın «**Oye! Times**» qəzetində dərc etdirdiyi «**Diyarbəkirdən Lalışa**»⁴³⁷ Erməni soyqırımının izi ilə» baş-

435 Мусульмане на пасхальной службе — Спецрепортаж к столетию геноцида армян. /08.04.2015/ - <http://ru.rfi.fr/v-mire/20150408-musulmane-na-paskhalnoi-sluzhbe-spetsreportazh-k-100letiyu-genotsida-armyan>

436 Гафур Туркай: «В Турции растет число граждан, признающих свое армянское происхождение». /29.09.2016/ - <http://novostiink.ru/mir/175259-gafur-turkay-v-turcii-raftet-chislo-grazhdan-priznayuschih-svoe-armyanskoe-proishozhdenie.html#ixzz4rJ8bT5sL>

437 Lalış – İraqda ezdi kürdlərin baş ziyarətگاهی.

lıqlı məqaləsində Qafur-Ohanesin missionerlik fəaliyyəti haqqında bunları yazmışdı: «**Aprel ayının 23-də (qondarma «erməni soyqırımı»nın ildönümündən bir gün əvvəl) Diyarbəkirdəki Surb Kirakos kilsəsini ziyarət etdim. Burada gördüyüm ilk şəxs Qafur Türkay idi. O, bir neçə fransalı kişi və qadının, eləcə də kürdlərin əhatəsində oturmuşdu. Onlar nənə və babalarının xristian erməni olduqlarını müəyyən edənlər idi. Bu adamlar buraya xristian dininə qayıtmaq üçün gəlmişdilər.**»⁴³⁸

Ermənistanda olarkən ermənilərin «könlü xoş olsun» deyərək Diyarbəkiri «Tiqranakert» adlandıran Qafur-Ohanes (*indiyədək İrəvana və Eçmiədzinə 20-dəfədən çox səfər etmişdir*) missionerlik təbliğatına bəraət qazandırmaq

*Qafur Türkay
(Ohanes Ohanesyan)*

üçün xilafət və Osmanlı dövləti dönəmində islamı könüllü olaraq qəbul etmiş ermənilərin mövcudluğunu istisna edir. O, «müsəlman ermənilər» dedikdə yalnız «1915-ci il erməni soyqırımından sonra zor gücünə islamlaşdırılmış erməniləri» nəzərdə tutur. Onu da əlavə edir ki, hazırda Türkiyədə bu insanların – «kripto-ermənilərin» yenidən xristianlığa qayıtması və həqiqi etnik kimliklərini bəyan etmələri üçün əlverişli şərait mövcuddur.⁴³⁹ Odur ki, Türkiyədə hələlik «Qafur Türkay» kimi tanınan Ohanes yerli mətbuata verdiyi müsahibələrinin birində özünün missionerlik fəaliyyətinə bəraət qazandırmaq üçün Diyarbəkiri «qədim erməni torpağı» adlandırmaqdan, onun tarixini, etnodemoqrafiyasını təhrif etməkdən belə çəkinməmişdir: «**Diyarbakir ermənilər üçün çox mühüm yerdir. İki min il bundan əvvəl bura «Tiqranakert» kimi ermənilərin paytaxt şəhəri olmuşdu. 1900-cü ildə Diyarbakir əhalisinin 60%-i xristian, 40%-i isə müsəlman idi. Xristianların 90-95%-i ermənilər olmuşdur. Hamının bildiyi məlum və uzun əhvalatdan sonra (qondarma «erməni soyqırımı» nəzərdə tutulur) ötən əsrin 80-ci illərində burada cəmi bir neçə erməni ailəsi qalmışdı... İndi kilsədə ayinlər keçirilir, insanlar vəftiz olunurlar.**»⁴⁴⁰

438 Qasrany L. From Diyarbikkir to Lalish: Walking in the Footsteps of Armenian Genocide. /July 24, 2015/ - <http://www.oyetimes.com/lifestyle/books/84714-from-diyarbikkir-to-lalish-walking-in-the-footsteps-of-armenian-genocide>

439 Diyarbakır'daki Ermenilerin kimlik uyanışı. /27.09.2016/ - <http://repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-tuerkiye-den-bak-s/diyarbak-r-daki-ermenilerin-kimlik-uyan-s>

440 Surp Giragos Ermeni Vakfı Yönetim Kurulu Üyesi Gafur Türkay: Sur'un ruhuna 'el-fatiha' cökənti okunmuş. /25.05.2017/ - <http://www.sivilsayfalar.org/surp-giragos-ermeni-vakfi-yonetim-kurulu-uyesi-gafur-turkay-surun-ruhuna-el-fatiha-coktan-okunmus/>

2014-cü il avqust ayının 5-də Qafur Türkün (Ohanes Ohanesyan. Şəkildə qırmızı dairəyə alınmışdır) «Ari tun» proqramı çərçivəsində Ermənistana gətirdiyi daha iki kriptorməni – Rəhimə Karakaş və Stepan Çelik Eçmiədzindəki Surb Mariam Astavatsin kilsəsində vəftiz olunmuşdur. Ayından sonra Rəhimə «Anjela» adını götürmüşdür ⁴⁴¹

Erməni prozelitizminin digər fəalı – «Dərsim» Erməniləri Cəmiyyətinin sədri **Cem Alavurt** əvvəllər kriptorməni, müsəlman olmuş, Ermənistandan gəlmiş missionerlərin vasitəsilə etnik kimliyini «dərk etdikdən» sonra İrəvana «turist səfərinə» çıxmış və Eçmiədzində xeyir-dua alaraq, «əcdadlarının dininə» qaytarılmışdı. İndi onun başlıca missiyası özü kimi «kriptoları» müəyyən etmək, onlarla dini mövzuda söhbətlər aparmaq, onları erməni etnik və dini kimliyinə qayıdışa inandırmaqdır. Onun sözlərinə görə, Ermənistanla müqayisədə Türkiyədə vəftiz olmaq, xristian dinini qəbul etmək olduqca çətinidir. Səbəb isə İstanbul patriarxlığının ortaya müəyyən şərtlər qoymasındadır. Belə ki, ilk növbədə kilsənin nəzdindəki altı aylıq din kurslarını bitirmək, sonra isə xristian icmasından təqdimat məktubu almaq lazımdır. Lakin «Türkiyənin mühafizəkar erməni-xristian icması» dinini dəyişmək istəyənlərə o qədər də rəğbətlə yanaşmır. C.Alavurt açıq şəkildə bildirir: «Erməni kilsələrində vəftiz olunmaq bir çoxları üçün dini mahiyyətdən daha çox mədəni əhəmiyyət kəsb edir. Bu, öz milli mənşəyin barədə açıq danışmaq, Türkiyədəki problemləri qaldırmaq və erməni soyqırımının tanınması önündə olan maneələri aradan götürmək üçün bir imkandır. Kilsədə ateist ermənilər də vəftiz olunurlar və bu addımı atmaqla onlar erməni dini icmasına

441 Армяне обращенные в ислам, после посещение Армении вернутся в исторический Тигранакерт с ощущением своего единства с соотечественниками. /15. 08. 2014/ - <https://armenpress.am/rus/news/772754/islamized-armenians-after-visiting-armenia-will-return-to-historic-tigranakert-with-a-sense-of-unity.html>

inteqrasiya etmək, dövlətin əleyhinə etiraz səslərini ucaltmaq fürsətini qazanırlar».⁴⁴²

Bu gün xristian ilahiyyatçıları da İsa Məsih təlimində dini identiklik prinsiplərinin iudaizm və islamla müqayisədə formal xarakter daşdığına etiraf edirlər. Hətta orta əsrlərin soyğunçu səlib müharibələri «xristianlığın gücləndirmək üçün hərbi-siyasi təşəbbüsü» olsa da, sonralar bu identiklik sürətlə əhəmiyyətini itirməyə başlamışdı. Buna səbəb isə xristianlığın təkcə bir-biri ilə kəskin ziddiyyətdə olan məzhəblərə deyil, həm coğrafi mənşə, həm də etnik kimlik əsasında (*kopt, assuriya, erməni, gürcü, efiop, rus, fin, efiop, belorus, bolqar, serb, rumın, latış, moldavan, polyak, çex və s.*) kilsələrə bölünməsi olmuşdu. Nəticədə, 451-ci ildə Xalkidon Məclisi (*İstanbul yaxınlığındakı indiki Kadıköy bölgəsi*) tərəfindən təməli qoyulan və 1054-cü ildə Böyük Kilsə Məclisinin qərarları ilə daha geniş miqyas alan kilsə parçalanması prosesi xristian dünyasındakı ziddiyyətləri bu günədək aradan qaldıra bilməmişdir. Kilsənin yüzdən çox məzhəb və təriqətlərə parçalanması Qərb xristian identikliyinə zəifləməsinə, dini natamamlıq kompleksinin artmasına səbəb olmuş, islamofobiyanın yerli etnik identiklik üzərində qurulmuş millətçilik əhvali-ruhiyyəsi ilə möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

2015-ci ilin may ayının 9-da - Şuşa şəhərinin işğalının ildönümü günündə İstanbuldakı SurbStefanos qriqorian kilsəsində Tuncelidən olan 12 müsəlman vaxtilə nənələrinin erməni olmasına görə xristianlığı qəbul etmişdir⁴⁴³

442 Преодолеть предрассудки. Как криптоармяне находят себя в Турции. /06.08.2015/ -<http://epress.am/ru/2015/08/06/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B%D0%B5%D1%82%D1%8C-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BA%D0%B8-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%82%D0%BE%D0%B0.html>

443 Армяне-мусульмане, проживающие в Турции, возвращаются к христианству», 19.05.2005 - <http://www.pravoslavie.ru/79393.html>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri nəzərə alan müasir erməni prozelitizmi təkcə özünün unikalığı ilə deyil, həm də «kreativliyi» ilə seçilməkdədir. Rəsmi İrəvan və Türkiyədəki erməni təşkilatları müsəlman ermənilərin dini mənsubiyyətlərini saxlamaqla onların erməni etnomədəni məkanına inteqrasiya olunmasını dəstəkləyir, digər tərəfdən isə qriqorian kilsəsi bu insanların «həqiqi identiklik» əldə etmələri naminə «yollarını azmış» həmin soydaşlarının sürətlə xristianlaşdırılmasına yönəlik söylər göstərir. Etiraf edək ki, son dövrlərdə Türkiyədə etnik-dini münasibətlərdə liberalizm siyasətinin yürüdülməsi bu fəaliyyətin bir çox hallarda dövlətçiliyə qarşı açıq təhdid xarakteri almasına böyük təsir göstərmişdir. Həmin siyasət fonunda Ermənistanın və Türkiyə də daxil olmaqla regionda öz geosiyasi və geoiqtisadi mənafeləri olan dövlətlərin Van gölündəki **Ağtomar** (*erm.* - «*Axtomar*») adasındakı eyni adlı kilsəyə – **Müqəddəs Xaç** (*erm.* - «*Surb Xaç*») xristian məbədinə ciddi maraqlarının altında da siyasi səbəblər gizlənmişdir. Məsələn:

- **Birinci səbəb** – *Ermənistanın və müttəfiqlərinin nəzərində Ağtomar kilsəsi gələcəkdə xristianlığı qəbul edən kriptoermənilər üçün dini mərkəz rolunu oynayacaq, müsəlman ermənilərin kütləvi vəftiz olunması – «etnik və dini identikliyinə qayıtması» əsasən burada icra ediləcəkdir;*
- **İkinci səbəb** – *Qriqorian kilsəsi nəinki özünü bu məbədin həqiqi sahibi hesab edir, hətta onun birbaşa razılığı və iştirakı olmadan burada keçirilən dini ayinləri tanımadığını bildirir. Eçmiədzin 1885-ci ilədək burada fəaliyyət göstərmiş «əlahiddə qriqorian katalikosluğunun» bərpası fikrində də deyildir. Onun məqsədi Ağtomar kilsəsini bilavasitə Eçmiədzinə tabe olan yeparxiya kimi görmək, Türkiyədəki xristian (qriqorian) erməniləri «rəsmi Ankaranın maraqlarından çıxış edən» İstanbul patriarxlığının nüfuz və təsir dairəsindən çıxarmaqdır;*
- **Üçüncü səbəb** – *«Qərbi Ermənistanda torpaqlarının geri qaytarılması» tələbləri və «Kimliyə dönüş» proqramının reallaşdırılması ilə əlaqədardır. Belə ki, həmin proqram çərçivəsində Ağtomar məbədinin perspektivdə «Qərbi Ermənistanda Respublikasının dini mərkəzi» funksiyasını daşımaya planlaşdırılmışdı, bərpa olunduqdan və kilsə kimi fəaliyyətə başladıqdan sonra Şərqi Anadolu və Qara dəniz bölgələrində erməni separatizmi və qriqorian prozelitizmi məhz buradan idarə ediləcəkdə.*

Türkiyə dövlətinin təqribən 1,5 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait hesabına həyata keçiribyi təmir-bərpa işlərindən sonra, nəhayət, 2007-ci ilin mart ayının 29-da Ağtomar adasındakı Müqəddəs Xaç kilsəsinin təntənəli

açılışı olmuşdur. Bu tədbirə dünyanın müxtəlif guşələrindən erməni diasporasının, beynəlxalq təşkilatların, aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri, xarici dövlətlərin səfirləri ilə yanaşı Ermənistan Respublikasının və Eçmiədzin kilsəsinin rəhbərliyi də dəvət olunsa da, onlar Türkiyənin bu xoşməramlı addımına «yox» cavabını vermişdilər. Ermənistan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən İctimai Şuranın qərarına əsasən, bu «qətiyyət» aşağıdakı kimi şərh edilmişdir: «**Öz ləyaqətinə hörmət edən, özünü şüurlu insan hesab edən erməni Türkiyə ərazisində Ağtomar adasında yerləşən Müqəddəs Xaç kilsəsində keçiriləcək ibadətdə iştirak etməkdən çəkinməlidir**».⁴⁴⁴ Hakim Ermənistan Respublika Partiyası da erməniləri Ağtomar adasında «türklərin təşkil etdiyi şouda» iştirak etməməyə çağırmışdır. Daşnaksütyun Erməni İnqilabi Federasiyası və Hay Datin ofisi Türkiyə hökumətinin bu addımını «təxribat» kimi dəyərləndirmişdir. Bütün ermənilərin katolikosu **II Qaregin** kilsənin sonralar həm də muzey kimi fəaliyyət göstərəcəyini (*İrəvandakı Göy məscid, Şuşadakı Gövhər ağa məscidi kimi*) bəhanə edərək tədbirdə iştirakdan imtina etmişdir.⁴⁴⁵

Ağtomar adasındakı Müqəddəs Xaç kilsəsi təmirdən sonra

Erməni diasporasının radikal qanadları da Türkiyənin yaxınlaşma təşəbbüsünü mənfi qiymətləndirmişdir. Məsələn, ABŞ-da çıxan «**The California Courier**» qəzetinin naşiri və redaktoru **Arut Sasunyan** da həmin ərəfədə «Nə

444 Общественный совет Армении призывает армян не участвовать в литургии на острове Ахтамар. /10.08.2010/ -<https://regnum.ru/news/polit/1313388.html>

445 Гарегин II отказался принять участие в церемонии открытия церкви на острове Ахтамар. /27.03.2007/ - <http://www.blagovest-info.ru/index.php?ss=2&s=3&id=12670>

üçün ermənilər Ağtomara getməli və Türkiyə təbliğatı üçün alətə çevrilməlidirlər?» başlıqlı məqaləsində nəinki Ermənistan və diaspora nümayəndələrini, hətta Türkiyədə yaşayan xristian erməniləri də açılış mərasimini boykot etməyə çağırırdı. Dəlil qismində isə bildirmişdi ki, «**Türkiyənin əsl məqsədi Avropa İttifaqı və Amerika Birləşmiş Ştatlarının rəğbətini qazanmaq, ölkədəki xristian və etnik azlıqlara münasibətdə saxta tolerantlıq nümayiş etdirməkdir. Çünki Türkiyə son 90 il ərzində bütün Qərbi Ermənistan ərazisində ermənilərin izlərinin silinməsi üçün məqsədyönlü siyasət həyata keçirmişdir**».⁴⁴⁶

Bütün bunlar bir daha nümayiş etdirdi ki, rəsmi İrəvan Türkiyə ilə danışıqlara, normal əlaqələrin bərpasına nəinki hazır deyil, hətta bu istiqamətdə istənilən humanitar təşəbbüs onda iştirak və narahatlıq oyatmaqdadır. Ermənistanda Ağtomar kilsəsində dini ayinlərin keçirilməsinə etiraz olaraq İrəvanda, qondarma «erməni soyqırımı» məmorialı qarşısında izdihamlı mitinq də təşkil olunmuşdu. «Erməni soyqırımı Muzey-İnsitutunun» direktoru **Hayk Demoyan** jurnalıslərə müsahibəsində Müqəddəs Xaç kilsəsində keçirilən mərasimləri boykot etmək çağırışlarına qoşulduğunu bəyan etmiş və Türkiyədə xristian kilsəsinin bərpasını... «ermənilərə qarşı təxribat aksiyası» (!) adlandırmışdı. Onun çıxışında bir məqam diqqət çəkməyə bilməzdi: «**Bu gün Ermənistanın müxtəlif guşələrində iki tədbir keçirilir. Onlardan biri Türkiyə hökumətinin təşkil etdiyi tamaşadır, digəri isə etiraz aksiyasıdır. Mən «Ermənistanın müxtəlif guşələrində» ifadəsini təsadüfən işlətmədim. Çünki biz «Qərbi Ermənistanla» «Şərqi Ermənistan» arasında fərq qoymuruq. Ankara Ermənistanın mədəni irsini və mənəvi abidəsini təbliğat vasitəsinə çevirmək niyyətindədir. Ermənistan bunu heç vaxt qəbul etməyəcəkdir...**».⁴⁴⁷ Amma cəmi bir neçə gün sonra qəbul etməli oldu. Ermənistan «siyasi mülahizələri» bəhanə edərək, açılış mərasiminə «formal da olsa» öz nümayəndələrini göndərməyi qərara almışdı. Ermənistanın mədəniyyət nazirinin müavini **Qagik Gürcüyanın** rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin tərkibinə Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq İnstitutunun direktoru **Mkrtyç Muradyan**, Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru **Ruben Safrastyan** və Tarixi Abidələrin Mühafizəsi İdarəsinin rəisi **Artyom Qriqoryan** daxil idi. Q.Gürcüyan açılış mərasimindəki çıxışında Ağtomar kilsəsinini bərpasını «**Ermənistan və Türkiyə xalqları arasında diaqlonun başlanğıc**» adlandırmışdı.

446 Арут Сасунян: «Армяне не должны быть признательны разрушившей тысячи церквей Турции за проведение литургии в Сурб Хаче». /13.09.2010/ - <http://www.panarmenian.net/rus/news/53418/>

447 Главное достижение 19 лет независимости Армении – фактическая независимость НКР. /25.09.2010/ -<http://panarmenian.net/m/rus/details/54112>

Lakin obyektivlik naminə deyək ki, Ermənistanda Ağtomar kilsəsinin bərpasını və açılışını təqdir edən fikirlər də səslənmişdi. Tanınmış erməni tarixçisi, İrəvanda fəaliyyət göstərən Tarixi-mədəni abidələrin mühafizəsi üzrə «Era» ictimai təşkilatının sədri **Samvel Karapetyan** Türkiyənin Ağtomar kilsəsinin bərpa etməsi haqqında danışarkən aşağıdakıları etiraf etmişdir: «**Əgər həqiqəti desək, mən bu işə həsəd aparıram. Təəssüf ki, hətta Ermənistanda qədim abidələrin bərpası bu keyfiyyətlə aparılır. Arzu edirəm ki, elə bir gün gəlsin, bizdə də abidələrə Türkiyədə olduğu kimi böyük diqqət göstərsinlər**».⁴⁴⁸ «İslamlaşdırılmış ermənilər» və prozelitizm mövzularını Ermənistanda gündəmdə saxlayanlardan biri – türkoloq **Ruben Melkonyan** isə Ağtomar kilsəsində dini ayinlərin keçirilməsini başqa bir aspektdə dəyərləndirmişdir. Onun sözlərinə görə, «**Müqəddəs Xaç kilsəsindəki ilk ayinlər «erməni soyqırımı»nın qurbanları olan müsəlmanlaşdırılmış ermənilərin varislərini xeyli fəallaşdırmışdır. Təkcə Muş şəhərində kilsəyə 100 nəfər kriptoerməni gəlmişdir... Burada kilsə ayinlərinin keçirilməsi və insanların cəlb olunması türkləşmiş ermənilərdə özünüdərək hissənin oyanışına səbəbolacaqdır**».⁴⁴⁹

Ermənilərin Ağtomarla bağlı iddia və cığallıqları o həddə çatmışdır ki, açılışdan dərhal sonra günbəzində heç vaxt xaç olmamış kilsəyə qriqorian xaçının qoyulması da tələb edilmişdi. Doğrudur, Türkiyə hökuməti 2007-ci ildə dünyəvi dövlət olmasını, kilsənin həm də muzey kimi fəaliyyət göstərəcəyini əsas gətirərək bunu məqsədəuyğun saymamışdır. Lakin 2010-cu ildə hökumət «duanı geri oxumuş», erməni vətəndaşlarının və Ermənistanın istəklərinə həssaslıqla yanaşaraq onların bu arzusunu da ürəklərində qoymamışdır. Həmin il hündürlüyü təqribən 2 metr, ağırlığı isə 110 kiloqrama çatan metal xaç kilsəningünbəzinə bərkidilmişdir.⁴⁵⁰

Ağtomar xristian məbədinin «erməni kilsəsi» adı ilə açılması, burada dini ayinlərin getdikcə siyasi xarakter alması Türkiyə cəmiyyətində birmənalı qarşılanmamışdır. Etirazların bir səbəbi kilsənin qədim dövrlərdə ermənilərə deyil, xristian türklərə aid olması barədə qənaətin cəmiyyət içərisində, xüsusilə Şərqi Anadoludakı türklər arasında geniş yayılması idi. Onlar həmin kilsəni ata-babalarının islam dinindən öncə tapındıqları inancın məbədi olduğunu əsas gətirərək, onun ilkin statusunun qaytarılmasını tələb edirlər. Digər səbəb isə Birinci Dünya müharibəsi və İstiqlal savaşı dövrlərində ermənilərin

448 В апреле на острове Ахтамар (озеро Ван, Турция) состоится торжественное открытие восстановленной армянской церкви. /27.02.2007/ - <http://www.patriarchia.ru/db/text/204403.html>

449 Главное достижение 19 лет независимости Армении – фактическая независимость НКР. - <http://panarmenian.net/m/rus/details/54112>

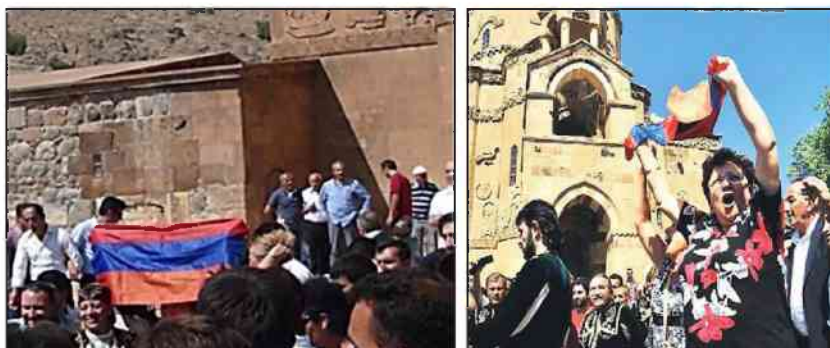
450 Akdamar Kilisesi'nin haçı takıldı. /02.10.2010/ - http://www.sabah.com.tr/yasam/2010/10/02/akdamar_kilisesinin_haci_takildi

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

Vanda türk qadın və qızlara qarşı törətdikləri vəhşiliklə əlaqəlidir. Məhz bu cinayətlər nəticəsində Ağtomar el arasında «Təcavüz adası», «Namus adası» kimi də tanınmışdır. Arxiv sənədlərinə görə, türk əsgərləri ilə üzbəüz döyüşməkdən çəkinən ermənilər 1915-ci ildə əsir götürdükləri qız və gəlinləri bu adaya gətirmiş və bu gün açılışını «qələbə» kimi dəyərləndirdikləri Müqəddəs Xaç kilsəsi önündə namuslarına təcavüz etmişlər. Əlli türk qadını isə ismət və ailə şərəfini qorumaq üçün özünü Van gölünün sularına atmışdı. Bütövlükdə rus-erməni hərbi birləşmələrinin Van vilayətində törətdikləri cinayətlər nəticəsində bölgənin dinc müsəlman əhalisinin təqribən 62%-i – 80 min insan, o cümlədən uşaq, qadın və qocalar xüsusi amansızlıqla öldürülmüşdür.

Ağtomar kilsəsində ermənilərin izdihamlı dini ayini və ...

...«məmin zəvvarların» həmin mərasimdə Ermənistan bayrağını dalgalandırması

Təsadüfi deyildir ki, Van ictimaiyyəti dəfələrlə Ağtomar adasında həmin türk qadımlarının şərəfinə abidə ucaldılması barədə təşəbbüs qaldırmışdır. Van

ziyalıları adından orta məktəb müəllimi Ləman Alp «Yeni Çağ» qəzetinə verdiyi müsahibədə «müsəlman qadınlarını Ağtomara aparıb namuslarını ləkələyən erməni quldurlarının nəvələrinin bu gün ibadət üçün həmin adaya gəldiklərini» vurğulayaraq, bölgə əhalisinin etirazını belə ifadə etmişdir: «Ermənilər şəhərə daxil olaraq gənc qız və qadınları zorla Ağtomara gətirmiş, burada onların namuslarına təcavüz etmişlər. Qadınların bir hissəsi qayıqlarda ikən namuslarını qorumaq üçün özlərini Van gölüne atmışdılar. O adada onların xatirəsi yaşayır». Ləman Alp onu da əlavə etmişdir ki, hələ 2000-ci ildə, kilsənin açılışından yeddi il əvvəl Van valiliyinə müraciət ünvanlamış, burada onların şərəfinə abidə ucaldılmasını təklif etmişdi. Lakin təəssüf ki, «Orada abidə ucaltmaq əvəzinə kilsəni açılarlar».⁴⁵¹

Bundan başqa, Türkiyədə fəaliyyət göstərən bir sıra ictimai təşkilatlar, xarici ölkələrdəki Türkiyə və Azərbaycan diaspora təşkilatları da Ermənistanın və qriqorian kilsəsinin Ağtomar adasına və buradakı Müqəddəs Xaç məbədinə yönəlik siyasətinin kö-

kündə qondarma «Qərbi Ermənistən ərazilərinin geri qaytarılması» iddiası ilə yanaşı, həm də ermənilərin Birinci Dünya müharibəsi illərində bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri cinayətləri gizlətmək söylərinin dayandığını dəfələrlə bildirmişlər. Hətta Vanda «erməni ayinləri» əvəzinə erməni

1915-ci ildə erməni cəlladlarının Van qurbanları

quldur birləşmələrinə əsir düşmüş və özlərini suya atmış müsəlman qadınların xatirəsinə Ağtomar adasında anma mərasiminin keçirilməsi, burada qiyabi cənəzə namazının qılınması, Van gölü sularına tər qərənfillərin buraxılması təklif edilmişdi. 2014-cü ildə isə Türkiyədəki 14 ictimai təşkilatın İrəvana getmək və Göy məsciddə cümə namazı qılmaq barədə müraciətinə S.Sarqşyan hökuməti rədd cavabı vermiş, həmin təşəbbüsün «dövlət siyasətinə zidd olmasını» bildirmişdir.

Van bölgəsi tarixən Qara dəniz bölgəsi və İran körfəzi arasında hərbi-stra-

451 Tecavüz adasında erməni ayini. /18.09.2010/ - <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/tecavuz-adasin-da-ermeni-ayini-40228h.htm>

teji körpü rolunu oynamışdır. Səlib yürüşlərindən etibarən müxtəlif dövlətlər, o cümlədən Rusiya imperiyası Şərqə qapı olan bu əraziləri öz nəzarətlərinə götürməyə çalışmışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Osmanlı dövlətinin son dövrlərində Qərb və Rusiya missioner təşkilatları vasitəsilə bölgə əhalisini, xüsusilə xristianlığı öz təsir dairələrinə almaq məqsədilə fəaliyyətlərini intensivləşdirmişdilər. Onların ermənilər üçün açdıqları məktəblərdə «Böyük Ermənistanın bərpası» ideyası təbliğ olunur, gənclərə Osmanlı dövlətinə, islama və türklərə nifrət hissi aşılanırdı. Birinci Dünya müharibəsi illərində Vana doğru irəliləyən rus ordusu erməniləri üsyana sövq etmiş və onlar 1915-ci il may ayının 17-də şəhərə soxularaq dinc əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmişdilər. Ruslar isə üç gün gözləmə mövqeyi tutmuş və yalnız may ayının 20-də – qətləmə başa çatdırıldıqdan sonra şəhərə daxil olmuşdular. 1915-ci ilin may ayında Vanın işğalında iştirak etmiş rus zabiti bu barədə sonsuz sevinc hissini «Severyanın» imzası ilə Rostovda çıxan «Utro» qəzetində dərc etdiyi məqalədə belə bölüşürdü: **«Van axır ki, müsəlman türkün vəhşi üsuli-idarəsindən və əsarətindən qurtulmuşdur. Bölgə bundan sonra Rusiyanın təyin etdiyi vali tərəfindən idarə olunacaq. Van qəhrəmanı Aram (Aram Manukyan. Sarkis Hovanesyan adı ilə tanınır Rusiyanın himayəsi altında Vanda erməni quldur dəstələrinin lideri. 1918-ci ildə Ermənistan Respublikasının ilk daxili işlər naziri olmuşdu) vali vəzifəsinə təyin olundu. O, bir çox erməni igidlərini başına toplayaraq könüllü birlik təşkil etmişdi. Erməni övladlarının ən yaxşılıarı indi silahlanmışdır. Bu, yeni bir ordudur. Müharibə meydanında erməni bayrağı əbədi müttəfiqi olan rus bayrağının yanında daşmacaqdır»**.⁴⁵²

Bu gün Ağtomarda dini mərasimləri «erməni və türklər arasında yaxınlaşma» adlandıran ermənilərin babalarının Vanda törətdikləri qəddarlıqlar və insanlıqdan kənar cinayətlər haqqında kifayət qədər tutarlı materiallar toplanmışdır. 1915-ci il jandarma alayı komandanının raportunda və xarici diplomatlara göndərilən məlumatlarda bildirilir:

- «Çarüksir kəndində ermənilər bir uşağı süngüyə keçirərək ocaqda quzu kimi qızartmışlar. Hadisənin şahidi olanlar onun cəsəd qalıqlarına da göstərmişlər. Ahorik və Azverik kəndləri arasında isə qarınları yarılmış və cinsiyyət üzvləri kəsilmiş dörd türkün cəsədi aşkar olunmuşdur».
- «Kavlık kəndində biri yeddi, digəri isə beş yaşında olan Fatma və Gülnar adlı iki qız ermənilər tərəfindən zorlanmışdı. Həmin

452 Kantançı Ş. Vanda Erməni isyanı (1896-1915). Erməni Araşdırmaları, Sayı 5, Bahar 2002

- kənddən olan Əli adlı 70 yaşlı qocanın çənə sümükləri süngü ilə sındırılmış və ağzına qoyulmuşdur».
- «Ahtoci kəndində Kemo adlı şəxsin arvadı Zəliha təndir başında çörək bişirərkən ermənilər həyəətə daxil olmuş, onun altı aylıq uşağını təndirə atmış və bişirmiş, ətini isə anasına yedirtmək istəmişdilər. Ermənilər qadının bir ayağını təndirə salaraq yandırmışlar».
 - «Həmin kənddə ermənilər bir çox türk uşağını kərmə (*təzak*) qalağı altına qoyaraq diri-diri yandırmışlar».
 - «Ermənilər bir uşağının başını gözümün qabağında kəsdilər. Qonşum Firdövs xanımın körpə oğlunun isə ruslar onun gözü önündə ayaqlarından tutub iki parça etdilər».
 - «Ermənilər əsir götürdükleri müsəlman qadınları iki sıraya düzüb mahnı oxuyaraq özləri ilə apardılar. Onlara deyirdilər: «Qorxmayın, sizi Van valisi Cövdət Paşanın yanına aparırıq. O, sizi plova qonaq edəcək!». Sonra isə xorla oxuyurdular: «Cövdət Paşa, et tamaşa, gəlinlərin oldu matuşka!».
 - «Qızların və qadınların qollarındaki bilərzikləri çıxarmaq üçün çox asan üsul tapmışdılar. Onların əllərini, qollarını kəsirdilər».⁴⁵³
 - «Şamran məhəlləsində 200 qadın və uşaq sığındıqları evdə diri-diri yandırılmışdılar».
 - «Aksani və Hıms kəndlərində 500 nəfər, Şeyhanə kəndində 200-ə yaxın uşaq və qadın məscidə doldurularaq diri-diri yandırılmışdılar».
 - «Saray kəndi yaxınlığında əhali qılıncdan keçirilmiş, sulara atılaraq boğulmuş, Gevaş, Muskas kəndlərində isə 3000 nəfər qətl edilmişdir».
 - «Vanda məscidlər, evlər, hətta içərisində yaralı və xəstələr olan xəstəxanalar yandırılmışdır».⁴⁵⁴

İndi isə ermənilərin Ağtomar adasına və buradakı kilsəyə iddialarının nə dərəcədə «əsaslı» olması barədə. Bernard Şou deyirdi: «Yalançının cəzası başqalarının ona deyil, onun heç kəsə inanmamasıdır». Amma, görünür, bu fikirlər absurd erməni tarixşünaslığına, erməni məntiqinə aid deyildir. Belə ki, onlar əvvəlcə yalanı yaradır, başqalarını buna inandırır, sonra isə özləri

453 Hocaoğlu M. Tarihə Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul 1976

454 Kantançı Ş. Vanda Ermeni isyanı (1896-1915). Ermeni Araştırmaları, Sayı 5, Bahar 2002

inanmağa başlayırlar. Ağtomardakı Müqəddəs Xaç kilsəsinə dair uydurduqları «faktoloji materiallar» – onun güya «Qərbi Ermənistanın Vaspurakan erməni şahlığının dönəmində, 915-921-ci illərdə hökmdar Qagik Arstuninin sifarişi ilə memar Manuel tərəfindən tikilməsi» barədə rəvayətlər də bu prinsiplərdən kənara çıxmamışdır. Odur ki, məbədin həqiqi sahiblərinin müəyyən edilməsi üçün ilk növbədə erməni tarixində və etnogenezində türk və yəhudi izlərinə, Ağtomar məbədində isə xristian türk və xristian yəhudi ənənələri gizləntilərinə aydınlıq gətirilməlidir.

Movses Xorenatsiyə əsasən, ermənilər, daha doğrusu, köçəri haylar Yəhudadan Babilistana, oradan da Ağrı dağının ətəklərinə sürgün edilən yəhudilərdir. O da məlumdur ki, eramızdan əvvəl 719-cu ildə romalılar Yəhuda şahlığını süquta yetirdikdən, əhalisini «Rəbbin vəd etdiyi torpaqlardan» qovduqdan sonra yəhudi nəsilərinin bir qismi Assuriya, Midiya torpaqlarına köçmüş, yerli əhaliyə qarışmışdır. Tövrata daxil olan «Yirmeyahu» kitabında yazılır ki, həmin əhali şimaldakı dağlıq ərazilərə aparılmışdır: **«Onların üzəri göydən enən buludlarla örtüldü, arxalarında isə qara dağlar ucaldı»**.⁴⁵⁵ XI əsrdə yaşamış gürcü tarixçisi **Leonti Mroveli** də «Kartli hökmdarlarının həyatı» əsərində ermənilərin Babilistan kökənli olmasını, Rəbbin dərğahına çatmaq niyyəti ilə Babil qülləsinin tikintisində iştirak etdiklərini, Yaradanın yolunu azmış bəndələrə göndərdiyi cəzadan sonra sərgərdan olub Ağrı dağı ətrafına köç etdiklərini yazır.⁴⁵⁶ M.Xorenatsi «Tarix» kitabında maraqlı bir rəvayətə də toxunur. Belə ki, erməni padşahı **Hraçey** Babil hökmdarı Navuxodnosorun yanına gəlmiş və **«Öz sülaləsinə həqiqi hökmdar qanı əlavə etmək üçün»** əsir götürülmüş yəhudi əsilzadələrindən birini – Şambatı (*Sumbati*) alaraq **«Ermənistanı gətirmiş, burada ona böyük hörmət və ehtiram göstərmişdir»**.⁴⁵⁷ Şambat erməni əsilli şahzadə qızlardan biri ilə evləndirilmiş və bununla da Baqratunilər sülaləsinin əsası qoyulmuşdu. Yeri gəlmişkən, M.Xorenatsinin «Tarix» kitabının həm sifarişçisi, həm də «sponsoru» həmin sülalədən olan Saak (*Ishak*) Baqratuni idi. Ermənilərin «zadəgan nəsiləri» kimi təqdim etdikləri aparıcı tayfaların bir hissəsi, məsələn, Amatunilər, Qnunilər (*Qntunilər*), eləcə də «ermənilərin subetnik qrupu» sırasına daxil edilən zoklar da yəhudi əsilli olmuşlar.⁴⁵⁸

Təsadüfi deyildir ki, yəhudi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri – bəstəkar və musiqi nəzəriyyəçisi **Avraam Svi İdelson** XIX əsrin əv-

455 Тора. Иерусалим, изд. Шамир, 1992

456 Леони М. Жизнь картлийских царей. М.: Наука, 1979.

457 Хоренци М. История Армении. Ереван: Айастан, 1990

458 Еврейские корни армян. Что пишут современные авторы. - <http://www.vitki.info/%D0%9A%D0%90%D0%9A%20%D0%95%D0%92%D0%A0%D0%95%D0%98%20%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%9B%D0%98%20%D0%90%D0%A0%D0%9C%D0%AF%D0%9D%D0%90%D0%9C%D0%98.html>

vəllərinə kimi erməni-qriqorian kilsəsində dini ayinlərin icrası zamanı Babil və Yəməni yəhudilərinin kantilyasiyalarından (*müqəddəs mətnlərin avazla qiraəti üçün vəznərdən*) istifadə olunduğunu bildirirdi. Ötən əsrin əvvəllərində rus dilində nəşr edilmiş «Yəhudi ensiklopediyası» toplusunda isə yazılır: «Bəzi ermənilər öz xalqlarının yəhudi nəsilərindən törəndiyini deyir və adətləri arasında oxşar cəhətləri sübut kimi göstərirlər... Van vilayətində yaşayan 5000 yəhudidən yalnız 360-ı iudaizmə sadıq qalmış, qalanları isə erməni dinini qəbul etmişdir».⁴⁵⁹ Hazırda Türkiyədəki ermənilərin «pakardons» adlanan azsaylı dini icmasının yaşam tərzini və ənənələri bu mülahizələri təsdiqləməkdədir. Onlar özlərini «xristian» adlandırırsalar da, Şabata (*Şabbata – dünyanın*

Üzərində xristian motivləri olmayan Ağtomar barelyeflərində Tövrət rəvayətləri təsvir edilmişdi

yaranişının yeddinci günü. Tövrətə əsasən, Rəbb Hz. Musa vasitəsiylə şənbə günü bəndələrinə istirahət etməyi buyurmuşdur) və iudaizmdən irəli gələn digər adətlərə dəqiq riayət edirlər.⁴⁶⁰ Ön Asiyaya sürgün edilmiş yəhudilərin bir hissəsi xristianlığı qəbul etdikdən sonra erməni mədəniyyətinin və qriqorian məzhəbinin formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir. Belə ki, erməni folklorunda, memarlığında yəhudi etnik mədəniyyətinin elementləri özünü qabarıq göstərməkdədir. Bu baxımdan, Ağtomardakı Müqəddəs Xaç kilsəsinin divarları üzərindəki barelyeflərin bir hissəsi xristianlıqla, İsa Məsihlə əlaqəli olayları deyil, məhz Tövrət rəvayətlərini, yəhudi adət-ənənələrini özündə əks etdirir.

Digər hissələr isə qədim türklərə, bu bölgədə uzun müddət hökmranlıq etmiş xristian türklərə məxsusdur. Məsələn, barelyeflərdən savayı burada baş daşı kimi qoyulmuş xaçların böyük hissəsi və ən qədimləri erməni «xaçkarlarından» fərqli olaraq bərabərtərəfliyədir. Bərabərtərəfli xaçlar isə regionda yalnız Qafqaz Albaniyası Həvari kilsəsinə aiddir. Mərkəzi Asiyada Şimali və Cənubi Qafqazda aparılmış arxeoloji qazıntılar, etnoqrafik ekspedisiyalar təsdiq edir ki, həmin formalı «aça» və ya «haça» adlanan, «yoncalı», qoç-

459 Еврейская энциклопедия. - <http://www.eleven.co.il/>

460 Зелев А. Армяне потомки десяти колен Израиля. /19.12.2015/ - <https://www.proza.ru/2008/06/04/7>

başlı «**qoçkar**» (*Mərkəzi Asiyada «kuçkar» və «koçkar»*) kimi tanınan rəmzlər qədim türklərdə Tenqri xanı simvolizə etmişdir. Maraqlıdır ki, Ağtomarda hansısa «naməlum qüvvələr» məhz həmin xaçların aşağı hissələrini, onları erməni dini atributundan fərqləndirən seqmentləri sındırmışlar...

Bu ərazilərdə – Anadoluda və Şərqi Qara dəniz bölgəsində türk tayfalarının məskunlaşmasına dair ilk məlumat eramızdan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Gürcü mənəblərinə istinadən eramızdan əvvəl IV əsrdə həmin ərazilərin etnik mənzərəsində türk tayfalarının da yeri olmuşdu. Türkiyəli tarixçi **İbrahim Telliöglü** bildirir ki, qədim Trabzonun şərqində – qıpçaqların hakimiyyəti altında olan bölgə gürcü mənəblərində «**Saatabego**», yəni «**Atabəy yurdu**» kimi tanınmışdı. Lakin bu ərazidə hökmranlıq etmiş qıpçaqlar haqqında məlumatın azlığı üzündən onlar «gürcü» kimi tanınmışdır. Trabzon yunan dövləti zamanında burada qıpçaq əhalisinin mövcudluğu barədə kilsə mənəbləri də xəbər verməkdədir. Həmin mənəblərə əsasən, hətta Osmanlı dövləti dönməsində regionda 10-12 min arasında xristian türk yaşamışdır. Onların böyük hissəsi orta əsrlərdə islamı qəbul etmişdir.⁴⁶¹ Məhz XVII-XVIII əsrlərdə onların boşalmış ibadət yerləri erməni-qriqorian kilsəsinin nəzarətinə keçmişdi. Beləliklə, məlum olur ki, müasir erməni tarixçiləri «Osmanlı dövlətində zorən islamaşdırılmış ermənilər» dedikdə həmin icmanı da nəzərdə tuturlar.

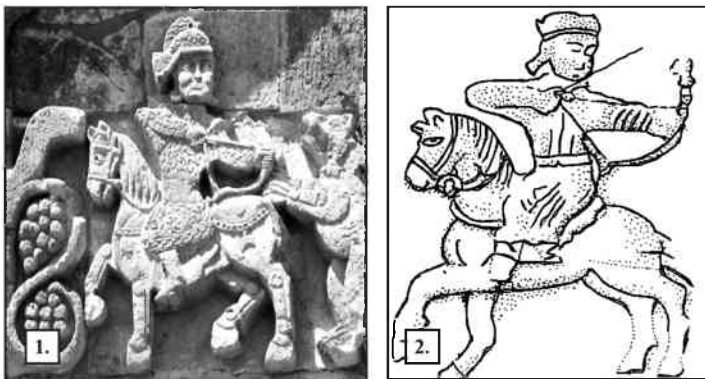
Aşağıda Ağtomardakı Müqəddəs Xaç kilsəsi ilə bağlı erməni saxtakarlığının daha bir nümunəsini təqdim edirik. Məbədin üzərindəki atlı döyüşçü barelyefi haqqında erməni tarixçiləri bilərəkdən susmağı üstün tuturlar. Onun təsvirlərinə «qədim erməni memarlığına» dair kitablarda da rast gəlməzsiniz. Əslən istanbullu olan erməni tarixçisi və sənətsünası **Sirapi Ter-Nersesyan** da «Ermənistandan, onun məişəti, dini və mədəniyyəti» əsərində təsvirin ünvanını göstərmədən atlı döyüşçünü «XIV əsrdə yaşamış erməni əmiri II Asanın» (*diqqət edin: müəllif «Ermənistanın əmiri» ifadəsini işlətməkdən çəkinir*) olduğunu iddia edir.⁴⁶²

Əvvəlcə, «erməni əmirinin» xristian erməni antroponimlərinə xas olmayan «Asan» adı barədə. Bu məsələdə Sirapi Ter-Nersesyan tamamilə haqlıdır. Məlumdur ki, XII əsrdə Qarabağın dağlıq hissəsində xristian albanların Xaçın məlikliyi hakiminin adı erməni mənəblərində «**Hasan Calal**» kimi yazılmış, Azərbaycan tarixşünaslığında «**Həsən Cəlal**», rus və Avropa tədqiqatlarında isə «**Qasan**» və ya «**Xasan**» kimi ifadə olunmuşdu. Lakin professor **Qiyasəddin Qeybullayevə** görə, onun əsl adı «**Əsən**» olmuşdu. Ermənicə adın əvvəlinə «h» səsinin əlavə edilməsi və bu dildə «ə» səsinin olmaması üzündən «**Hasan**» şəklini almışdı. Nəticədə, qədim türkmənşəli olan və «sağlam», «gümrah», «güclü» anlamını verən «**Əsən**» antroponimi ərəb mənşəli

461 Telliöglü İ. Doğu Karadeniz Kıpçakları. - <http://bit.ly/21MXcVN>

462 Тер-Нерсесян С. Армения, быт, религия, культура. М.: Центрполиграф, 2008

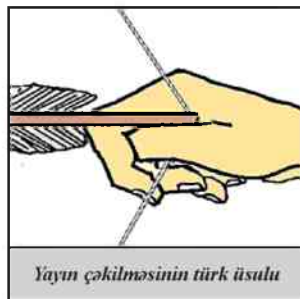
«Həsən» adına çevrilmişdir.⁴⁶³ Əsən Calalüd-dövlənin babasının adı da Əsən idi. Bu adı ilkin orta əsrlərdə uyuğurlarda «Asan», «Asan-tiqin», XIV əsrdə Bulqar xanı Asanın adı ilə də müqayisə etmək olar.⁴⁶⁴

Ağtomardakı Müqəddəs Xaç kilsəsində «erməni əmiri II Asan Proşyanın» (?) barelyefi (1) və erməni tarixçilərinin qəsdən təhrif etdikləri (2) variantı

İkincisi, həmin kitabdakı qrafik şəkildə isə (2) orijinal təsvirə ciddi və kobud düzəlişlər edilmiş, qıpçaq döyüşçüsünün qıyıq gözləri, almacıq sümükləri, türk yəhərlərinə xas atributlar – tapqır, üzəngi, üzəngi qayıışı, döşbaşı, yəhərqaş, quşqun, qarınaltı, təkalti, hətta quşqunundan (*atın quyruğunun altından keçən qayış*) asılan aypara fraqmenti, atının uzunboğaz çəkmələri, kiriş (*yay qayıtanı*) çəkən barmaqlarının vəziyyəti, ən nəhayət, qədim türk savaşı sənətinə xas olan düyünlənmiş at quyruğu (*şəhidliyə gedən döyüşçünün rəmzi*) tamamilə silinmişdir. Bundan başqa, at quyruğu ilə bəzədilmiş qıpçaq tuğulğası (*dəbilqəsi*) Avropa tacı, üstü metal lövhəli zirehli sırtıqlısı isə rahib geyimi ilə əvəz olunmuşdur.

Üçüncüsü, dünyanın bütün qədim silah mütəxəssislərinin «hilal» tipli «türk yayı» kimi tanıdıqları kompozit saka-hun yayı təsvirdə Avropanın sadə kamanına dəyişdirilmişdir. Bununla belə, S.Ter-Nersesyanın təsvirdə bilmədiyi üçün saxladığı əsas ox atışı elementi – ekspertlərin «türk qaydası» adlandırdıqları baş barmaq ilə yayçəkmə tərz (*kirişi baş barmaqla dartmaq*) Ağtomar məbədi qurucularının və «əmir Asanın» «erməni mənşəli»

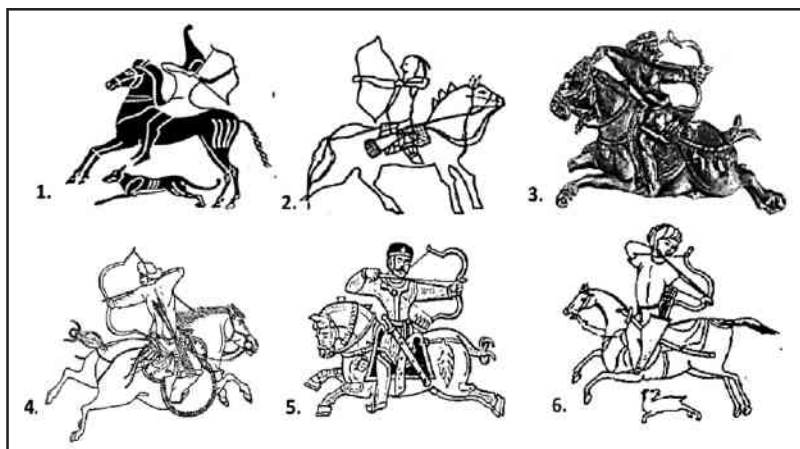
463 Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994

464 Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X—XIV вв. М. - Л., 1966

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçuları

olması barədə mülahizələri heçə endirir. Məlumdur ki, türk yaylarının «qatı» (*sərt*) olması üzündən kirişi və ya çiləni (*ipək saplardan hörülmüş yay qaytanını*) «ibtidai» və ya bu gün də oxçuluq üzrə idman yarışlarında istifadə edilən «Aralıq dənizi» (*Avropa*) üsulu ilə çəkmək mümkün deyildi. Yayın dartqı qüvvəsi bəzən 80 kiloqrama çatırdı. Kimmer və saka-skif dönməndən regionda yayılan bu yayların və ox atışında türk üsulunun təsvirlərinə Man-na, Midiya barelyeflərində, antik dövrlərə aid kimer, skif-saka təsvirlərində, Mərkəzi Asiyanın qayaüstü təsvirlərində, Osmanlı və Səfəvi miniatürlərində geniş rast gəlmək mümkündür.⁴⁶⁵

Ən nəhayət, atlının geriyyə ox atışı haqqında. Bu üsul da Avropa mütəxəsisləri arasında «skif metodu», «türk oxçuluq qaydası» kimi tanınır. Azərbaycan oxçuluq sənətində isə ona «qıyqacı» deyirlər. Aşağıdakı təsvirləri Ağtomar barelyefi ilə müqayisə edin. Ortaq türk hərəb sənətinin ayrı-ayrı dövrlərini əhatə edən rəsmlərlə «erməni əmiri II Asanın» təsviri arasında süjet və kompozisiya eyniliyi ilk baxışdan nəzərə çarpır. Onların arasında konstruktiv fərq yoxdur. Məsələn, bütün rəsmlərdə kompozit türk yayı, bir çoxunda atların düyünlənmiş və ya hörülmüş quyuqları yer almışdır. Bundan başqa, antik qab üzərindəki kimer atlısı ilə XVII əsr qızılbaş oxçusu təsvirləri sanki eyni mənbədən qaynaqlanmışdır.

Ağtomardakı atlı oxçunun prototipləri: 1.Kimer oxçusu (antik qab üzərindəki təsvir); 2.Qədim türk döyüşçüsü (Süleik, Altay); 3.Xakasiyanın Konen kəndində tapılmış saka oxçusunun metal fiquru;⁴⁶⁶ 4. Çin rəsminə Göytürk atlı oxçusu; 5. Avropa qravürasında hun oxçusu;⁴⁶⁷ 6. Qıyqacı ox atan Səfəvi oxçusu «hilab» tipli yay ilə (XVII əsr Təbriz, miniatüründən fraqment).

465 Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənimsəmələr. Bakı, 2013

466 Гриц Т. Меткие стрелки», Москва, 1956

467 Баяр А. Тайная история татар. - <http://kitap.net.ru/bayar4.php>

İndi isə ermənilərin «Axtamar» dedikləri toponim haqqında. Məlumdur ki, hər hansı bir etnos yeni ərazidə məsünləşdiyi zaman ilk növbədə təhlükəsizliyi və yaşayışı üçün əhəmiyyətli olan oriyentirlərə – dağ və göllərə, örişlərə, çaylara öz dilində adlar verir. Ermənilər bu əraziləri özlərinə «tarixi vətən» bilsələr də, bölgənin bir çox toponiminə erməni dilində yozum verə bilmirlər. Eyni zamanda «Axtamar» sözünün də erməni dilində izahı yoxdur. Bu kəlməni erməni şairi və yazıçısı **Hovanes Tumanyanın** müəllifi olduğu həmin sentimental rəvayətin personajı – kasıb bir oğlana aşiq olmuş dünya gözəli **Tamar** adlı qızın adı ilə əlaqələndirirlər. Rəvayətə görə, bu ərazilərdə Artəşes adlı erməni hökmdarının (?) qızı Tamar və Azat adlı erməni gənc (*başqa cür ola bilməzdi!*) bir-birini sevdikləri halda qəddar Artəşes onların izdivacına razılıq verməmiş, Tamarı Van gölündəki «adsız» adaya sürgün etmişdi. Lakin Van gölünün suları da onların məhəbbətinə mane ola bilməmişdi. Tamar hər gecə sahiləki təpələrə çıxaraq məşəl tutur, Azat isə onun işığına doğru üzərək sevgilisi ilə qovuşmuş. Beləcə xeyli vaxt keçir. Günlərin birində güclü külək Tamarın əlindəki məşəlin odunu söndürür. Ada qaranlığa qərq olur. Lakin Azat inadından dönmür, sevgilisinə doğru üzməyə davam edir. Lakin dalğalara sinə görə bilmir və yorulur. Son anda «**Ax (Ah) Tamar**» deyib Vanın qaranlıq sularında qərq olur. Külək Azatın son pıçıltılarını ətrafa yayır. Azatın nakam ölümündən sonra Artəşes qızını ömürlük sarayda həbs etdirir. Tamar isə matəm əlaməti olaraq həyatının sonunadək qara yaylığını başından açmır.⁴⁶⁸ Yeri gəlmişkən, ermənilər mənimsəmək istədikləri «**Sarı gəlin**» Azərbaycan xalq mahnısının məhz «Axtomar» daстанı əsasında yaradıldığını da iddia etməkdədirlər.

Əslində isə Türkiyədə «Akdamar» və ya ermənilərin tələffüz edib izahını bilmədikləri kimi «Axtamar» ifadəsinin kökündə dayanan «**Ağtomar**», yaxud da «**Aktomar**» toponiminin həqiqi yozumunun açarı Van gölündən xeyli uzaqda, hələlik «Böyük Erməniстан əraziləri» iddiasına daxil olmayan Mərkəzi Asiyada – Qazaxıstan çöllərindədir. Burada Qarasu və Kuanış çaylarının qovuşacağında (*Yerementau rayonu*) **Ağtomar bataqlığı**, Burabay rayonunda **Aktomar subasarı**, Yesil və Nura çayları arasında **Şolaktomar gölü**,⁴⁶⁹ May rayonunda isə suyu duzlu olan **Ağtomar gölü**⁴⁷⁰ vardır. Bundan

468 Бабурия М. «PR в армянской мифологии. Ахтамар. Краткое содержание мифа. - <http://mifologia.osipova-pr.com/soderjanie/armeniya/ahhtamar>

469 Собственное название географического объекта на русском языке (*Казахстан*). - <http://til.gov.kz/wps/wcm/connect/ebcf84004c0a6b5ca13cf1b63c5798e8/%D0%90%D0%BA%D0%B-C%D0%BE%D0%BB%D0%9E%D0%B1%D0%BB2011.htm?MOD=AJPERES&CACHEID=ebcf-84004c0a6b5ca13cf1b63c5798e8>

470 II Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации» 30-31 марта 2015 года Сборник научных трудов. Переяслав-Хмельницкий – 2015

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

başqa, Qazaxıstanın müxtəlif guşələrində **Aymanbulaktomar**, **Bulaktomar** hidronimləri də geniş yayılmışdır. Qazax dilinin onomaстика lüğətlərində isə «aktomar» ifadəsinə «**gölün, bataqlığın içərisində təpə, yaşıllıqlarla örtülmüş ada**», «**ağ torpaqlı tərəcik**» kimi yozulur.⁴⁷¹ «Tomar» sözünün qədim türk dillərində «**ağac qabığından hazırlanmış sarı boyaq maddəsi**», «**ağac kötüyü**» kimi izahları da vardır.⁴⁷² Bundan başqa, bu söz Mərkəzi Asiyanın türk xalqlarının leksikasında «**yazılı dua**», «**bükülü fərman**» anlamını verir. Orta əsrlərdə Osmanlı dövlətində sultan tərəfindən hədiyyə qismində verilən torpaq sahəsinə «**tomar**» deyirdilər.

471 Попова В. Ономастика словарь географических названий Казахстана. Павлодарская область. Часть I Издание второе, переработанное и дополненное, Павлодар, 2001

472 Yənə orada

II.2. Xristian türklər, qıpçaq ermənilər

*«Nə çox hindli və türk var ki, dilləri birdir,
Nə çox iki türk var ki, bir-birinə yad kimidir».*

Mövlanə Camaləddin Rumi

Ermənistanda populyar olan bir lətifədə deyilir: Günlərin birində tanınmış erməni teatr və kino aktyoru **Frunzik (Mger) Mkrtiçyan** Avstraliyaya qastrol səfərinə yola düşür və buradakı erməni diasporası ilə görüşməli olur. Avstraliya erməniləri ona deyirlər: «Bura böyük və bərəkətli ölkədir. Gəlin bütün erməniləri yığib Avstraliyaya köçürək». Frunzik razılaşmır: «Olmaz! Biz hər dəfə yuxudan oyananda Ararat (*Ağrı*) dağına baxmağa adət etmişik». Cavab verirlər ki, «Narahat olma, o hüdürlükdə olmasa da, bir az balacasını burada ucaldırıq». Frunzik «Bəs Sevan (*Göyçə*) gölü necə olsun?» deyər soruşur. Yenə də onu arxayın edirlər: «Yeri qazıb burada ikinci Sevan gölü yaradırıq». Aktyor etirazla başını yelləyir: «Bəs Eçmiədzin?» Cavab verirlər: «Sən heç darıxma, o kilsəni də söküb burada təzədən qura bilərik». Hər şeydən əli üzülən Frunzik bu dəfə də razılaşmır və sonuncu sualını verir: «Bəs türkləri nə edək?» Sükut çökür. Bir azdan təəccüblə soruşurlar: «Türklər nəyimizə lazımdır?» Aktyor dillənir: «Axı, biz onlarsız heç nə edə bilmərik? Çörəyimiz onlardan çıxır»...

Müasir genetika, antropologiya, kulturologiya da birmənalı olaraq sübut edir ki, ermənilər sinkretik etnogenezə, dil və mədəniyyətə malik xalqdır. Lakin poli-etnik xarakterli xristian dinində qriqorianlığın hələ də istisna olaraq mono-etnik məzhəb kimi tanınması normal məntiqdən kənarıdır. Bu unikal toplumun əsas hissəsinin xristian olmasına baxmayaraq, tarix boyu yayıldıqları ərazilərdə onlar yerli əhali ilə sıx ünsiyyətdə olmuş, qayna-yıb-qarışmış və nəticədə türk, parf, fars, yəhudi, kürd və s. etnik mədəniyyətlərinin və onların inanc elementlərinin də daşıyıcısına çevrilmişlər. Bu baxımdan, hazırda total xarakter alan erməni mənimsəmələrinə məhz «mədəniyyət daşıyıcısı» müstəvisindən yanaşılarda onların digər xalqlara aid mədəniyyət nümunələrini nə üçün erməniləşdirməsinin «bəraətverici» səbəbləri də aydınlaşır. Məsələn, «erməni» etnomədəni toplumunun genetikasının və sinkretik mədəniyyətinin formalaşmasında yaxından iştirak etmiş xalqlar içərisində qriqorian yəhudilər «ümumi qazana» dini prinsiplərini, ayin və rəvayətlərini, qriqorian parflar andronim (*insan adları*) və leksik

vahidlərini, xristian türklər adət-ənənələrini, musiqi, folklor, mətbəx və tətbiqi sənət elementlərini və s. daxil etmişlər. Bu sıraya xristian gürcüləri, lazları, kürdləri, ərəbləri də aid etmək olar. Ermənilər arasında geniş yayılmış türk, fars, yəhudi, gürcü, kürd, parf kökənli ad və soyadları da bu fikri təsdiq edir. **Tiqrən Avetisyan** yazır ki, «erməni soyadlarının yalnız 26,3%-i orijinal erməni dilindən törənmişdir. Qalan ad və soyadların 194-ü fars, 113-ü türk, 111-i ərəb, 60-ı yunan, 54-ü yəhudi, 44-ü isə digər dillərdən götürülmüşdür». ⁴⁷³ Nəticədə, bir daha əminlik yaranır ki, «erməni» termini orta əsrlərin sonlarınaqədək konfessionim olaraq qalmış, yəni polietnik qriqorian məzhəbinə tapınan müxtəlif xalqların nümayəndələrindən ibarət dini birlik məzmunu daşmışdır.

Paranoyal erməni millətçiliyinin romantik-lirik qanadının nümayəndəsi olan İran əsilli yazıçı **Raffi** (*Akop Melik-Akopyan*) 1880-ci ildə Tiflisdə çıxan «Mşak» qəzetinin 121-ci sayında ermənilərin içərisində müsəlmanların da olmasını, amma kilsənin bilərəkdən onları «ermənilik» məfhumundan kənar saxlamasını etiraf edərək bildirirdi: «**Nə katoliklik, nə protestanlıq, nə də islam erməniləri ermənilikdən məhrum edə bilər. Özümüzü «erməni» adlandırmaq hüququnu bizə həvari kilsəsi də (qriqorian) verməmişdir.**» ⁴⁷⁴ Bu sözlərin üzərindən təqribən 120 il vaxt keçsə də, qeyd olunduğu kimi, nə erməni-qriqorian kilsəsinin, nə də erməni ideoloqlarının «türkləşmiş və islamlaşdırılmış ermənilərə» ehtiyatlı və inamsız münasibətləri hələ də dəyişilməmişdir. Hazırda onların erməni etnik identikliyinə aid olunmamasını təkid edənlərdən biri də İrəvəndakı «Ararat» Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru **Armen Ayyvazyandır**. O, vaxtilə müsəlman ermənilər və həmsəhənlilər mövzusunda dair tədqiqatlar aparmış, Türkiyədə, Rusiyada etnoqrafik ekspedisiyalarda olmuş, «zərəm islamlaşdırılmış və türkləşmiş» ermənilər və həmsəhənlilərlə görüşmüş, bu insanları etnodini və etnopsixoloji aspektdən öyrənməyə çalışmışdır. Uzun araşdırmalar nəticəsində erməni xalqının etnik və dini baxımdan rəngarəng toplum olduğunu anlayan, lakin bunu ümumerməni milli ideologiyası üçün təhdid kimi dəyərləndirən tarixçi aşağıdakı qənaətə gəlmişdir: «**Əgər etnik identiklik amilini əsas götürsək, dünyada nə «müsəlman erməni», nə də «xristian türk» mövcuddur. Türkiyədə guya milyonlarla etnik erməninin yaşaması barədə yayılan iddialar da əsassızdır. Hətta Türkiyənin hər yerinə yayılmış həmsəhənlilər də Ermənistanı özlərinə vətən bilmir, onun torpağı, xalqı, dili və mədəniyyəti ilə psixoloji bağlılıqları yoxdur. Ən vacibi isə həmsəhənlilər**

473 Аветисян Т. Армянские фамилии. НАН РА, 1987

474 Варданян С. Верообращенные амшенские армяне: взаимное знакомство. /02.04.2012/ - http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=6384

Ermənistanın gələcək taleyi ilə bağlı qətiyyətlə özündə məsuliyyət hiss etmir, siyasi öhdəliklər götürmür, övladlarını erməni kimi böyütməyə çalışırlar». ⁴⁷⁵ A. Ayvazyan onu da əlavə edir ki, islamı qəbul etmiş ermənilərin nə vaxtsa erməni kimliyinin, erməni təfəkkürünün daşıyıcıları ola bilməsi mümkün deyildir. Müsəlman erməni və ya həmşinli Ermənistan və erməni tarixinə, mədəniyyətinə aid olan bütün mədəni qatlardan imtina etmişdir: «**O, Türkiyədə erməni xalqının milli-azadlıq hərəkatına qoşulmamış, əksinə Ermənistanı əbədi kölə vəziyyətinə salmaq istəyən müsəlman dövlətlərin yardımçısı olmuşdur. Bizdə müsəlman ermənilərin əllərinə silah alaraq erməni milli-azadlıq hərəkatına qarşı vuruşması haqqında da xeyli misal vardır**». ⁴⁷⁶ «İslamlaşdırılmış ermənilərə» dair erməni-qriqorian kilsəsinin mövqeyindən çıxış edən politoloq müsahibənin sonunda onun kimi düşünənlərin aqressiv mövqeyinin səbəblərini belə izah etmişdir: «**Əgər biz türkləşmiş erməniləri öz soydaşlarımız kimi qəbul etsək, yeni bir problemlə üzləşə biləcəyik. Türklər deyəcəklər: «Erməni soyqırımını olmayıb. Baxın, «öldürülmüş» sayılan həmin ermənilər sağ və salamatdırlar, həmişəki ərazilərində yaşayırlar və Türkiyənin qanunsevən vətəndaşlarıdır... Bu gün düşünülmədən atılan hər bir addım, buraxdığımız strateji səhv bizim həyatımız üçün böyük təhlükəyə səbəb ola bilər**». ⁴⁷⁷

Ermənistanın siyasi elitasında, ruhanilər arasında A. Ayvazyanın mövqeyini dəstəkləyənlər çoxdur. Onlar bir tərəfdən qondarma «erməni soyqırımını» və onun törəməsi olan «Qərbi Ermənistan torpaqları» iddiasının reallaşması üçün «islamlaşdırılmış və türkləşmiş ermənilər» mifini siyasi gündəmdə saxlamağa, digər tərəfdən isə Ermənistanın və erməni (*hay*) tarixinin, qriqorian məzhəbinin etnik tarixinin, mədəniyyətinin ən həssas nöqtəsini gizlətməyə çalışırlar. Çünki «qırx qapı arxasında» saxlanılan bu sirrin açılması ermənilərin region xalqlarının maddi-mədəni və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrini total mənimsəmə söylərinin səbəblərindən birinə aydınlıq gətirə biləcəkdir. Odur ki, bu fəaliyyəti ifşa edəcək başlıca amillərdən birinə, xristian türklərə – Bizans və Alban Həvari kilsəsinə, sonralar həm də qriqorian məzhəbinə tapınan savir, bulqar, hun, xəzər, oğuz və qıpçaq tayfalarına və onların «erməniləşmiş törəmələrinə» dair həqiqətlərin üzə çıxmasına ciddi müqavimət göstərməkdədirlər. Bu həqiqətlər isə bütün iddialarının əksinə olaraq, XVIII əsrin sonlarına kimi erməni-qriqorian məzhəbinin polietnik –

⁴⁷⁵ Армен Айвазян: «Армянская нация – это единый живой организм». // Газ. «Ноев Ковчег», № 7 (237) апрель (16–30) 2014

⁴⁷⁶ Yənə orada

⁴⁷⁷ Yənə orada

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

çoxmillətli olması faktını bir daha təsdiqləyir. Türkiyənin, Cənubi Qafqazın və İranın din tarixi göstərir ki, xilafət dönəmində, sonralar Səfəvi, Osmanlı dövlətlərinin dövründə könüllü və ya zorən islamı qəbul edənlərin, eləcə də müxtəlif şəraitlərdə qriqorian məzhəbinə tapınanların içərisində etnik türklər də olmuşlar.

1. Volqaboyunun pravoslav kərəşen tatarlarının (kərəşennər) ruhaniləri.
2. Qaramanlılar - Yunanıstanda yaşayan xristian ortodoks türklər

Ən asan təsdiqini tapmaq üçün populyar erməni soyadlarına xristian (qriqorian) türklər kontekstindən yanaşib maraqlı eksperiment keçirək. Bunun üçün isə kompüterin arxasında cəmi bir saat vaxt sərf etmək kifayətdir. Əvvəla, «Erməni dilində soyad anlamını verən «azqanun» («azq» – nəsil, tayfa + «anun» – ad) kəlməsi şəxsin hansı nəslə və ya tayfaya mənsub olduğunu ifadə edir». ⁴⁷⁸ Sözü sonuna əlavə olunmuş «yan», «yants», «ents», «uni» komponentləri isə türk dillərində soyadı («soy» – nəsil) bildiren «-lı», «-li», «-lu», «-lü» şəkilçiləri ilə eyni funksiyaları yerinə yetirir «Erməni kəndlərində bu gün də «Kimlərdənsən?» sualına belə cavab verirlər: «Davidents, Aşotents» (yəni Davidin, Aşotun nəslindən). ⁴⁷⁹ Odur ki, əgər bir qədər özümüzə zəhmət verib Şimali və Cənubi Qafqazda, Cənubi Azərbaycan və Anadoluda, Mərkəzi Asiyada, Volqaboyunda yaşayan qədim türk tayfalarının, tayfa konfederasiyalarının adlarına «yan» şəkilçisini qoşub «Google» proqramında axtarışa versək, müasir ermənilərin əhəmiyyətli hissəsinin qədim etnik mənsubiyyətini göstərən xeyli sayda «erməni» soyadlarından ibarət kolleksiya toplamış olarıq. Məsələn, **Oğuzyan (Oğuzlar), Bayanduryan (Bayandurlu), Çepniyan (Çepni), Sa-**

⁴⁷⁸ Петросян С. Происхождение армянских фамилий. /28.04.2009/ - <http://vestikavkaza.ru/articles/1050.html>

⁴⁷⁹ Yəne orada

laryan, Saluryan (*Salar/Sahur*), **Xalacyan** (*Xələc*), **Uyquryan** (*Uyğurlar*), **Qarqaryan, Xarxaryan**, (*Qarqar*), **Qaşqaryan** (*Qaşqar*), **Ayrumyan** (*Ayrim*), **Şamliyan** (*Şamlı*), **Bayramyan** (*Bayramlı*), **Qaramanyan** (*Qaramanlı*), **Kavaryan** (*Kəvər*), **Naymanyman** (*Neyman*), **Baranyan** (*Baranilər*), **Alaryan** (*Alar*), **Artukyan** (*Artuklu*), **Barsilyan** (*Barsilli*), **Akramyman** (*Əkrəmli*), **Sadakyman** (*Sadaklı*), **Dəmirçiyman** (*Dəmirçili*), **Hunyan** (*Hunlar*), **Xazaryan** (*Xəzərlər*), **Sakayman** (*Sakalar*), **Kazıkyan** (*Kazık*), **Alatyan** (*Alat/Ələt*), **Padaryan** (*Padarlar*), **Kolayman, Kolanyan** (*Kollar, Kolanilər*), **Kanqliyan** (*Kanqlı*), **Boriyan** (*Böri*), **Çobanyan** (*Çobanlı*), **Qadjiyan** (*Hacılı*), **Bolqaryan, Bulqaryan** (*Bulqarlar*), **Kumanyan** (*Kumanlar*), **Kimakyman** (*Kimaklar*), **Bayburtyan** (*Bayburtlı*), **Ordakyman** (*Ördəklı*), **Atabekyan** (*Atabəylər*), **Qazaxyan** (*Qazaxlar*), **Teleyan** (*Telelər*), **Saatyan** (*Saatlı/Sədli*), **Goranyan** (*Goran*), **Taqaryan** (*Toqar*), **Muradxanyan** (*Muradxanlı*), **Çarikiyan** (*Çarıqlı*), **Aciryman** (*Əcirli*), **Qarabaşyan** (*Qarabaşlar*), **Avdiyan** (*Avdi*), **Abdalyan** (*Abdallar*), **Tataryan** (*Tatarlar*), **Avaryan** (*Avarlar*), **Alibekyan** (*Əlibəyli*), **Alxanyan** (*Alxanlı*), **Amanyman** (*Amanlı*), **Karaçayman** (*Qaracalar*), **Şatliyan**, (*Şatlılar*), **Qaraxanyan** (*Qaraxanlılar*), **Karakaşyan** (*Qaraqaşlı*), **Arqinyan** (*Arqınlar*), **Canibekyan** (*Canibəylər*), **Madjaryan** (*Macarlar*), **Çarçiyman** (*Çərçili*), **Amiryman** (*Əmirli*), **Seyfalyan** (*Seyfəli*), **Salahyan** (*Salahlı*), **Kurdyan** (*Qurdlar*), **Amirxanyan** (*Əmirxanlı*), **Alixanyan** (*Əlixanlı*), **Calairyan** (*Cəlairlər*), **Bayatyan** (*Bayat*), **Afşaryan** (*Əfşar*), **Qacaryan** (*Qacar*), **Çirakyman** (*Çıraqlı*), **Tumasyan** (*Tumas*), **Ulaşyan** (*Ulaşlı*), **Djaqiryman** (*Cəgirli*), **Şadiyan** (*Şadlı*), **Baxaryan** (*Baharlı*), **Kızıkyan** (*Kızık*), **Karginyan** (*Kargın*), **Kalantaryan** (*Kələntərli*), **Ciginyan** (*Cigin*), **Şaxverdiyman** (*Şahverdi*), **Əmiryan** (*Əmirli*), **Dəlləryan** (*Dəllər*), **Şixyan** (*Şixli*), **Edilyan** (*Edilli*), **Quşçuyman** (*Quşçular*), **Kozatyan** (*Gözətli*), **Uzbekyan** (*Özbək*), **Karacayman** (*Qaracalı*), **Çimayman** (*Çiməli*), **Avciyman** (*Avcılı*), **Bozdoqanyan** (*Bozdoğanlı*), **Nəccaryan** (*Nəccarlı*), **Barakyman** (*Baraklı*), **Qapanyan** (*Qapanlı*), **Turqutyman** (*Turqutlu*), **Ağcayman** (*Ağcalı*), **Kusunyan** (*Kusunlu*), **Hamzayman** (*Həmzəli*), **Sevumyan** (*Sevumlu*) və s.⁴⁸⁰

Bu və bu kimi onlarca soyadları bir çox müasir erməninin «daş yuxularında» onu həqiqi əcdadları ilə bağlayan qədim tellərdir və bu əlaqəni reanimasiya etmək vaxtı çatmışdır. Kimdir bu əcdadlar? Onlar vaxtilə türk nəsil və tayfaları içərisindən çıxaraq xristianlığı, eləcə də polietnik qriqorian məzhəbini qəbul edən, sonralar hay etnosunun içərisində tamamilə assimil-

480 Tayfa adları aşağıdakı kitablardan götürülmüşdür: İbrahimov T. (Şahin). Qaşqaylar. Bakı: Elm, 1988; Qızılbaşlar tarixi. /Fars dilindən tərcümə və şərhlər Məsiyə Məhəmmədinindir. Bakı: Azərbaycan, 1993; Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999; F. Sümər. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992

yasiya olunan həqiqi «ermənilərdir»! Təəssüflər olsun ki, SSRİ tarixşünaslığından qalmış bir ənənə olaraq Azərbaycanda da xristian türklərin tarixi və onların irsi hələ də lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Məhz bu tipli soyadlarının tədqiqi erməni iddialarına qarşı effektiv sübutların əldə olunması üçün mühüm addım ola bilər. Belə yanaşma erməni mənimsəmələri üçün həm ittihamedici, həm də «bərəətverici» funksiyalar daşımaqla aşağıdakı konstruktiv və «barışdırıcı» mövqenin yaranmasına yardımçı olur: Erməni-hayların türk xalqlarının maddi-mədəni irsini mənimsəmələrinin yeganə bərəətverici səbəbi onların etnogenezinin, etnik mədəniyyətlərinin formalaşmasında türk xalqlarının, xüsusilə xristian türklərin fəal iştirak etməsidir. Erməniləri bu mənimsəmələrə sövq edən isə «daş yuxuları» və kollektiv yaddaşlarıdır. Məhz həmin dominant amilin etirafından sonra müasir erməni daha oğrun-oğrun deyil, cəsarətlə «Bu həm də mənimdir» deyə biləcəkdir...

Beləliklə, yuxarıdakı sadə misallar bir daha təsdiq edir ki, «erməni» sözü hay xalqının etnoniminə çevrilməmişdən əvvəl orta əsrlərin sonlarınaqə konfessionim olmuş, dini mənsubiyyəti ifadə etmişdir. Regionun müsəlman icmaları isə «erməni» deyəndə etnik kimliyindən asılı olmayaraq bütün monofizit xristianları – hayları, aysorları, tatları və ən nəhayət, xaçpərəst türkləri nəzərdə tuturdular. Əgər belə olmasaydı, XX əsrin əvvəllərində ermənilərin tarixi Azərbaycan ərazilərində – Zərgəzurda, Göyçədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Şirvanda, Lənkəranda, Qubada, Bakıda, Xoyda, Səlmasda, Makuda və s. törətdikləri qətliaqlar xalq arasında «erməni-müsəlman davası» adlandırılmazdı. Şuşa şəhərində yaşayıb-yaratmış şair, rəssam, xəttat və musiqişünas alim **Mir Möhsün Nəvvabın** (1833-1918) 1903-1904-cü illərdə Şuşada və Qarabağın başqa kəndlərində erməni millətçilərinin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri cinayətlərdən bəhs edən «Təvarixirəzm və şurişi tayifeyi-əraməniyyəyi - Qafqaz ba firqeyi müsəlmanan» («*Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruşması və iğtişaş tarixləri*») əsərində də həmin hadisələr «erməni –müsəlman davası» kimi təqdim olunmuşdu.⁴⁸¹

Lakin özlərini «İsa Məsihin ilk təbəələri» kimi qələmə verən haylar üçün «müsəlman ermənilər» ifadəsi nə qədər yad səslənsə də, əsas hissəsi islam dininə tapınan türk xalqlarında «xristian türklər» kəlməsi əksinə adi qarşılanırdı. Səbəb isə digər xalqlarla müqayisədə türk superetnosunda etnik kimliyin dini mənsubiyyət üzərində dominant rola malik olmasıdır. Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağının rənglərinin ardıcılığında da bu qədim prinsip qorunub-saxlanılmışdır: mavi zolaq (*türkçülük*) bayrağın yaşıl rəngli hissəsindən (*islamçılıqdan*) önə çıxarılmışdır. İslam da, xristianlıq

481 Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993

da, hətta iudaizm də türk arealına daxil olanda etnik mədəniyyətin tək-cə ciddi müqaviməti ilə deyil, həm də təsiri ilə üzləşmiş, özünün «klassik görkəmini» saxlaya bilməmiş, yerli şəraitə uyğunlaşmalı olmuşdur. Nəticədə, «xalq islamı», «karaim (*əsl adları «karalar»*) iudaizmi» yaranmışdı. Türklərin müxtəlif dövrlərdə tapındıqları inanclar arasında totemizm, tanrıçılıq, buddizm, yəhudilik, islam və xristianlıq da olmuş və bu gün də qalmaqdadır. İsa Məsih təliminə tapınan türklər sırasında peçeneqlər, kanqlılar, qaramanlılar, lipkalar (*Polşa-Litva tatarlarının bir hissəsi*), qıpçaq və oğuzlar, bulqarlar, kumanlar, Elxanilərin və Atəbəylərin bəzi nəsiləri, Krım tatarları, qaqauzlar, mişər tatarlarının bir qismi, kerəşen tatarları (*rus dilində olan «kreşenny»*, yəni «vəftiz edilmiş» sözündən), çuvaşlar, yakutlar və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

Doğrudur, XIX əsrin əvvəllərində baş verən proseslər nəticəsində həm Osmanlı dövlətində, həm də Çar Rusiyasının işğalı altında olan türk etnomədəni məkanında «ümmət» anlayışı bir müddət etnik kimliyi arxa plana keçirsə də, məhz İsmayıl bəy Qaspiralı, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Yusuf Akçura, Sadri Maksudi (*Arsal*), Mustafə Çokayev, Zəki Vəlidi (*Toğan*), Ziya Göybal kimi mütəfəkkirlərin böyük fədakarlığı sayəsində türk xalqlarında etnik kimlik məsələsi siyasi məfkurə kimi gündəmə gətirilmişdi. O da maraqlıdır ki, bu ideyanı dəstəkləyən ziyalıların sırasında İstanbul Universitetinin professoru, «Türk dərnişini»nin qurucularından biri olan erməni əsilli «Akop əfəndi» kimi tanınan Akop Boyaçıyan da vardı...

2003-cü ildə erməni tədqiqatçısı Eduard Vartanovun «Ростов официальный» qəzetində dərc etdirdiyi «Ermənilərin köçürülməsinə dair mif» başlıqlı məqaləsi elmi ictimaiyyətdə sensasiya doğurmasa da, Ermənistan siyasətçiləri, xüsusilə millətçi erməni alimləri arasında nəinki şok effekti yaratmış, hətta müəllifi «millətə xəyanətdə», «türklərə işləməkdə» ittiham etmişdilər. «Erməni» kəlməsinin qriqorian məzhəbi üzərində formalaşmış polietnik dini birliyin adı olmasını təsdiqləyən həmin məqalədə hayların uzaq keçmişdə Qara dəniz sahillərində, Rusiyanın və Ukraynanın cənub ərazilərində məskunlaşmasına dair iddia nəinki təkzib edilmiş, üstəlik «erməni xalqının etnik qrupu» kimi tanınan «Krım erməniləri»nin və «Don erməniləri»nin əslində xristian dininə tapınan qıpçaqlar olması göstərilmişdir. E.Vartanovun araşdırmalarına əsasən, həmin xristian icması bu gün də ortaq türk etnomədəni irsinin daşıyıcısıdır. Müəllif yazır: «Ermənilərin Rusiyanın cənubunu və Qara dəniz sahillərini fəth etməsi barədə fikirlər əslində heç bir faktoloji mənbəyə söykənməyən uydurulmuş tarixdir. Reallıqda Krım və Don erməniləri erməni-qriqorian xristianlığını qəbul etmiş qıpçaqlar-

dır».⁴⁸² E.Vartanov onu da bildirir ki, müasir «erməni-qıpçaqların» leksikası, adət və ənənələri onların qıpçaq babalarından qalmadır. Hətta etnik geyimləri tatarların milli paltarlarından seçilmir. Bundan başqa, erməni-qıpçaqlar «tarixi Ermənistandan olan soydaşlarını başa düşümlər. Bu yadlaşma bu gün də davam edir. Nəticədə onlar «Don erməniləri» kimi əlahiddə etnos olaraq qalıblar».⁴⁸³

E.Vartanov uzun illər ərzində topladığı tədqiqat materiallarına söykənərək,

Kırım tatarları. Qustav-Teodor Paulinin rəsmi (1883-cü il)

2015-ci ildə «Don erməniləri tarixi fakt və etnosaxtəkarlıq obyektini kimi. Tarix və diyarşünaslıq» kitabını nəşr etdirmişdir. Əsərdə hələ də araşdırma obyektini olan bəzi suallara da toxunulmuşdur: «Bu məsələdə paradoks ondan ibarətdir ki, əgər onlar həqiqətən də qıpçaqdırlarsa, nə üçün özlərinin qədim run əlifbasından (*Orxon-Yenisey əlifbasından*) imtina ediblər? Əksinə, əgər onlar həqiqətən də ermənidirlərsə, onların ağız dolusu təriflədikləri vətənpərvərliyi harada qalmışdır? Nə üçün qapalı həyat tərzi sürdükləri halda, birdən-birə öz zəngin ana dilləri (*erməni dili*) əvəzinə qıpçaqca danışmağa başladılar? Məni heyrətləndirən odur ki, onlar işgüzar sənədlərdə, kilsə və məhkəmə qeydlərində özlərini «erməni» adlandırırlar, erməni əlifbası ilə yazırlar, lakin bütövlükdə

erməni dilindən və onun lüğət ehtiyatından imtina edir, qıpçaqca danışmağa üstünlük verirdilər. Bəri başdan deyim ki, aradan səkkiz yüz il keçməsinə baxmayaraq, bu prinsip Don ermənilərinin danışığında və ədəbi yaradıcılığında qalmaqdadır».⁴⁸⁴

E.Vartanovun kitabında diqqət çəkən məqamlardan biri XX əsrin əvvəllərində Don sahillərində xristian qıpçaqların yaşadıkları ərazilərə etnik ermənilərin köçürülməsi və onların arasında yaranmış ziddiyyətlərə aydınlıq gətirmək istəyidir. Belə ki, Türkmənçay və Gülüstan müqavilələrindən sonra əsasən Türkiyədən Naxçıvana gətirilmiş ermənilərin bir hissəsi sonralar Rusi-

482 Вартанов Э. Миф о переселение армян. // «Ростов официальный», 12 февраля, 2003

483 Yəne orada

484 Вартанов Э. Донские армяне как факт истории и этно-фикция. - <https://www.proza.ru/2015/06/15/471>

yanın cənubuna, xristian (*qriqorian*) qıpçaqların yaşadıkları Aksay rayonuna da gətirilmişdilər. Yeni salınan məntəqəyə isə «Don Naxçıvanı» adı verilmişdi. Müəllif yazır: «**Eyni dindən olan qaçqınları qəbul etmiş naxçıvanlılar** (*Don Naxçıvanının qıpçaq əhalisi nəzərdə tutulur – A. Q.*) **gəlmələrə nifrət və ədavətlərini boğaraq onlara yardım göstərsələr də, bu icmaların vahid etnos tərkibində birləşməsinə nail olunmamışdı. Onlardan biri arxetipinə, psixomotorikasına, qan fermentlərinə görə Altay ailəsinə, digəri isə Hind-Avropa qrupuna aid idi. Don ermənilərinin (*qriqorian qıpçaqların*) mədəni kodu, həyat və danışq tərzləri gəlmələr üçün cəlbedici deyildi. Yalnız Don Naxçıvanının kilsələrində birgə ibadət vaxtı həm yerli əhali, həm də gəlmələr özlərini «düzgün erməni» hesab edirdilər».⁴⁸⁵ Kitabdan o da məlum olur ki, hər iki icmanın assimilyasiyasına, «haylaşdırılması» prosesinə qatı millətçi və leninçi-kommunist Anastas Mikoyanın Don vilayətinə rəhbər təyin edilməsindən sonra başlanılmışdı.⁴⁸⁶ Bundan başqa, E.Vartanov 2016-cı ildə Rusiyada çıxan «Müasir elmlər: nəzəriyyə və təcrübənin aktual problemləri» jurnalında «Erməni qıpçaqların Eçmiədzinə tabe etdirilməsi və onların etnik kimlikdən uzaqlaşdırılması» adlı məqalə dərc etdirmişdir. Burada müəllif erməni qıpçaqların əslində qriqorian deyil, Alban Həvari kilsəsinin varisləri olmasını da göstərmişdir.⁴⁸⁷**

Şərti olaraq, ermənişünaslıqda və türkologiyada «erməni qıpçaqlar» kimi təsnif olunan etnodini icmanın mənşəyi haqqında əsasən iki fərziyyə mövcuddur. Onlardan birinin müəllifi ukraynalı ermənişünas **Yaroslav Daşkeviçin** qənaətinə əsasən, bu icma «səlcuqların dağıtdığı» Ani şəhərindən gəlib Volqaboyunda məskunlaşan və buradan da Krıma köçən, «türkləşdirilmiş» etnik ermənilərdir. Burada kiçik bir haşiyə çıxmaqla bildirək ki, Qərbi, Rusiya və təbii ki, Ermənistan tarixçiləri arasında geniş yayılmış stereotiplərin əksinə olaraq, Ani şəhərini heç də səlcuqlar deyil, 1045-ci ildə Bizans dövləti məhv etmişdi. Xaqan Alp Arslanın başçılığı ilə səlcuq türkləri bu ərazilərə düz 19 il sonra – 1064-cü ildə gəlmişdilər. Daşkeviçin fərziyyəsinin müdafiəçiləri onları «erməni qıpçaqlar», yəni «qıpçaqların assimilyasiya etdikləri haylar» adlandırırlar. Bu ideyanı isə elmi dövriyyəyə ilk dəfə akademik **Aqatanqel Krımski** gətirmişdi. O, qriqorian qıpçaqların yazılı irsi haqqında 1894-cü ildə başladığı tədqiqatları

485 Вартанов Э. Донские нахичеванцы (о “гадзиевщине” и не только). - <http://rslovar.com/content/%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5-%D0%BD%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%8B-%D0%BE-%D0%B3%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B5-%D0%B8-%D0%BD%D0%B5-%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BE>

486 Yenə orada

487 Вартанов Э. Переподчинение Эчмиадзину армяно-кипчаков и их принудительная деэтнизация. // Журн. «Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики», №9, 2016

1930-cu ildə tamamlamış və ukrayna dilində nəşr etdirdiyi «Türklər, onların dili və ədəbiyyatı» əsərində bir araya gətirmişdi. Lakin həmin tədqiqat işinin yeniliyinə baxmayaraq, A.Krımski bu qrupu «türkcə danışan ermənilər» kimi təqdim etmişdi. O yazırdı: «**Artıq bizim dövrdə erməni mühacirlər türkdilli deyillər. Onlar bütün yerli əhali kimi ukrayna, rus, polyak dillərində danışrlar. Onların əvvəllər danışdıqları dil barədə isə XVI-XVII əsrlərdə erməni əlifbası ilə türkcə yazılmış çoxsaylı sənədləri şahidlik edir.**»⁴⁸⁸ *Beləliklə, A.Krımski özündən asılı olmayaraq «inkarı inkar etmişdi».*

İkinci fərziyyəni elmi dövriyyəyə gətirən Qazaxıstandakı «Dəşti-Qıpçaq» Avrasiya Araşdırmaları Mərkəzinin direktoru, Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyası Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş elmi işçisi **Anatoli Qarkavets** Krım və Don çayı sahillərində yaşayan xristian türkləri «erməni qıpçaqlar» adlandırsa da, bu ifadəyə ehtiyatla da olsa, düzgün – «qriqorian qıpçaqlar» məzmunu vermişdir. Ən nəhayət, A.Qarkavets orta əsr erməni və Qərb mənbələrinə istinadən «erməni qıpçaqların» xristian (*qriqorian*) türk olmalarını sübut edə bilmişdir. O, «Qıpçaq dili: kuman və erməni qıpçaqların dili» kitabında yazır: «**Əgər erməni kilsəsi ilə bağlı olan erməni leksikası elementlərini nəzərə almasaq, praktiki olaraq, onların (*erməni qıpçaqların*) dili XI-XIV əsrlərdə Avropanın cənub-şərqində və Macarıstanda yaşayan qıpçaqların (*kuman və polovetslərin*) danışdıqları dildir... Bu dil Qızıl Orda və Misir Məmlük dövlətinin yazılı ədəbiyyatındakı qıpçaq-oğuz dilinə çox yaxındır.**»⁴⁸⁹ Tarixçi və ermənişünas **Yaroslav Daşkeviç** isə «XV-XVII əsrlərdə erməni-qıpçaq dili. Müasirlərinin salnamələrində» adlı məqaləsində qeyd edir ki, Kamensk-Podolskdakı erməni-qıpçaqlara aid sənədlərə (*iyirmi yazılı nümunə*) əsasən, onlar özlərini «türk» sayırlar. Y. Daşkeviç həmin məqalədə İtaliya ruhanisi və diplomati **Antonio-Maria Qrasianinin** qeydlərinə də yer vermişdi. 1564-cü ildə Lvov şəhərində erməni-türklərlə görüşmüş diplomat səfər təəssüratlarında bildirmişdi ki, onların «erməni dilində və erməni əlifbası ilə yazılmış qanun məcəllələri, kilsə nəğmələri olsa da, bu mətnləri cəmi bir neçə ruhani oxuya bilir. Özləri isə skif və türk

Anatoli Qarkavets

488 Правда о заселении Крыма: армяне или тюрки-григорианцы? (Часть 3). /13.02.2012/ - <http://old.memo.ru/d/108825.html>

489 Гаркавец А. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. Алма-Ата: Издательство «Наука» АН Каз. ССР, 1987

dillərində danışılar».⁴⁹⁰ Antonio-Maria Qrasiani «skif dili» dedikdə türk dilinin qıpçaq və tatar dialektlərini nəzərdə tuturdu.

Əlbəttə, Kırmda, Don sahillərində türk dilinin, orta q türk etnomədəniyyətinin daşayıcıları olan xristian qıpçaqlar qriqorian məzhəbinə tapınsalar da, özlərini «hay» deyil, «ermənilər», dillərini isə «xıpçaq tili», «tatarca» və ya «bizim til» adlandırırdılar. Erməni dili məişətdə işlədilmirdi. Onların türk etnomədəni məkanına bağlılıqlarını təsdiqləyən bir amil də dinindən asılı olmayaraq, qonşuluqda yaşayan türklər – kırımçaklar, karaimlər, tatarlar, eləcə də *qayapiçi, qovular, ancaoğlu, bürcüoğlu, kankaroğlu, kaniqoğlu, qarabaroğlu* kimi tayfalar ilə qaynaq- qarışmaları, onları «xardeş» (*qardaş*) adlandırmaları idi. Eyni məzhəbdən olan haylar isə bu şərəfə nail ola bilməmişdilər. Onu da əlavə edək ki, xristian türklərin daşdığı adların bir çoxunun əsasında «erməni» soyadları yaranmışdı. Din xadimləri istisna olunmaqla, qriqorian qıpçaqların böyük hissəsi Elbəy, Xasbəy, Kozar kimi qədim türk adlarını daşıyırdılar. Onların və azərbaycanlıların folklorunda, məsələn, atalar sözlərində də heç bir fərq yoxdur: «**Qızım sənə deyim, gəlin sən başa düş**»; «**Dünya pəncərədir, gələn baxar və gedər**»; «**Qoxumum (qohumum) başıma baxar, düşmənim ayağıma baxar**»; «**Ağıl yaşın içində deyil, ağıl başın içindədir**»; «**Çox yaşayan, çox şey görər**» (*görər*).⁴⁹¹

Hazırda Avstriya, Rusiya, Hollandiya, Polşa, Fransa, Rumıniya və İtaliyanın bir sıra muzey və kitabxanalarında, Ermənistanın Matenedaran arxivlərində qriqorian qıpçaqlara məxsus olan, erməni əlifbası ilə türk dilində yazılmış 50 min səhifəlik yazılı mətn mövcuddur. Kırmda məskunlaşan qıpçaqların bir hissəsinin məhz Qafqaz və Cənubi Qafqazdan buraya miqrasiya etmələrini təkcə dillərindəki leksik vahidlər, fonetik, ideomatik ifadələr deyil, folklorları da təsdiq edir. Məsələn, 1989-cu il əhalinin siyahıya alınması kampaniyasının nəticələrinə görə, cəmi 1448 nəfər nümayəndəsi qalmış cığatay-kırımçakların ən məşhur daştanları «Aşiq Qərib məsəli» adlanır. Daştanın cığatay variantı həm dili, həm də məzmunu ilə Azərbaycan variantından qətiyyənlə seçilmir: «**Zaman yılın bir zamanında, Tavriz şəhərində bir ixtiyar adam var imiş, onun bir karısı, bir kızı, bir oğlu var imiş...**».⁴⁹²

1383-cü ildə Kamenets-Podolsk şəhərində ilk qriqorian məbədinin – Müqəddəs Nikolay kilsəsinin təməli qoyulmuşdur. Tikinti işlərini isə mömin xristian, tacir **Sinan Qutlubəy** maliyyələşdirmişdi. 1618-ci ildə Lvov şəhərin-

490 Дашкевич Я. Армяно-кыпчакский язык XV-XVII вв. В освещении современников. // Журнал «Вопросы Языкознания» 1981/5.

491 Правда о заселении Крыма: армяне или тюрки-григорианцы?» (Часть 3). /13.02.2012/ - <http://old.memo.ru/d/108825.html>

492 Гурбанов А. Сказки армянских мудрецов. Баки, 2003

də qıpçaq mətbəəsi fəaliyyətə başlamış və qriqorian kilsəsinin ruhanisi **Hovanes Karmadenetsi** burada qıpçaq dilində ilk kitabı nəşr etdirmişdi.

Onların dini icmaları da yaşadıkları məntəqələrin – **Qarasubazar, Ortalan, Naxçıvan, Burunduk-Otar, Balakva, Bağcael, Qamışlıq, Salı, Sultan-Salı, Əski Krım** və di-

Krım tatarlarının tipləri

gərlərinin adları ilə bağlı idi. Etnik mişer tatarı (*pravoslav tatarlar*) olan tarixçi, etnoqraf **Alimcan Orlov** erməni qıpçaqların təkcə Krımda deyil, Ukraynanın Şuqayevo, Zamoştıye, Akkerman, Yassa, Rusiyanın Vladimir, Kostroma, Yaroslavl, Pereslavl və digər şəhərlərində, indiki Tatarıstan ərazilərində, Polşa, Rumıniya və Moldovada da yaşadıkları barədə məlumat verir. Tarixçi qeyd edir: «**Qızıl Ordanın digər bölgələrində olduğu kimi Bulqar şəhərində də şərti olaraq «erməni**

qıpçaqlar» adlandırılan, hətta XVII-XVIII əsrlərdə qıpçaq dilində danışan əhali yaşayırdı». ⁴⁹³ Bundan başqa, 1375-ci ilə aid olan Katalon xəritələrində İssikkul gölünün sahilində qriqorian qıpçaqların kilsəsinin olması barədə də məlumat verilir. Əlavə edək ki, artıq on ilə yaxındır ki, ermənilər bu kilsəyə də sahib çıxmağa çalışırlar.

1475-1778-ci illərdə Krım Osmanlı dövlətinin bir parçası idi. Bu dövr bölgədə yaşayan türklərin, o cümlədən xristian qıpçaqların əsl intibah dövrü olmuşdu. **Xasbəy Eres, Həvva Kafaetsi** (*Kafa. İndiki Feodasiya şəhəri. Ərəb dilində «baş», «kəllə» anlamını verən «qafa» sözündən yaranmışdır*), **Neris Kafaetsi** kimi qriqorian şair və müğənnilər təkcə türk dilində deyil, hay dilində də gözəl əsərlər yaradırdılar. 1768-1771-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Çar Rusiyasının Krımda başladığı etnik təmizləmə və deportasiya siyasəti erməni qıpçaqların da həyatını faciəli şəkildə dəyişdi. «Bölgə xristianlarının təhlükəsiz yerlərə köçürülməsi» bəhanəsi ilə aparılan bu siyasətdə əsas məqsəd Krımı Osmanlı dövlətinə loyallıq münasibət bəsləyən əhalidən – gürcülərdən, tatarlardan, xristian

493 Орлов А. Нижегородские татары: этнические корни и исторические судьбы. Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 2001

və müsəlman qıpçaqlardan, etnik ermənilərdən və s. təmizləmək olmuşdu. Rus ordusunun general-feldmarşalı Pyotr Rumyantsev-Zadunayskinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən deportasiya aksiyaları «təxirəsalınmaz tədbirlər» kimi knyaz Qriqori Potyemkin tərəfindən dəstəklənmişdi. Nəticədə, qısa müddət ərzində Krımda bir nəfər də olsun qriqorian qıpçaq qalmamışdı. 1778-ci ildə isə erməni əsilli yepiskop İosif Arqutinsikin xahişi ilə qriqorian ermənilərin yarımadaya qayıdışına razılıq verilmiş, bununla da vaxtilə «erməni qıpçaqlara» aid olan kilsə və sarayların, maddi-mədəni irs nümunələrinin sürətlə erməniləşdirilməsinə başlanılmışdı. Eyni məzhəbdən olmalarına baxmayaraq, qriqorian qıpçaqların tarixi vətənlərinə dönməsi qadağan edilmişdi.

Qafqaz Albaniyasında dominant etnomədəniyyətin yaradıcısı olmuş xristian türklərə təkcə Qərbi Azərbaycan (*indiki Ermənistan Respublikası*) əraziləri daxil olmaqla tarixi Azərbaycan torpaqlarında, Anadoluda, Gürcüstanda deyil, Dağıstanda da rast gəlinir. Rusiya Elmlər Akademiyası Dağıstan Elm Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi, şərqşünas **Həsən Orazayev** «Dağıstan toponimikasında erməni elementi» məqaləsində tamamilə məntiqə uyğun mövqə bildirmişdir: «**Əgər bölgədə xristian dininin daşıyıcıları etnik ermənilər olsaydılar, erməni dini kitablarının qıpçaq dilinə çevrilməsinə lüzum qalmazdı. Bunu təsdiq etmək üçün Dağıstanda kifayət qədər sübut vardır. Məsələn, burada «erməni» dedikdə etnik mənsubiyyət deyil, xristian dininin istənilən nümayəndəsi nəzərdə tutulurdu**».⁴⁹⁴ Xristian missioneri arxiyepiskop İohan de Qalontibus XIV əsrin sonları – XV əsrin əvvəllərində Qafqazda olarkən yerli xalqların dini və məişəti ilə də yaxından tanış olmuş, burada «tatar» (türk dilində) danışan «müxtəlif ermənilərin də olduğunu» qeyd etmişdir.⁴⁹⁵

«Erməni» sözünün orta əsrlərdə etnik kimlik ifadə etməməsinin izləri regionda geniş yayılmış «Əsli və Kərəm» daştanında da müşahidə edilir. Daştandakı **Əsli** (*Məryəm*) və **Qarakeşiş** obrazları SSRİ dönməsində «xalqlar dostluğu» prinsipinə uyğun təbliğ edildiyi kimi «etnik erməni» deyil, məhz A.Qarkavetsin, A.Orlovun, H.Orazayevin vurğuladıqları kimi, xristian türklər olmuşlar. Daştanda Məryəmin atasının adı məlum deyil. Çünki xristian türklərin dini terminologiyasında «qara keşiş» ifadəsi («qara» *sözü «baş», «böyük» anlamlarını verir*) antroponim kimi işlədilsə də, mahiyyət etibarilə dini icmanın başçısını, baş keşişi – yepiskopu bildirir. Daştan qəhrəmanlarının – Ziyad xan oğlu Mahmudun «Kərəm», yepiskop qızı Məryəmin isə «Əsli» adlarını götürməsi isə Hz. İsayə və Hz. Məryəmə həm islamın, həm də xristi-

494 Гюнєр К. Кто вы «армяно-кипчаки»? - <http://kumukia.ru/person?pid=4064>

495 Алили Э. Из истории армяно-григорианского прозелитизма: формирование этноса» (часть 2). /18.01.2017/ - <http://www.rizvanhuseynov.com/2017/01/2.html>

an türklərin təsəvvür və terminlərinin bir-biri ilə bağlılığının, fərqli dinlərin daşıyıcıları olan iki gəncin bir-birinin inancına hörmət və qarşılıqlı güzəşt-

Üzeyir bəy Hacıbəyovun
«Əsli və Kərəm» muğam operasından bir kadr

lərinin bariz inümunəsidir. Belə ki, «Əsli» adı Hz. Məryəmin Qurandakı həqiqi keyfiyyətlərini – ismətli, Allahın nuru ilə dünyaya övlad gətirmiş qadın olmasını bildirir. Dastanda Mahmudun özünü «Kərəm» adlandırması isə xristian türklərin kilsə terminlərindən qaynaqlanmışdır. Çünki xristian dininin doqmalarına uyğun olaraq, onlar Hz. İsanı «Xilaskar» və ya eyni mənanı verən «Kərəm» adlandırırdılar. Əsli-Məryəmin «**Kərəm eylə, tərləni gəl apar!**», Kərəm-Mahmudun isə «**Tərk etdim Mehdini, tutdum İsanı, Məscidim olubdu kəlisə mə-**

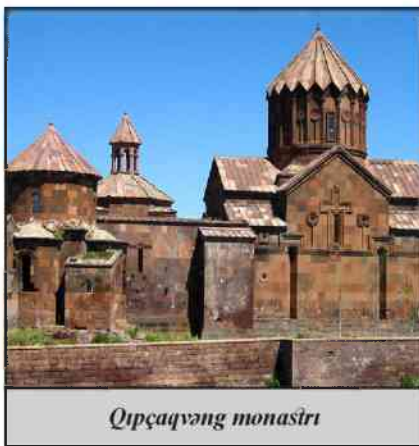
nim» deməsinin kökündə də bu münasibətlər dayanırdı.

Digər bir misal. 845-ci ildə Qafqaz Albaniyası ərazisindəki Qıpçaq kəndinin yaxınlığında Alban Həvari kilsəsinin xristian monaətrı tikilmiş və dominant xristian etnosun adı ilə «**Qıpçaqvəng**» adlandırılmışdı. XIX əsrin əvvəllərində tarixi Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra Ecmədzindəki erməni patriarxlığının təhriki ilə Alban Həvari kilsəsi ləğv olunmuş, onun bütün mülkiyyəti, o cümlədən adeptləri qriqorian kilsəsinin tabeliyinə verilmişdi. Xatırladaq ki, təkcə Azərbaycan ərazilərində Alban Həvari kilsəsinin Bakı, Naxçıvan, Dərbənd, Bərdə, Gəncə və s. yepiskopluqları mövcud olmuşdu. 1878-ci ildə Qıpçaq kəndinin türk əhalisi zorən qovulmuş, buraya İrandan gətirilmiş qriqorian ermənilər yerləşdirilmişdi. 1918-ci ildə – tarixdə ilk Ermənistan dövləti yaradılanda isə bu kənd də yeni qurumun ərazilərinə daxil edilmişdi. Lakin yaşayış məntəqəsinin adı bundan sonra düz 68 il toxunulmaz qalsa da, 1946-cı ildə Ermənistan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə dəyişdirilmiş və köç etmiş «repatriantların» şərafinə «**Xaric**» («*Gəlmələr*») adlandırılmışdır. Bu gün Qıpçaqvəng monaətrında saxlanılan iki element onun xristian türklər və Qafqaz Albaniyası ilə bağlılığını qorumaqdadır. Onlardan biri erməni kilsəsinin və alimlərinin nümayiş etdirmədikləri bərabərtərəfli xaçdır. Məlumdur ki, hətta Ağtomar kilsəsinin ərazisindəki məzarlıqda da bu tipli xaçlar heç vaxt erməni qriqorian kilsəsinin dini atributu olmamışdır. Belə ki, qriqorian xaçı digərlərindən aşağı qolunun uzun olması ilə

fərqlənir. İkinci element isə Qıpçaqvəngin divarlarının birində 1304-cü ildə həkk edilmiş yazıdır. Həmin yazıdan məlum olur ki, Elxanilər sülaləsindən olan Qazan xanın dönəmində **Çaqan oğlu Elqutlu**, onun oğlu **Abaş** və «xatunu» **Xadlu** burada xristian dinini qəbul etmişlər. Məndə hicri tarixinin də (753-cü il) qeyd edilməsi isə bu ərazilərin müsəlmanların hakimiyyəti altında olduğunu göstərir.⁴⁹⁶

Odur ki, qriqorian qıpçaqları hətta şərti olaraq «etnik erməni» və ya tamamilə məntiqsiz ifadələr olan «qıpçaq ermənilər», «erməni qıpçaqlar» adlandırmaq tamamilə qüsurludur. Uzun müddət Ermənistanın Qazaxıstandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri işləmiş professor **Eduard Xurşudyanın** əsas missiyası da «erməni və qazax xalqlarının tarixi dostluğunun» nümunəsi kimi bu terminləri siyasi maxinasıya vasitəsinə çevirmək olmuşdu. Məhz Ermənistan alimlərinin söyləri ilə xristian türklərin saxtalaşdırılmış tarixi «zorən islamlaşdırılmış və türkləşmiş ermənilər» mifinin altında gizlədilmiş, «onlar etnik köklərindən uzaq düşsələr də, «türkləşmiş lakin xristian dininə gizli sədaqətlərini qorumuş ermənilər» kimi təqdim edilməyə başlanmışlar.

Bu gün Krımın xristian türklərinin maddi-mənəvi irsi, demək olar ki, yoxdur. Dağıdılmış, mənimşənilməmiş və onlardan tarixi əsər-əlamət qalmamışdır. Hələ ötən əsrin əvvəllərində ukraynalı tarixçi, professor **D.Nikolayenko** «**Krımın mifologiyası**» məqaləsində bu barədə ürək ağrısı ilə bildirirdi: «**Ermənilər, bolqarlar, yunanlar Krımın qədim abidələrinin dağıdılması ilə məşğuldurlar. Keçmişə aid informasiyanın məhvində məhz onlar əsas rol oynayırlar... Köhnə Krım talanır. Köhnə Krımın erməniləri burada istədiklərini edirlər... Krımın tatarları artıq yoxdurlar...**».⁴⁹⁷

Qıpçaqvəng monastırı

496 Гурбанов А. Сказки армянских мудрецов. Баку, 2003

497 Правда о заселении Крыма: армяне или тюрки-григорианцы? (Часть 2). /09.02.2012/ - <http://old.memo.ru/d/108395.html>

II.3. Həmşinlilər. Ayın görünən və görünməyən tərəfləri

*«Bizi bilməyən nə bilsin,
Bilənlərə salam olsun!»*

Yunus Əmrə

«Ne doğrarsan çanağuna, o gelur kaşığuna».

Həmşin atalar sözü

Türkiyənin Həmşin bölgəsinin tarix və etnoqrafiyası, əhalisinin alloxton (*gəlmə*) və ya avtoxton (*yerli*) olması, buradakı insanların etnogenezi və etnik mədəniyyəti ilə bağlı məsələlər siyasi maraqlar üzündən mürəkkəbləşdikcə Ayın görünməyən tərəfinin öyrənilməsi daha asan həll oluna biləcək problem kimi görünür. Həmşinlilərə «homşetsi», «amşen», «ermənilərin subetnik qrupu», «zorla müsəlmanlaşdırılmış ermənilər», «Həmşin erməniləri», «etnik kimliklərini unutmuş ermənilər», «türkləşmiş ermənilər» və digər bu kimi dramatik ləqəblər qoşan Ermənistan tarixşünaslığı və etnoqrafiyası «beşinci kolon»un keçmişinə dair iddialarını yenə də faktlara deyil, nağıl və rəvayətlərə bağlayır. Onların qənaətinə görə, qədim dövrlərdə bu ərazilərdə halib (*hald*, *halitu*) tayfaları yaşamış və erməni xalqının təməlini qoymağa başlamışdır. Hətta xilafət yürüşləri belə sözün həqiqi mənasında xalq yaradıcılığı prosesinə mane ola bilməmişdir. Lakin VIII əsrin ikinci yarısında islam dini bölgədə möhkəmlənəndə Şapux Amatuni adlı «erməni hökmdarı» xristian təbələrini «zorən islamlaşmaqdan qorunmaq» məqsədilə onları İsa Məsih yolunda qılınc çalmaqdan qorxan 12 minlik «qalibiyətli» erməni ordusu ilə birgə baş götürüb dağlara – «qədim erməni torpaqlarına» çəkilməmişdi. Burada isə hətta erməni mənbələrində adı keçməyən mifik «Həmşin knyazlığı»nın təməlini qoymuşdu.⁴⁹⁸ Elə həmin rəvayətə görə, sonralar Şapux Amatuninin oğlu Hammam hakimiyəti atasından almış və bu ərazilər onun şərəfinə əvvəlcə «Hammamşen», sonra isə «Hamşen» adlandırılmışdır. Yerli ermənilər isə adı heç bir dəftərə düşməyən sevimli Hammamın adını tarixdə əbədləşdirmək üçün özlərinə «Hammamşenhay» və ya «hamşenahaer», yəni «Hammamın erməniləri» demişlər.⁴⁹⁹ Vəssa-

498 Тулумджян А. Земля и корни. /24.06.2006/-<http://aniv.ru/archive/23/zemlja-i-komi-ardavastulumdzhan/>

499 Оганян С. Амшен - исторический экскурс и современные проблем. -<https://www.proza.ru/2016/03/31/503>

lam! Ermənistanın Həmşin tarixi versiyası cəmi bu bir neçə cümlənin çoxsaylı variantlarından ibarətdir.

Lakin bu rəvayət faktoloji təsdiqini tapmayanda erməni əsilli tarixçilər konspirologiyaya qurşanaraq Həmşinin folklor nümunələri içərisində cidd-cəhdlə «erməni kimliyini təsdiqləyən gizli motivlərin» axtarışına çıxır, tapmadıqda isə yeni «qədim folklor nümunələri» uydururlar. Məsələn, əslən həmşinli olan, hazırda Almaniyanın Frankfurt şəhərində yaşayan **Aliyə Alt** əlli yaşı tamam olduqda birdən-birə zətinin «erməni olduğunu dərk etmiş», Ermənistana səfərlərindən sonra «Kimliyə dönüş» proqramına qoşularaq «Qərbi Ermənistan torpaqlarındakı Həmşin ermənilərinin» tarixini öyrənməyə başlamışdır. Onun etiraflarına görə, «erməni kimliyinə qayıtmasında» anasının hikkəsi və atasının gözüqıpqıqlığı müstəsna rol oynamışdır: «**Anam atama hirsələndə ona həmişə «Sən ermənisen!» deyərdi.**⁵⁰⁰ Beləliklə, Aliyə həmin söyüş vasitəsilə özünün erməni etnik kimliyini aydın dərk edə bildi. Nəticədə, o, müasir erməni tarixşünaslığının saxtakarlıq ənənələrini mənimsəyərək, «Həmşin ermənilərinin» tarixini daha qədim dövrlərə aparır, onları Təvrat rəvayətləri, «əslən erməni olan» (!) Nuh peyğəmbərin iki oğlunun şəcərəsi ilə bağlamağa çalışır. Məlum olur ki, həmşinlilər Qara dəniz bölgəsinə «qədim erməni torpaqları» olan Ağrı dağının ətəklərindən, Ərzurum və Qars bölgəsindən köç ediblər: «**Bu köç daha çox əfsanələrdə, səyyahların nəql etdikləri (nədənsə «qələmə almadıqları» – A.Q.) hadisələrdə əsk olunmuşdu. Əfsanəyə görə, «Ham» və «Sem» (Təvratda «Ham» və «Sim») adlı iki erməni qardaş Çoruh və Kaçkar dağlarının Qara dənizə yaxın bölgələrində, dərə kənarlarında məskunlaşmış, zaman keçdikcə onların nəsli artmış, daha sonra dörd qola ayrılaraq ətrafa yayılmışdır.**⁵⁰¹ Bununla belə, hələ qondarma «erməni soyqırımı»ndan çox-çox əvvəl, 1873-cü ildə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin illik toplusunda Həmşin bölgəsi Qafqaz ərazilərinə daxil edilmiş və burada bir erməni kilsəsinin olduğu, 82 nəfər xristian erməni və yunanın yaşadığı bildirilmişdir. Erməni keşişi **Poqos Ter-Tumanyan** isə 1870-ci ildə dərc etdiyi məqalədə 1869-cu ildə Həmşin bölgəsində cəmi 24 evdə 88 erməninin məskunlaşmasını, bir il sonra isə onların sayının 23 nəfərədək azaldığını qeyd etmişdir.⁵⁰²

Lakin VIII əsrdə yaşamış erməni salnaməçisi **Gevond** «Xəlifələrin tarixi» əsərində nə adlarını çəkdiyi, nə də etnik mənsubiyyətlərini göstərdiyi yox-

500 Asıl M.Frankfurt'ta həmşinli bir ahçik: Aliyə Alt. /18.11.2011/ -http://www.faktor301.com/2011/11/frankfurt%E2%80%99ta-hemşinli-bir-ahçik-aliye-alt/

501 Alt A. Həmşin Ermenileri. Tarixin Və Bugünün Aynasında. İstanbul, 2005

502 Beyaz H. Müslümanlaş(tiril)miş ermeniler konferansında tebliğ edilən həmşin bildiri üzerine. /24.06.2017/ - https://issuu.com/hemşinliler/docs/kalif.say__1

sul qəbilələrin Gürcüstan ərazilərindən axan Çoruh çayını keçərək Bizansa daxil olmasını qeyd etmiş, imperator IV Konstantin təqribən 780-797-ci illər arasında onlara indiki Həmşin torpaqlarında məskunlaşmağa icazə verdiyini xatırlatmışdı. Türkiyəli tarixçi **Nəzmi Avçı** da Gevondun salnaməsinə istinad edərək, həmşinlilərin əcdadlarının bölgəyə miqrasiyasının iki mərhələdə baş verdiyini göstərmişdir. Bununla belə, onun qənaətinə görə, ilk mərhələdə – 620-ci ildə oğuz tayfaları Hamam bəyin başçılığı ilə Kaçkar (*Qoçqar*) dağının ətəklərində binələr salmışdılar. İkinci mərhələdə – 780-ci ildə isə digər oğuz köçkənləri onların ardınca buraya gələrək, indiki **Hopa** bölgəsində daimi məskən salmışdılar.⁵⁰³ Erməni etnoqrafı **L.Xaçikyan** bu fikirlərlə qətiyyənlə razılaşmır. O da «ermənilərin» Həmşin ərazisində məskunlaşmasını xilafət yürüşləri və regiona islam dininin nüfuz edilməsi ilə əlaqələndirir. «Həmşin ermənilərinin tarixindən səhifələr» adlı kitabında o bildirir ki, «tarixi erməni torpaqlarının» ərəblər tərəfindən işğalından sonra buradakı xristian xalqın vəziyyəti o dərəcədə ağırlaşmışdı ki, onlar ələcsiz qalıb Həmşin bölgəsinə köç etməyi qərara almışdılar...⁵⁰⁴

Erməni təbliğatının bütün söylərinə baxmayaraq, «həmşinli» sözü xalq, tayfa, etnos bildirən söz – etnonim deyildir. Bu kəlmə Türkiyənin etnik müxtəlifliyi ilə seçilən Həmşin bölgəsinin bütün əhalisinə verilən ümumiləşdirici ad – etnoxronim və ya etnikondur. Məsələn, «ankaralı», «anadolulu», «qarabağlı», «qafqazlı» və s. kimi. Belə ifadələrə elmi terminologiyada bəzən «jantile» (*fr gents - «adamlar»*) də deyilir. Bütövlükdə isə bu kəlmələr etnik, irqi və dini fərqiindən asılı olmayaraq, toplumun konkret coğrafi əraziyə mənsubiyyətini ifadə edir. Görkəmli türk alimi **Fəxrəddin Kırzioğlu** həmşinlilərin türk kökənli toplum olduğunu və 2200 il əvvəl Cənubi Azərbaycanın indiki Həmədan bölgəsindən köç etdiyini bildirir. Özlərini etnik türk kimi identifikasiya edən həmşinlilərin mədəniyyət dərnəklərinin saytlarında onların oğuz türklərinin çəpni tayfasının törəmələri olduqları, bölgəyə XII əsrdə gəldikləri, 200 il ərzində bütün Qara dəniz bölgəsində yayıldıkları qeyd edilir. XVII əsrə aid anonim müəllifin qələmə aldığı «**Qızılbaşlar tarixi**» əsərində çəpni tayfasının məskənləri barədə deyilir: «**Bu tayfa Trabzon ətrafındakı Yuxarı Canik və Aşağı Canikdəndir. Onlar Oğuz xanın oğlu Gün xanın nəslindəndirlər**».⁵⁰⁵ Türkiyəli tanınmış tədqiqatçı **Faruq Sümər** «Oğuzlar» kitabında «**Səfəvi xidmətində olan çəpnilərin Anadoludan gəldiklərini, onların böyük hissəsi-**

503 Avçı N. Altaylardan Kaçkarlara Həmşin. İstanbul: Elif, 2004

504 Хачикян Л. Страницы истории амшенских армян // Армянская этнография и фольклор 13. Ереван, 1981.

505 Qızılbaşlar tarixi. /Fars dilindən tərcümə və şərhlər Məsiyağa Məhəmmədinindir. Bakı: Azərbaycan, 1993

nin Trabzon çəpniləri olduqlarını»⁵⁰⁶ qeyd edir.

XVI əsrin sonunda yaşamış Osmanlı coğrafiyaşünası **Mehmet Aşiq** də «Münazir ul-əvalim» əsərində Trabzon ətrafında yaşayan türklərin böyük hissəsinin çəpni tayfasının nümayəndələrindən ibarət olduğunu, ərazinin cənub və qərb istiqamətindəki dağların da «Çəpni dağları» adlandırıldığını yazır. Bundan başqa, Osmanlı arxivlərində də 100 min çəpni türkünün orta əsrlərdə Giresun və Trabzon bölgələri arasında yerləşdirilməsinə dair məlumat vardır. Sənədlərin birində isə bildirilir ki, I Səlim və ya Yavuz Sultan Səlim dönməsinə (XVI əsr) aid dəftərdə çəpnilərin sıx yaşadığı ərazilərdən biri «Vilayəti-Çəpni» kimi göstərilmişdir.⁵⁰⁷ Həmin dövrə aid digər sənədə əsasən, sultan «**Şah İsmayılın qılıncından qaçan Ağqoyunlu türklərini (etnik azərbaycanlıları) Rizə və Trabzon arasındakı ərazidə məskunlaşdırmışdır.**»⁵⁰⁸

Türkiyə. Həmşinlilər

Rizə bölgəsinə səfər etmiş alman səyyahı **Karl Kox** (1809-1879) Anadoluya səfər təəssüratlarında («*Wanderungen durch dem Orient*») həmşinlilərin etnik baxımdan türk və müsəlman olduqlarını yazmışdı.⁵⁰⁹ Türkiyənin tanınmış siyasətçisi və tarixçisi **Yusuf Karşoğlu** da «Şərqi Qara dəniz tarixi» kitabında vurğulayır ki, bütün həmşinlilər əslən oğuz soylu qədim türklərdir. Belə ki,

⁵⁰⁶ Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992

⁵⁰⁷ Yenə orada

⁵⁰⁸ Kırzioğlu F. I.Selim Çağında Hopa ile Arhavi Köyleri.TFA icinde, yıl 17, cilt 10, no. 201, Nisan 1966

⁵⁰⁹ Kalafat Y. Mehmet Bilgin ile Hemsin ve Hemsinliler Üzerine Söyleşi. /08.11.2016/ - <http://www.serander.net/roportajlar/1660-mehmet-bilgin-ile-hemsin-ve-hemsinliler-uzerine-soylesi.html>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

həmşinlilərin ulu babaları oğuz-türkmən tayfalarının bir qolu olmuş, eramızdan əvvəl 250-247-ci illərdə Şərqi Türküstanın Yasi (*Seyid Əhməd Yasəvinin vətəni*) məntəqəsindən Xorasana, oradan da tayfa birliklərinə başçılıq etmiş Maunanın rəhbərliyi ilə Həmədana dəvət olunmuş, şəhərin yadellilərdən mühafizəsi onlara həvalə edilmişdi. Burada təqribən 360 il müddətində yaşayan oğuzlar salnamələrdə «hamadunilər» kimi qalıblar. Sonralar şimal-qərbə doğru yürüş etmiş, indiki İrəvanın 40 kilometrliyində olan Abaran vadisində, Qars və Naxçıvanda – Arpaçay sahillərində məskunlaşmışlar. Y.Karşlıoğlu onu da vurğulayır ki, onların tarixi vətəninə – Şərqi Türküstanda «həmşin» kəlməsi «dağ başındakı yaşayış məntəqəsi» anlamını verir. Türkiyəyə köç etmiş oğuzlar tarixi vətənlərinin adlarını da özləri ilə gətirmişlər.⁵¹⁰

F.Kırzioğlu həmşinlilərin əcdadları olmuş oğuzların «Azərbaycan marşrutu» – Cənubi Azərbaycan-Qərbi Azərbaycan-Anadolu-Qara dəniz bölgəsi xətti ilə Türkiyə ərazisinə köç etməsi qənaətindədir. O yazır ki, «**Həmşinlilərin çaldıqları tulum** (*Azərbaycan «tuluq zurnası»*), **oynağıqları horon** (*yallı, halay rəqslərinin variantı*), **bellərinə bağladıqları qurşaq formaları, şəxs adlarının türkcə olması kimi bir çox etnik mədəniyyət əlamətləri onların etnik türkmən olduqlarını sübut edir**».⁵¹¹

Həmşinli tədqiqatçılardan Sərvət Güzey və Murat Ümit Hiçyılmazın gəldiyi qənaətə görə, bölgə xalqlarının qarşılıqlı mədəniyyət mübadiləsi nəticəsində köklü həmşinlilərin – çərni və Ağqoyunlu türklərinin, qırpaq və kumanların dillərinə erməni kəlmələri daxil olmuşdu.⁵¹² Həmşinlilərin əcdadlarının Xorasan türkləri olduqlarını, Cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhəri ətraflarından köç etdiklərini, əvvəlcə Göyçə gölü və Alagöl arasındakı ərazilərdə məskunlaşdıqlarını vurğulayan bütün tədqiqatçılar onların

Dərbəndin Qurxlar məzarlığında, Həmşində və Krumın Qurzuf şəhərindəki müsəlman qəbiristanlığında analoji «çalma» başdaşları

510 Karşlıoğlu Y. Doğu Karadeniz Tarihi: Otokton Halkları ve Etnik Yapısı. The Universal Yayınları, 2009
511 Akın A. Tulum'un Gizemi! /11.04.2016/ - <http://www.cayhaber.net/haber/tulumun-gizemi-23202>
512 Həmşin – Badara Köyü – Halıdağazade Ailesi./02.06.2016/ - <https://hemsinturkleri.wordpress.com/>

620-ci ildə buranı tərk edərək Türkiyə ərazisinə – Kaçkar (*Qoçkar, Qoşkar*) dağı ətəklərinə göldiklərini bildirirlər. Otuz ildən çox müddət ərzində Həmşin tarixi üzrə araşdırmalar aparən **Ali Taşpınar** həmşinlilərə, etnik kimliyini saxtalaşdırmaq istəyənlərə bu cavabı vermişdir: «**Həmşin coğrafiyasında yaşayanlar türkmanlardır. Onlar dünən də, bu gün də türkcə danışırlar. İnanç baxımından əvvəllər əski türk dinlərinə, sonra xristianlığın qriqorian məzhəbinə tapınmışlar. Hazırda isə yenə müsəlmandırlar. Bölgənin ərazisində bu inancların əlamətlərinə rast gəlinir**».⁵¹³ Çamlıhəmşin Ətraf Mühit və Turizm Dərnəyinin sədri **Ömər Altun** Türkiyədə həmşinlilərin «erməni» kimi təqdim olunmasına etiraz olaraq bunları yazır: «**Biz həmşinlilər çox diqqətli və ayıq olmalıyıq. Çünki bizi təhlükəli oyuna salırlar. Həmşinliləri erməni və xristian edirlər. Bu, cəhalətdir. Həmşinlilər oğuz türkləridir. Miladdan sonra 620-ci illərdə Orta Asiya, İran, Xorasan üzərindən döyüşçü və kəçəri heyvandar olaraq gəlib burada yerləşiblər. Burada ermənilər də yaşayıblar. Amma «ermənilər yaşayıblar» deyib bu torpaqlarda məskunlaşan hər kəsi «erməni» adlandırmaq yanlış düşüncədir**».⁵¹⁴

Lakin erməni saxtakarlığı həqiqətən də sərhəd tanımır. Həmşinlilərin əcdadlarının bölgəyə Mərkəzi Asiya-Xorasan-Anadolu marşrutu ilə köç etmələri tarixi sübutlarla təsdiqlənsə də, bu, erməni və ermənipərəst tədqiqatçıları, o cümlədən adı çəkilən Aliyə Altı da ciddi narahat etmişdir. Odur ki, o, erməni məntiqinə söykənərək çıxış yolunu Xorasanın da «qədim erməni şəhəri» olduğunu, ermənilərin isə regiona Uzaq Şərqdən gəldiyini (!) iddia etməkdə görmüşdür: «**Xorasan bölgəsi keçmişdə Uzaq Şərqi və İran imperatorluğunun digər əraziləri arasında mədəniyyət və elm körpüsü kimi tanınırdı... Böyük kitabxanası və şahmat fiqurları kimi inşa edilmiş Nişapur şəhəri əslində Həmşin ermənilərinin ilk yaşadıkları bölgə olmuşdu**».⁵¹⁵ Əlavə şərhə ehtiyac yoxdur. İstanbul Bilgi Universitetindən erməni əsilli **Talin Büyükkürkcüyan** isə Aliyə Altdan geri qalmaq istəməmiş, həmşinlilərin guya məhz «erməni kimliyi» üzündən həm Osmanlı dövlətində, həm də Türkiyə Cümhuriyyətində «daim psixoloji təzyiq» içərisində yaşadıklarını iddia etmişdir. Həzin notlarla qələmə aldığı «Həmşinlilərin unutmaz və gizlənmək yolu ilə mövcud olması» adlı traidramatik monoqrafiyasında «erməni camaatının» (*müsəlman həmşinliləri nəzərdə tutur*) aramsız psixoloji təzyiqlər nəticəsində «kimlik zədəsi» – amneziya keçirdiyini, bu səbəbdən övladlarından öz erməni mənşələrini gizlətdiklərini, onu anlatmaqdan çəkindiklərini, «böyüyəndə başa

513 Taşpınar A. Rize tarixi. Taş Çağlarından 1950'ye Kadar. Rize, 2004

514 Çamlıhəmşin ve Həmşinlilər, Etnik Kökenleri ile İlgili Tartışmalara Tepkili. /05.01.2011/ - <http://www.haberler.com/camlihemsin-ve-hemsinliler-etnik-kokenleri-ile-2457278-haberi/>

515 Alt A. Həmşin Ermeniləri. Tarixin Və Bugünün Aynasında. İstanbul, 2005

salaram» deməyə məcbur olduqlarını bildirir. Bir tərəfdən həmsəkinləri «erməni-niç danışan və islam dəyərlərinə sahib çıxan millətçi toplum», «etnik kimlik assimilyasiyasına müqavimət göstərən əhali» adlandıran T.Büyükürkcüyan digər tərəfdən onların məruz qaldıqları «psixoloji travmanın» nəticələrini belə izah edir: «**Həmsəkinli uşaqlar ata-babalarının qorxunc keçmişləri olduqlarına inanır, gərginlik içərisində böyüyür, bəlkə də, heç böyümək belə istəmirlər.**»⁵¹⁶

Müsəlman həmsəkinlərin erməni (*xristian*) identikliyinə qayıdışını «əsaslandırılan» «tarixi misallardan» biri 2013-cü ildə «Müsəlmanlaşdırılmış ermənilər» mövzusunda İstanbulda keçirilmiş beynəlxalq konfransda səsləndirilmişdir. Mərmərə Universitetindən olan tədqiqatçı **Serap Dəmir** çıxışında heç bir tarixi mənbə göstərmədən belə bir «olmuş hadisəni» konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdı: «**1775-ci ildə venesiyalı mixitarist Poqos Mehedyan Ərzurumda bir keşişə xidmət etmişdi. Həmsəkinlərdə bir müsəlman ailənin yanında qalan keşiş günlərin birində uzaqdakı bir işığı Poqosa göstərərək demişdi: «Bu, müsəlman ailəsinin atalarından qalma bir adətidir. Onlar hər cümə axşamı İncilin şərafinə şamlar yandırırılar. Ailə altmış il əvvəl 1715-ci ildə müsəlmanların zülmündən qorunmaq üçün islamı qəbul etmişdi.**»⁵¹⁷ Digər bir misal. 2017-ci ilin iyul ayında Moskvadakı Erməni Muzeyi və Millətin Mədəniyyəti Mərkəzində (?) «erməni məsələsinin» Rusiyada fəal təbliğatçısı, hüquqşünas və kulturoloq, əslən Trabzon ermənisi olan **İnessa Taşyan** ilə görüş keçirilmişdir. Qeyd edək ki, İ.Taşyan Moskvada Ermənistan-Rusiya-İran üçtərəfli mədəni əməkdaşlığa dair tədbirlərin də əsas təşkilatçılarından biri hesab olunur. Görüşdə İ.Taşyan Türkiyədəki «islamlaşdırılmış həmsəkinlərin acı taleyi» barədə danışarkən 2016-cı ildə «Qərbi Ermənistan ərazilərinə» – Rizə, Həpa, Artvin, Batumi, Ankara və Aca-ristana (?) elmi ekspedisiyasının nəticələrinə toxunmuş, həmsəkinlərin «zərəm assimilyasiyasının» xüsusiyyətləri barədə məlumat vermişdir. Aşağıda onun həmsəkinlərə dair «elmi qənaətlərinin» bəzilərini diqqətinizə çatdırırıq:

- *«həmsəkinlərdə arasında sosialistlər (solçular) çoxdur. Karl Marksın «Kapital» əsəri onların stolüstü kitabıdır»;*
- *«islamlaşdırılmış həmsəkinlərin böyük hissəsi bu gün özünü nə türk, nə də erməni hesab edir. Halbuki, Türkiyənin hakim ideo-*

516 B. Büyükürkcüyan T. Həmsəkinlərdə unutarak və gizlənerek var olmaq. // İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı Doç. Dr. Ferhat Kentel, İstanbul, 2011. - <http://openaccess.bilgi.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11411/603/Hem%C5%9Finlilerde%20unutarak%20ve%20gizlenerek%20var%20olmak.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

517 Müslümanlaşdırılmış ermənilər. // Konfrans təbliğləri, 2003, İstanbul: Hrnt Dink Vəqfi Yayınları, 2015

- logiyası onları əcdadlarının Mərkəzi Asiyadan çıxmış türk tayfaları olmasına inanmağa məcbur edir»;*
- *«həmşinlilərin dili qədim qrabarın bir dialektidir»;*
 - *«Həmşində bir qoca qarı məndən soruşdu: «Sən bizim kəndin dilini (erməni dilini) haradan bilirsən?» Mən cavab verdim: «Bu, mənim ana dilimdir». Qarı «Ola bilməz! – deyə heyrləndi: «Bu dildə ancaq bizim kənddə danışırlar»;*
 - *«həmşinlilər assimilyasiya və məhv olma riski ilə üzləşən etnosdur (?). Türkiyənin kriptormənilərə yönəlik siyasəti həmşinliləri də hədəfə almışdır»;*
 - *«Perspektivdə Ermənistan və erməni diasporasının həmşinlilərlə əlaqələri daha da gücləndirməlidir».⁵¹⁸*

«Bozqır çöllərinin atlı köçəriləri. Həmşinlilər» kitabının müəllifi, həmşin tarixinin tanınmış araşdırmaçısı **Rəmzi Yılmaz** həmşinlilər arasında erməni kimliyi təbliğatına qarşı mübarizənin öncüllərindən biri sayılır. O, həmşinlilərin bəzi erməni sözlərini işlətməsini bir neçə amillə əlaqələndirir. Onların əsası isə həmşinlilərin bir hissəsinin islamdan əvvəlki dini mənsubiyyəti ilə bağlıdır: **«Həmşinlilərin babaları xristian dininə – qriqorian məzhəbinə tapınan oğuz tayfaları olmuşlar. Əslində, bu məzhəbin yaradıcısı olmuş Müqəddəs Qriqori də onlardan biri idi... Sonralar qriqorian oğuzlar erməni kilsəsinə, ortodoksları isə gürcü kilsəsinə bağlanmışlar»**. R.Yılmazın araşdırmalarına görə, müasir həmşinlilər oğuzun üçox qoluna bağlı bayandur tayfalarının törəmələridirlər. Qriqorian türklər dini ayinləri ermənicə icra etdikləri üçün bir çox sözlər onların leksikasına daxil olmuşdu.⁵¹⁹ Tədqiqatçı **Turgut Günay** isə «Rizə və ləhcələri» kitabında həmşinlilərin balkar kökənli türk olmalarını, başqırd və qazaxlara aid bir çox adət-ənənənin bu günədək yaşatdıqlarını xüsusi vurğulayır.⁵²⁰

Maraqlıdır ki, müasir Ermənistanda «Həmşin sevgisindən» danışanda bir məsələni xatırlamaqdan çəkinirlər. Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında, SSRİ məkanında, xüsusilə Mərkəzi Asiyada etnik zəmində süni qarşıdurmalar və ərazi iddiaları başlananda Qazaxıstanda yaşayan müsəlman həmşinlilərin bir qismi ailələrinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün Ermənistana köç etməyi qərara almış və bu barədə SSRİ rəhbərliyinə müraciət etmişdilər. Lakin həm rəs-

518 Олюнина В. В Армянском музее Москвы прошла лекция об амшенских армянах. /30.06.2017/ - <http://www.yerkramas.org/article/122307/v-armyanskom-muzee-moskvy-proshla-lekciya-ob-amshenskix-armyanax>

519 Yılmaz R. Həmşin Gerçeği. /07.05.2017/ - <http://www.hemşinliyiz.biz/index.php/Thread/19559-Hem%C5%9Fin-Ger%C3%A7e%C4%9Fi-Remzi-Y%C4%B1lmaz/>

520 Yənə orada

mi Moskva, həm də Ermənistan SSR hökuməti buna kəskin reaksiya vermiş, «gəlmə müsəlmanlarla yerli xristian əhali arasında qarşıdurmanın yarana biləcəyini» əsas götürərək onların xahişlərini rədd etmiş, müsəlman həmsəkinləri «erməni» kimi tanımamışdır. Əslində, imtinanın səbəbi həmin müsəlmanların özlərini «erməni» kimi deyil, Axıska türkləri ilə yanaşı «etnik türk» kimi identifikasiya etmələri olmuşdu.

Yuxarıda adı çəkilən tədqiqatçı Rəmzi Yılmaz Ermənistanın Həmsəkin bölgəsinə və onun köklü əhalisinə olan marağının digər səbəbinin Azərbaycanla əlaqəli olduğunu xüsusi vurğulayır. O yazır ki, «Sovetlər dönəmində «daxili və xarici təhdidlərdən qorunmaq üçün» sürgün edilən həmsəkinlərə Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda yerli əhali «Siz bizim qan qardaşlarımızızsınız» deyib bağrılarına basmış, evlərini, əşyalarını, tarlalarını, qoyun və atlarını onlarla bölüşmüşlər... Son illərdə ermənilərin bölücülük və irqçilik fəaliyyəti Türkiyədə də müşahidə olunmaqdadır. Onların əsas hədəfləri isə gənclərdir. Məqsədləri aydındır. Bu insanları Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə gətirmək, daha sonra Azərbaycandakı türk qardaşlarımıza qarşı savaşa istifadə etmək niyyətindədirlər. Heç bir şey gizli qalmır!». ⁵²¹

Bu yaxınlarda Türkiyə mətbuatında yayılan bir material da Ermənistanın «Həmsəkin sevgisinin» həqiqi simasının ifşasında önəmli rol oynamışdır. Vaxtilə Batumiə yaşayan və özünü «türk» adlandıran həmsəkinli (*müsəlman*), mərhum **Kazım Feyziöglü** İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ailəsi, digər soydaşları və Axıska türkləri ilə birlikdə Qırğızıstana sürgün edilmişdi. Dəfərlə vətəninə qayıtmağa cəhd etmiş, nəticədə müxtəlif ittihamlarla üst-üstə 28 il müddətinə həbs cəzasına məhkum olunmuşdu. Türkiyəli jurnalistlərlə görüşü zamanı yaşı yüzü haqlasa da o, başına gələn müsibətləri dəqiqliyi ilə xatırlayır: «Həbs müddətimin 27 ilini İrəvanda keçirdim. Ermənilər türk olduğum üçün məni buxar qazanına atmaq istəyirdilər. Yalnız rus nəzarətçilərinin sayəsində qurtula bildim». ⁵²² Kazım Feyziöglü həbs müddəti başa çatandan sonra Acarıstana qayıtmışdı. Lakin burada onun nə ailəsi, nə də qohum-tanışı var idi. Türkiyəyə getmək istəsə də, icazə verməmişdilər. Burada qalmış və yenidən ailə qurmuşdu. Türkiyəyə isə yalnız 90-cı illərdə – SSRİ-nin süqutundan sonra gedə bilmişdi: «Biz həmsəkinli ailələr idik. Burada çox nəsil-lər vardı: Molloğlu, Beşiroğlu, Tataroğlu, Feyziöglü, Salahoğlu... Stalin milləti darmadağın etdi və vaqonlara doldurdu. Həmsəkinlərin sürgünü

521 Yılmaz R. Həmsəkin – Badara Köyü – Halidağzadə Ailesi. /02.06.2016/- <https://hemsinturkleri.wordpress.com/>

522 Yüz illik canlı tarix anlatı./29.09.2016/- <http://www.artvinhaberajansi.com/mobil/haber/97/yuz-yillik-canli-tarih-anlati.html>

beləcə başladı». ⁵²³ Jurnalistin «Həmşinlilərin ermənilərlə bir əlaqəsi varmı? Bəziləri həmşinlilərin erməni olduğunu iddia edirlər» sualını eşidən kimi qəzəblə ayağa qalxan Kazım Feyzioğlu ona belə cavab vermişdi: «**Yalandır. Həmşinli erməni deyildir. Sadəcə, bəzi kəlmələrimiz bənzəyir. Həmşinli erməni olsaydı, Rusiyadan Batumidən sürgün etməzdilər...**». ⁵²⁴

Həmşinlilərə həm Batumidə, həm Rusiyada, həm də Ermənistanda «türk» deyildiyini bildirən K.Feyzioğlu fikirlərinə bu əlavələri də etmişdi: «**Erməni deyilik. Heç kəs bu niyyətə düşməsin. Ermənilər bizə «türk» deyir və çəkinirlər. İrəvanda həbsdən çıxdıqdan sonra bir erməni qadın jurnalisti məni axtardı. Acarıstanda görüşdük, ona da türk olduğumu dedim. Batumidə iki həmşinli gənc ABŞ-dan qrant qazanıb oraya oxumağa getmişdilər. Lakin universitetdəki ermənilər onlara «həmşinli türk» deyib təhsil almaq hüquqlarını ləğv etdirə bilmişdilər. Bir gün yanıma İrəvandan iki jurnalist gəlmişdi. Dedilər ki, İrəvanda xalqların toplantısı keçiriləcək. Həmşinli heyəti istəyirdilər. Mən getmədim. Əvəzinə Hasan ağa Salihoğlunu və İsaq Gabramoğlunu göndərdim. İclas salonuna daxil olan kimi onlara «**Vəhşi türklər! Rədd olun!»** dedilər. Canlarını zorla qurtardılar». ⁵²⁵**

Bir daha xatırladaq ki, Ermənistanın bölgədəki pozuculuq fəaliyyəti həmşinlilərin ciddi narazılığına səbəb olmuşdur. Türkiyədə fəaliyyət göstərən 33 həmşinli cəmiyyəti, o cümlədən Ankara Rizə Dərnəkləri Federasiyası, Bursa Hopalılar (*Hopa həmşinliləri*) Mədəniyyət və Həmləylik Dərnəyi, Çamlıhəmşin Təhsil və Mədəniyyət Dərnəyi, Çamlıhəmşin Çayeli Aşıqlar Kəndi Dərnəyi, Çayeli Dərnəklər Federasiyası, Həmşin Başköy Dərnəyi, Həmşin Sosial Məsuliyyət və İnkişaf Dərnəyi və s. Ermənistandan və onunla tərəfdaş olan xarici ölkələrdən istiqamətləndirilən təhdid və təbliğata etiraz əlaməti olaraq, 2015-ci il mart ayının 7-də orta q bəyanat yaymış, bütün həmşinliləri real təhlükəyə qarşı birləşməyə çağırmışlar. Bəyanatda həyəcan doğuran bir məqam diqqət çəkməkdədir: «*Vəziyyət vahiməli həddə çatıb. Onların (ermənilərin) fəaliyyətinin arxasında bölgəmizə separatçılığı gətirmək niyyəti dayanır. Ermənistan Türkiyədən torpaq tələblərinə bu dəfə Qara dəniz bölgəsini də daxil*

523 Yenə orada

524 Yenə orada

525 Yenə orada

etmişdir». ⁵²⁶ Bəyanatda o da bildirilir ki, «həmşinli» sözü bu ərazidə yaşayan bütün insanlara verilmiş ortaq addır və onlar «Anadolu mozaikası»nın içəri-sində «etnik azlıq olan xalq» deyildirlər: «Biz heç kəsin etnik mənsubiyyətini soruşmadığımız kimi, bizim də etnik kimliyimizi dəyişməyə heç kimə yol verməməliyik. Bizə təlqin edilən etnik kimliyi (*erməniliyi*) rədd edərək və Türkiyə Cümhuriyyətinin bərabər hüquqlu vətəndaşları olaraq yaşamağı davam etdirəcəyik». ⁵²⁷ Sənəddə Həmşin bölgəsində cərəyan edən bəzi proseslər həmşinlilərin və Türkiyənin əlaqədar qurumlarının diqqətinə çatdırılmışdır:

- *erməni etnik kimliyi təbliğatının və xristian missionerliyinin geniş miqyas alması;*
- *bu proseslərdə həmşinlilərin və bölgənin digər etnik qruplarının hədəfə alınması;*
- *«erməni həmşinlilər» ifadəsinin bölgə əhalisinə təlqin etdirilməsi və buna rəğbət qazandırılması;*
- *bölgənin bəzi nüfuzlu insanların, o cümlədən incəsənət xadimlərinin bu ideoloji fəaliyyətə bilərəkdən (təmənnalı) və ya bilmədən dəstək verməsi;*
- *təbliğət məqsədilə bölgəyə xüsusi qrupların göndərilməsi;*
- *erməni iddialarının əsaslandırılması və təbliği məqsədilə bölgədə konfrans, simpozium və müzakirələrin keçirilməsi;*
- *bölgənin tarixinin, etnik mənzərəsinin və etnoqrafik reallıqların qəsdən təhrif edilməsi;*
- *həmşin ləhcələrinin «erməni dialektləri» kimi göstərilməsi, erməni sözlərinin gətirilməsi;*
- *təbliğət zamanı Ermənistanın Türkiyədən torpaq tələblərinin əsaslandırılması.* ⁵²⁸

Heç də təsadüfi deyildir ki, 2008-ci ilin iyul ayında Rizədə keçirilməsi nəzərdə tutulan III «Yaşıl yayla» etnik mədəniyyət festivalı bütün bölgə əhalisini ayağa qaldırmışdı. Belə ki, ABŞ-ın **Kristensen Fondunun** (*The Christensen Fund*), xarici ölkələrdəki erməni diasporasının və Türkiyədə fəaliyyət göstərən erməni dərnəklərinin birgə təşkil etdikləri həmin tədbirdə «etnik mədəniyyətin qorunması və inkişafı» adı altında həmşinlilərin «ana dillərini unutmuş ermənilər» kimi təqdim olunması, yerli əhalinin «doğma erməni mədəniyyəti nümunələri ilə tanışlığı»

⁵²⁶ Həmşin demeklerinden bildiri: “Bölgemizde ermeni misyonerliği ve propagandası yapılmaktadır”. /08.03.2015/ - <https://hemsinturkleri.wordpress.com/2015/03/08/hemsin-demeklerinden-bildiri-bolgemi-zede-ermeni-misyonerligi-ve-propagandası-yapılmaktadır>

⁵²⁷ Yenə orada

⁵²⁸ Yenə orada

planlaşdırılmışdı. Festivalın keçirilməli olduğu Kantarlı kəndi əhalisinin buna kütləvi etirazlarından sonra tədbiri Fındıqlı kəndində təşkil etmək istəsələr də, orada da sakinlərin analoji reaksiyası ilə üzlaşmışdılar. Bölgə həmşinliləri adından etiraz aksiyalarına rəhbərlik edənlərdən biri – **İsmail Cihan** bildirmişdi ki, «**Kristensen Fondunun əsl məqsədi həmşinliləri «assimilyasiyaya məruz qalmış ermənilər» olduqlarına inandırmaqdır. Bu fəaliyyət isə ölkəmizin birliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəldilmişdir**».⁵²⁹ Həmşin Sosial Məsuliyyət və İnkişaf Dərnəyinin sədri **Musa Abay** isə mətbuata açıqlamasında festival təşəbbüsünün bölgədə kütləvi etiraza səbəb olduğunu, əhalinin mövqə və rəyinin nəzərə alınmadığını bildirmişdir.⁵³⁰

Etnoqrafik, linqvistik və tarixi araşdırmalara əsasən, həmşinlilər birmənalı olaraq orta q türk maddi-mədəni və qeyri-maddi mədəni irsinin qədim daşıyıcılarından biridirlər. Lakin həmşin mədəniyyətinin özəlliyi həm də onun orta q türk dəyərlərindən savayı, bu bölgədə tarixən məskunlaşmış digər xalqların – lazların, kürdlərin, gürcülərin, hətta ermənilərin də etnik mədəniyyət elementlərini özündə üzvi şəkildə birləşdirməsidir. Bununla belə, Rize həmşinliləri tarixən etnik kimliklərini daha möhkəm qoruyub-saxlamışlar. Onlar özlərini «türk», ana dillərini isə «türk dili» hesab edirlər. Erməni missionerlərinin əsas hədəfi olan Hopa həmşinlilərinin dillərinə isə bu bölgədə yaşamış ermənilərdən bir sıra sözlər, xüsusilə dini termin və ifadələr daxil olmuşdur. Bu isə onların islamı qəbul etməmişdən əvvəl xristianlığın qriqorian məzhəbinə tapınmalarının nəticəsidir. Bütövlükdə həmşin ləhcəsində çuvaş türklərinin dilinə aid elementlərin daha qabarıq nəzərə çarpdığı müəyyən edilmişdir.⁵³¹ Həmşinliləri etnik kök baxımından təkcə türk çoxluğuna deyil, laz, kürd, gürcü, erməni və bir də tamamilə az öyrənilən qafqazdilli qruplara ayırmaq olar. İnanç müstəvisindən yanaşılarda isə bölgənin əhalisi müsəlman və xristian həmşinlilərə bölünür. Bu gün bütün mübahisələrin mənbəyi olan erməni dilinə münasibətə görə, bir qayda olaraq, onları üç qrupa – türk dilini özlərinə ana dili bilənlərə, məhdud sayda olan və pozucu erməni dilində danışanlara (*şərqi həmşinlilər*), ən nəhayət, dillərinə erməni kəlmələri daxil olanlara (*qərbi həmşinlilər*) ayırırlar.

Bu bölgü isə yeni deyildir. Sadəcə olaraq, İrəvan etnoqrafları və dilçiləri akademik Raçiya Açıryanın Türkiyədəki etnik ermənilərə dair bölgüsünü qismən dəyişərək həmşinlilərə aid ediblər. R.Açıryan isə Anadoluda yaşayan erməniləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

529 Rize Həmşin'de festival isyanı, HABER 61. /30.08.2008/ - <https://www.haber61.net/bolgeyel/rize-hemisinde-festival-isyani-h21371.html>

530 Yenə orada

531 Kalafat Y., Bilgin M., Yılmaz R. Həmşin (homşetzi) türklərinin qarşılaşmalı xalq inançları-1. /21.02.2016/ - <http://yasarkalafat.info/?p=1993>

- yalnız türk dilində danışanlar;
- türk sözlərini erməni kəlmələrindən daha çox işlədənlər;
- danışqda bəzi türk kəlmələrini işlədənlər.⁵³²

Bütün bunlara baxmayaraq, həm xristian, həm də müsəlman həmsənililər arasında ortağ soy, nəsil və tayfa adları da onların həqiqi etnik kimliklərindən xəbər verir: *Babaoğlu, Bekaroğlu, Bəşiroğlu, Boşnakoğlu, Çoloğlu, Qalataoğlu, Gedikoğlu, Tataroğlu, Qazaxlı, Xortoloşoğlu, Kolçakoğlu, Qaraəlioğlu, Köşəoğlu, Makaroğlu, Lazoğlu, Maraşoğlu, Topaloğlu, Yağcıoğlu* və s.⁵³³

Həmsənililərin müəyyən hissəsinin nə vaxtsa xristian olmalarına heç kəs etiraz etmir. Lakin onların etnik mənşələri haqqında erməni iddialarını irəli sürənlərə sadə bir sual ünvanlamaq istərdik: Əgər onların iddialarında həqiqət varsa, Osmanlı dövləti ölkənin digər ərazilərində yaşayan xristianların – yunanların, bolqarların, aysorların, suryanilərin, hətta xristian ərəblərin dini inanclarını qoruduğu halda, nə üçün məhz «milləti-sadiq» – ermənilər, xüsusilə Şərqi Anadolu və Qara dəniz bölgəsində məskunlaşanlar «islamlaşdırılmışlar»? Rizə həmsənilisi, araşdırmaçı **Rəcəb Koyuncunun** sözlərinə görə, Ermənistanından gələn tədqiqatçılar artıq bir müddətdir ki, bölgə əhalisinin «erməni» olduğunu və guya 1800-cü ildən etibarən Osmanlı dövlətinin təzyiği altında dinlərini və etnik kimliklərini dəyişdiklərini təbliğ edirlər. Bu isə yerli əhalidə qıçıq və narazılıq yaratmaqdadır. Ermənistanın missionerlik fəaliyyətinin yerli əhalinin ciddi müqaviməti və narazılığı ilə üzleşməsinin şahidi olan **Lüsine Saakyan** uğursuzluğun bir səbəbini həmsənililərin özlərini «erməni» kimi tanımaq istəmədiklərində görür. İş o yerə çatmışdır ki, İrəvan Dövlət Universitetindən gələrək bölgədə missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olan bu araşdırmaçı həmsənililə bir xanıma «Siz ermənisiniz!» deməsi ciddi narazılıq doğurmuş, həmin qadın «təhqirə məruz qaldığı üçün» birbaşa Rizə valiliyinə şikayətə getmişdir. L.Saakyan məqalələrinin birində özünə bəraət qazandırmaq, «erməni kimliyinə qayıtmaq istəməyən» həmsənililəri «haqq yoluna qaytarmaq» üçün yazmışdır: «**Bu gün Türkiyədə müsəlmanlaşdırılmış həmsənililərin etnik kimliyi məsələsini çıxılmaz vəziyyətə salmaq üçün fəaliyyəti gücləndirmişlər. Həmsənililərin erməni kökənli olmasını inkar etmək və ermənilərdən qalma izləri silmək məqsədilə elmdən uzaq kitablar yazılmaqdadır. Təəssüf ki, belə kitabların müəllifləri arasında həmsənililər də var... Rizədə yaşayan həmsənililər tamamilə türkləşmiş, erməni**

532 Дагладян А. Правда об армянах Дона и дезинформация от Вартанова. /15.02.2012/

- <http://www.yerkramas.org/ru/article/27980/pravda-ob-armyanax-dona-i-dezininformaciya-ot-vartanova>

533 Özkan M. Həmsənil Kimliyi: Kültür, Din və Dil. // «Müslümanlaş(tırıl)mış ermənilər. Konferans təbliğləri, 2003. Hrant Dink Vəki Yayınları, İstanbul, 2015

dilini unutmuşlar».⁵³⁴ Üstəlik, məqalə müəllifi həmşinlilər də daxil olmaqla türkiyəli araşdırmaçıları «Ermənistanın və erməni xalqının tarixini məqsədli şəkildə təhrif etməkdə» təqsirləndirir, «həmşinlilərin oğuz və saka ləhcəsi ilə danışdığını»⁵³⁵ sübut etmiş **Mehmet Əli Sakaoğlunu, Fəxrəddin Kırzioğlunu** həyasızcasına «saxtakarlar» adlandırmaqdan çəkinmir. Bununla belə, o, yenə də Türkiyəyə maneəsiz olaraq «elmi ekspedisiyalara» çıxır, «yollarını azmış həmşinliləri Ermənistanın ağışuna qaytarmaq» istəyindən əl çəkmir.⁵³⁶

Həmşinli şairlər də yerli tarixçi və etnoqraflardan geri qalmaq istəməmiş, erməni iddialarına, Lüsine Saakyan kimi təxribatçıların fəaliyyətinə poetik dillə səmimi və kəskin cavablarını vermişlər. Həmşinli şairlər **Mustafa Kaplan** və **Yusif İşıqın** bölgə ziyalıları arasında populyar olan şeirlərində deyilir:

«İllər öncə Altaylardan gəlmişik,
Dörd-beş əsr Həmədanda qalmışıq.
İgidliyi oğuzlardan almışıq,
Türk oğlu türkdür soyumuz bizim!»

«Kökümüz uzanır Oğuz çağına,
Soyum oba qurmuş Kaçkar dağına.
Ağ Həmşin törəli türk oymağına
Alpərən ekleriz ocağımızdan.»

2012-ci ildə Ermənistan jurnalisti **Vaan İşxanyan** Türkiyənin Həmşin bölgəsinə «xidməti ezamiyyətdən» qayıtdıqdan sonra səfər qeydlərini «Ermənicə danışan həmşinli müsəlmanlar kimdir?» başlıqlı məqalədə vermişdir. Məqalə bölgə əhalisinin erməniləşdirməyə münasibəti baxımından diqqətçəkicidir. Məqalədən görüldüyü kimi, bütün söylərinə, çaşdırıcı suallarına baxmayaraq, jurnalist istədiyinə nail ola bilməmişdir. Həmin məqalədə erməni jurnalistini məyus etmiş iki məqamı diqqətinizə çatdırırıq:

«Başoba kəndinin imamı Hacı Süleymanla görüşürük. Doğsan, ya da yüz yaş ola-olmaya. Dəqiq doğum tarixini bilmir... Həyatının ən xoşbəxt günlərini Məkkə ziyarətində olarkən yaşayıb... Mənim haradan gəldiyimi soruşdu. Ermənistandan olduğumu bilən kimi üz-gözünü tursutdu... Bildirdi ki, «Biz erməni deyilik. Tamamilə başqa xalqıq. Keçmişdə əcdadları»

534 Sahakyan L. Günümüzde Müslümanlaşdırılmış Həmşinlilərin kimlik algısı nedir? /22.09.2014/- <http://repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-ermeniistan-dan-bak-s/gunumuzde-musulmanlastirilmis-hemshinlilerin-kimlik-algisi-nedir>

535 Ali Sakaoğlu M. Dünden Bugüne Həmşin. Karadeniz'den Bir Tarih. Ankara: YeniYurt Yayınları, 1990

536 Yenə orada

mızın hansı dildə danışdığını isə bilmirəm».

- Türksünüz mü? - deyə soruşdum.

Hacı əminliklə cavab verdi:

- Bəli!

Onun evini tərk edəndə isə üzünü bizə tutdu:

- Xalqlarımız arasında nə baş veribsə, gərək onları unudaq, gərək dostluq içərisində yaşayaq».

... Sürücü Aytəkin (növbəti həmsəfirli) şabalıd yeyə-yeyə mənə dedi:

- Bax, sizə deyirəm, Qarabağı azərilərə (Azərbaycan türklərinə) qaytarın, onda bir-birimizlə asan dil tapa bilərik.

Ermənistana yük daşıyan maşının sürücüsü olan Aytəkin az-çox ermənicə öyrənə bilmişdir. Mən cavab verdim:

- Biz Qarabağı necə qaytaraq, axı orada insanlar yaşayır?

- Siz qaytarın! Bununla da məsələ qapanacaq və bir-birimizlə normal yaşayacağıq.

- Sənin millətin nədir?- soruşdum.

Aytəkin heç fikirləşmədən:

- Mən türkməm! - dedi».⁵³⁷

Öz etnik kimliklərini, ortaq türk mədəniyyətinin özünəməxsus qolunu erməni təcavüzündən qoruyan həmsəfirilər bu məqsədlə xeyli sayda mədəniyyət dərnəkləri yaratmış, kitab və jurnallar nəşr etdirmişlər. Həmin nəşrlərdən biri 2017-ci ilin ortalarından işıq üzünə çıxən «**Kalif**» jurnalıdır. Jurnalın baş redaktoru, Çamlıhəmsin dərnəyinin idarə heyətinin sədri **Mətin Gültan** nəşrin missiyası barədə məlumat verərkən «kalif» sözünün rəmzi etimologiyasına da toxunmuşdur. Onun sözlərinə görə, həmsəfir bölgəsində bağ və boğdanları, tarlaları vəhşi heyvanlardan qorumaq üçün ağacdan qurulan hündür talvarlara «kalif» və ya «koliva» deyilir. Redaktor onun adını belə anladır: «**Bu qüllələrdə gecə-gündüz növbə tutulur və keşik çəkənlərə «kalifçi» deyirlər. Sabahadək növbə tutular, tonqallar qalanar, slahlar açılardı. Beləliklə, tarlalar vəhşi heyvanlardan qorunardı. Bu baxımdan jurnalın adı Həmsəfir gerçəkliklərini özündə əks etdirir. «Kalif» bölgə əhalisini parçalamağa yönəldilmiş xarici fəaliyyətlər barədə Türkiyənin dörd bir yanında yaşayan həmsəfiriləri xəbərdar edəcəkdir».**⁵³⁸ M.Gültan onu da bildirmişdir ki, jurnalın əsas məqsədlərindən biri ermənilərin Həmsəfir

537 Ишханян В. Кто они — говорящие по-армянски амшенцы-мусульмане. /18.02.2012/ - <http://www.yerkramas.org/article/28174/kto-oni---govoryashhie-po-armyanski-amshency-musulmane-prodolzhenie>

538 Yabaniye qarşı kalif. /21.02.2017/ - <http://www.artvinhaberajansi.com/kose-yazisi/35/yabaniye-karsi-kalif.html>

tarixi, mədəniyyəti, dili ilə bağlı manipulyasiyasını dayandıрмаq, təbliğatlarını boşa çıxarmaqdır. M. Gültan «Kalif» jurnalının birinci sayında dərc etdirdiyi

Mətin Gültan

«Dədəniz sizə nə demişsə, siz osunuz. Həmşinlilərlə bağlı manipulyasiyalar» başlıqlı məqaləsində gözlənilən təhdidlərə və Ermənistanın siyasi məqsədlərinə toxunaraq yazır: «Erməni məsələsində olduğu kimi həmşinlilərlə də bağlı yeni tarixin yazılmasına çalışırlar. Həmşinlilərlə əlaqədar az qala bütün kitabları oxumuş şəxs kimi bu iddiaların bazarda yazılması, tarixlə heç bir əlaqəsi olmaması qənaətindəyəm. Ehtimallar üzərində qurulmuş bütün şərh və iddiaların təmali erməni missionerlərinin

təxəyyülünə söykənir. Üstəlik, onların istinad etdiyi mənbələr də bir-biri ilə ziddiyyətdədir. Bu fərziyyələri mənbə kimi göstərüb başqalarına kitab yazdırıblar».⁵³⁹

Qeyd olunduğu kimi, həmşinlilərin «erməniləşdirilməsi» siyasətində Ermənistanın istinad nöqtələrinin əsası onların guya «erməni dilinin dialektində danışması və yüzlərlə (!) erməni sözündən istifadə etmələridir». Məsələn, missionerlərdən **Lüsine Sahakyan** həmşin dilinin ermənicənin «50 dialektinin birində», erməni əsilli Türkiyə araşdırmaçısı **Mahir Özkan** «onlarca dialektlərindən birində», **Haykazun Alvertsyen** «xeyli sayda dialektlərindən birində», **Hikmət Akçığək** isə «60 dialektindən birində» danışdıqlarını iddia edirlər. Məntiqə görə, əgər bu dil erməni dilinin ləhcələrindən biri olsaydı, ermənistanlı professor, «həmşinşünas» **Sergey Vardanyan** türkiyəli araşdırmaçı Rəmzi Yılmaz «Mən dörd ildir ki, həmşin dilini öyrənirəm» deməzdi. Mahir Özkan isə «Həmşin kimliyi. Dil, din və mədəniyyət» məqaləsində Ermənistan missionerlərinə istinadən iddia edir ki, «**Erməni dilinin həmşin dialektində danışan şərqli həmşinlilərin danışığında təqribən 500 erməni kəlməsi müəyyən edilmişdir**».⁵⁴⁰ Nəticədə, məhz bu «statistika» Ermənistan missionerləri üçün müsəlman həmşinliləri «etnik erməni» elan etməyə əsas vermişdir.

Normal məntiq isə tamamilə fərqli nəticə çıxarır. Belə ki, müasir erməni

539 Gültan M. Dedeniz size ne demiş ise siz osunuz. Həmşinliiler ile ilgili manipülasyonlar. /19.08.2017/ - <http://hemsinlilerplatformu.com/makale/hemsinliiler-ile-ilgili-manipulasyonlar-1%E2%80%A624>

540 Özkan M. Həmşinli Kimliyi: Dil, Din, Kültür. /19.11.2013/ - <http://hamshentsi.blogspot.com/2013/11/hemsinli-kimligi-dil-din-kultur.html>

ədəbiyyatının banisi sayılan **Xaçatur Abovyan** vaxtilə etiraf etmişdir ki, erməni xalqı xeyli sayda türk sözlərini mənimsəmiş və bu günədək onlardan geniş istifadə etməkdədir: «**Bizim dilimizin ən azı 50%-i türk sözlərindən ibarətdir... Türk dili bizdə o qədər yayılmışdır ki, onu hətta qadınlar və uşaqlar da başa düşürlər. Ona görə də xalq içərisindən çıxmış istedadlar arasında tatar (*Azərbaycan türkcəsi*) dilində şeirlər yaradılması və oxunması adi hal idi**». Ermənistanda dilçilik elminin əsasını qoymuş **Raçiya Açıryan** isə «Erməni dilində türk dilindən götürülmüş sözlər» kitabında bunları bildirir: «**Erməni dilinin hətta qrammatika qaydaları türk dilinin təsiri altında dəyişmişdi**». Ən vacib məqam isə R.Açıryanın araşdırmalarına əsasən, təqribən 4500 (!) türk kəlməsinin müasir erməni dilinin lüğət tərkibinə möhkəm daxil olmasıdır.⁵⁴¹ Ermənistanda alimlərinin «erməni həmsəkinlər» dair «leksik statistikasından» çıxış etsək, məlum olar ki, ermənilər bu sayda türk kəlmələri ilə doqquz qat türkdürlər! Bundan başqa, ermənilərin həmin absurd məntiqinə əsaslanaraq, **serb** dilində 8,742, **ukrayna** dilində 4000, **bolqar** dilində 3.500, **fars, rus, rumın, yunan və alban (*arnaut*)** dillərində 3000, **ərəb** və **macar** dillərində 2000 türk mənşəli sözün olmasını nəzərə alıb, onları «türk» kimi identifikasiya etmək mümkündür! Leksikalarında türk kəlmələri olan **ingilislər (470 söz)**, **çinlilər (307 söz)**, **çexlər (248 söz)**, **urdular (227 söz)**, **almanlar (166 söz)**, **italyanlar (146 söz)**, **finlər (118 söz)** də «türk» olmağa namizədlər sırasındadırlar...⁵⁴²

Ermənistanda alimlərinin «söz oyununa» baxmayaraq, həmsəkinlərin və ermənilərin həyat tərzini, məişəti, adətləri, folkloru, qədim inancları, mifoloji təsəvvürləri, bayramları, musiqi və rəqsləri, çalğı alətləri, etnik mətbəxi və s. arasında indiyədək hər hansı bir bağlılıq müəyyən edilməmişdir. Məsələn, həmsəkinlər XX əsrin ortalarında «yörüklü» – elatlılar, tərəkmələr kimi yaylaq-qışlaq həyat tərzini sürmüşlər. Belə yaşayış isə tarixən etnik ermənilərə yad olmuşdu. Həmsəkinlərdə qohumlar arasında evlilik adi haldır. Bu adət ermənilərdə yoxdur. Ermənilərdən fərqli olaraq onlarda at, qoç kultunun elementləri bu gün də qalmaqdadır. Ermənistanda emissarlarının bütün söylərinə baxmayaraq, Həmsəkinlərdə erməni dilini ana dili səviyyəsində bilənləri, bu dildə oxuyub-yazmağı bacaranları tapmaq çətindir. Məscidlərdə bu gün də erməni-cə deyil, kürd, gürcü, laz, boşnak və alban (*arnavut*) dillərində moizələr, dualar oxunur. Nə qondarma «erməni soyqırımı»ndan əvvəl, nə də sonra bölgədə «müsəlman erməni imamı», «erməni camaatı» olub. Burada erməni məzarlıqları da mövcud deyildir. Həmsəkinlərdə nə qədər axtarsan da özünü həm erməni, həm də müsəlman kimi təqdim edən bir kəsə rast gələ bilməzsən.⁵⁴³

541 Açıryan R. Erməni dilində türk dilindən götürülmüş sözlər (erməni dilində). Moskva-Vaqarşapat, 1902

542 Karaağaç G. Türkçe Verintiler Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008

543 Coşkun O. Kültürel yəndən həmsəkin. /10.02.2015/ - <https://hemsinturkleri.wordpress.com/tag/kulturel-yonden-hemsin/>

Həmşinlilər islamaqədərki əski türk inanclarının daşıyıcılarıdır. Həmşin folklorunun, adət-ənənələrinin tədqiqatçısı olan **Osman Coşqun** 2005-ci ildə nəşr etdirdiyi «Her Yönüyle İkizdere» kitabında misal kimi göstərdiyi bir çox ortağ türk adət və ənənələri son dövrlərdə Azərbaycan ərazisində də geniş yayılmışdır. Məsələn, danışıqda erməni kəlmələri işlədən Hopa həmşinliləri də «evin bərəkəti qaçar» deyər, xüsusilə gecələr ocaqdan kənara od (atəş) verməzlər. Gecələr köhnə dəyirmanlarda, dərələrdə cinlərin toy edib halay (*horon*) oynadıqlarına, yoldan keçənlərə daş atdıqlarına inanırlar. Hopa həmşinlilərində də «Həzrət Əlinin ayaq izləri» inancı vardır. Maradit-Borçka yolunun qayalıq hissəsində «Hz. Əlinin kafirlərlə vuruşub burada onlara qalib gəlməsini» sübuta yetirmək üçün qaya üstündəki Duldülün (*Hz. Əlinin qatırının adı*) nal izlərini göstərirlər. İkizdere (*Qoşa dərə, Əkiz dərə*) adlanan yerdə yaşayanlar Azərbaycan-

Azərbaycan türklərinin (solda) və həmşinlilərin oxşar geyimləri

da, Mərkəzi Asiyada olduğu kimi sürünü vəhşi heyvanlardan qorumaq üçün «qurd ağzı bağlayır», Günəş tutulanda evin damına çıxıb mis qazanları döyür, şeypur çalır, azan oxuyur, gənc qızlar bayram gecələri duzlu xörəklər yeyir və yuxuda onlara su verən oğlanla ailə quracaqlarına inanır, evlərin, həyətlərin girişindən nəzərlik kimi buynuzlu qoç kəllələri asırlar.

Həmşinlilər də məzar yerini barmaqla göstərməz, «bəxtin bağlanması» üçün əlləri qoynunda çarpazlamaz, gecələr dirnaq tutmazlar, «şeytan gəlməsin deyər» evdə fit çalmağı günah sayırlar. Həmşinliləri türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin adət-ənənələri ilə bağlayan bir maraqlı adətə də diqqət çəkmək istərdik. Osman Coşqunun yazdıqlarına görə, gənc qızın yaylığını götürən və ya başından alıb-qaçan oğlan mütləq onunla evlənməlidir. Bu ənənə Azərbaycanda da olmuş və onun motivləri «Anamdan bir yaylıq aldım» xalq mahnısında qalmışdır. Həmşinlilər bay-

ramlarda rəhmətə gedənləri yad etmək, onların ruhlarını sevindirmək üçün halva çalıb paylayır, bir hissəsini isə məzarların üzünə qoyurlar. Özünü «Həmşin erməni» hesab edən Aliyə Alt isə ermənilərin etnik mətbəxində halvanın olmamasını, daha doğrusu, hələ «erməniləşdirilməməsini» unudaraq, türk xalqları üçün adi olan bu ənənənin də erməni xalq inancından qaynaqlandığını iddia edir.⁵⁴⁴

Daha bir misal. Hopa həmşinlilərində geniş yayılmış bir inanca bu gün Azərbaycanın da müxtəlif bölgələrində rast gəlinir. Belə ki, onlar da göy öskürəkdən, tənqinəfəslikdən əziyyət çəkən uşağı müqəddəs ağac koğuşundan və ya köklərinin arasından keçirməklə şəfa tapacağına inanırlar. Bundan başqa, həmşinlilər də xəstə uşaqları, övladı olmayan qadınları pirlərə, ziyarətgahlara gətirir, buradakı dəlikli daşların oyduğundan keçirirlər. Həmşin etnoqrafiyasının tədqiqatçısı **Mehmet Bilgin yazır ki, «Eyni inanc Borçalı türklərində və qırğızlarda da vardır».**⁵⁴⁵

Həmşindəki qədim tarixi-mədəniyyət abidələri də erməni iddialarının tamamilə əksini, həmşinlilərin türk kökənli olduqlarını sübut edir və buna görə də erməni vandalizminin hədəflərindən birinə çevrilmişdir. Məsələn, Çamlıhəmşin Ülkü kəndindən tapılan qoç heykəllərinin XIII əsrdə hazırlanması sübuta yetirilmişdir. Bu heykəllər isə bölgədə türklərə xas olan inanc nümunəsidir. Eyni zamanda, Həmşində XVII əsrə aid müsəlman-türk məzar daşları da vardır. **«Lakin bu bölgədə ermənilərlə hər hansı bir əlaqəsi olan heç bir nümunə yoxdur. Həmşin bölgəsində ermənicə danışılır, burada heç qədim kilsə xarabalıqlarına da rast gəlməzsiniz».**⁵⁴⁶

Qoç qədim türklərdə, xüsusilə oğuz tayfalarında Tənqri xana kəsilən əsas qurbanlıq heyvan, bir sıra sülalələrin isə heraldik rəmzi olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Kül Tigin abidəsinin önündə (*VII əsr*) qarşı-qarşıya baxan qoç heykəlləri qoyulmuşdu. Sakral xarakter daşıyan qoç təsvirlərinə, onun rəmzi işarələrinə Qobuстан, Gəmiqaya, Kəlbəcər, Göyçə qayaüstü təsvirlərində də rast gəlinməsi bu kultun ortaq türk etnomədəni məkanında daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Qoçun stilizə olunmuş təsvirləri səlcuqların, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfa birləşmələrinin qurduqları dövlətlərin rəmzlərinə də çevrilmişdir. Belə ki, tarixi Azərbaycan ərazilərində qoç təsvirli ilk zoo-

544 Bütükkürkeican T. Həmşinlilərdə unutarak və gizlenerek var olmak. / İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı Doç. Dr. Ferhat Kentel, İstanbul, 2011. - <http://openaccess.bilgi.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11411/603/Hem%C5%9Finlilerde%20unutarak%20ve%20gizlenerek%20var%20olmak.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

545 Kalafat Y. Türk Kültürlü Halklarda Mitik-Mişlik Kavşakta Yer. Ankara: Berikan Yayınları, 2015

546 Həmşinlilər öz və öz türktür. /Rize Haberleri, 26.11.2015/ - <http://www.milliyet.com.tr/ozel-haber-rize-yerel-haber-1082840/>

morf məzarüstü abidələr XII-XIII əsrlərə təsadüf etsələr də, XV əsrin əvvəllərindən daha geniş yayılmağa başlamışdır.⁵⁴⁷

Türkiyənin Həmşin, Tünceli və Qaraqoyunlu ərazilərində (yuxarıda), Azərbaycanın Naxçıvan, Muğan, Qarabağ bölgələrində, Qərbi Azərbaycanda ortaq türk zoomorf memorial abidələri

Bir müddət əvvəl Ermənistən alimləri həmin qoç heykəllərini «erməni etnik mədəniyyətinin və qədim inanclarının nümunəsi» kimi təqdim etməyə çalışmışdılar. Hətta erməni alimi A.Martirosyan qoç rəmzini erməniləşdirmək üçün yazırdı: «**Geqam (Göyçə) qayalarındakı qoç rəmzi səma rəmzi olaraq diqqəti cəlb edir. Biz əminik ki, ibtidai Ermənistəndə (?), qədim ziyarətgahlarda qoça sitayiş edirdilər**».⁵⁴⁸ Sonralar bu iddiaların heç bir tarixi əsasa söykənmədiyini anlayaraq, əvvəlcə onları «kürd xalqının etnik mədəniyyət nümunəsi» elan etmiş, amma kürdlərin də həmin ərazilərə iddiaları üçün «faktoloji materiallar» verdiklərini anlayaraq bu fikirdən daşınmış, həmin abidələrin məhvinə başlamışlar. Ermənistən və xaricdəki erməni diasporası iddia etdikləri əraziləri erməni etnomədəni məkanına aid etmək məqsədilə vaxtilə tarixi Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən indiki Ermənistəndə tətbiq etdikləri vandalizm cinayətlərini hazırda Həmşində də həyata keçirməkdədirlər. Məsələn, 2006-cı ildən etibarən Rizə bölgəsindəki Orta əsrlərə aid qədim məzarlıqlarda başdaşları, xüsusilə bu ərazilərin türklərə aid olduğunu təsdiqləyən qoç heykəlləri Ermənistən emissarlarının əli ilə dağıdılmışdır. Həmin il vandalları müəyyənləşdirmək, tarixi abidələri bərpa etmək məqsədilə Rizə valiliyində xüsusi komissiya da yaradılmışdır.

547 Алекперли Ф. Зооморфные мемориальные памятники Азербайджана. Полный текст доклада. Источник: Тезисы III Международной научной конференции «Гюркологическое Искусствознание: Проблемы и Перспективы». Баку, 17 декабря, 2013 г. Баку, 2013

548 Мартиросян А. Древние иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники. Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973

Müəyyən edilmişdir ki, Rizə ətrafındakı qədim məzarlıqlarda vaxtilə tarixi abidə kimi rəsmi qeydiyyatda düşmüş daş kitabələrin, qoç heykəllərin bir hissəsi oğurlanmış və məhv edilmişdir. Yerli təhlükəsizlik qüvvələri ilə birlikdə aparılmış araşdırmalar nəticəsində həmin daşların bəzilərinin kiçik hissələrə bölünərək dərələrə atılması müəyyən edilmişdir. Rizədəki Sinar Təhsil və Araşdırma Vəqfinin sədri, həmsinli yazıçı **Rəcəb Qoyunçu** və «Həmşinin tarixi məzar kitabələri» əsərinin müəllifi, araşdırmaçı **Murad Ümit Hiçyılmaz** bu barədə mətbuata verdikləri açıqlamada bildiriblər ki, erməni iddialarına əsasən, guya 1712-ci ildə Osmanlı dövləti Həmşin və Çamlıhəmşin bölgələrində yaşamış xristian erməniləri zorən islamlaşdırmışdır. Lakin buradakı qoç təsvirli müsəlman məzar daşları isə həmin iddiaların əksinə olaraq, daha əvvəlki dövrləri əhatə edir. Məqsəd qədim qoç kultunun daş izlərini silməklə bölgənin tarixən ermənilərə məxsus olmasını sübuta yetirməkdir. Murad Ümit Hiçyılmaz onu da əlavə etmişdir ki, «**Bölgə əhalisinin məlumatsızlığından istifadə etmək istəyən bir çox missioner Həmşinə gələrək, sakinlərə «Kəndinizin əsl adı ermənicədir. Siz erməni dilini bilirdiniz, lakin osmanlılar bu dili sizə zorla unutturublar» deyirlər... Həmşində Qarakeçiöglü, Qoçoğlu, Sepni kimi türk olduğu məlum olan ailələri «erməni» kimi qələmə verməyin heç bir məntiqi yoxdur**». ⁵⁴⁹

Qədim türk rəmzlərinin tədqiqatçısı, Türkiyədə «dövrün Mahmud Kaşğarisi» adlandırılan **Mustafa Aksoy** 2013-cü ildən etibarən Həmşin bölgəsindəki araşdırmaları nəticəsində aşkar etdiyi damğa işarələrinin, xalça və corablarda istifadə olunan etnik ornamentlərin də tamamilə qədim türk etnomədəni məkanı ilə bağlılığını sübut etmişdir. Onun gəldiyi qənaətə görə, «**Bu bölgədə tapılan damğaların analoqlarını Sibirdən Ural dağlarına və ya Sibirdən Balkanlara qədər uzanan türk mədəniyyəti məkanında rahatlıqla görmək mümkündür**». ⁵⁵⁰ 2017-ci ildə Rizənin Çamlıhəmşin bələdiyyəsinin və Çınar Təhsil, Mədəniyyət və Həmrəylik Dərnəyinin birgə təşkil etdikləri «Həmşin corabları» konfransında Mustafa Aksoy bu xalq sənəti nümunələrində ornament qismində istifadə edilən qədim türk tayfalarının damğa işarələri, sakral rəmzləri, onların semantikasi, dünəni və bu günü barədə məlumat vermişdir. O bildirmişdir ki, həmşin corablarının üzərindəki ornamentlərin tarixi Ural dağlarınadək uzanan əraziləri əhatə edir.

Həmşin xalq sənəti nümunələrində, xüsusilə toxunma yun corablarda geniş istifadə olunan naxışları nəzərlik xarakterli etnik ornament olaraq,

549 Firat G. Ermeni Diasporası mezar taşı çalıyor! /11.01.2011/ - <http://www.ihya.com.tr/haber-ermeni-diasporasi-mezar-tasi-caliyor-154763/>

550 Həmşin Çoraplarının Dünü və Bugünü Anlatıldı. /22.05.2017/ - <https://www.haberler.com/hem-sin-coraplarinin-dunu-ve-bugunu-anlatildi-9646102-haberi/>

təkcə Azərbaycan və Anadolu xalq tətbiqi sənətində deyil, başqırd tikmələrində,⁵⁵¹ kumık, qaraçay,⁵⁵² qazax, qırğız, türkmən,⁵⁵³ xakas, Volqaboyu tatarlarının (*bulqarların*), Krım tatarlarının, hətta xristian tatarların və qaqauzların xalça və kilim ornamentləri sırasında da yayılmışdır. Onun ən qədim variantlarına Pazırnıq kurqanlarındakı insan cəsədi üzərindəki döymənaxışlar (*tatu*) arasında və Taqar arxeoloji mədəniyyətinə (*e.ə. IX-III əsrlər, indiki Xakasiya Respublikasının ərazisi*) aid bürünc kəmər toqqası üzərində rast gəlinir. Xakaslar bu gün də bu təsvirə «koçot öyüm» deyirlər.⁵⁵⁴

Bundan başqa, Şərqi Türküstan-dakı türkeşlərin metal sikkələrinə də həmin rəmzin fraqmenti basılmışdır.⁵⁵⁵ Bu ornament əski Azərbaycan və Anadolu xalçaçılığında «qoç buynuzu», hazırda isə həm də «əlibelində» adlanır. Başqa sözlə, iki «qoç buynuzu» damğasının vəhdətindən və ya «sınıq buynuz» kimi təfsir olunan işarələr və «köşək gözü» anlamını verən nişanın birliyindən yaranan ornament

Azərbaycan, Türkiyə, qaraqalpaq və Krım tatarlarının xalçaçılıq sənətində «əlibelində» adlanır. Ona qazaxların keçə məmulatında,⁵⁵⁶ başqırd tikmələrində,⁵⁵⁷ kumık, qaraçay⁵⁵⁸ və Anadolu kilim naxışlarında⁵⁵⁹ da rast gəlinir. Elmi ədəbiyyatda qeyd edilir ki, sarmatların tərkibində Qərbi Sibirdə, Mərkəzi Asiyada yaşayan tayfalar da vardır. Eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın IV əsrinə kimi olan dövrdə sarmatlar Qazaxıstanın qərb hissəsindən, Cənubi

551 Башкирский народный костюм. - <http://900igr.net/prezentatsii/geografija/Bashkirskij-narodnyj-koštjum/014-Bashkirskij-narodnyj-koštjum.html>

552 Дагестанские ковры. - http://articles.agronationale.ru/pigs/1907-dagestanskije_kovry

553 Бердымухамедов Г. Живая легенда. Книга о вечной красоте туркменских ковров. Ашхабад, 2011

554 Абдысадыр уулу А. Мир узоров. Кыргызское великодержавие: Культура. Металлообработка. - http://www.jyrgalim.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=205&Itemid=85

555 Досымбаева А. Археологические источники в этнографических реконструкциях истории тюрок. // Вестник Томского государственного университета. История. 2013. №3 (23)

556 Казахские орнаменты. - <http://hameleons.com/kazakhstan-design/24498-kazaxskie-ornamenty.html>

557 Башкирский народный костюм. - <http://900igr.net/prezentatsii/geografija/Bashkirskij-narodnyj-koštjum/014-Bashkirskij-narodnyj-koštjum.html>

558 Дагестанские ковры. - http://articles.agronationale.ru/pigs/1907-dagestanskije_kovry

559 Hali Motif Özellikleri Desen Hazırlama. - <http://www.halidesenmodel.com/2012/04/hali-motif-ozellikleri-desen-hazirlama.html>

Uraldan tutmuş Qafqaza və Şərqi Avropayadək yayılmışdılar. Onlar əvvəllər bolluq rəmzi olan qoça (*qoçqara*) tapınmış, sonralar isə sakalar kimi müharibə ilahisinə və qılınca sitayiş etmişlər. Bu işarələr türk xalqlarında bu gün də «qoçkar», «qoşqar», «qoçmüyüz», «koçkarok», «kaçkar» və s. adlarla tanınır.

Həmşinlilərin və azərbaycanlıların adət-ənənələri, atalar sözləri, mədəni irsi arasında da yaxınlıq var və bu, xüsusi tədqiqat mövzudur. Məsələn, onların məşhur horon (*yallı, halay*) rəqslərindən biri «**Qarabağ**» adlanır və «**Azeri kökenli olup, karşılıklı oynanan bir oyun**»⁵⁶⁰ sayılır. Onu da qeyd edək ki, həmşinlilərin yaşadıkları bölgələrdəki yaşayış məntəqələrinin adlarına bu gün Azərbaycanda da rast gəlinir: **Biləcik, Çaylı, Çəmənli, Günəşli, Qoyunçular, Ağdərə, Dəmirçilər, Xan düzü, Dəvəli, Ağsu, Çinarlı, Bodullu, Sağırılı (Sığırılı), Ağdaş, Xan dağı, Aşıqlar, Tumaslı, Qoçqar (Qoşqar)** və s. Buradakı **Dərbənd** və **Ağvan** kənd adları isə həmşin əhalisini Qafqaz Albaniyası tayfaları ilə bağlayır.⁵⁶¹ Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Səfəvi xanədanının zəiflədiyi dövrlərdə Osmanlı dövlətinin Azərbaycana hərbi yürüşləri nəticəsində Şərqi Anadoludan və Həmşin ərazilərindən buraya xeyli sayda əhali, o cümlədən qafqazdillilər də köçürülmüş və əsasən Şəki, Qax, Qəbələ, Balakən bölgələrində məskunlaşmışdılar. Kiçik bir misal. Şəki rayonundakı Alazan-Əyriçay çökəkliyində yerləşən **Biləcik** kəndinin (*Birinci Biləcik, İkinci Biləcik*) əhalisi həmin dövrlərdə Türkiyənin eyni adlı kəndindən köçənlərdir.⁵⁶² Həmşin ərazilərindən Azərbaycana köç etmiş xristian əhalinin bir hissəsi yerli udilərlə sıx qaynayıb-qarıxmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Həmşinin təkə türk əhalisini deyil, qafqazdilli sakinlərini də Azərbaycanla bağlayan etnomədəni bağlar mövcuddur. Onların udilərlə də mədəni yaxınlığı öz tədqiqatçılarını gözləyir.

Şərqi Anadoluda və Qara dəniz bölgəsində yaşayan həmşinlilərdə də qadın ailənin bünövrəsi hesab edilir. Kəskin iqlim şəraiti tarixən elat həyat tərzini sürən həmşin qadınlarının geyimlərinə öz təsirini göstərmişdir. Lakin bəzi fərqli elementlər istisna olunarsa, onların geyimləri – istər «foqa» adlanan don, ətək, «köynək» üstündən sarılan «köknəc», «dolaylıq» (*qurşaq*), zərif etnik naxışlarla toxunmuş yun corab, başa bağlanan «tülbənd» və ya «çəmbər», «peştəmal» və ya «puşi» ilə regionun türk xalqlarına məxsus etnik qadın kostyumları elementləri arasında böyük fərq yoxdur. Bu yaxınlıq da həmşinliləri erməni etnik mədəniyyətindən uzaqlaşdırır.

560 Tokat Artvinlilər Dərnəgi. Türkülimiz. - <http://artvin.trindeks.com/sayfa-turkulerimiz>

561 Türkiyə'də laz və həmşinli yerləşimləri listesi-1 (Doğu Karadeniz). /11.09.2012/

- <http://www.fikirkaragahi.com/turkiyede-laz-ve-hemsinli-yerlesimleri-listesi-1-dogu-karadeniz>

562 Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999

Həmşində və Azərbaycanda analogi yaşmaq tutmaq ənənəsi. Soldan-sağa: Həmşin, Borçalı (XIX əsr), Cənubi Azərbaycanda tərəkəmə və şahsevən qadınları

Mahmud Kaşğari «Divani-lugat-it türk» əsərində «Uragut saraguçlandı» (*Qadın başını örtüdü*) yazmaqla türk qadınlarının baş geyimində örpəyin, çalmanın və yaşmağın önəmli olduğunu xüsusi vurğulamışdı. Bu ənənə vaxtilə hun və xəzər tayfalarında da olmuş, oğuz və qıpçaq xalqlarında indi də qalmaqdadır. Müasir həmşinli xanımların geyimlərində etnik don, qurşaq və yun corablara getdikcə az təsadüf edilsə də, «puşi» adlanan baş örtüyü xüsusilə Rizə bölgəsində etnik qadın kostyumlarının əsas elementlərindən biri kimi qalmaqdadır. Etnoqrafik maraq doğuran cəhətlərdən biri də budur ki, həmşinli xanımların və Azərbaycanın, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın bir sıra bölgələrindəki qadınların baş örtüyü və yaşmaq bağlamaq tərzləri arasında tam bənzərlik vardır.

Həmşinlilərin adət və ənənələrini, etnik mədəniyyətini türk dünyası, o cümlədən tarixi Azərbaycan əraziləri ilə bağlayan daha bir misal. Türkiyənin tanınmış tarixçisi **Faruk Sümer** yazır: «**Bir insanın hansı millətə mənsub olduğunu o insanın aldığı mədəniyyət göstərir**». ⁵⁶³ Həmşinlilərlə tarixi Azərbaycan əraziləri, xüsusilə Qafqaz Albaniyası arasında etnomədəni əlaqələrin mövcudluğunu təsdiq edən elementlər sırasında qədim memarlıq elementləri də vardır. Məsələn, Azərbaycanın Ağdərə bölgəsinin Vəngli kəndində, Xaçın çayın sol sahilində yerləşən Gəncəsər (*Qanzasar*) xristian məbədi 1216-1238-ci illərdə Alban (*Aram*) hökmdarı, «Rəbbin aciz qulu, Böyük Həsənin nəvəsi, Vaxtanqın oğlu» **məlik Həsən (Əsən) Cəlal Dövlə** və anası **Xorişə Xatun** inşa etdirmişdir. Monastr dinin baş xəzinəsi anlamında «Gəncəsər» adlandırılmışdır. Onu da xüsusi olaraq əlavə edək ki, XV əsrdə Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Cahanşah Həsən Cəlalın təməlini qoyduğu **Calalilər** sülaləsinə «məlik» titulu vermişdir. Həsən Cəlal 1261-ci ildə qətlə yetirildikdən sonra oğlu məlik Atabəy atasının nəşini Qəzvindən Gəncəsərə

563 Sümer F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

gətirmiş və burada torpağa tapşırırmışdı. Mənastr 1511-ci ildən 1836-cı ilədək – Rusiya sinodunun qərarı ilə Alban kilsəsi ləğv olunub erməni-qriqorian kilsəsinə birləşdirilənədək diofizit alban xristianlarının əsas iqamətgahı olmuşdu. Həsən Cəlalin ölümündən sonra digər oğlu – **Vaxtanq** məbədin ərazisində geniş tikinti işləri aparmış, arvadı **Arzu xatun** isə burada kilsə tikdirmişdi.

Həmşin və Azərbaycan qadınlarında baş örtüyünün eyni tərzlə bağlanması. 1-3. Qazaxıstan və Türkiyə həmşinliləri. 4-8. Cənubi Azərbaycanda Muğan tərəkmələri, şahsevənlər və qaşqaylar. Birinci şəkildəki qadın 1900-cü ildə Türkiyənin Rızə bölgəsində anadan olmuş həmşinli Əminə Kavazoğludur (qız soyadı: «Səfər»). Əsrin əvvəllərində ailəsi ilə Batumiyə köçmüş, Stalin rejimi dönməsində isə oradan Qazaxıstana sürgün edilmişdir.

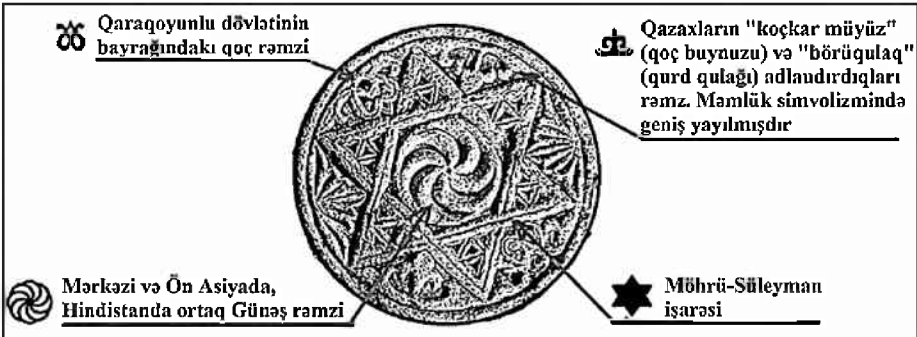
Məbədin arxitekturası və tərtibat elementləri onun tək-cə Qafqaz Albaniyasının deyil, ortaq türk memarlığındakı «alaçıq tipində» inşa olunduğunu təsdiqləyir. Görkəmli Azərbaycan alimi **Rəşid Göyüşov** hələ ötən əsrin 70-ci illərində qələmə aldığı «Qanazar məbədinin dini, etnik mənsubiyyətinə dair» məqaləsində mənastrın «erməni memarlığı»na heç bir aidiyyəti olmadığını sübuta yetirmişdir. Bundan başqa, tikilinin daxili tağlarının yuxarı hissələri birmənalı olaraq «erməni rəmzləri» ilə deyil, məhz ortaq türk simvolizmində müqəddəs hesab olunan öküz və qoyun başlarının baryeffləri ilə bəzədilmişdi. Hazırda həmin tarixi abidənin yerləşdiyi ərazi Ermənistanın işğalı altındadır.

Gəncəsər məbədində, Həsən Cəlal Dövlənin məzarı üzərindəki dairəvi daş medalyonu İrəvan alimləri «Şərqi Ermənistanın dövlət rəmzi» və ya «erməni hökmdarı Həsən Vaxtanqyanın gerbi» (?) kimi təqdim etməyə çalışsalar da, onun üzərindəki işarələrin semantikasını açmaq fikrindən daşınıbılar. Səbəb

Həmşinlilər. Ayın görünən və görünməyən tərəfləri

isə erməni xalqında nə dövlətçilik rəmzlərinin, nə də nəsil və ya tayfaların tanınma-fərqləndirmə işarələrinin – damğaların olması, medalyondakı işarələrin isə yalnız orta q türk simvolizmi əsasında izah edilə bilməsidir. Medal-yonda Həsən Calal Dövləyə mülkiyyət rütbəsi vermiş Qaraqoyunlu dövlətinin rəmzi – ilə yanaşı böyük ehtimalla Alban mülkiyyətinin damğa işarəsi də əks olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qədim türklərin rəmsiz sistemində qoç (*arxar*; *dağ qoçu*) buynuzu təsviri ən qədim sakral rəmzlərdən biri sayılırdı. Onun çoxsaylı variantlarına tarixi Azərbaycan ərazilərindəki Qobuстан, Gəmiqaya, Kəlbəcər, Göyçə, Dəvəboynu qayaüstü təsvirlərində, Kür-Araz mədəniyyətinə aid nümunələr üzərində, Manna, Midiya, saka-skif dövrlərinə, Qafqaz Albaniyasına, Səlcuq, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı dövrlərinə aid maddi-mədəni irs nümunələrində, hun, bulqar, savir, xəzər, oğuz və qıpçaq damğa işarələrində, xalça ornamentləri arasında rast gəlirik. Əski mifoloji təsəvvürlərdə qoç obrazı bir tərəfdən «bolluq» və «bərəkət» bildirir, digər tərəfdən isə vəfat etmiş insanların ruhlarını Tanrı məkanına çatdıran müqəddəs canlılardan biri hesab edilirdi. Tanrıya kəsilən qurbanlar arasında ağ atla ağ qoçun da xüsusi dəyəri vardı. Bundan başqa, əski türk dillərində «qara» sözünün tək cə rəng deyil, həm də «böyük», «güclü» anlamlarını verdiyini nəzərə alsaq, Qaraqoyunlu dövlətinin rəmzinin – «qara qoç» təsvirinin şərti xarakter daşdığı, «qüdrətli dövlət» kimi yozumunun daha düzgün olduğunu qənaətinə gəlirik.

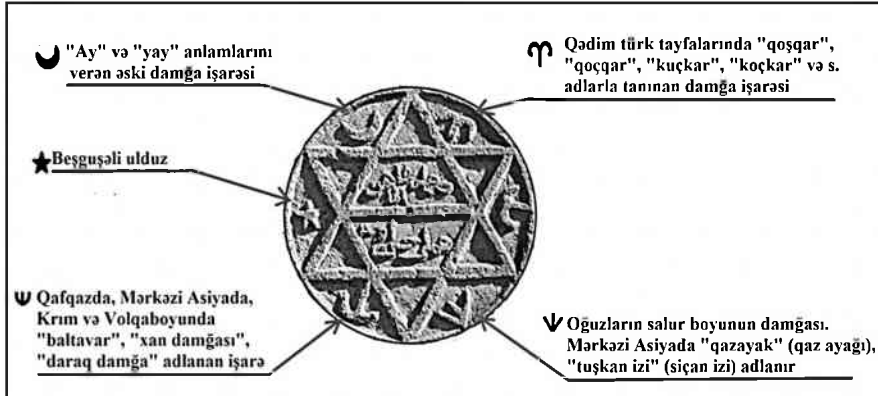
Gəncəsərdə Həsən Calal Dövlətinin məzarındakı medalyon üzərindəki rəmzlərin semantikasi

Medalyondakı altıguşəli ulduzun da yəhudiliklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Halbuki, altıguşəli ulduz tarixən polietnik xarakter daşımış, sami xalqları, o cümlədən yəhudilər arasında da geniş yayılmışdır. Digər tərəfdən, məlum

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

səbəblər üzündən İsrail dövlətinin yaradılmasınadək yəhudilərin dövlətçilik rəmzləri olmamışdır. Rəvayətə görə, ilk dəfə 1254-cü ildə imperator IV Karl Praqadakı yəhudi diasporasını xristian təbəələrindən fərqləndirmək üçün onlara xüsusi icma rəmzi – qırmızı parça üzərində «Davud ulduzu» təsvir edilən bayraq vermişdi. Bu təsvir XVII əsrdən etibarən iudaizmin dini-etnik rəmzlərindən biri kimi tanınmış və yalnız 1891-ci ildə sionizm hərəkatının rəsmi simvolu (*Mogen David – Davudun qalxanı*) qismində qəbul edilmişdi. Nəhayət, İsrail dövlətinin təşəkkülündən beş ay sonra – 1948-ci il oktyabr ayının 28-də üzərində «Davud ulduzu» olan ilk bayraq təsdiq edilmişdir. Halbuki, bu təsvir iudaizmdən fərqli olaraq VII-XII əsr islam simbolizmində, türk xalqlarının dövlətçilik rəmzlərində, sikkələrdə və dini memarlıq abidələri üzərində ilahi nəzərlik, “bismillah” kəlməsinin təcəssümü kimi daha geniş yayılmış və “Möhrü-Süleyman” (*Süleyman peyğəmbərin möhürü*) adlandırılmışdı.

Kiçik, yalnız dini mənsubiyyətdən irəli gələn fərqlərlə analoji daş medalyonu türkiyəli arxeoloq, əslən həmsin olan **Oktay Hacıoğlu** Rizə bölgəsindəki qədim tikililərdən birinin üzərində aşkar etmişdir. Orta əsrlərə aid binanın giriş hissəsindəki analoji dairəvi daş qabartma içərisində də ortaq türk damğa işarələri təsvir olunmuşdur.⁵⁶⁴ O.Hacıoğlunun müəyyən etdiyi daş qabartmadakı «həmsin rəmzləri» – türk tayfalarının damğa işarələri nəinki həmsinlilərin etnik türk kimliliyi, hətta Azərbaycan ərazisindəki (*Qafqaz Albaniyasında*) soydaşları ilə eyni ortaq mədəniyyətə sahib olduqlarını müəyyən etməyə əsas vermişdir.

Türkiyənin Rizə bölgəsində həmsinlilərə aid qədim tikili üzərindəki medalyonda ortaq türk damğa işarələri və rəmzlər

564 Hacıoğlu O. Həmsin bölgəsində türk damğaları. /25.09.2014/ - <http://www.patikaa.com/hem-sin-bolgesinde-turk-damgalari/>

Onu da əlavə edək ki, beşgüşəli ulduz ☆ şöləkdə və bəktəşi-sufi simvolizmində «xəmsə», «Əhli-beyt üzvləri» anlamlarında da işlədilmişdir. Hər iki medalyonun etnik ermənilərə qətiyyənlə aidyyəti olmamasını təsdiqləmək üçün isə kifayət qədər tarixi sübutlar vardır. Yeri gəlmişkən, həmin ortaq türk damğalarına Xarəzm, Məmlük, Qızıl Orda dövlətlərinin simvolizmində də rast gəlinir. Aşağıdakı şəkillərdə isə Gəncəsər və Rizə medalyonlarının islam dünyasındakı – Yaxın və Orta Şərqdəki analoqları təqdim olunur. Göründüyü kimi, Gəncəsər və Rizə medalyonlarındakı əsas fərq hər iki rəmz daşıyıcılarının dini mənsubiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, Rizə daş qabarmasının mərkəzində, Möhrü-Süleymanın içərisində Qurandan ayələr həkk olunduğu halda xristian Həsən Calal Dövlənin medalyonunda onu «cərxi-fələk», «şəmsi-gərdan» adlandırılan Günəşin simvolu əvəz edir.

II.4. Qarabağ «erməniləri»

*«Ermənilərə həqiqətən də «xristian türklər» deyə bilərik. Yunanlar öz xüsusiyyətlərini qoruduqları halda, ermənilər türklərin adətlərini, hətta dillərini mənimsəyiblər».*⁵⁶⁵

Helmut fon Moltke

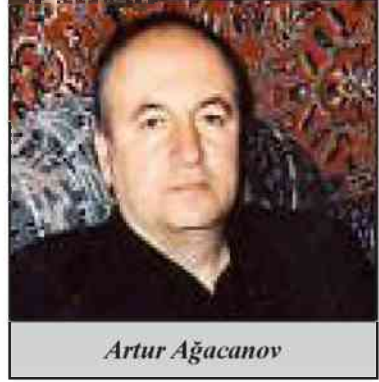
2016-cı ilin ortalarında sosial şəbəkələrdə hazırda Ukrayna ərazisində yaşayan Qarabağ ermənişi **Artur Ağacanovun** qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»ndakı vəziyyətə, Qarabağ «ermənilərinin» etnik kimliyinə və Azərbaycanı Alban kilsəsinin statusunun bərpasına dair soydaşlarına müraciəti yayılmışdı. Özünü «etnik erməni» deyil, «Qarabağın xristianı» adlandıran Artur Ağacanovun sözlərinə əsasən, bu xristianların bir çoxu hay etnosu ilə heç bir etnik bağlılıqlarının olmadığını, onların zorən erməniləşdirildiyini bildirirlər. Həmin insanlar Qafqaz Albaniyasının və Alban Həvari kilsəsinin zəngin maddi-mədəni irsini mənimsəyən, özlərini «Qarabağın köklü əhalisi» kimi qələmə verən hayların Azərbaycan ərazilərinə sonradan köçürülməsini sübuta yetirən bütün materialları məhv etdiklərinə görə erməni-qriqorian kilsəsinə və erməni millətçilərinə qarşı çıxmağa hazırdırlar. A.Ağacanov Qarabağ xristianlarına müraciətində bunları yazır: **«Qarabağ torpağı əsrlər boyu müxtəlif müharibələr və toqquşmalar meydanına çevrilmişdir. Bu proseslər nəticəsində onun qədim mədəniyyəti, məbədləri, memarlıq abidələri, burada yaşayan və Qafqaz Albaniyası dövlətinin bir parçası olan xalqların irsi ciddi ziyan çəkməkdədir. Bu dövlətin tarixi və özəl mədəniyyəti, xristian dünyasının qədim Aftokefal Alban kilsəsi olmuşdu. Lakin indi bu irs ya dağıdılmış, ya da ermənilərin tarix və mədəniyyətinə aid edilmişdir».**⁵⁶⁶

A.Ağacanov həmin prosesin səbəblərindən danışarkən qeyd etmişdir ki, qədim dövrlərdən etibarən insanlar etnik mənşələrinə görə deyil, inanclarına, dini mənsubiyyətlərinə əsasən bölünürdülər. O da regionda «erməni» sözünün konfessionim oluğunu və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq əksər xristianlara şamil edildiyini xüsusi vurğulayaraq bildirmişdir ki, XIX əsrin əvvəllərinə kimi insanlar, bütövlükdə isə ayrı-ayrı etnoslar məhz tapındıqları dinə, məzhəbə

⁵⁶⁵ Helmut von Moltke. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, 8. baskı, Giriş və notlar: Guştav Hirschfeld, Berlin 1917, s. 34. Türkcə çeviri: Hayrullah Örs, Moltke'nin Türkiyə Mektupları, İstanbul 1969, s. 35.

⁵⁶⁶ Карабахские армяне объединяются против Армении и заявляют, что этнически не связаны с ее населением». /11.05.2016/ - <http://interfax.az/view/672053>

uyğun olaraq «iudaişt», «xristian», «müsəlman», «buddişt» və ya «erməni» adlandırılırdılar: «Faciə həm də ondadır ki, inanclarına görə «erməni» kimi tanılan həmin xristianlar bütünlüklə hayların dini mərkəzi olan Eçmiədzin kilsəsinin tabeliyinə verilmişdir. Nəticədə bu insanları etnik özünüdərk hissindən, mədəniyyət və tarixlərindən məhrum edərək zorən haylara çevirmişlər».⁵⁶⁷ Müraciətin müəllifi onu da əlavə edir ki, iki yüz il əvvəl erməni köçkünlərinin – etnik hayların Türkiyə, İran və Yaxın Şərq ərazilərindən Qarabağa köçürülməsi və Alban Həvari kilsəsinin ləğvi ilə Qanzasar, Amaras və digər alban patriarxlıqları xristianlıq tarixindən silinmişdir. Bununla da Qarabağda və bütün Cənubi Qafqazdakı xristian xalqlarının mədəniyyətlərini, kilsələrini, kitablarını, ümumiyyətlə, bütün maddi-mədəni və qeyri-maddi mədəni irslərini qriqorian kilsəsi və haylar mənimsəmişlər.

Artur Ağacanov

Artur Ağacanovun sözlərinə görə, bu gün Qarabağın tarixinə və taleyinə dair erməni milli konsepsiyasına qarşı çıxmaq etirazçının həyatı üçün çox təhlükəlidir. Son 25-30 ildə erməni millətçilərinin irəli sürdükleri faşist ehkamlarının əleyhinə çıxış etmiş xeyli sayda erməni siyasətçisi, ictimai xadimi və fəali ya qətlə yetirilmiş, ya da mənəvi terrora məruz qalmışdır. Qarabağı Azərbaycanın və Qafqaz Albaniyasının, onun xristianlıq tarixinin ayrılmaz hissəsi olduğunu etiraf edən hər bir kəs ölüm təhlükəsi ilə üzləşir: «Ermənistanda haylar və Qarabağ erməniləri arasındakı etnik fərqə görə bizi həmişə aşağılayaraq, «şurtvats» (*dönmə*) adlandırır, burada «ikinci növbə» insanlar hesab edirlər... Qarabağ xristianları bioloji baxımdan azərbaycanlılara və Qafqaz Albaniyasının digər xalqlarına daha yaxındırlar. Lakin təqribən iki yüz il ərzində ayrı-ayrı siyasi mərkəzlərin və dövlətlərin susqunluğu, razılığı və yardımı ilə müxtəlif xalqlara, ölkələrə və mədəniyyətlərə aid olan irs erməni xalqının və erməni kilsəsinin adına yazılmışdır. Bu tarixi ədalətsizlik qanlı millətlərarası münaqişələrə, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin baş verməsinə səbəbolmuşdur».⁵⁶⁸

O da yaxşı məlumdur ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı ən çox ziyan çəkmiş tərəf məhz Dağlıq Qarabağın «erməni»

⁵⁶⁷ Yəni orada

⁵⁶⁸ Yəni orada

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

əhalisi olmuşdur. Hətta bu bölgəyə gəlmiş müşahidəçilər də Qarabağ əhalisi ilə ermənilər arasında kəskin fərqlərin olduğunu bildirirlər. Artur Ağacanov «İnterfaks» İnformasiya Agentliyinə verdiyi müsahibədə bu fərqlərə də xüsusi diqqət ayırmışdır. O, jurnalistin Dağlıq Qarabağ əhalisinin ermənilərə, yoxsa Azərbaycan türklərinə yaxın olmaları barədə sualını belə cavablandırmışdır: «Mən belə hesab edirəm ki, həqiqi Qarabağ ermənisini təfəkkür tərzinə, psixologiyasına, davranışına, hətta xarici görkəminə görə məhz azərbaycanlılara, türklərə daha yaxındır. Qarabağ ermənilərinin bəzi soyadlarına diqqət yetirək: Allahverdiyev, Bağırov, Ağamirov və s. Bütün bunlar erməni deyil, türklərin soyadlarıdır».⁵⁶⁹

Erməniistan hakimiyyətinin işğalçılıq, millətçilik siyasətinə qarşı çıxan siyasi mühacir, «Литературная Канада» qəzetinin baş redaktoru Vahan Karapetyan da bu qənaətdədir ki, erməniləri və «dağlıq qarabağlıları» etnik kimlik baxımından bir-birindən ayırmağın vaxtı çatmışdır. V.Karapetyan «İnterfaks-Azərbaycan» agentliyinə müsahibəsində Artur Ağacanovun müraciətindəki bütün müddəalarla həmrəy olduğunu bəyan edərək demişdir: «Əgər insan şüuru qələbə çalarsa və Qarabağ əraziləri yenidən Azərbaycanın nəzarətinə keçərsə, mən buna çox sevinərəm. Dağlıq Qarabağ Erməniistanın xəstə bədənində xərcəng şişidir. Bu şiş ya cərrahiyyə yolu, ya da başqa bir üsulla nə qədər tez kəsilib götürülərsə, Erməniistanın yaşamaq şansı daha çox olacaqdır... Mən özümün və Qarabağda yaşayan ermənilərin etnik köklərinə aydınlıq gətirmək istəyən Ağacanovu dəstəkləyirəm. Hər kəs mənsub olduğu xalqı müəyyən etməli və bununla

qürur hissi keçirməlidir. Mən çox istərdim ki, bu mövzu öyrənilsin və polemika elmi diskussiya çərçivəsindən kənara çıxmasın. Opponentə güllə atmaqdan daha yaxşıdır».

Qarabağ «ermənilərinin» milli mədəniyyəti, adət və ənənələri unikaldır və sinkretik xüsusiyyətlərə malikdir. Onların ümumazərbaycan etnomədəni məkanını ilə üzvi bəğliliği, bu zəngin və rəngarəng mədəniyyətin ayrılmaz parçası olmaları onların yeni, təbii və normal qarşılanan mədəni vasitəçilik funksiyasının yaranması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, onların bir missiyası da XIX-XX

⁵⁶⁹ Artур Агаджанов: «Настоящие карабахские армяне близки именно к азербайджанцам». /14.03.2017/ -<http://www.armenianreport.com/pubs/152359/>

əslərdən etibarən polietnik Azərbaycan cəmiyyətinin etnik mədəniyyət nümunələrinin buraya İran və Türkiyədən gətirilmiş köçkün haylara ötürülməsi olmuşdu. Odur ki, bu gün Azərbaycan xalqına aid maddi və qeyri-maddi mədəniyyət elementlərinin – mətbəx nümunələrinin, o cümlədən köçəri türk tayfalarına aid lavaşın, xalçaların, tar, kamança, zürna, balaban kimi musiqi alətlərinin, mahnı və rəqslərin, tarixi Azərbaycan ərazisində yerləşən dini məzarlıq abidələrinin, hətta muğam və aşiq sənətinin Ermənistan tərəfindən mənimlənməsi söyləri bir tərəfdən məkrli siyasi məqsədlərdən xəbər versə də, digər tərəfdən onun da tamamilə məntiqli izahı vardır. Bu irs gəlmə haylara deyil, hazırda «erməni» kimi identifikasiya olunan Azərbaycanın xristian əhalisi vasitəsilə etnik ermənilərə ötürülmüşdür.⁵⁷⁰

Lakin bu gün nəinki qonşuları, hətta işğal altında saxladıqları Qarabağ «erməniləri» ilə də normal münasibət qurmağı bacarmayan Ermənistan deklarativ bəyanatlara baxmayaraq, onları «etnik erməni» kimi qəbul etməkdən çəkinir, şüuraltı qatda gizlənen reallıqlara söykənərək «albanlar», «türkdən dönmələr» adlandırır. Vaxtilə türklərə nifrət hissindən qaynaqlanan «Hayes, turkes?» (*Ermənisen, yoxsa türk?*) ifadəsinə indi yalnız Qarabağ «ermənilərinə» ünvanlanan daha bir paranoik sual əlavə olunmuşdur: «Hayes? Te karabaxci?» (*Sən ermənisen, yoxsa qarabağlı?*). Üstəlik, İrandan, Türkiyədən, Yaxın Şərqdən gələn erməniləri əzizləyib onları «axber» (*qardaş*) adlandırdıqları halda, qarabağlı köçkünlərə müraciətlə «şurtvats» (*dönmə*), «turki mator» (*türk matorlu*), «turkatsas» (*türkdən dönmə*) kimi alçaldıcı ifadələr işlədirlər. Erməni müəllifi **Robert Arakelov** da bu həqarətli münasibətin tarixi gerçəkliklərə söykəndiyini bildirirdi. O yazırdı ki, şovinist ermənilərin nəzərində Qarabağ erməniləri «aşağı növdən olan soydaşlardır». Çünki yaxşı anlayırlar ki, Qarabağ ermənilərinin böyük hissəsi vaxtilə qriqorian məzhəbini qəbul etmiş alban tayfalarının törəmələridir.⁵⁷¹

570 Еще один видный армянский деятель потребовал вывести Вооруженные силы Армении из Карабаха, присоединившись к обращению Агаджанова. /13.05.2016/ - <http://interfax.az/view/672275>

571 Аракелов Р. Нагорный Карабах. Виновники трагедии известны. Баку, 1991

Rəsmi İrəvanın və kilsənin «milli və dini birlik» haqqında populist çağırışlarına baxmayaraq, hakim «Qarabağ klanı»nın öz həmyerlilərinə rejimin «müdafiə səddi» kimi yanaşması, onlara xüsusi imtiyazlar verməsi, vəzifə pilləsində irəli çəkməsi, mövcud rejimin Qarabağ ermənilərindən ibarət cəza dəstələri yaratması Erməniстан cəmiyyətindəki ziddiyyətləri dərinləşdirmişdir. İndi İrəvanda şurtvatsların ölkədən tamamilə qovulmasına, hətta «Azərbaycana qaytarılmasına» dair çağırışlar da səslənməkdədir.

Erməniстан və Qarabağ «erməniləri» arasındakı fərq özünü təkcə etnik mədəniyyətdə, davranış tərzində deyil, danışqda, lüğət ehtiyatında da açıq şəkildə göstərir. Xatırladaq ki, müasir erməni dili 34 dialektdən ibarətdir. Onların danışdığı dil həm qrammatikasına, həm də lüğət ehtiyatına görə klassik erməni dilindən seçilir və türk sözləri, ideomatik ifadələrlə zəngindir. Tanınmış erməni filoloqu

Raça Acaryan «Erməni dilinin tarixi» əsərində bu məsələyə toxunaraq yazırdı ki, türk dilinin təsiri nəticəsində erməni dili dəyişmiş, hətta özünü ona uyğunlaşdırmışdır.⁵⁷² 1836-cı ildə isə Çar Rusiyası Alban Həvari kilsəsini ləğv edərək qriqorian kilsəsinin tabeçiliyinə vermiş və bununla da onun minillik fəaliyyəti dayandırılmışdı. Qarabağın xristian əhalisi məzhəbini zorən dəyişməli olsa da, öz keçmişini, kimliyini unutmamışdı. Hətta XVIII yüzilliyin birinci yarısında rus çarı I Pyotra ünvanladığıları məktubda özlərini «erməni» deyil, «alban» kimi göstərmişdilər. Odur ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər arasında da tarixi gerçəkliklərə söykənən etnosiyasi bölgü, iyerarxiya hələ də mövcuddur. Onlar da özlərini titullu «yerlilərə», İran və Türkiyədən köç etmiş «gəlmələrə» ayırırlar. Sonralar məhz «yerlilərin» təsiri nəticəsində ikinci qrup da tədricən Azərbaycan mədəni məkanına inteqrasiya etmişdi.

XIX əsrdə yaşamış erməni əsilli tarixçi-etnoqraf **Sergey Zelentsev** Qarabağda yerli xristian əhalinin və sonralar buraya köçürülmüş ermənilərin bir çox xüsusiyyətlərə görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndiyini bildirmişdi.

*Qarabağ «erməni»
(rəssam Maks Tilke)*

572 Аджарян Х. История армянского языка (на армянском языке). Ереван, 1951

Digər erməni müəllifi **A.Xan-Aqov** isə «Cavanşir qəzasında (Dağlıq Qarabağda) yerli əhalinin əsasən türklərdən ibarət olduğunu, ermənilərin buraya sonradan köçürüldüyünü» xüsusilə vurğuladıqdan sonra bunları yazırdı: «İrandan gələn ermənilər yerli Qarabağ ermənilərindən dilləri, hətta geyimləri ilə fərqlənirdilər. İran erməniləri yerli albanların dilini başa düşmürdülər». Arxeoloji, etnoqrafik və toponimik tədqiqatlar sübut etmişdir ki, hazırda (*Ermənistən-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münəqişəsindən əvvəl*) burada yaşayan ermənilər mənşə etibarilə 3 qola ayrılır. Onlardan birincisi farsdilli ermənilərdir. Tərtərçay vadisindəki Marağa, Margüşəvan, Aşağı Çaylı və Yuxarı çaylı, İsfahancıq, Talış kəndləri farsdillidirlər. Onları mənşə etibarilə tatlaşdıran tədqiqatçılar da vardır. Həm də farsdilli ermənilər təkcə Qarabağa deyil, eləcə də Qərbi Azərbaycana və Şirvana da köçürülüblər... Qarabağın yuxarı hissəsində yaşayan ermənilərin bir qismi, daha doğrusu, onların ikinci qolu Türkiyədən köçürülən ermənilərdən ibarətdir. Bu ermənilərin bir qismini, təxminən 10 minə yaxın ailəni rus-türk müharibəsi başa çatdıqdan sonra Ədirnə sülh müqaviləsinə əsasən, Zaqafqaziyyəyə köçürülənlər təşkil edir. Onların əksəriyyəti Gürcüstana, bir qismi isə Qarabağa köçürülmüşdü. Qarabağa köçürülən ermənilər özlərini daha pis aparır, nəinki yerli müsəlmanlara, hətta yerli alban əhalisinə və İran ermənilərinə qarşı da «sıxışdırma» siyasəti yürüdükdülər... Qarabağın yuxarı hissəsində yaşayan ermənilərin üçüncü qolunu əsrlərlə erməniləşmə prosesinə məruz qalmış yerli alban əhalitəşkiledir».⁵⁷³

Qədim tarixi mənbələrə, hətta erməni müəlliflərinin salnamələrinə əsasən, Azərbaycanda, xüsusilə də Qarabağ torpaqlarında türk mənşəli barsillər, savirlər, xəzərlər, bulqarlar və s. yaşamışlar. Orta əsr tarixçiləri isə türkləri Arran dövlətinin dominant etnik qrupu kimi dəyərləndirmişlər. Digər tərəfdən, Azərbaycan ərazisində tarixən yaşayan xalqların maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrində qədim türk elementlərinə rast gəlinəyi kimi əks prosesləri də müşahidə etmək mümkündür. Bu isə həmin torpaqlarda yaşayan xalqlar arasında tarixən davam etmiş təbii mədəni inteqrasiyadan, onların bir-biri ilə qaynayıb-qarışmasından, etnik mədəniyyətlərin qarşılıqlı mübadiləsindən, polikultural həyat tərzinin Azərbaycanda tarixi köklərindən xəbər verir. Ermənistənin əməkdar elm xadimi, professor **Stepan Lisitsyanın** «Dağlıq Qarabağ erməniləri. Etnoqrafik очерк» kitabında geniş təsvir edilən qədim ənənələrin, maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin bir çoxuna təkcə Azərbaycanın əksər bölgələrində deyil, Mərkəzi Asiyada, Volqaboyun-

573 Gəyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

da, Şimali Qafqazda, Krımda yaşayan türk xalqlarının – qazax və qırğızların, tatar və başqırdların, Krım tatarlarının, kumık və qaraçayların... milli adət və ənənələri arasında da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, S.Lisitsyan Qarabağ «ermənilərinin» bir qayda olaraq türkcə «qaradam» adlandırdıqları yerüstü, qazma və yarımqazma tipli evlərdə yaşadıklarını bildirir. Halbuki, erməni dilində bu tipli tikililərə «tun», «xatsatun» və ya «qlxatun» deyirlər. Azərbaycanın Naxçıvan, Kəlbəcər, Qubadlı bölgələrində, Borçalıda isə əsasən təsərrüfat xarakterli həmin dairəvi alaçıq tipli tikililər təkcə «qaradam» kimi deyil, «öylük», «şeşə öylük», «pəyəbaşı», «qara ev», «dördüddirək ev», «xaçkərənli ev», «evdamı», «qış damı», «qış evi», «çardaxlı dam», «beşikdam», «öydamı» kimi də tanınır.⁵⁷⁴

Ermənistanın işğal altında olan Qarabağın «erməni» əhəlisinin indiki vəziyyəti

S.Lisitsyan yazır: «Qaradama daxil olanda ilk növbədə içəridəki ocaq nəzərə çarpır. Adətən, bütün ailə üzvləri ocaq kənarına sərilmiş xalça və palazlarda bardaş qurub əyləşirlər. Ocaq kənarında ən hörmətli yer ataya, evin böyüyünə məxsusdur». Müəllif əlavə edir ki, Qarabağın erməni

574 Лисицян С. Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк. Изд-во АН Армении, 1992

kişiləri keçmişdə başlarının ortasında «**kəkil**», uşaqların isə alınlarında «**tel**» saxlayır, ya da «**keçal**» (*keçal*) vurdururdular. Onlar başlarına «**papaq**» qoyar, «**çuxa**», «**cuppa**» (*cübbə*), «**aba**» (*əba*), «**kürk**» (*kürk*), «**arxalux**» (*arxalıq*), «**şalvar**», «**kazaxik**» (*qazaxı – qısa xəz gödəkcə*) geyinər, ayaqlarına «**tolax**» (*dolaq*) bağlayardılar. Qarabağ ermənilərinin qızları isə dörd «**horik**» (*hərük*) hörər, ərə getdikdə saçlarını «**laçak**» (*ləçək*) altında gizlədər, yad adam görəndə «**yaşmaq**» tutardılar. S. Lisitsyan Qarabağ «ermənilərinin» yarım-köçəri həyat tərzini sürdüklərini, yaz fəslinin sonlarında «**yaylağa**» çıxdıqlarını, məişətdə «**xarar**» (*xaral*) «**çval**» (*çuval*), «**xurcun**», «**məfrəş**», «**cecim**» və s. işlətdiklərini də yazır.

Qarabağ «ermənilərinin» milli geyimləri «klassik erməni» tərzindən fərqlidir və daha çox Azərbaycan etnomədəni məkanı, o cümlədən Qafqaz Albaniyasının geyim ənənələri üzərində formalaşmışdır. Tanınmış alman rəssamı, 1912-1913-cü illərdə Tiflisdəki Qafqaz muzeyinin professoru olmuş Maks Tilke hələ əsrin əvvəllərində Rusiya imperatoru II Nikolayın sifarişi ilə Qafqaz xalqlarının milli geyimlərinə dair araşdırmalar aparmış onların rəsmlərini çəkmişdir. Həmin təsvirlər 1910-cu ildə albom şəklində nəşr olunmuşdur. Bu illüstrasiyaların ən mühüm xüsusiyyəti rəssamın ayrı-ayrı xalqlara məxsus geyimləri böyük dəqiqliklə təsvir etməsidir.

Onların toy adətləri də Azərbaycan türklərinin analoji şənliklərindən fərqlənmirdi. Azərbaycan, Anadolu, Şimali Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın türk xalqlarında olduğu kimi Qarabağ ermənilərində də qohumluq və dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün beşikdə olan oğlan və qız uşaqlarını «**qobakkasma**» (*göbəkəsmə*) etmək kimi qədim adətləri vardı. Toy günü yaxınlaşanda kənd cavanlarından seçilən «**qzir**» (*gizir*) evbəev gəzərək carçılıq edər, qonaqları şənliyə çağırırdı. Bundan başqa, toy ərəfəsində bəyi sağdış-soldışı müşayiəti ilə hamama aparar, qız evinə buynuzu və alnı xınalı qurbanlıq toğlu göndərərdilər. Beləliklə, «**zurna**» və «**tumbillu**» (*dumbul, təbil*) toy şənlikləri üç gün üç gecə çəkər, məclisi «**toybaş**» idarə edərdi. Qız evində isə gəlinin rəfiqələri bir yerə yığışar, süfrəyə iri «**mejməxi**» (*məcmeyi*) və «**nəlbəkilərdə**» meyvə, şirniyyat və çərəz düzülər, bəy evinə içərisində kişmişli, toyuqlu «**plov**» olan «**xonça**» gönərilərdi. Bundan başqa, Qarabağ erməniləri də gəlin-gətirmə mərasimində ortaq türk toy adətlərinə uyğun olaraq qollarından alma, nar, şirniyyat asılmış «**şax**» gəzdirərdilər (*Lisitsyan məlum səbəb üzündən «şax» kəlməsini rus dilində eyni mənəni verən «tsar» sözü ilə əvəz etmişdir*). Evə gəlin gətirəndə isə otağın bir «**puçaxında**» (*bucağında*) təzə evlənenlər üçün «**qardak**» (*gərdək*) qurardılar...⁵⁷⁵

575 Yenə orada

Qarabağ «ermənilərinin» də bayram süfrələrini «qaurma» (*qovurma*), «lavaş», «plov», xaş, «kurkut» (*qurut*), «xaşlama», «xaşib» (*xəşil*), «bozbaş», «dolma», «doşab», «küftə», «ariştə» (*əriştə*), «xinqal», «nazuk», «paxlava», «sucuq», «çxrtma» (*çığirtma*) kimi nemətlər bəzəyərdir.⁵⁷⁶ Onların dillərində «piyada», «nigaran», «yeni», «təzə», «gün» «dayı», «bəcanaq», «bibisi», «bacı», «məhlə» (*məhəllə*), «pileken» (*pilləkən*), «doşak» (*döşək*), «kuça» (*küçə*), «ucuz», «saqo» (*sağ ol*), «çapar», «tovla» (*tövlə*) kimi onlarca ortaq söz və ifadə vardır. Bundan başqa, Qarabağ erməniləri də Azərbaycan türkləri, tatlar, talışlar, ləzgilər, udinlər və s. kimi ocaq və pirlərə tapınır, qurban kəsir, bəzi hallarda isə müsəlman və xristian ziyarətgahları arasında fərq qoymurdular.

Bu gün Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, eləcə də paytaxt Bakı şəhərində xeyli sayda Qarabağ «erməni» yaşayır və onlar heç bir təzyiqlə məruz qalmırlar. Lakin işğal altında olan ərəzilərdəki erməni əhalisi haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur. Daha doğrusu, Ermənistanın və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın kriminal rəhbərliyi həqiqəti bilərəkdən gizlədir. Məsələn, qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın rəsmiləri guya «müstəqil dövlətdə» 145 min nəfər əhalinin yaşadığını iddia etsələr də, Ermənistanın bir sıra siyasətçiləri, o cümlədən «Milli Dirçəliş» Partiyasının sədri Hayk Xanumyan bu rəqəmin həqiqətə uyğun olmadığını bildirir: «**Dağlıq Qarabağda əhalinin sayı sürətlə azalıb. Bu, kütləvi mühacirətin nəticəsidir. Dağlıq Qarabağın statistika xidməti əhali barədə məlumatları bilərəkdən gizlədir.**»

576 Карабахская кухня в журнале «Гастрономъ». /19.06.2013/ - <http://mazzoniguide.livejournal.com/122081.html>

II.5. Erməni rebusu: «erməniləşmiş tatlar», «tatlaşmış ermənilər», yoxsa «xristian tatlar»?

«Başsız börk bulmas, tatsız türk»⁵⁷⁷

Mahmud Kaşğari

Tatlar bu gün İranın Gilan və Qəzvin əyalətlərində, Tehrandə, Dağıstanın cənubundakı Gimeydi, Biləci, Bilqadi, Rükəl kimi kəndlərdə, Dərbənd şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Azərbaycanda isə əsasən Xızı, Şabran, Quba, Şamaxı və İsmayilli rayonlarında, Bakı şəhərinin Balaxanı və Suraxanı qəsəbələrində yaşayırlar. Bununla yanaşı, paytaxtda özlərini «dağlılar» kimi identifikasiya edən Xızı-Bərmək tatlarının kompakt şəkildə məskunlaşdıqları və öz adət-ənənələrini, yaşam tərzlərini qoruyub-saxladığı etnik məhəllələr də vardır. Yeri gəlmişkən, tat etnoniminə Şimali Qafqazda, Krımda, Mərkəzi Asiya və Sibirdə, Macarıstanda da rast gəlinir. Tatlar XX əsrin 90-cı illərinə kimi Qərbi Azərbaycanda – Zəngəzurda da yaşayıblar. XIX əsr müəllifi olan rusiyalı qafqazşünas, etnoqraf və linqvişt Sergey Zelinski Azərbaycan türkləri ilə qaynayıb-qarışmış həmin tatlar haqqında bunları yazırdı: «**Özlərini «tat» adlandıran daha bir tatar (*Azərbaycan türkləri*) tayfasını da qeyd etməliyəm. Onlar qəzanın (*Zəngəzurun – A.Q.*) Mehri sahəsində dövlətə məxsus kəndlərdə məskunlaşmış və tatar tayfalarının başa düşmədiyi ayrı ləhcədə (*dildə*) danışirlər**».⁵⁷⁸

Tat tayfalarının İran ərazilərindən Cənubi Qafqaza miqrasiyasına dair tədqiqatlarda onların İrandan Cənubi Qafqaza ilk gəlişinin eramızdan əvvəl 558-330-cu illərə – Əhəmənilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu dövrlərə təsadüf etdiyi bildirilir. Lakin tatların kütləvi şəkildə eramızın III-VII əsrlərində Sasani hökmdarları tərəfindən buraya köçürülməsi haqqında da fikirlər vardır. Tanınmış tarixçi və şərqşünas **Vladimir Minorskinin** qənaətinə görə, sasanilər imperiyanın şimal ərazilərini hücumlardan qorumaq üçün tatların əcdadlarını Xəzərin cənub-qərb sahillərindən Dərbəndə kimi uzanan ərazilərdə məskunlaşdırmış, burada yaşayış məntəqələri, hərbi qarnizonlar, istehkam qurğuları yaratmışdılar. Azərbaycanlı tarixçi-etnoqraf **Məhəmməd Həsən Baharlı** (1896-1937) tatların Cənubi Qafqaza İranın İsfahan, Təbəris-

577 «Türk tatsız, baş paraqsız olmaz».

578 Зелинский С. Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда, Елисаветпольского уезда. // Материалы, т.IV, Тифлис, 1887

tan, Lahican, Şüzistan ərazilərindən köçülməsini eramızın IV əsrinə – Sasani hökmdarları Yəzdəgirdin və Xosrov Ənuşirəvanın dövrünə təsadüf etdiyini, onların burada hərbi-siyasi qüvvəyə çevrildiyini vurğulayır.⁵⁷⁹ Yeri gəlmişkən, Xızı rayonunun və İsmayılı rayonuadakı Lahic kəndinin İranın Lahican və Xuzistan əyalətlərinin adları ilə bağlı olduğu bildirilir. Rəvayətə görə, Sasani hökmdarı I Keyxosrov hakimiyyətdən əl çəkərək buraya gəlmiş və əsrarəngiz təbiət onu o qədər valeh etmişdir ki, dağların qoynunda kənd salaraq onu Lahican əyalətinin şərəfinə «Lahic» adlandırmışdır. Hətta I Keyxosrovun ömrünün sönünə qədər burada yaşaması və Lahic kənd qəbiristanlığında dəfn olunması da iddia edilir.

Azərbaycanda yaşayan tatlarn təəssüf ki, az öyrənilən etnik qrupu onların xristian dininə etiqad edənləridir. XVIII-XX əsrlərə aid yazılı mənbələrdə «xristian tatlər» və «qriqorian tatlər» adlandırılan bu qrup Alban kilsəsinin süqutundan sonra erməni-qriqorian məzhəbinə tapınmağa, hay etnomədəni məkanına daxil olmağa məcbur edilmiş, dini mənsubiyyət tədricən onların milli özünüdərk hissini üstələmiş və əsas hissəsi ermənilərin assimilyasiyasına məruz qalmışdı. Xristian tatlər ötən əsrin sonlarına qədər Şamaxının **Mədrəsə** və Şabran bölgəsinin **Kilvar** kəndlərində yaşayıblar. Erməni ad və soyadlarını daşıyan bu insanlar 1990-1991-ci illərdə Azərbaycanı tərk edərək Ermənistana köçmüş və orada

Dperavan (*Yeni Mədrəsə*) kəndini salmışlar. Qeyd edək ki, Şamaxı rayonunun Ləngəbiz silsiləsinin ətəyində yerləşən Mədrəsə kəndində hazırda Ermənistan-dan zorən çıxarılmış Azərbaycan türkləri yaşayırlar. Şimali Qafqazda məskunlaşmış xristian tatlər

rın digər qrupu əsasən erməni dilində danışsa da, yaşlı nəslin nümayəndələri «**parseren**» (*fars dili*) adlandırdıqları ana dillərini hələ də unutmayıblar. Yaxın və Orta Şərqi qədim xalqlarından olan tatlər məskunlaşdıqları regionlarda fərqli adlarla, məsələn, İranda «**tati**», XIX əsr Rusiyasında «**Qafqaz**

579 Baharlı M. (Vəliyev). Azərbaycan: fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk. Bakı, 1993

farslar», «perslər», Azərbaycanda isə «tat», «dağlı», «lohichon», «pars» kimi tanınırlar. Ermənilər onlara «taçkahay» deyirlər. Hind-Avropa dilləri ailəsinin İran qrupuna aid olan qədim tat dili (*zuun tati, zuhun tati, zuban tati*) fars, tacik və dari dillərinə daha çox yaxındır. Lakin tat dilinin bu dillərdən daha qədim olması, parf dilinə xas olan leksik və qrammatik elementləri qoruyub-saxlaması haqqında da elmi qənaətlər vardır.

Tarixi mənbələrdən o da məlumdur ki, Qafqaz Albaniyasının əhalisi türkdilli, irandilli və qafqazdilli tayfalardan ibarət olmuşdur. Müxtəlif tarixi proseslər nəticəsində əhalinin böyük qismi, o cümlədən irandilli tayfalar xristianlığı, sonralar isə onların əhəmiyyətli hissəsi islam dinini qəbul etmişdir. Məlumdur ki, Alban Həvari kilsəsi 1836-cı ildə Rusiya imperatorunun fərmanı ilə erməni-qriqorian kilsəsinin təbəçiliyinə verildəndən sonra fəaliyyətini tamamilə dayandırmalı olmuşdu. Nəticədə, xristian albanların bir hissəsi ata-baba inanclarını qorumaq məqsədilə gürcü kilsəsinə sığınmış, digər hissəsi islam dininə tapınmış, qalanları erməni-qriqorian məzhəbini qəbul etmişdilər. Tədqiqatçıların bir çoxu, o cümlədən Azərbaycan alimi **Qəmərşah Cavadov** haqlı olaraq tatların dini mənsubiyyət əsasında bölünməsinə qüsurlu saymış, müxtəlif dinlərə tapınan tatları vahid etnosun nümayəndələri hesab etmişdir. Dini bölgü baxımından bu gün tatların əsas hissəsi müsəlman-şiiələr, Dərbənd ətrafındakı bəzi kəndlərdə yaşayanlar isə sünnilərdir. Hazırda Şimali Qafqazda və Ermənistanda məskunlaşan xristian tatlar isə qriqorian məzhəbinə tapınıblar.

Qafqaz Albaniyası dövlətinin varislərindən biri sayılan və müasir Qarabağ ermənilərinin etnogenezinin formalaşmasında iştirak edən tatların bu gün «milliləşdirilməsi», onların «farslaşmış ermənilər» və ya «türkləşmiş xristian ermənilər», ən nəhayət, «islamlaşdırılmış və farslaşmış ermənilər» kimi tanınması kampaniyası hazırda Ermənistan etnoqraflarının növbəti saxtakarlıq söylərindən biridir. Bu söylərdə bir məqsəd də Azərbaycanda tatlar və türklər arasında süni etnik qarşıdurmanın yaradılmasıdır. Bu tipli siyasi mifləri gündəmdə saxlayan erməni etnoqraf və tarixçilərinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, onlar həmin etnik-dini qrupun elmi-siyasi ədəbiyyatda necə adlandırılması barədə hələ də ortaq qənaətə gələ bilməyiblər. Belə ki, bir tərəfdən qriqorian kilsəsinin və «erməniliyin» doqmalarının toxunulmazlığının təmin edilməsinə, digər tərəfdən qonşu İranla münasibətlərə xələl gətirə biləcəyinə baxmayaraq, ermənilər «tat ermənilər», «erməni tatlar», «fars ermənilər», «erməni farslar», «irandilli ermənilər», «taddilli ermənilər», «xristian tatlar» və ya «qriqorian tatlar» kimi absurd terminləri təkidlə elmi-siyasi dövriyyədə saxlamaqdadırlar.

Ermənistandakı «Qafqaz» İnstitutunun eksperti **Eduard Abramyan** «müsəlman dənizində kiçik damla olan, Şirvanın cəmi üç kiçik kəndində yaşayan» xristian tatlarnın etnik erməni olmamalarına əmindir və onların «erməniləşməsini» uzaq keçmişlə deyil, 1918-ci ildə baş vermiş hadisələrlə əlaqələndirir: «**Erməni qaçqınları həmin hadisələr zamanı tat kəndlərinə sığınmış, yerli əhali isə onlardan xristianlığın erməni tipini - monofizitliyi mənimsəmişdir**». ⁵⁸⁰ Ermənistən Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı, eyni zamanda İrəvan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində dərs deyən **Arman Akopyan** isə fərqli düşünür. O, Ermənistanda populyar olan etnosiyasi mifi əsas götürərək, tatlarnı, o cümlədən xristian tatlarnı «erməni etnosunun tarixi hadisələr nəticəsində farsların dilini mənimsəmiş ayrılmaz hissəsi» ⁵⁸¹ adlandırır. O, «Tatdilli ermənilər. «Ermənilikdən» «erməniliyə» doğru on beş əsr» məqaləsində yazır: «**XVIII-XX əsrlərə aid tarixi mənbələrdə və elmi nəşrlərdə ilk dəfə olaraq «tatdilli ermənilər», «erməni tatlarnı», «ermənilər», «xristian tatlarnı» və «qriqorian tatlarnı» ifadələri yer almağa başlamışdı. Onlar Dərbənddən Abşeronə doğru geniş ərazilərdə yaşayıblar. XVIII əsrin sonlarında general V.Zubovun yürüşləri zamanı isə Dərbənddə və Qubanın Müşkür kəndində yaşamış tatdilli ermənilər rus qoşunları ilə birlikdə Rusiyaya getmiş və orada məskunlaşmışlar**». ⁵⁸² Diplomat-etnoloq A.Akopyan da təkcə «tatdilli erməniləri» deyil, bütövlükdə islam, iudaizm və xristian dinlərinə tapınan bütün tatlarnı «erməni xalqının subetnik qrupu» adlandırmaqla onların vaxtilə bütün «qədim Ermənistən ərazisində» yaşadığı iddiasındadır. Belə ki, «tatlarnı qədim erməni etnosunun bir zərrəsidir» kimi paranoik ideyaları əldə bayraq edən «alimlərdən» biri kimi A.Akopyan «Erməni tatlarnı. Onlar kimdir?» adlanan digər məqaləsində iddia edir ki, tatlarnı «erməni etnik bazasının əsasında formalaşan və sonralar assimilyasiyaya məruz qalan qədim ermənilərdir. Onların əcdadları eramızın VI əsrində Sasani hökmdarlarının fərmanı ilə iranlı kəçkənlərlə birlikdə Cənubi Qafqazın şimal-şərqində (yəni Azərbaycanda – A.Q.) və Cənubi Dağıstanda yerləşdirilmiş erməni döyüşçüləri olmuşlar». ⁵⁸³

A.Akopyan bu tipli sayıqlamaları əsaslandırmaq məqsədilə Azərbaycanda «erməni tatlarnı» müsəlman tatlarnı arasında etnik bağlılığın olması mifini uydurmaqla, eyni xalqın din ayrı nümayəndələrinin tarixən bir-birinə kin və ədavət bəslədiklərini bildirir. A.Akopyan və onun həmfikirləri müsəlman tat-

580 Эдуард Абрамян: «Таты - исчезающий этнос в Азербайджане». /22.08.2007/ - <https://regnum.ru/news/874329.html>

581 Акопян А. Таты Азербайджана. // Газета «Ноев Ковчег», № 6 (141) Июнь 2009

582 Акопян А. Татоязычные Армяне: 15 Веков от «Армянства» к «Армянству». /20.09.2009/ - <https://ge.boell.org/en/2009/09/20/tatoyazychnye-armyane-15-vekov-ot-armyansstva-k-armyansstvu>

583 Акопян А. Армяне-таты - кто они? - www.nv.am/mir-i-mi/26834-2013-04-09-06-25-44

ları «türkdən dönmələr» adlandırmaqla, 1918-ci ilin qanlı hadisələrinə dair növbəti erməni uydurmasını «tarixi sübut» kimi qələmə verməyə çalışır. Belə məlum olur ki, guya Şamaxı bölgəsinin Əngixaran kəndində yaşayan müsəlman tatlar Mədrəsə kəndində yaşayan «məsum və günahsız erməni tatlara» aramsız basqınlar etmiş, dinc sakinləri xüsusi amansızlıqla qətlə yetirirmişdilər. Nəticədə, erməni tatların səbri tükənmiş və erməni-daşnak birləşmələri ilə birlikdə Əngixarana hücum edərək 72 nəfər müsəlman tətə öldürmüşlər. Müəllifin sonra yazdıqları isə onun məntiqinin və Cənubi Qafqazın etnoqrafiyası, tatların etnogenezi haqqında bilgilərinin hansı səviyyədə olduğunu göstərir: «**Sonralar Mədrəsə tatları qətlin törədildiyi əraziyə «tacikküş-tə» (farsca – taciklərin öldürüldüyü yer) deməyə başlamışlar. Çünki onlar türklərə həmişə «tacik» (?) deyirdilər»**⁵⁸⁴

1999-cu ildə Arman Akopyan Ermənistanda məskunlaşmış Mədrəsə tatlalarının törəmələri ilə görüşmüş, 1918-ci ildə erməni-daşnak birləşmələrinin Şamaxıda törətdikləri qırğınlarda onların babalarının iştirakı haqqında məlumat toplamışdır. Həmin materiallardan məlum olur ki, Mədrəsə kəndi erməni hərbi birləşmələrinin Şamaxıda əsas dayaq məntəqəsi olmuş, «**lakin Osmanlı və Müsavat ordularına üç günlük müqavimət göstərdikdən sonra ərazini tərk etmişlər... 1918-ci il hadisələrində tətillər ermənilər Şamaxının erməni kəndlərinin sakinləri ilə həmrəy olmuş, qaçqınlara sığınacaq vermişlər. Ermənilərin ərazidən təhlükəsiz yerlərə çıxarılması zamanı isə molokanlar onlara yaxından yardım etmiş, «müsəlmanlara» və «türklərə» qarşı birgə mübarizə aparmışdılar»**.⁵⁸⁵ Arman Akopyan onu da əlavə edir ki, «tətillər ermənilər» və regionun digər erməniləri «müsəlman» və «türk» ifadələri arasında fərq qoymur, hətta müsəlman tatlari da bu cərgəyə qatırdılar. Yaşlı respondentlərdən birinin sözlərinə görə, «**Andranik bizim kəndə gəlmişdi... Mənim atam Andranikin alayında xidmət edirdi... Ətrafdakı yeddi erməni kəndinin əhalisi bizim kəndə yığılmışdı... Sonra Bakıya qaçdıq, oradan Krasnovodskaya, Mərkəzi Asiyaya getdik... 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra geriyyə qayıtdıq... Molokanlar bizə çox kömək etdilər»**.⁵⁸⁶

A. Akopyanın sözlərinə görə, Azərbaycan türklərinin bir hissəsi də əslində həmin tat dilində danışan ermənilərin varisləri sayılmalıdır. Belə ki, XV-XVI əsrlərdə Cənubi Qafqaz regionunun sürətlə islamlaşdırılması və türkləşməsinə baxmayaraq, «**tətillər qrup uzun müddət bu proseslərə ciddi müqavimət**

584 Yenə orada

585 Акопян А. Устные истории татоязычных армян о событиях начала 20-го века. - <http://old.eu.spb.ru/reset/files/akopyan.pdf>

586 Yenə orada

göstərərək xristianlığı qoruyub-saxlaya bilməmişdi». Müəllif yazır: «Tat dili həmin qrupun etnik dili olmamış, sadəcə olaraq xristian dini ilə birlikdə erməniliyin mühafizəsinə xidmət etmişdi. Sonralar regionun türkləşməsi nəticəsində türk dili bu qrupun ikinci dilinə çevrilmiş, regionun bütün xalqlarının, o cümlədən tatca danışan ermənilərin qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsi olmuşdu. Nəticədə, xristian dini (*qriqorianlıq*) bu qrupda erməni identikliyinə sonuncu əlaməti olaraq qalmışdı... Tatdillil ermənilər həmişə «özgə» dedikdə türk obrazını göz önünə gətiriblər».⁵⁸⁷ O, Şabran rayonunun Kilvar kəndində yaşamış «tattillil ermənilərin» özlərini «həqiqi etnik tat» kimi identifikasiya etmələrinə, buradakı türklərin də guya tat kökənli olmalarına eyham vuraraq bunları bildirir: «Onlardan hansı dildə danışdıqlarını soruşanda «tat dili» və ya «farsi» cavabını verirlər. Kilvarlıların təsəvvüründə tat dili ermənilərin, yəhudilərin (*cuhurların, dağ yəhudilərin*) və türklərin ana dilidir. Belə ki, müsəlman tatları bəzən «tat» adlandırılarsa da, kilvarlılar öz aralarında onlara «türk» və ya «azərbaycanlı» deyirlər... Başqaları başa düşməsin deyə, türk müsəlmanları (*Azərbaycan türklərini*) tatca gizli adla - «moğul» deyə çağırırlar. Tat-azərbaycanlıları da belə adlandırırırlar». Erməni xislətini gizlədə bilməyən Arsen Akopyan «tattillil ermənilərin» belə konspirasiyaya ciddi riayət etmələrinin səbəbini bu cür izah edir: «Görünür, bütün bunlar tarixi dərsin və həyat təcrübəsinin, düşmənlə (*Azərbaycan türkləri ilə*) yanaşı yaşamağın nəticəsidir».⁵⁸⁸

Rusiyalı lingvişt Aleksandr Qryunberq Ermənistan alimlərinin əlindən su içərək onlarla həmrəylik nümayiş etdirmiş, qriqorian tatların «Azərbaycanda təqiblərə, «assimilyasiyaya məruz qalmış ermənilər» olması qənaətinə gəlmişdir. Onun sözlərinə görə, tatlarla yanaşı Cənubi Qafqazda yaşayan ermənilər və yəhudilər də tat dilində danışmışdılar. Bu işə tat dilinin müxtəlif dialektlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdu: «XV əsrdən etibarən bölgənin erməni əhalisi müsəlman çoxluğun təsiri altında tat dilinə keçmiş və sonralar bu insanlar elmi ədəbiyyatda süni terminlə «erməni tatlar» adlandırılmışlar. Onlar tamamlə erməni etnik kimliyini, erməni ad və soyadlarını qoruyub-saxlamışlar».⁵⁸⁹ Digər rusiyalı şərqşünas Mixail Çelnov da həmin anti-Azərbaycan, antitürk mövqeyini bölüşənlərdən biridir. O, «Qafqazdakı tatlar: bir etnonimin ağır taleyi» başlıqlı məqaləsində yazır: «Ötən əsrin 90-cı illərində xristian tatlar Azərbaycanın erməni əhalisinin ağır taleyini

587 Акопян А. Татоязычные Армяне: 15 Векот от «Армянства» к «Армянству». /20.09.2009/ - <https://ge.boell.org/en/2009/09/20/tatoyazychnye-armyane-15-vekot-ot-armyanstva-k-armyanstvu>

588 Акопян А. О формировании этнографической группы «армян-татов» (опыт лингвистического анализа) // Проблемы армянской этнологии и археологии, II. Ереван, 2003

589 Грюнберг А. Язык североазербайджанских татов. Л., 1963.

bövlüşməli olmuşlar. Onların bir hissəsi indi Şimali Qafqazda yaşayır, digər hissəsi isə Ermənistanı qaçmışdır. Hazırda orada erməni cəmiyyətinə sürətlənteqrasiyaedirlər».⁵⁹⁰

Erməni təbliğatı sayəsində özünün etnik kimliyini dini identikliyə qurban verən erməniləşmiş tatlardan biri – şair **Amiram Qriqorov** hazırda Moskvada yaşayır. İxtisasca biofizik olan A.Qriqorov özünü «erməni-qriqorian məzhəbli etnik tat», «erməni dünyasının bir parçası» adlandırır, soyadının isə əslində «Qriqoryan» olmasını fəxrə ilə bildirir. Onun sözlərinə görə, əcdadları vaxtilə Dağıstandan Azərbaycana köç etmiş, Quba və Oğuzda məskunlaşmış, sonra isə Bakıya gəlmişlər. Hazırda Moskvadakı İ.Seçenev adına Tibb Akademiyasında fizika və rəziyyatdan dərs deyən Amiramın dediklərinə inansaq, «şairlik vergisi ona ilahi tərəfindən 1990-cı ildə – «Bakıda ermənilərə qarşı haqsızlıqların şahidi olduğdan sonra» verilmişdir. Müsahibəsində göstəriləni kimi, köksündə «erməni ruhlı incə şair qəlbi» döyünən, «xalqlar arasında sülh və humanizm ideyalarını tərənnüm edən» biofizik Amiram Qriqorovun Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə dediklərinə diqqət yetirək: **«Mən münaqişənin həlli barədə danışmaq istəmirəm. Amma müharibənin yenidən başlamasını arzulayıram. Əgər Ermənistanın kifayət qədər gücü olarsa və Azərbaycana sarsıdıcı zərbələr vurarsa, Bakı bir daha ermənilərlə döyüşməyə risk edə bilməyəcəkdir».**⁵⁹¹

A.Qriqorov jurnalistin «Ermənilərə münasibətdə Türkiyənin optimal davranışı necə olmalıdır?» sualı da «Roma papasından üstün katolik» olmağa çalışan tat-erməninin əslində hansı «məzhəbə» xidmət etdiyini aydın şəkildə göstərir: **«Mən nə türkləri, nə də almanları «murdar» adlandırmaq istəyirəm. Lakin onların hər ikisi törətdikləri cinayətlərdən müəyyən dividentlər qazanırlar. Mənim fikrimcə, optimal model aşağıdakı kimi olmalıdır: Türkiyə erməni soyqırımını törətdiyini etiraf edir, öz ərazisindəki ermənilərə aid tarixi memarlıq abidələrini erməni icmalarına verir, Van gölünün ətrafında erməni muxtar vilayəti təşkil olunur. Bundan sonra Türkiyə bir sıra Avropa dövlətləri kimi erməni soyqırımını inkar etməyə görə cinayət məsuliyyətini müəyyənləşdirməli, ölkənin bütün məktəblərində erməni soyqırımını tədris edilməlidir. Daha sonra isə Sis və Axtamar patriarxlıqları yenidən fəaliyyətə başlamalı, pantürkizm faşist ideologiyası kimi Türkiyədə ittiham olunmalıdır...».**⁵⁹²

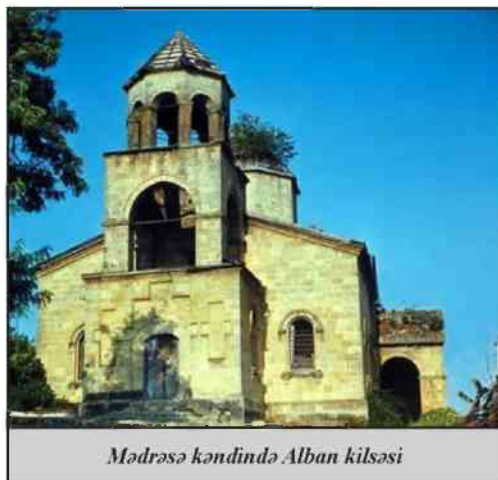
590 Членов М. Таты на Кавказе: извилистая судьба одного этнонима. - <http://library.eajc.org/page70/news13496>

591 Шуваева-Петросян Е. «Я Грущу По-Армянски Не Хуже, Чем Ты...». /19.10.2009/ - http://artofwar.ru/e/elena_shuwaewapetrosjan/jagrushupo-armjanskinhezhechemty.shtml

592 Yenə orada

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

«Erməni tatlar»ın, əslində isə xristianlığın qriqorian məzhəbinə tapınan tatların həqiqi etnik mənşəyi görkəmli rus və sovet iranşünası professor **Boris Millerin (1877-1956)** də diqqətindən kənarda qalmamışdır. Ermənistan alimləri «tat etnik qrupunun» öyrənilməsində onun əsərlərinə istinad etsələr də, ya Boris Millerin müddəalarını təhrif edir, ya da onları elmi ədəbiyyatdan silməyi daha üstün tuturlar. Belə ki, professor B.Millerin tədqiqatlarında «tatermənilər» terminindən «xristian tatlar» sözünün sinonimi kimi istifadə olunmuş və bu ifadənin etnik kimliyi deyil, məhz dini mənşəyi ifadə etməsi vurğulanmışdır. Alim «Tatlar, onların məskunlaşması və ləhcələri» əsərində Şabran bölgəsinin Kilvar kəndlərindəki qriqorian kilsəsinin bünövrəsinin tikintisində istifadə edilmiş başdaşında «qeyri-erməni əlifbası» ilə tat dilində yazılar olduğunu müəyyən etmişdi. Ötən əsrin 20-ci illərinin sonunda qələmə alınmış həmin əsərdə bildirilir ki, Kilvar sakinləri evdə və yığıncalarda tat dilində danışsalar da, onların təqribən 90%-i erməni dilini bilir. Kilvar beşillik məktəbində təhsilin rus və erməni dillərində aparılmasına baxmayaraq, müəllimlər şagirdlərə dərsləri tat dilində izah etməyə məcburdurlar.

Mədrəsə kəndində Alban kilsəsi

«tatermənilər» terminindən «xristian tatlar» sözünün sinonimi kimi istifadə olunmuş və bu ifadənin etnik kimliyi deyil, məhz dini mənşəyi ifadə etməsi vurğulanmışdır. Alim «Tatlar, onların məskunlaşması və ləhcələri» əsərində Şabran bölgəsinin Kilvar kəndlərindəki qriqorian kilsəsinin bünövrəsinin tikintisində istifadə edilmiş başdaşında «qeyri-erməni əlifbası» ilə tat dilində yazılar olduğunu müəyyən etmişdi. Ötən əsrin 20-ci illərinin sonunda qələmə alınmış həmin əsərdə bildirilir ki, Kilvar sakinləri evdə və yığıncalarda tat dilində danışsalar da, onların təqribən 90%-i erməni dilini bilir. Kilvar beşillik məktəbində təhsilin rus və erməni dillərində aparılmasına baxmayaraq, müəllimlər şagirdlərə dərsləri tat dilində izah etməyə məcburdurlar.

Ermənilərin «tatlaşmış» assimilyasiya olunmasına gəldikdə isə B.Miller hələ ötən əsrin 20-ci illərində Mədrəsə və Kilvar kəndlərində yaşayan qriqorian tatların erməniləşməsinə, onların erməni dilini öyrənmələrini burada açılan qriqorian kilsə məktəblərinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirir. B.Miller onu da yazır ki, «hələ 1912-ci ildə erməni ruhanisi tat dilini bilmədiyi üçün moizələrini türk dilində söyləməli olurdu. Mən şahidəm ki, Kilvar sakinləri mədrəsəlilərlə tat dilində sərbəst ünsiyyət qurur və bu iki kəndin tatları öz ləhcəsini daha «təmiz» hesab edirdilər. Türk dili Kilvar kəndində ikinci dil sayılır. «Poqosova» soyadlı mədrəsəli qadın mənə dedi ki, onlar ermənilər başa düşməsin deyə öz aralarında tatca danışsalar... 1926-cı il əhalinin siyahıya alınmasının nəticələrinə görə, onların məişətdə işlətdikləri dil «farsi» adlanır. Lakin özlərini milliyətcə «erməni» hesab edirlər. Hal-

buki, 30 il əvvəl mədrəsəlilər erməni dilinin bir çox səslərini ifadə edə bilmirdilər». ⁵⁹³ Bundan başqa, B.Miller qeyd edir ki, Mədrəsə kəndinin əhalisinə sürətlə erməni kimliyinin aşılması sayəsində XX əsrin ilk onilliyindən etibarən «tat» etnonimi tədricən unudulmağa başlamış, hətta «farsi» dilində danışan müsəlman tatlari özlərindən ayırmaq üçün onlara «türk» demişlər.

B.Miller Kilvar kəndində əhalinin 90%-nin erməni dilini bilməsi haqqında məlumat verməklə yanaşı, onların ictimai həyatda və məişətdə tat dilini işlətdiklərini yazır: «**Erməni dili buraya yay istirahətinə gələn ermənilərlə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə edilir. Tat dilindən sonra onların ikinci dili türkcədir**». ⁵⁹⁴ B.Millerin müşahidələrinə əsasən, «kilvarlılarda bir qədər erməni qatışığı» vardı. Belə ki, həmin dövrdə 140 ailədən ibarət olan kənddə 32 ailə Şamaxının Kərkenc və Kələxanı erməni kənlərindən, Mədrəsədən göçmüşdü. 1918-ci ildə isə burada Qarsdan 2 ailə, Zəngəzurdan 2 ailə, İstanbul və Vandan isə bir ailə məskunlaşmışdı. Kənd sakinlərində erməni elementinin artmasına qarışıq ailələr də səbəb olmuşdu: «**Kilvarda ərlük qızların azlığı üzündən cavanlar Bakıdan, Şamaxıdan və Xaçmazdan olan erməni qızlarla ailə qurmuşdular. Ortaq məzhəb amili də erməni elementinin artmasına, kilvarlıların antropologiyasına öz təsirini göstərmişdi**». ⁵⁹⁵

Yeri gəlmişkən, vaxtilə «tat ermənilərin» mərkəzi sayılan Mədrəsə kəndinin toponiminin də hələlik dəqiq elmi izahı yoxdur. Elmi ədəbiyyatda bu barədə yayılan ziddiyyətli mülahizələr hələ də müzakirə mövzusu olaraq qalmaqdadır. Məsələn, Azərbaycan toponimistləri ehtimal edirlər ki, kəndin adı buradakı Cümə məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərmiş qədim mədrəsə ilə bağlıdır. ⁵⁹⁶ Professor B.Miller Mədrəsə kəndinin tatlarının Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi tarixindən bəhs edərkən bu toponim barədə onlar arasında yayılmış rəvayəti də xatırladır. Yaşlı nəslin söylədiyinə görə, onların «farsdillili» əcdadları vaxtilə Hindistanın Mədrəs şəhərindən buraya köç etmiş və tarixi vətənlərini kəndin adında saxlamışlar. ⁵⁹⁷ Bu variantı əsas etibarilə ermənilərin guya «ari mənşəli» olması və qədim dövrlərdə Şərqdən-Qərbə miqrasiya etmələri haqqında mifi reallıq kimi qələmə verməyə çalışan İrəvan alimləri qrupu dəstəkləyir. Lakin üçüncü fərziyyə də mövcuddur. Həmin fərziyyəyə əsasən, Mədrəsə kəndinin sakinləri etnik tat deyil, Hindistanın Mədrəs şəhəri ərazisindən Şirvana köç etmiş qaraçılardır. Onlar əvvəlcə bölgənin aran his-

593 Миллер Б. Таты, их расселение и говоры. Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку, 1929

594 Yənə orada

595 Yənə orada

596 Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı, 1999

597 Миллер Б. Таты, их расселение и говоры. Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку, 1929

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

səsində eyniadlı kənd salmış, buradakı irandilli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq assimilyasiya olunmuş, Qafqaz Albaniyası xristian dinini qəbul etdikdən sonra isə İsa Məsih təliminə tapınmışlar. Xilafət yürüşləri zamanı kəndin xristian əhalisinin bir hissəsi islamı qəbul etməkdən imtina etmiş, Ləngəbiz dağ silsiləsinin ətəklərinə köçərək burada ikinci Mədrəsə kəndini salmışdır. Arandakı Mərzə kəndi isə islamlaşdırıldıqdan sonra ərəb dilinin təsiri ilə yaşayış məntəqəsinin adı tədricən dəyişilərək «Mərzə» toponiminə çevrilmişdir...

II.6. Erməni aşıqları və onların etnik-dini mənşəyi

*«Mən fəxr eylərəm ki, mənə «bektəşi» desinlər,
Dərgahi-Əlinin bu da bir daşı desinlər».*

**Zikri,
erməni aşığı**

«Zorən islamaşdırılmış və türkləşmiş ermənilər» iddiasını təkzib edərkən orta əsrlərdən XX əsrin ortalarınaq türk-islam mədəniyyətinin daşıyıcılarından olmuş və «erməni aşıqları» kimi tanınan saz və söz ustaları xüsusi qeyd edilməlidir. Erməni yazılı ədəbiyyatında «aşiq» və ya «aşuq» ifadəsinə əsasən XVI əsrdən sonra rast gəlinir. Bütövlükdə XVII əsrdən XX əsrin ortalarınaq Anadolu və Cənubi Qafqazda türk dilinin Anadolu və Azərbaycan ağzı ilə oxuyan 400-ə yaxın erməni aşığı müəyyən edilmişdir. Maraqlı cəhətlərdən biri isə həmin aşıqların dini-etnik mənsubiyyətidir. Onların arasında müsəlman və xristian ermənilərlə yanaşı, bu sənəti erməni etnik mədəniyyətinə gətirən və onu bu xalqa da sevdiren xristian (qriqorian) türklər də vardır. Bu sənətkarlar içərisində Sayat Nova, Qul Eǧaz, Qul Hovannes, Turab Dədə, Hoştikoǧlu, Miskin Burcu, Aşiq İzani, Aşiq Vartan, Kökəbi, Aşiq Civan, Bidari, Sərvəri, Boyabathlı Aşiq Armani, Abdi, Harbi, Fakiri, Gənioǧlu, İzani, Kalust Dedeyan, Lutfi, Mahcubi, Maklubi, Meydani, Nadiri, Nasibi, Seruni, Ziy-neti, Qul Abdi, Ağahi, Aşki, Bahari, Bəyoǧlu, Cəməli, Ceyhuni, Coşkuni, Cudayi, Dildari, Əlbəndi, Gülşəni, Haqqı, Həkim Sarkis, İqrari, İrfani, Lisani, Lutfi, Mərcani, Nadiri, Pərişan, Pərvanə, Səbri, Sadayi, Sevdayi, Şirin, Zəri, Zəki, Zikri, Zülali,⁵⁹⁸ Aşiq Doni, Qəssaboǧlu, Musesoǧlu, Dəllək Murat, Məcnun, Diyarbəkirli Mesihi Erməni, Aşiq Samvel, Aşu Yervand, Zehri, Atəş, Fitri, Çıraǧı, Yetim Oǧlan, Ərzurumlu Nidayi, Keşişoǧlu Mı-kırtıç, Keşişoǧlu Minas, Keşişoǧlu Melkon, Yoncalı Keşişoǧlu, Çardaklı Keşişoǧlu, Misgin Stepan, Voskanoǧlu, Gavretli, Talaloǧlu, Zülaloǧlu, Mə-lul, Avak, Şerom, Həyat, Arazlı Sarkis, Sezayı, Avazi, Gərđiştı, Şamaxılı Zərgər, Bədel, İrəvanlı Aşiq Şirin, Gəncəli Misgin Burcu, Sərdaroǧlu, Çərkəzoǧlu, Əzbər Adam, Artunoǧlu, Bünyadoǧlu, Cahiloǧlan, Nirani, Aşiq Seyran, Gümrülü Aşiq Bave, Rumani, Şakiri, Əmir⁵⁹⁹ kimi qoşmaları

598 Mehmet Bayrak. Alevi-Bektəşi Edebiyatında Ermeni Aşıqları. - <http://www.binboga.org/alevi-bekkasi-edebiyatinda-ermeni-asiklari/>

599 Artun E. Türk halk edebiyatının erməni halk edebiyatına etkileri. - <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK-BILIM/58.php>

dillər əzbəri olan aşıqların həqiqi etnik kimliyi, unikal sənəti, onların mənsub olduqları məktəblər, bir çoxunun isə sufi cərəyanlara bağlılıqlarının öyrənilməsi vacib tədqiqat mövzularındandır.

Erməni dilində şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri yarıdanlara «qusan» («ozan» *sözünün təhrif olunmuş formasıdır*) deyilirdi. Lakin təkcə Cənubi Qafqazda deyil, Anadoluda, Qara dəniz bölgəsində də türkcə söz qoşan, daştanlar deyən erməni saz ustaları özlərini heç də «ozan» və ya «qusan» deyil, Azərbaycan türklərinə xas olan tərzdə «aşıq» və ya «aşuq» adlandırdılar. Lakin bu gün Ermənistanda «aşıq» və «qusan» anlayışları bir çox hallarda sinonim kimi işlədilsə də, vaxtilə onların arasında böyük fərq var idi. Belə ki, «qusan» sazandalar dəstəsinə deyilirdi. Onlar qrup halında toylara dəvət alır, saz, zurna, dəf, balaban, kamança və tənburda mahnı oxuyur, rəqs havaları ifa edirdilər. Aşıqlar isə tək-tək gəzər, saz, kamança, tar çalar, daştan danışdılar.⁶⁰⁰ Elə onların qoşmalarında, oxuduqları daştanlarda da Azərbaycan ağzı aydın hiss olunmaqdadır. Erməni aşıqlarının say etibarilə qusanlardan dəfələrlə çox olması isə erməni etnomədəniyyətinin bu ortağ türk sənətinə daha sıx tellərlə bağlanmasının təzahürüdür. Əslən Qarsdan olan erməni publisisti və ədəbiyyatşünası **Arşalüs Arşaruni** (*Çinaryan*) türk dilinin, türk xalqlarının aşıq sənətinin erməni mədəniyyətinə təsiri haqqında yazırdı: «**Azərbaycan dili erməni aşıqları və erməni xalqı üçün demək olar ki, doğma dil olmuşdur. Əks təqdirdə onlar tamaşaçıların rəğbətini qazana bilməzdilər və onların dili dinləyicilər üçün anlaşılmaz olardı. Erməni aşıqlarının Azərbaycan, erməni və hətta gürcü dillərində uğurlu şeir yazmaları haqqında danışmaq yersiz olardı. Erməni xalqı daima Azərbaycan folklorundan və Azərbaycan xalqının klassik ədəbi irsindən uğurla istifadə etmişdir, erməni xalqı bu ədəbiyyata və folklorla həmişə məhəbbətlə yanaşmışdır**».⁶⁰¹

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış erməni yazıçısı və pe-
daqoqu **Qazaros Acayan** isə bildirirdi: «**Erməni xalqı və onun aşıqları türkcə danışmaqda heç bir çətinlik çəkmirlər, bu dil ermənilər üçün doğma kimidir... ona görə də biz türkcə oxuyuruq**».⁶⁰² Şair, publisist və filosof **Mikael Nalbadyan** isə «erməni aşıq sənətinin etnik mənsubiyyətinə» münasibət bildirərkən bunları vurğulamışdı: «**Erməni aşıqlarını yalnız erməni ailələrində doğulduqlarına görə erməni hesab etmək olar... onlar hər zaman Azərbaycan ustalarının yaradıcılığına söykənilər... istifadə etdikləri musiqi alətləri – saz, səntur, kaman və ya kamança, bağlama türklərə**

600 Маркарян М. Ашуги. / Всё об Армении. /31.01.2015/ - <http://barev.today/news/ashough>

601 Nizami və erməni ədəbiyyatı. / «Nizami» almanaxı, III kitab, Bakı, 1941

602 Агаян Г. Полное собрание сочинений. III том, Ереван, 1940

məxsusdur». ⁶⁰³ 1872-ci ildə Gümrü şəhərində erməni aşığı Civaninin ailəsində dünyaya göz açmış sənətsünas alim, professor **Qaregin Levonyan** açıq şəkildə etiraf etmişdir ki: «Erməni aşıqlarının həm özlərinə götürdükləri adların, həm də onların şeir və mahnılarının adlarının hamısı Azərbaycanlılardır». ⁶⁰⁴

Anadoluda erməni aşıqları (XIX əsr)

Erməni saz və söz üstalarının yaradıcılığını tədqiq edən türkiyəli professor **Erman Artunun** qənatına görə, Qafqazda (*Azərbaycanda*) yayılan «aşiq» ifadəsindən fərqi olaraq «aşuq» kəlməsi bilavasitə saz çalıb türk dilində oxuyan ermənilərə deyilirdi. Erməni olmalarına baxmayaraq, türkçə şeir qoşub, daştan deyən bu xalq ozanları XVIII əsrdən etibarən populyarlıq qazanmışdır. Onların böyük hissəsi türk aşiq sənətinin bütün qaydalarına ciddi riayət etmiş, həyatları boyu evlənməmişdir: «**Bu tip aşıqların bir qisminin müsəlman təriqətlərinə daxil olmaları və inanclarını təbliğ etmələri barədə də məlumat vardır**». ⁶⁰⁵ Müsəlman erməni aşıqları arasında ələvi-bektaşilik cərəyanına meyil daha güclü olmuşdur. Araşdırmaçı **Mehmed Bayraq** bildirir ki, «türkcə və azəricə (*Azərbaycan türkcəsində*) söz qoşan 400 erməni aşığının əsas hissəsi inanc yaxınlığına, bəlkə də, aşıqlıq ənənələrinə uyğun olaraq, bektaşilik təriqətinə qoşulmuş və ələvi-bektaşi ədəbiyyatına böyük töhfələrini vermişdir. Hətta onların içərisində Sarkis Zəki, Eşqi, Zikri və Seyri kimi aşıqlar bektaşi təkkələrində «babalıq» mərtəbəsində dərk edilmişlər». ⁶⁰⁶

⁶⁰³ Налбандян М. Полное собрание сочинений. Т.1, Ереван, 1939

⁶⁰⁴ Левонян Г. Армянские ашуги. Александрополь, 1892

⁶⁰⁵ Artun E. Türk halk edebiyatının ermeni halk edebiyatına etkileri. - <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK-BILIM/58.php>

⁶⁰⁶ Mehmet Bayrak. Alevi-Bektaşi Edebiyatında Ermeni Aşıqları. - <http://www.binboga.org/alevi-bek-tasi-edebiyatinda-ermeni-asiklari/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

Ələvi-bektaşilik cərəyanının mahir söz ustalarından biri olan erməni aşığı **Yeksani** Türkiyə irfani ədəbiyyatının bir sıra gözəl nümunələrinin müəllifidir. Məsələn,

**«İstəməm aləmdə qeyri-meyvəni
Dadına doyulmaz balımdır Əli.
İstəməm dünyayı versələr dahi
Qoxlasam sünbülü gülümdür Əli.**

**Yeksaniyəm, necə düşdüm dərdinə
Qərq oldu vücudum çilə bəndinə
Solmaz oldu könül kəndi-kəndinə
Söylər dəhanımda dilimdir Əli».**⁶⁰⁷

Əsl adı «Moses» olan, ələvilik dini cərəyanına qoşulduqdan sonra isə «**Haqq**» təxəllüsünü götürən digər erməni saz və söz ustası da irfani şeirləri ilə təriqət içərisində böyük populyarlıq qazanmış, türk-islam düşüncəsinə uyğun sufi həyat tərzini sürmüşdür:

**«Hakka çağırır yaradan Qəni,
Dərdlərin, dərdlilərin dərmanı,
Bundan sonra çox sürərik dövranı
Yetiş Allah, ya Məhəmməd, ya Əli!»**⁶⁰⁸

Ermənistanda tədqiqatçıların irəli sürdükləri iddiaların əksinə olaraq müsəlman ermənilər, o cümlədən irfani şeir və sənət nümunələrinin müəllifi olan aşığılar islama «zorən» deyil, sidq-ürəklə bağlanmışdılar. Bu sədaqət, bağlandığı dinə pak və səmimi münasibət erməni aşığılarının türkcə yaratdıqları şeir nümunələrində də özünü aydın şəkildə göstərir. Məsələn, xristian erməni qızına aşiq olmuş müsəlman erməni aşığının oxuduğu bir qoşmada deyilir:

**«Gəl, qız, müsəlman ol, alayım səni,
Mən dinimdən dönsəm el qınar məni».**

Digər qoşmada isə müsəlman erməni aşığı xristian sevgilisini – **ahçıki** («*ahçı*» - erməni dilində «qız» deməkdir) islama dəvət edir, əks təqdirdə isə

⁶⁰⁷ Yenə orada

⁶⁰⁸ Yardımcı M. Anadolu aşıklarının erməni aşıklarına etkileri. - http://www.mehmetyardimci.net/img/files/Anadolu_klarnn_Ermeni_klara_Etkileri.pdf

məhəbbəti yolunda özünün «erməni» olacağını bildirir. Aşağıdakı misaldan da görüldüyü kimi, Anadolu türkcəsində deyilən bu bayatıda da «erməni» kəlməsi etnonim kimi deyil, həqiqi mahiyyətində, dini mənsubiyyəti bildirən ifadə olaraq işlədilmişdi:

**«Ya sən islam ol, ahçik
Ya mən ollam erməni»⁶⁰⁹**

Hazırda erməni folklorşünaslarının aşiq sənətinə həsr olunmuş əksər materiallarında bu sənətin «**Ermənistanda, İranda, Gürcüstanda və bütün Yaxın Şərqdə geniş yayıldığı**» qeyd edilir, lakin həqiqi vətəni olan Azərbaycanın və Türkiyənin adı çəkilmir. Onu da etiraz hissi ilə əlavə edirlər ki, «**bu gün region xalqlarının hər biri aşiq yaradıcılığını özünü küləşdirməyə çalışır**».⁶¹⁰ Məsələn, XVIII əsrdə yaşamış ustad aşiq Sayat Nova bir vaxtlar «Azərbaycan türkləri və ermənilərin əzəli dostluğunun parlaq nümunəsi» kimi təqdim edilsə də, indi həm onun etnik kimliyi, həm də aşiq sənəti ermənilərin siyasi möhtəkirlilik obyektinə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, Sayat Novanın irsi 209 şeirdən ibarətdir. Onların 115-i Azərbaycan türkcəsində, 60-ı erməni, 34-ü isə gürcü dillərindədir. Aşığın fars və ərəb dillərində bir neçə şeiri də vardır. Professor **Məhərrəm Qasımlı** isə şairin təxəllüsünün heç də «Sayat Nova» deyil, «Səyat Nəva» olduğunu bildirir. O, bu qənaətdə haqlıdır. Alim onu da qeyd edir ki, əsas yaradıcılığı Azərbaycan dilində olan «**Səyat Nəva erməni yox, Azərbaycan sənətkarıdır... Zaman içində əlimizdən getdi, ermənilər dünyaya «erməni aşığı» kimi təqdim etdilər. Onun erməni olması ilə bağlı heç bir fakt yoxdur**».⁶¹¹ Vaxtilə erməni alimlərindən M.Mkryan, Q.Aboyan, Q.Levonyan və Q.Haqverdyan da şairin ilk dəfə Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazdığını bildiriblər. Hətta Q.Haqverdyan yazırdı ki, «**Bizim aşiq öz adını türkcə söylədiyi mahnılarla şöhrətləndirmişdir**».⁶¹² Görkəmli Azərbaycan alimi akademik **Mirəli Seyidov** 1954-cü ildə işiq üzvü görmüş «Sayat Nova» kitabında zahirən həmin dövrün «beynəlmiləlçilik» prinsipindən çıxış etsə də, əslində həm də erməni və gürcü alimlərinin qənaətlərinə istinadən şairin Azərbaycan aşığı olması nəticəsinə gəlmişdir.⁶¹³

609 Artun E. Türk halk edebiyatının erməni halk edebiyatına etkileri. - <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK-BILIM/58.php>

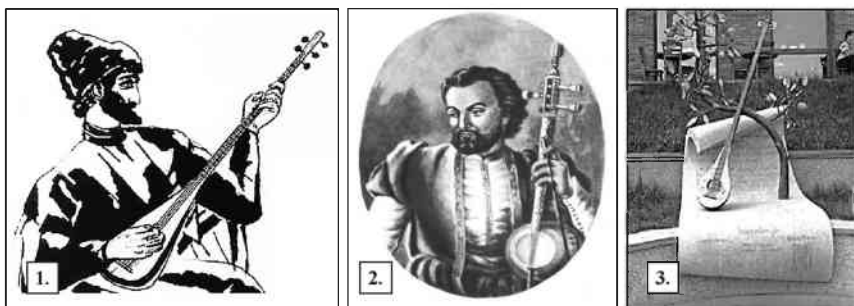
610 Маркарян М. Ашуги. / Веб об Армении. /31.01.2015/ - <http://barev.today/news/ashough>

611 Məhərrəm Qasımlı: «Sayat Nova erməni yox, azərbaycanlıdır, adı da Səyat Nəvadır». /21.10.2016/ - <https://apa.az/medeniyyet-xeberleri/incesenet-haqqinda/mehherrem-qasimli-sayat-nova-ermeni-yox-azerbaycanlidir-adi-da-seyat-nevadir-musahibe.html>

612 Seyidov M. Sayat-Nova. Bakı: Azərbaycan SSR Eklmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1954

613 Yənə orada

Aşığın adı və təxəllüsünün semantikasi da mübahisələr doğurmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, onun əsl adının guya «Harutyun Sayatyants» olması fərziyyəsi ilk dəfə 1926-1929-cu illərdə Ermənistan SSR-də Sayat Novaya həsr edilmiş ədəbi-bədii tədbirlərdə səsləndirilmişdi. Bu iddianın müəllifi erməni alimi Q. Levonyandır.⁶¹⁴ Gürcü tədqiqatçısı Q. Qrişaşvili isə hələ 1918-ci ildə yazırdı: «Heç kəs «Sayat Nova» adını düzgün tələffüz edə bilməmişdir! Bu ad «Savat Nova», «Saatlama», «Saat Noma», «Saatnao», «Saat Nova» və bir çox başqa şəkildə tələffüz edilmişdir. Hətta onun öz oğlu da atasının adını... «Seyidov» şəklində qəbul edir».⁶¹⁵ Akademik Mirəli Seyidov isə bütün mübahisəli məqamlardan və rəasional fikirlərdən məntiqi nəticə çıxararaq, Şərq dilləri kontekstindən (*«səyat», yaxud «səyyad» – ovçu, «nəva» – musiqi*) çıxış etmiş, aşığın götürdüyü təxəllüsün mənasının «musiqi ovçusu», «musiqi aşıqı», «musiqi ustadı» kimi izahını vermişdir.⁶¹⁶

1. Rəssam Martiros Saryan 19-cu əsrin 30-cu illərində Sayat Novanı saz ilə təsvir etmişdi. Sonralar erməni rəssamlarından S. Safaryan, R. Ruxikyan, M. Baqdasaryan və başqaları onu ortaq türk etnomədəni məkanından uzaqlaşdırmaq üçün sazı kamança ilə əvəz etmişlər (2). 3. Tiflisdə Sayat Novanın abidəsində isə tənbur təsvir edilmişdir

Lakin zənn edirik ki, üçüncü, alternativ ehtimal ətrafında da düşünməyə dəyər. Onun ən yaxşı halda «əvvəlcə xristian, sonra isə islamlaşmış türk» olması barədə mülahizələrin təsdiqi üçün hələlik əhəmiyyətli faktlar yoxdur. Lakin Sayat Novanın Azərbaycan türkcəsində yazdığı poeziya nümunələrinə əsasən belə qənaət yaranır ki, vaxtilə xristian (*qriqorian*) hay olmuş şair sonralar islam dininə tapınmış və sufi cərəyanlarından birinə qoşulmuş, «Sayat Nəva», «Səyyad Nəva» və ya «Seyid Nəva» təxəllüsünü götürmüşdür. Onun yaradıcılığında Azərbaycanda və Anadoluda yayılmış bəzi sufi təriqətlərinin Hz. Əli və Əhli-Beyt aşiqliyi (*onları sevənləri sevmək*), təbərri (*Əhli-Beyti*

614 Yəne orada

615 Yəne orada

616 Yəne orada

sevməyənləri sevməmək) kimi prinsipləri də özünü büruzə vermişdir. Bu ehtimal aşığın Azərbaycan türkcəsində yazdığı qoşma və divanilərində də özünü göstərir. Onun poeziya nümunələrində islam peyğəmbərinə, Hz. Əliyə, Pir Sultan Abdala, Əhli-Beytə ünvanlanmış irfani ifadələr çoxdur. Bu ifadələrdən məlum olur ki, Sayat Nova təkcə islami biliklərə deyil, mənsub olduğu sufi təriqətinin ehkamlarına da möhkəm yiyələnən müsəlman olmuşdur. Bundan başqa, Sayat Novanın «divani» adlandırdığı heca vəznində yazdığı qəzəlləri bir qayda olaraq özünə «pir», «ustad» seçdiyi Şah İsmayıl Xətayiyyə xitabən başlayır: «Dedilər ki, Şah Xətayi, çağırırım haqq mədət...», «Dedilər ki, Şah Xətayi, küllü-aləm yaradan...», «Dedilər ki, Şah Xətayi, çağırırım şahı-şah...»⁶¹⁷ və s. Akademik Həmid Araslı Sayat Novanın divani yaradıcılığında bəhs edərkən bu məsələni xüsusi olaraq vurğulamışdı. O qeyd edirdi ki, «şairin «divani» adlandırdığı heca vəznində qəzəlləri bir növ ustadnamədir. Aşıq öz ustadının əsərini oxumazdan əvvəl ustadı həsr olunmuş divani ilə məclisə üz tutur. Bu divani bir qayda olaraq Şah Xətayiyyə xitabən başlayır... Bu, təkcə Azərbaycan dilində yazılan divanilərdə deyil, erməni, gürcü dilində yazılan divanilərdə də belədir».⁶¹⁸ Aşığın sonralar Tiflisdəki erməni monastırına zorən gətirilməsi, yenidən vəftiz edilməsi və rahib olması, «Ter-Stepanos» adı ilə əvvəlcə İrəndəki Ənzəli kilsəsində, 1765-ci ildə isə Qaxdakı kilsədə xidmət göstərməsi,⁶¹⁹ xüsusilə Şah Abbasın Tiflisə hücumu ərəfəsində isə birdən-birə və səbəbsiz qətlə yetirilməsi də bu ehtimalı təsdiqləyir...

Erməni aşıq sənətində müsəlman ermənilər və xristian (qriqorian) türklər amilini istisnada saxlayan Erməniştan folklorşünasları etiraf edirlər ki, erməni dilində aşıq sənətinin təməlini **Aşıq Cıvani** (*Serob Lovonyan, 1846-1909*), **Varpət Aşıq Şirin** (*Ovanes Karapetyan, 1827-1856*), **Aşıq Camali** (*Mkrtiç,*

Livandakı Böyük Kilikiya Evinin katolikosu I Aram «Sayat Nova» ansamblının rəhbəri aşıq Tovmas Poqosyanı qəbul etmiş, erməni mədəniyyətinin təbliğində xidmətlərinə görə ona minnətdarlığını bildirmişdir

617 Sayat Nova. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1963

618 Yenə orada

619 Öhmədov T. Qulaq as sözümlə - Sayat Nova. Bakı: Yazıçı, 1988

1848-1921), **Aşıq Paytsare** (*Varşam Trdatyan, 1859-1904*), **Aşıq Avazi** (*Tadevos Hovanisyan, 1837-1876*), **Aşıq Həyat** (*Sukias Zaqrıyan, 1850*), **Aşıq Şeram** (*Qriqor Talyan, 1857-1938*) və başqaları qoyublar. «Onlaradək erməni aşıqları türk və fars (?) dillərində mahnılar oxuyublar. Bununla belə, erməni aşıqları bir neçə xarici dil bilirdilər və aşıq yarışlarında qalib adını qazanırdılar». ⁶²⁰ Xeyli müddətdir ki, İrəvanda Aşıq Cıvani adına aşıq məktəbi, «Sayat Nova» adına Dövlət aşıqlar kollektivi, «Sayat Nova» Mədəniyyət İttifaqı, Aşıq Avazi adına Gənc aşıqlar ansambli fəaliyyətə başlamış, aşıq yaradıcılığı müsabiqələri, festivallar keçirilməkdədir. Ermənistan Respublikası etnik mədəniyyətinin xarici ölkələrdə təbliğində həmin kollektivlərdən fəal şəkildə istifadə edir. Aşıq sənətinin öz mənbəyinin erməni xalq yaradıcılığından götürməsi, digər xalqların isə onu mənimsəməsi iddiasına xidmət edən bu təbliğat xarici ölkələrdə də yayılmaqdadır. Erməni aşıqlarından ibarət heyətin İran və Rusiyaya, Avropa dövlətlərinə, Livana və s. uzunmüddətli qastrol səfərləri təşkil olunur, həmin konsertlərdə Anadolu və Azərbaycan türklərinə aid sənət nümunələri «erməni mədəni irsi» kimi təqdim edilir.

620 Арутюнян Ю. Ашуги - не только прошлое? /18.10.2016/ - <http://www.golosarmenii.am/article/46242/ashugi---ne-tolko-proshloe>

Nəticə

Beləliklə, XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Ermənistan «əbədi düşmən» saydığı Türkiyə və Azərbaycana (*hazırda bu sıraya Gürcüstanı da əlavə etmək olar*) qarşı assimetrik mübarizədə müsəlman ermənilər, kriptormənilər və ya erməni təbliğatında göstərildiyi kimi, «zorən islamlaşdırılmış və türkləşmiş ermənilər» amilindən də geniş istifadə etməkdədir. Onun fəaliyyəti təkcə «Kimliyə dönüş» (*Türkiyə*) və «Qarabağa qayıdış» (*Azərbaycan*) proqramları ilə kifayətlənmir, əsas məqsəd erməni iddialarına daxildən dəstək almaq üçün həmin ölkələrdə radikal kollaborasionist sosial baza yaratmaq, onun vasitəsilə dövlətin siyasi iradəsinə təsir etməkdir. Təhlillərdən görüldüyü kimi, Ermənistanın bu siyasəti regionda geosiyasi və geoiktisadi iddiaları olan fəvqəlgüclərin, eləcə də bəzi qonşu dövlətlərin də mənafeələrinə cavab verir.

Rəsmi İrəvanın beynəlxalq ictimai fikirdə yaratdığı rəyə baxmayaraq, «islamlaşdırılmış ermənilər» məsələsinin gündəmə gətirilməsi heç də altruist ideya deyildir və Ermənistanın müsəlman soydaşlarına qayğısından irəli gəlir. Məsələn, «Kimliyə dönüş» planı vasitəsilə ermənilər Türkiyədə həmin kollaborasionist sosial qrupu yaradıb təşkilatlandırmaqla ondan qondarma «erməni soyqırımının» rəsmi Ankara tərəfindən tanınmasında, torpaq («*Qərbi Ermənistan*» ərazilərinin «qaytarılması») və təzminat (*qondarma «erməni soyqırımı» qurbanlarının varislərinə kompensasiya ödənilməsi*) iddialarının ödənilməsində, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini gözləmədən Türkiyə və Ermənistan arasında sərhədlərin qeyd-şərtsiz açılması tələblərində istifadə etmək niyyətindədirlər. Azərbaycanda isə belə sosial baza üçün etnik-dini əsasın olmaması rəsmi İrəvanı və erməni diasporasını öz planlarında spesifik düzəlişlər etməyə vadar etmişdir. Belə ki, «Qarabağa qayıdış» proqramında məqsəd Türkiyə, Rusiya, İraq, Suriya, İran ərazilərindən müsəlman erməniləri Azərbaycan ərazilərinə köçürmək, onların əsasında burada «əlahiddə müsəlman erməni icmasından» ibarət kollaborasionist baza, eyni zamanda Ermənistan üçün «müdafiə eşalonu» yaratmaq, beləliklə, rəsmi Bakının siyasi iradəsinə içəridən təsir etməkdir. Paralel olaraq, «etnik kimliklərinə qayıdan müsəlman ermənilərin» siyasi fəallığı nümunəsində Türkiyədə, Azərbaycanda və Gürcüstanda digər etnik və dini qrupları milli dövlətçiliyə qarşı ayağa qaldırmaqdır. Beləliklə, hər iki planın mahiyyəti Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanı fəvqəlgüclərin siyasi iradəsinə tabe etdirməkdir. Əks təqdirdə, onların ərazisi etnik dövlətlərə parçalanacaq, ən yaxşı halda isə ya federativ, ya da konfederativ dövlətə çevriləcəklər. Təbii ki, bu iki variantdan

biri həyata keçərsə, Ermənistan Respublikası uduşda qalacaqdır...

Təhlillər göstərir ki, «erməni məsələsi»nin həllinə yeni iştirakçıların – şərti olaraq «müsəlman ermənilər» (*«zorən islamlaşdırılmış və türkləşmiş ermənilər», kriptormənilər və «erməni» kimi identifikasiya olunan həmsinlilər*) adlandırılan etnik-dini qrupların da əlavə edilməsi, onların siyasi fəallaşdırılması, ən nəhayət, «Kimliyə dönüş», «Qarabağa qayıdış» proqramlarının hazırlanması Ermənistan hakimiyyətinin və erməni diasporasının yeni icadı deyildir. Bu fəaliyyət əslində öz mənbəyini ənənəvi erməni nasizmi konsepsiyasından, **seqakronizm** (*seqakronutyun*) ideologiyasının prinsiplərindən götürmüş və Ermənistan Respublikasının dövlət siyasətinə çevrilmişdir. **Bütövlükdə, bu gün Ermənistanın daxili və xarici siyasətinin təməlinə, onun qonşu dövlətlər və xalqlarla münasibətində, Türkiyəyə, Azərbaycana və Gürcüstana yönəlik ərazi iddialarına yeni fəaliyyət mexanizmlərinin əlavə edilməsində həmin konsepsiya – hərbi cinayətkar, Hitlerin sadıq əlaltısı olmuş Qaregin Njdenin ideyaları dayanmaqdadır. Tam məsuliyyətlə demək olar ki, hazırda Ermənistan Respublikasında dövlət hakimiyyəti neoseqakronçuların (*neofaşişlərin*) əlində cəmləşmişdir.** Təsədüfi deyildir ki, «Kimliyə dönüş» və «Qarabağa qayıdış» proqramlarını dövlət siyasəti səviyyəsində dəstəkləyən hakim Respublika Partiyası (*sədr Ermənistan Prezidenti Serj Sarqsyandır*) özünü «Qaregin Njdenin varisi» adlandırmaqla bu gün seqakronizm konsepsiyasının dövlət siyasəti səviyyəsində əsas icraçısı və həmin faşist ideyalarının təbliğatçısıdır. Belə ki, 2004-cü ildə partiyanın vəsaiti hesabına İrəvanda «**Qaragın Njdenin təlimi**» kitabı kütləvi tirajla çapdan çıxmış və Ermənistanın bütün ictimai-siyasi təşkilatlarında, hökumət və dövlət orqanlarında, hətta ali təhsil müəssisələrində yayılmışdır.

2016-cı il may ayının 11-də, İkinci Dünya müharibəsində alman faşizmi üzərində tarixi qələbənin ildönümündən iki gün sonra İrəvanın Respublika meydanında Qaregin Njdenin abidəsinin təntənəli açılışı olmuşdur. Ermənistanın neoseqakronçu prezidenti Serj Sarqsyanın həmin mərasimdə iştirak etməsi və abidənin önünə gül dəstələri qoymaqla baş əyməsi bu ölkədə faşist rejiminin hakimiyyətdə olması fikrinin reallıqlara söykənməsini təsdiqləyir. Xatırladaq ki, həmin abidə Ermənistan prezidentinin şəxsi təşəbbüsü ilə ucaldılmış və məhz Respublika meydanında qoyulmasına dair göstəriş verilmişdir. İkinci Dünya müharibəsi illərində Vermaxtın tabeliyindəki erməni hərbi birləşmələrinin yaradıcılarından biri olan, minlərlə türkün, yəhudinin, rusun, macarın, polyakın qətlinə iştirak edən Qaregin Njdenin şərəfinə abidənin qoyulması dünyanın bir sıra dövlətlərində, o cümlədən Rusiya və

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

İsraildə kəskin etirazla qarşılanmışdır. İsraili siyasi ekspert, «Cəmiyyət üçün Beynəlxalq Layihələr» təşkilatının rəhbəri **Arye Qut** bu ölkədəki «News From Israel» analitik informasiya portalına verdiyi müsahibədə Serj Sarqsyanı «Njdenin erməni faşizminin və antisemitizminin varisi» adlandırmışdır.⁶²¹ Rəsmi Moskva Rusiya Federasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin sözcüsü, İnformasiya və Mətbuat Departamentinin direktoru **Mariya Zaxarova** vasitəsilə öz narazılığını bildirsə də,⁶²² sonralar bu realıqla barışmalı olmuşdur. Reallıqlardan biri də budur ki, Qaregin Njdeni fetişləşdirən, onun ideyalarını dövlət siyasətinə çevirən Ermənistan Respublikası

İrəvanda Qaregin Njdenin abidəsi və neoseqakronçu prezident Serj Sarqsyan abidənin önünə gül dəstəsi qoyarkən

həm də BMT Baş Assambleyasının «Nasizmin qəhrəmanlaşdırılmasına, neonasizm və rasizmin, irqi ayrı-seçkiliyin, ksenofobianın, onlarla əlaqəli dözümsüzlüyün digər müasir formalarının güclənməsinə qarşı mübarizəyə dair» Qətnaməsinin hazırlanmasında iştirak etmiş dövlətlərdən biridir...

«Erməni nəslə Rəbb ilə bir yaranıb... O, əsrlərin şahidi olan əbədi ermənidir və dünyanın yaranışında Rəbb ilə bir iştirak etmişdir» sözlərinin müəllifi olan, «erməniliyi ali irq» kimi dəyərləndirən Qaregin Njdenin seqakronizm təliminə görə, hər bir erməninin əsas məqsədi «Qərbi Ermənistan torpaqlarını türklərdən almaq» olmalıdır. Onun üçün ən ali dəyər millətdir və o, etnik toplumun maraqlarından kənarında yaşaya bilməz. **«Ermənistan ermənilər üçündür!»** Seqakronun və onun gənclər təşkilatının – III Reyxdə **hitleryugentin** erməni analoqu olan **Seqakron Uxterin** fəaliyyət prinsipini özündə əks etdirən bu şüar neoseqakronçuların – Serj Sarqsyan rejiminin apa-

621 «News From Israel»: «Президент Серж Саргсян считает себя наследником армянского фашиста и антисемита Нжде». /20.04.2017/ - <http://www.1news.az/politics/20170420020749557.html>

622 Россия «непонятно», почему в Армении установлен памятник Гарегину Нжде. /10.06.2016/ - <https://rus.azatutyun.am/a/27791215.html>

ricı devizi olaraq qalmaqdadır. Məsələn, Qaregin Njde yazırdı: «Seqakron hərəkətinin vacibliyini şərtləndirən bir əsas amil də vardır. Bu da bizim yaşlı nəslin Türkiyəyə münasibətin necə olması məsələsində üzüdünlükdür. Bizim köhnə partiyalar erməni məsələsinin üzərindən xətt çəkməyə, Türkiyədə qalmış erməni torpaqlarından imtina etməyə, Türkiyə ilə yaxınlaşmağa meyillidirlər. Belə satqınlıq bizi gənc nəslin gözündə nifrətə layiq xalqa çevirə bilər». ⁶²³ Digər məqaləsində isə, seqakronutyun ideologiyasının təməl prinsiplərindən olan «ermənilərin öz tarixi torpaqlarına qayıdışının vacibliyi» haqqında bildirirdi: «Bir xalqın doğma torpağı digər xalqın daimi vətəni ola bilməz... İşğal olunmuş torpaqlar həmişə, gec və ya tez öz tarixi sahiblərinin əlinə keçməlidir... Seqakronutyun mühacir erməninin müqəddəs andı, vətəninə qayıtmaq, öz torpağına sahib olmaq iradəsidir». ⁶²⁴

Seqakronizm həm də Erməni Həvari kilsəsinə alternativ olan dini təlim (*etanizm*) – «qəhrəman Haykin, erməni irqi əcdadlarının bərpa edilmiş qədim inancı» kimi də yaradılmışdır. Hakim Respublika Partiyası isə sadəcə olaraq seqakron ideyalarını «təkmilləşdirmiş», əsas mövqeyə din amilini deyil, vətənpərvərliyi, mədəniyyətin, dilin və ənənələrin qorunmasını çıxarmışdır. Əslində, Eçmiədzin və indiki Ermənistandan hakimiyyəti arasında yaranmış soyuq münasibətin kökündə də bu fakt dayanır. Seqakronutyun ideologiyası erməniləri «keyfiyyət göstəricilərinə» görə üç növə ayırır:

- **sexemardlar** – erməni nəslə və erməni millətə üçün yaşayanlar;
- **joğovurdlar** – tərəddüd edən ermənilər;
- **tananklar** – antimillilər, erməni ideyasına xəyanət edən kütlə.

Bu bölgüyə əsasən, Türkiyə və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürən Ermənistandan və xaricdəki erməni diasporasının radikal millətçi nümayəndələri, eləcə də Türkiyədəki həmfikirləri sexemardlardır və onlar erməni xalqını ümumi məqsədə doğru istiqamətləndirən aparıcı zümrədir. Erməni identikliklərini və qriqorian dininə mənsubiyyətlərini gizlədən və bunun üçün əlverişli məqam gözləyən kriptormənilər – joğovurdlar sayca ikinci olsalar da, onları missionerlik fəaliyyəti və erməniliyin təbliği vasitəsilə islah etmək mümkündür. Müsəlman ermənilərdən və həmşinlilərdən ibarət olan ən aşağı növlü itirilmiş ermənilər – tanaklar isə «erməni məsələsi»nin reallaşdırılması

623 Гарегин Нжде и его учение. / Издание Республиканской партии Армении, Ереван, 2004

624 Саргсян: «Арцахская борьба – доказательство, что мы не позволим нового геноцида» /24.04.2017/ - <http://www.panarmenian.net/rus/news/238271/>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

üçün statistik rolunu oynayan qurbanlıq kütlədir. «Qərbi Ermənistan torpaqlarının qaytarılması», «Kimliyə dönüş» planlarında həmin «tanaklara» ayrılan missiya joğovurdlarla birlikdə Türkiyə ərazisində «beşinci kolon»u formalaşdırmaqdadır.

Türkiyədəki müsəlman ermənilərin «etnik və dini kimliklərinə» qayıdışı «erməni məsələsi»nin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, regionda maraqları olan dövlətlərin həm qondarma «erməni soyqırımı»nın rəsmi Ankaraya tanıtılması, həm də «erməni məsələsi»ndən irəli gələn tələblərin reallaşdırılması söylərinədə əlavə təzyiqlə vasitəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Türkiyənin qabaqcadan iflasa məhkum olunan uğursuz «demokratik açılım» (*etnik açılım, multikulturalizmin Qərb modeli*) siyasəti bu fəaliyyətə – ölkədə kriptormənilər də daxil olmaqla, etnik kollaborasionist qruplaşmaların, etnik «beşinci kolon»un formalaşmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Təsadüfi deyildir ki, qondarma «erməni soyqırımı»nın tanınmasında maraqlı olan dövlətlər bir tərəfdən müsəlman ermənilərin «etnik və dini identikliyə qayıdışı» çərçivəsində Türkiyədə xristian amilinin gücləndirilməsi, «Qərbi Ermənistan ərazilərinin öz tarixi sahiblərinə qaytarılması» istiqamətində siyasi fəaliyyətlərini daha da artırmış, bu amildən ölkədə etnik və dini tarazlığın, ictimai-siyasi sabitliyin pozulmasında, ən nəhayət, rəsmi Ankara ilə Qərb dövlətləri arasında yaranmış soyuq münasibətlərdə təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışırlar. Digər tərəfdən isə Türkiyədəki «zorən islamlaşdırılmış erməniləri» və kriptorməniləri «deqallaşdırmağa» çalışmaq, süni demoqrafik göstəricilərlə erməniləri etnik azlıqdan çıxarıb onları ölkədəki siyasi proseslərə təsir göstərə biləcək «etnik çoxluq» kimi təqdim edirlər. Elə isə sual olunur: Bu gün xristian təəssübkeşliyini ümumbəşəri prinsiplərdən üstün tutan Qərb dövlətləri işsizlik, total korrupsiya üzündən Ermənistanı tərk edərək «əbədi düşmən» saydıqları Türkiyəyə sığınan, böyük hissəsi burada qeyri-leqal şəraitdə yaşayan 100 mindən çox qaçqın xristian erməniyə nə üçün sahib çıxmırlar? Əgər məsələ onların erməni xalqına «vəfa borcudursa», onda hansı səbəbə görə öz qapılarını Suriya hadisələri zamanı həyatlarını, ailələrinin təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə Türkiyəyə mühacirət etmiş bir o qədər suriyalı müsəlman erməninin də üzünə bağlamışdılar? «İslam təəssübkeşliyini» dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran bəzi müsəlman dövlətlərinə də sual ünvanlamaq olar: Görəsən, onlar heç olmazsa məzhəb mənsubiyyətinə görə suriyalı və iraqılı din qardaşlarını, o cümlədən müsəlman erməniləri nə üçün indiyədək öz himayələrinə götürməyiblər?

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın «zorən islamlaşdırılmış və türkləşmiş ermənilər» məsələsi, «Kimliyə dönüş» və «Qarabağa qayıdış»

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

proqramları çoxvektorludur. Bu mövzuların gündəmə gətirilməsi məqsədlərindən biri müsəlman erməniləri vahid dini icma kimi formalaşdırmaqla onun imkanları hesabına islam dövlətləri, xüsusilə islam təşkilatları ilə yaxınlaşmaq, intensiv əlaqələr qurmaq və Erməniistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daxil olmaqla hərbi-siyasi, iqtisadi problemlərin həllində onlardan dəstək almaqdır. Bundan başqa, rəsmi İrəvanın mülahizələrinə görə, həmin icmanın, xüsusilə Suriya və İraqdan olan müsəlman erməni qaçqınlarının Azərbaycanın işğal olunmuş bölgələrində yerləşdirilməsi bir tərəfdən qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın islam dünyasında tanınmasına əlverişli zəmin yaradacaq, münaqişəni «Erməniistan-Azərbaycan» və islam ölkələri üçün «erməni (*xristian*) - müsəlman» müstəvisindən çıxaracaq, «müsəlman-müsəlman» formatına keçirəcəkdir. Digər tərəfdən rəsmi İrəvan həm də bu qənaətdədir ki, «DQR»-in müsəlman dini icmasının əsasən şiə məzhəbli və ələvi ermənilərdən (*Suriya, İraq*) ibarət olması İranın bəzi dini dairələrinin bu bölgəyə siyasi marağının artması və həmin amildən Azərbaycana əlavə təsir vasitəsi kimi istifadə edilməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Vaxtilə şərti olaraq «Türkiyə Erməniistanı» adlandırılan əraziləri – Sivas, Ərzincan, Bingöl, Van, Ərzurum, Qars, Tunceli, Elazığ, Ərzurum, Muş, Bitlis, Ağrı, Diyarbəkir, Adıyaman və s. bölgələri bu gün Erməniistan təbliğati ümumiləşdirərək «Qərbi Erməniistan» kimi tanıdır. Türkiyədəki kürd separatizmi isə həmin torpaqları «Şimali Kürdüstan» əraziləri hesab edir. Bu isə Türkiyənin ərazi bütövlüyünə qarşı mübarizədə orta qruplara çıxış edən erməni və kürd separatizmi arasında hazırda kəskin mənafə ziddiyyətlərinə səbəb olmuşdur.⁶²⁵ Nə kürdlərin, nə də ermənilərin öz iddialarını güzəştə getmək niyyətləri var. PKK funksionerlərinin və onların başçısı Abdulla Ocalanın «**Kürdüstanda erməni və kürd bayraqlarının birgə dalğalanması, ermənilərə ən yüksək siyasi və mədəni hüquqların verilməsi**»⁶²⁶ kimi təklifləri də indiyədək cavabsız qalmışdır. Nəticədə, Erməniistan adekvat cavab qismində «kürdləşmiş müsəlman ermənilərin etnik kimliklərinə qayıdışı» məsələsini sürətlə gündəmə gətirmiş, rəsmi şəkildə yezidiləri (*yezidi kürdləri*) «etnik kürdlərlə bağlılığı olmayan müstəqil xalq» kimi tanımışdır. Yaranmaqda olan qarşıdurmanın anonsu kimi hazırda Erməniistanda kürdlərə qarşı rasizm təbliğatının getdikcə güclənməsini, onların «gəlmə xalq» qismində burada məskunlaşması, hətta qondarma «erməni soyqırımını»nda xüsusi qəddar-

625 Ermeniler, Kürdler - // <http://www.ismailbesikcivakfi.org/default.asp?sayfa=haber&id=214#.WQqy1dLyjs0>

626 Акопйан А. Армянский триколор – один из символов Турецкого Курдистана. // Газ. «Ноев Ковчег», № 17 (176) сентябрь (1–15) 2011

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

lıqla seçilmələri və türklərlə müqayisədə daha çox erməni qətlə yetirmələri barədə təbliğat materiallarının geniş yayılmasını göstərmək olar.

İraqın şimal ərazilərində müstəqil kürd dövlətinin elan olunması ehtimalı Ermənistan diplomatiyasını da mürəkkəb seçim, onun «zorən islamlaşdırılmış ermənilər» layihəsini isə iflas təhlükəsi qarşısında qoymuşdur. Türkiyə əleyhinə mübarizədə və ərazi iddialarında onunla strateji tərəfdaş olan kürd separatizminin müstəqil dövlətə yiyələndikdən sonra gələcəkdə Türkiyə ərazisindəki «Qərbi Ermənistan torpaqlarını» da «kürd əraziləri» elan etmək perspektivinin «erməni məsələsinə» sarsıdıcı zərbə olduğunu aydın dərk edən rəsmi İrəvan indi iki yol ayrıcındadır. Kürd separatizminin «Qərbi Ermənistan» ərazilərindən imtina edəcəyi və «islamlaşdırılmış ermənilər»in siyasi hüquqlarını tanıyacağı təqdirdə İrəvan «müstəqil kürd dövləti» ilə iqtisadi-siyasi sahələrdə əməkdaşlıq edərsə, yaxın müttəfiqləri (*Rusiya və İran*) bu addımı onun Qərbə meyilliliyinin təzahürü kimi dəyərləndirəcək, İraqın ərazi bütövlüyünün tərəfdarı olan Türkiyə ilə münasibətlərini daha da gərginləşdirməklə yanaşı, İran ilə əlaqələrinə də mənfi təsir göstərəcəkdir. Rusiyanın isə bu məsələdə qəti qərarının olmaması Ermənistanı hələlik gözləmə mövqeyini tutmağa vadar etmişdir. Lakin kürd separatizmi Türkiyəyə ərazi iddiaları irəli sürərsə, bu, Ermənistanın İranın yanında ola bilməsinə və Türkiyə ilə münasibətlərdə müəyyən və müvəqqəti yumşalmaya səbəb ola bilər.

Ermənistanın daxili siyasətinə gəldikdə isə rəsmi İrəvan dini mənsubiyyət mülahizələrinə görə indiyədək «etnik erməni» kimi identifikasiya etmədiyi «islamlaşdırılmış erməniləri» və Suriya müsəlman erməni qaçqınlarını bərdən-birə xatırlamaqla, onları Ermənistan və işğal altında olan Qarabağ ərazilərində yerləşdirmək niyyəti ilə bir sıra çətin problemlərini aradan qaldırmaq niyyətindədir. Məqsədlərindən birincisi həmin insanları Ermənistana cəlb etməklə, yerli əhalinin kütləvi şəkildə tərk etdiyi ölkənin demoqrafik vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, «qocalmış erməni genofondunun» bərpasına nail olmaqdır. İkincisi, gəlmələrdən ibarət ucuz işçi qüvvəsini kənd təsərrüfatı sektoruna yönəltməklə ölkədə iqtisadi vəziyyəti və ərzaq problemlərini nisbətən yoluna qoymaqdır. Üçüncü məqsəd isə Ermənistanın indiki ağır iqtisadi-maliyyə vəziyyəti ilə bağlıdır. Belə ehtimal edilirdi ki, həm imkanlı suriyalı qaçqınlar, həm də diaspora nümayəndələri güzəştli şərtlərlə yerli iqtisadiyyata həvəslə sərmayə qoyacaq, onun böhrandan çıxarılmasına çalışacaqlar. Ən nəhayət, rəsmi İrəvanın qənaətinə görə, Ermənistana ayaq basdıqları ilk iki gün ərzində vətəndaşlıq pasportu alan müsəlman ermənilər vasitəsilə orduya çağırış problemləri də aradan qaldırılacaqdır.

Lakin Ermənistanda onu da yaxşı bilirlər ki, yerli əhalinin həqarətlə «dönmələr», «din xainləri», «türklərin maraqlarını müdafiə edən satqınlar» adlandırıldıqları müsəlman ermənilərin ölkədəki mədəni-siyasi mühitə adaptasiyası asan olmayacaqdır. Həm qriqorian kilsəsi, həm də millətçi təbəqə onları «erməni identikliyinə və milli təhlükəsizlik maraqlarına ciddi təhlükə» kimi qiymətləndirir. Bununla belə, müsəlman ermənilərin Ermənistana deyil, «bufer zonasına» – işğal altında olan Azərbaycan ərazilərinə yönəldilməsi həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblər üzündən hələlik geniş miqyas ala bilməmişdir. Ermənistan Prezidenti S.Sarqsyən BMT Baş Assambleyasının iclasında ölkəsinin Suriyadan 16 min erməni qaçqınını qəbul etdiyini bildirsə də,⁶²⁷ bu qaçqınların böyük hissəsi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmayan Hələb və Dəməşq şəhərlərinin sakinləridir və onların demək olar ki, böyük qismi Qarabağın boşaldılmış kəndlərində məskunlaşmaq, güllə altında yaşamaqdan imtina ediblər. Eyni zamanda, imkanlı suriyalıların bir çoxu rəsmi İrəvanın şimikləşdirici vədlərinə inanmayaraq, Ermənistan Respublikası vətəndaşı pasportunu aldıqdan dərhal sonra ailələri ilə birlikdə «tarixi vətənlərini» başlıoğlu tərək etməyi, Avropa dövlətlərində yaşamağı daha üstün tutublar. Digər tərəfdən, Azərbaycan ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları da Suriya ermənilərini işğal altında olan ərazilərə köçməkdən çəkəndirmişdir. Lakin münaqişənin uzun müddətə dondurulması, hərbi əməliyyatların dayandırılması təqdirdə bəzi Qərb və islam dövlətlərinin dəstəyi ilə bu proqramın reallaşması perspektivi də hələlik istisna edilmir. İrəvanın rəsmi mənbələrinə görə, Qarabağda məskunlaşmış suriyalı ermənilərin sayı hələlik yüz nəfərə yaxındır.⁶²⁸ Ermənistan onların dini mənsubiyyəti haqqında məlumat vermir. Lakin burada gələcək köçkünlərin məskunlaşması üçün yeni yaşayış məntəqələrinin tikintisinin planlaşdırılması, dağıdılmış məscidlərin bərpaası Ermənistanın həmin iddialarından əl çəkmək fikrində olmadığını təsdiqləyir. Belə ki, hətta Azərbaycan ya siyasi, ya da hərbi yolla öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəyi təqdirdə Qarabağa köçürülmüş qaçqınlar – müsəlman və xristian ermənilər rəsmi Bakı üçün ciddi məsələyə – həllini beynəlxalq hüquq müstəvisində tələb edən növbəti problemə çevriləcəkdir.

Ermənistanın əsasən Suriyadan olan müsəlman erməniləri Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində yerləşdirməsi təkcə rəsmi İrəvanın deyil, onunla ortaq maraqları olan dövlətlərin də məqsədlərinə cavab verir. Məhz bu plan

627 Саргсян в ООН: безопасность Армении и НКР и сирийские беженцы. /12.10.2015/ - <https://ru.armeniasputnik.am/analytics/20150930/764765.html>

628 Золян М. Сирийские армяне в Армении: Беженцы или репатрианты. /18.10.2015/ - <http://inosmi.ru/caucasus/20151018/230888282.html>

«Müsəlman ermənilər». Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları

üçün süni tarixi, etnik və siyasi əsaslar formalaşdırmaq məqsədilə Azərbaycanın Qarabağda, Naxçıvanda və Şirvan bölgələrində yaşayan etnik türk əhalisi guya orta əsrlərdə «kөнüllü və ya zor gücünə müsəlmanlaşmış və türkləşmiş ermənilər» kimi təbliğ edilir, bu mövzuda «elmi-praktiki» konfranslar keçirilir. Yanlış ictimai rəyin formalaşdırılmasına yönəldilmiş bu siyasət Ermənistanın işğalçılıq planlarına etnik və dini bəraət qazandırmaqla, təkcə həmin bölgələrdə deyil, 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan ərazilərində yaradılmış Ermənistan Respublikası ərazilərindəki məscid və mədrəsələri, ziyarətgahları «müsəlman ermənilərin maddi-mədəni irsi» kimi tanıtmğa əsas verəcəkdir.

Hazırda Ermənistanın diqqəti həm də Türkiyənin siyasi baxımdan getdikcə fəallaşmaqda olan kriptormənilərə və özlərini «erməni» kimi identifikasiya edən bəzi həmsinli qruplarına yönəldilmişdir. Bu məqsədlə Türkiyə, Rusiya (*Krasnodar vilayəti*) və Mərkəzi Asiyadakı həmsinlilər arasında «Qarabağa qayıdış» planı çərçivəsində geniş təbliğat aparılır. Türkiyədəki müsəlman ermənilərin xristianlaşdırılması prosesi davam etməkdədir. «Aqos» qəzetinin məlumatına görə, son dövrlərdə Türkiyədə müsəlman həmsinlilər arasında «xristian dininə qayıdış» halları nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Bəzən onların vəftiz - xaç suyuna salınması ayini təntənəli şəkildə Yerusəlimdəki erməni-qriqorian kilsəsində icra olunur.⁶²⁹ Ermənistanın və xaricdəki erməni diasporasının tələbinə əsasən, Diyarbəkir və Ağtomar qriqorian patriarxlıqları fəaliyyətə başlayacağı təqdirdə kütləvi vəftiz ayinlərinin burada keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, həmin patriarxlığın Eçmiədzinin tabeliyinə verilməsinə dair tələblər də səslənməkdədir.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, əcdadlarını oğuz və qıpçaq tayfaları, «yөрüklü türkmənlər» ilə bağlayan, müəyyən tarixi məqamlarda Qafqaz Albaniyasının etnomədəni irsi ilə əlaqələri müşahidə edilən həmsinlilərin Azərbaycana və onun mədəniyyətinə, həmsinlilər və azərbaycanlılar arasında etnomədəni yaxınlığın öyrənilməsinə böyük maraqlarına baxmayaraq, bu istiqamətdə iş lazım olan səviyyədə deyildir. Halbuki, Həmsinin Azərbaycan meyilli geniş sosial bazası həm mədəni əlaqələrin qurulmasında, həm də Azərbaycan həqiqətlərinin təbliğində geniş intellektual imkanlara malikdir. Belə ki, özlərini «etnik türk» kimi identifikasiya edən həmsinlilərdə Ermənistana və onun işğalçılıq siyasətinə, Türkiyəyə qarşı iddialarına mənfi münasibət formalaşmışdır və Şərqi Anadoluya, Qara dəniz bölgəsinə hələ də maneəsiz daxil olan İrəvan emissarlarının, missionerlərinin onları «müsəlman ermənilər» və ya «kriptormənilər» kimi tanıtməsi mənfi reaksiya doğurmaqdadır. Lakin ermənilərin «Həmsin siyasə-

629 Армяне-мусульмане, проживающие в Турции, возвращаются к христианству. /19.05.2015/ -<http://www.pravoslavie.ru/79393.html>

tində» üzləşdiyi əsas problem Azərbaycanın bu bölgədə zəif təbliğ olunmasına baxmayaraq, əhalinin Azərbaycan türklərini «qardaş xalq» və «əqrabalar» adlandırmasıdır. Bununla belə, yaranmış boşluqdan bəhrələnən Ermənistan Respublikası burada öz təbliğatını gücləndirməyə, oğuz və qıpçaq tayfalarına aid maddi-mədəni irs nümunələrini erməniləşdirməyə, ən nəhayət, anti-Azərbaycan yönümlü təbliğatını genişləndirməyə başlamışdır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı yönəldilmiş, Azərbaycan tarixşünaslığında və etnoqrafiyasında, regionun tarixində böyük izlər qoymuş «xristian türklər» və «xristian tatlar» amilinin fundamental səviyyədə öyrənilməməsi, bu işiqamətdə tədqiqatların fərdi təşəbbüslər əsasında epizodik səviyyədə aparılması Ermənistana həm «zorən islamlaşdırılmış və türkləşmiş ermənilər», həm də «tatlaşmış xristian ermənilər» mifini yaratmağa, onu elmi döviyyəyə buraxmağa münbit şərait yaratmışdır. İrəvanın tat xalqını «sasanilər dönməində bölgəyə köç etmiş və sonralar irandilli xalqların təsiri nəticəsində tatlaşmış ermənilər» kimi təbliğ etməsi təxribat xarakteri daşımaqla polikultural Azərbaycanda etnik zəmində qarşılıqlı etimadsızlığın və münaqişənin yaranmasına yönəldilmişdir.

Türkiyədən (*Şərqi Anadolu, Qara dəniz bölgəsi*), Azərbaycandan (*Naxçıvan*) və Gürcüstandan (*Cavaxetiya*) qopardılmış torpaqlar hesabına «Qərbi Ermənistan dövləti»nin yaradılması ideyasının fəallarından biri olan politoloq **Samvel Kazaryan** Ermənistanın müsəlman ermənilərə, eləcə də zorən «etnik erməni» kimi təqdim etdikləri həmsəkinlərə yönəlik siyasətinin mahiyyətini – onlardan ümumerməni ideyaları naminə qurbanlıq insan kütləsi kimi yararlanmaq niyyətini dəqiqliklə belə ifadə etmişdir: «**Tarix göstərir ki, bütün imperiyalar əvvəl-axır parçalanır. Vaxt gələcək ki, Türkiyə bir neçə dövlətə bölünəcək. Biz ermənilər bu dəyişikliyə indidən hazır olmalıyıq. Əgər biz – Qərbi Ermənistan ermənilərinin varisləri hansısa müqavilələr əsasında o torpaqların heç olması bir hissəsini geri ala bilməyəcəyiksə, orada kimlər məskunlaşacaq? Müsəlman ermənilər artıq orada yaşayırlar. Onlar müsəlman kimi qalsalar belə, bu diyarın dirçəlişində, torpaqlarımızda erməni dövlətçiliyinin bərpasında əsas qüvvə olacaqlar... Müsəlman ermənilər neçə müddətdir ki, dövlət xadimlərinin, məmurların qapılarını döyərək Ermənistana və ya Dağlıq Qarabağa köçmək üçün onlara imkan verilməsini xahiş edirlər. Onlar ancaq tarixi vətənlərində öz ailələri üçün bir parça torpaq istəyirlər... Bu gün, XXI əsrdə millətimizin mənəvi dayağı hesab etdiyimiz Kilsə də mütləq müsəlman ermənilərin mövcudluğunu qəbul etməli və**

erməni xalqının mənafeyi naminə onlarla əməkdaşlığa başlamalıdır».⁶³⁰

Türkiyə Respublikasının xarici siyasətinin əsas məqsədlərindən biri «qonşularla «0» problem» prinsipidir. Azərbaycan Respublikası da həm Cənubi Qafqaz ölkələri, həm də regionla qonşu olan dövlətlərlə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına, sülh və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa yönəlik müstəqil xarici siyasət xətti yürütməkdədir. Lakin təcrübə göstərdi ki, bu gün həmin prinsiplərə, regionda sabitliyin bərqərar olunmasına, regionda və onun əhatəsində olan dövlətlər və xalqlar arasında sıx əməkdaşlığın, tərəfdaşlığın qurulmasına mane olan yeganə təhdid elementi bu problemlərin yaradıcısı və daşıyıcısı olan Erməniistan Respublikası və onun cinayətkar hakim rejimidir. Bu gün Erməniistan regionda mövcud sərhədləri, dövlət quruluşlarını və əməkdaşlıq prinsiplərini dəyişmək yolu ilə və ya burada «islamlaşdırılmış ermənilər», «etnik mənşələrini unutmuş həmsəkinilər» kimi siyasi miflər, «Kimliyə dönüş», «Qarabağa qayıdış» kimi avantürüst proqramlar vasitəsilə Türkiyədə və Cənubi Qafqazda əlavə təhdid və siyasi təzyiq mənbələri, etnik və dini zəmində qarşıdurmalar, münaqişələr yaratmaqla, öz geosiyasi mənafeələrini ödəmək istəyən xarici qüvvələrin dəstəyi ilə yeni və daha genişmiqyaslı münaqişə ocaqlarını alovlandırmaq niyyətindədir. Türkiyə, Suriya və İraqdakı müsəlman ermənilər ətrafında cərəyan edən proseslər, Qarabağ, Cavaxetiya, Abxaziya və Həmsində baş vermiş hadisələr isə «partladıcı qurğunun» saat mexanizminin artıq işə salındığını göstərir...

630 Казарян С. Найдет ли путь домой «потерянное армянство». // Газета «Ноев Ковчег» №11 (241) июнь (16–30) 2014 г. - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2014-11/4552.html>

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999
2. Baharlı M. (Vəliyev). Azərbaycan: fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk. Bakı, 1993
3. Bakı erməni Ermənistanın iç üzünü açdı. /17.09.2016/ - <http://www.moderator.az/news/151741.html>
4. Cümşüdlü F. Erməni millətçilərinin Cənubi Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklər. /01.04.2014/ - <http://www.xalqazeti.com/az/news/analytics/43066>
5. Erməni etirafları... Ermənilər öz tarixləri haqqında. /09.08.2012/ - <http://newtimes.az/az/citations/239/>
6. Əhmədov T. Qulaq as sözümə - Sayat Nova. Bakı: Yazıçı, 1988
7. Əkrəm Əylisli qalmaqallı «Daş yuxular» əsərindən danışdı: «Peşman deyiləm...». /21.05.2016/ - <http://savash.org/index.php?newsid=9854>
8. Əylisli Ə. Daş yuxular. - <http://www.vivo-book.com/blog/Kitab/%C6%8Fkr%-C9%99m%20%C6%8Fylisli%20-%20da%C5%9F%20yuxular.pdf>
9. «Gəldim, gördüm, ...mənimsədim» (Azərbaycan mədəni ənənələrinin mənimsənilməsi erməni ənənəsi haqqında). Bakı, 2009. - [http://copag.gov.az/new/1/GGM_kitab\(az\).pdf](http://copag.gov.az/new/1/GGM_kitab(az).pdf)
10. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993
11. Həbibbəyli Ə. Avropa türkofobiya meyillərini yalançı demokratiya pərdəsi altında gizlədir. /28.04.2017/ - http://azertag.az/xeber/Avropa_turkofobiya_meyillərini_yalanchi_demokratiya_perdesi_altinda_gizledir-1055258
12. İbrahimov T. (Şahin). Qaşqaylar. Bakı: Elm, 1988
13. Kürdlər də “Böyük Ermənistan”ın güdazına gediblər. /24.04.2010/ -<http://hafta.az/index2.php?m=yazi&id=27207>
14. Kütləvi iğtişəslərin əsas təşkilatçılarından olan Eduard Qriqoryanla əlaqədar cinayət işində olan materiallar. - <http://www.prokurorluq.gov.az/sumqayit/?p=se-ndler&id=10>
15. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994
16. Qızılbaşlar tarixi. /Fars dilindən tərcümə və şərhlər Məsihağa Məhəmmədinindir. Bakı: Azərbaycan, 1993
17. Qurbanov A. Səssiz müharibə. Bakı, 1999
18. Qurbanov A. Dəmlər, rəmlər, mənimsəmələr. Bakı, 2013
19. Məhərrəm Qasımlı: «Sayat Nova erməni yox, azərbaycanlıdır, adı da Sayat Nəvadır». /21.10.2016/ - <https://apa.az/medeniyyet-xeberleri/incenet-haqqinda/meherrem-qasimli-sayat-nova-ermeni-yox-azerbaycanlidir-adi-da-seyat-nevadir-musahibe.html>
20. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993

21. Mustafa N. 1948-1953-cü illər deportasiyasının bəzi məqamları. // «Xalq qəzeti», 31.04.2007
22. Mustafa N. Ermənilərin 1905-ci ildə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında törətdikləri qırğınlar. - <http://nazimmustafa.info/?p=354>
23. Nizami və erməni ədəbiyyatı. / «Nizami» almanaxı, III kitab, Bakı, 1941
24. Sayat Nova. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1963
25. Seyidov M. Sayat-Nova. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1954.
26. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992
27. Zərif: «Qarabağda atəşkəş münəqişə siyasi yolla həll edilənədək qüvvədə olmalıdır». /07.04.2016/ - http://m.apa.az/az/dagliq_qarabag/zerif-qarabagda-ateskes-munaqise-siyasi-yolla-hell-edilenedek-quvvede-olmalidir

Türk dilində:

28. AK Partili vekil açıqladı: Gülənin babası Erməni. /02.11.2016/ - <http://www.haber7.com/guncel/haber/2201612-ak-partili-vekil-acikladi-gulenin-babasi-ermeni>
29. Akdamar Kilisesinin haçı takıldı. /02.10.2010/ - http://www.sabah.com.tr/yasam/2010/10/02/akdamar_kilisesinin_haci_takildi
30. Akın A. Tulum'un Gizemi! /11.04.2016/ - <http://www.cayhaber.net/haber/tulumun-gizemi-23202>
31. Ali Sakaoğlu M. Dünden Bugüne Hemşin. Karadeniz'den Bir Tarih. Ankara: Yeniyurt Yayınları, 1990
32. Alt A. Hemşin Ermenileri. Tarihın Ve Bugünün Aynasında. İstanbul, 2005
33. Aramızın Bozan Misyonerler ve Batıdır / Western States and Missionaries Destroyed our Relations. /19.12.2016/ - <https://www.youtube.com/watch?v=-QH-Vo-aHZzQ>
34. Artun E. Türk halk edebiyatının erməni halk edebiyatına etkileri. - <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/58.php>
35. Asal M. Frankfurt'ta hemşinli bir aheçik: Aliye Alt. /18.11.2011/ - <http://www.faktor301.com/2011/11/frankfurt%E2%80%99ta-hemsinli-bir-ahcik-aliye-alt/>
36. Avçı N. Altaylardan Kaçkarlara Hemşin. İstanbul: Elif, 2004
37. Ayverdi S. Boğaziçinde Tarih. İstanbul, 1996.
38. Beşikçi İsmail. Erməni soykirimiyə ilə ilgili iki temel sorun. /14.10.2014/ - <https://ermenistan.de/ismail-besikci-yazi-ermeni-soykirimiyela-ilgili-iki-temel-sorun/>
39. Beşikçi İsmail. Keşiş'in Torunları Dersimli Ermənilər. /05.04.2016/ - <http://www.ismailbesikciyakfi.org/default.asp?sayfa=duyuru&id=416#.WRv1uJLyjs0>
40. Beşikçi İsmail. Ermənistən-Azərbaycan Çatışmasında Kızıl Kürdistan. - <http://www.zazaki.net/haber/ermenistan-azerbaycan-catismasinda-kizil-kurdistan-301.htm>
41. Beyaz H. Müslümanlaş(tiril)mış ermənilər konferansında tebliğ edilən hemşin bildirişləri üzərinə. // «Kalif» Dergisi №1, 2017. //24.06.2017/ - https://issuu.com/hemsinliler/docs/kalif.say__1

42. Beyaz H. Hrand dink vakfı görüşme notları - Hemşinliler Platformu. - <http://www.hemşinlilerplatformu.com/makale/hrand-dink-vakfi-gorusme-notlari/19>
43. Bulut A. Türk Milliyetçisi bir Ermeni! /09.05.2017/ - <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/turk-milliyetçisi-bir-ermeni-42717yy.htm>
44. Bu ülkede sadece saygı gördüm. /21.09.2008/ - <http://t24.com.tr/haber/bu-ulkede-sadece-saygi-gordum,8014>
45. Büyükkürkiyan T. Hemşinlilerde unutarak ve gizlenerek var olmak. / İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı Doç. Dr. Ferhat Kentel, İstanbul, 2011. - <http://openaccess.bilgi.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11411/603/Hem%C5%9Finlilerde%20unutarak%20ve%20gizlenerek%20var%20olmak.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
46. Çamlıhemşin ve Hemşinliler, Etnik Kökenleri ile İlgili Tartışmalara Tepkili. /05.01.2011/ - <http://www.haberler.com/camlihemsin-ve-hemşinliler-etnik-kokenleri-ile-2457278-haberi/>
47. Çanakkalede Ermeniler de Savaştı. /17.03.2012/ - <https://www.haberler.com/canakkale-de-ermeniler-de-savasti-3457176-haberi/>
48. Çetin F. Anneannem. - http://plex.daghan.net:8090/Yay%C4%B1n%20Evleri/Metis%20Yay%C4%B1nlar%C4%B1_/Fethiye%20%C3%87etin%20-%20Anneannem.pdf
49. Çobanyan Q. Araplaşmış ermeniler meselesi. // Müslümanlaş(tırıl)mış ermeniler. Konferans tebliğleri, Kasım, 2013, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015
50. Coşkun O. Kültürel yönden hemşin. /10.02.2015/ <https://hemsinturkleri.wordpress.com/tag/kulturel-yonden-hemşin/>
51. Dabağyan Levon. Türkiye Ermenileri Tarihi. Kültür Sanat Yayıncılık, 2005
52. Danzikyan Yetvart. Hrant Dink Niçin Öldürüldü? /«Birikim», Sayı: 214, Şubat 2007/ - <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/3393/hrant-dink-nicin-olduruldu#.WRLcodLyjs1>
53. Devletin içindeki gizli Ermeniler! /22.09.2010/ - <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/devletin-icindeki-gizli-ermeniler-14987yy.htm>
54. Dink davasında şok gelişme. // «Hürriyet» 25.01.2007
55. Diyarbakır'daki Ermenilerin kimlik uyanışı. /27.09.2016/ - <http://repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-tuerkiye-den-bak-s/diyarbak-r-daki-ermenilerin-kimlik-uyan-s>
56. Dışişlerinden Sarkisyan'a yanıt. /26.7.2011/ - <http://www.sabah.com.tr/gundem/2011/07/26/disislerinden-sarkisyan-yanit>
57. Erdoğan bir kez daha «üst kimlik» dedi /17.03.2009/ - <https://www.cnnturk.com/2009/turkiye/03/16/erdogan.bir.kez.daha.ust.kimlik.dedi/518065.0/index.html>
58. Ermeni Bakan PKKlı teröristin cenazesinde.Ermenistan Savunma Bakanı Seyran Ohanyan, 19 Aralık 2015te Karabağda öldürülen PKKlı teröristin evini ziyaret etti. - <http://www.takvim.com.tr/guncel/2016/02/20/ermeni-bakan-pkkli-teroristin-cenazesinde>

59. Ermeni İslamcı Suriyede yaşamını yitirdi. /26.11.2013/ -<http://www.pressmedya.com/?aType=haber&ArticleID=16345>
60. Ermeni faaliyetleri. /29.12.2016/ - <http://www.turkishnews.com/tr/content/2016/12/29/ermeni-faaliyetleri-29-aralik-2016/>
61. Ermeni halifeler var. /19.12.2015/ - <http://www.norzarionk.org/ermeni-halifeler-var/>
62. Ermeniler İslâm'a koşuyor. /10.12.2013/ - <http://www.yeniakit.com.tr/haber/ermeni-islama-kosuyor-8010.html>
63. Ermeni Konferansı ve Soros. - http://www.milligazete.com.tr/ermeni_konferansi_ve_soros/85471
64. Ermeniler, Kürdler... - <http://www.ismailbesicivakfi.org/default.asp?sayfa=haber&id=214#.WQqy1dLyjs0>
65. Ermenilerden Özur Dilemeyen Ermeni Asıllı Türk. /23.12.2008/ -<https://handanblackstone.wordpress.com/2008/12/23/ermeni-ozur-dilemeyen-ermeni-asilli-turk/>
66. Ermeni Yazardan içimizdeki bölütlere Türklük Dersi. /19.04.2005/ - <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=19161>
67. Ermeni yetimlerin asimilasyonu: Antura Yetimhanesi. /01.05.2015/ - <http://westernarmeniatv.com/tr/history/turkish-ermeni-yetimlerin-asimilasyonu-antura-yetimhanesi/>
68. Ermenistandan Türkiye ve Azerbaycan'a aşağılık tehdit. /29.07.2017/ - <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/editorunsectikleri/492366.aspx>
69. Ersin Kalkan. Sabiha Gökçen'in 80 Yıllık Sırrı'. // «Hürriyet», 21 Şubat 2004
70. Ertani E. Çanakkale'nin unutturulan gayrimüslim şehitleri. /18.03.2014/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6693/canakkalenin-unutturulan-gayrimuslim-sehitleri>
71. Ertuğrul Özkök. Bir dönemin perde arkası trafiği. // «Hürriyet», 21 Ağustos 2009. - <http://web.archive.org/web/20090821083010/http://www.hurriyet.com.tr:80/yazarlar/12311704.asp?yazarid=10>
72. Estukyan V. Ermeni halifeler var. /18.12.2015/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/13749/ermeni-halifeler-var>
73. Fırat G. Ermeni Diasporası mezar taşı çalıyor! /11.01.2011/ - <http://www.ihacom.tr/haber-ermeni-diasporasi-mezar-tasi-caliyor-154763/>
74. Gasparyan L. 1915'in kayıp çocukları. /04.05.2012/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/1307/1915in-kayip-cocuklari>
75. Gizlenen ermenilerin ihanet oyunları. /18.01.2016/ - <http://www.kayserihakimiyet2000.com/gizlenen-ermeni-ihanet-oyunlari-4/>
76. Gulbenkian Vakfı'ndan Batı Ermenicesi kampı. /20.03.2017/ - <http://akunq.net/tr/?p=44374>
77. Gülen 1965te Ermeni Patrik'e gönderilen mektupta Büyük Soykırım diyor. /10.04.2015/ - <http://www.ermenihaber.am/tr/news/2015/04/10/Yeni-%C5%9Eafak-G%C3%BClen-1965-te-Ermeni-Patrik-e-g%C3%B6nderilen-mektupta-B%C3%BCy%C3%BCk-Soyk%C4%B1r%C4%B1m-diyor/55381>

78. Gültaş M. Dedeniz size ne demiş ise siz osunuz. Hemşinliiler ile ilgili manipülasyonlar. /19.08.2017/ - <http://hemsinlilerplatformu.com/makale/hemsinliiler-ile-ilgili-manipulasyonlar-1%E2%80%A6/24>
79. Gümüş N. İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler. - http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/1-Cilt/9-Nebi_GUMUS.pdf
80. Güzelsöy Y. Ermeni Lawrence: Lusine Sahakyan. /23.08.2016/ - <http://otukendergi.com/ermeni-lawrence-lusine-sahakyan/>
81. Hacıođlu O. Hemşin bölgesinde türk damgalari. /25.09.2014/ - <http://www.patikkaa.com/hemsin-bolgesinde-turk-damgalari/>
82. Hadjian A. Patrik Şinorhkhun Anadolu ermenileri ve bugünün müslüman ermenileri için kullandığı dörtlü sınıflandırma. // Müslümanlaş(tırıl)mış ermeniler. Konferans tebliğleri, Kasım, 2013, Hrant Dink Vakfı, İstanbul, 2015
83. Halı Motif Özellikleri Desen Hazırlama. - <http://www.halidesenmodel.com/2012/04/hali-motif-ozellikleri-desen-hazirlama.html>
84. Hayrı Tunç. Başka halkların bestesiyle milliyetçi destanlar yazmak. /25.01.2917/ - <http://akunq.net/tr/?p=43582>
85. Hemşin – Badara Köyü – Halidağazade Ailesi. /02.06.2016/ - <https://hemsinturkleri.wordpress.com/>
86. Hemşin Çoraplarının Dünü ve Bugünü Anlatıldı. /22.05.2017/ - <https://www.haberler.com/hemsin-coraplarinin-dunu-ve-bugunu-anlatildi-9646102-haberi/>
87. Hemşin dernekleri «ermeni» tehlikesine dikkat çekti. /08.03.2015/ - <http://www.milliyet.com.tr/hemsin-dernekleri-ermeni-tehlikesine-rize-yerelhaber-659181/>
88. Hemşin derneklerinden bildiri: “Bölgemizde ermeni misyonerliği ve propagandası yapılmaktadır”. /08.03.2015/ - <https://hemsinturkleri.wordpress.com/2015/03/08/hemsin-derneklerinden-bildiri-bolgemizde-ermeni-misyonerligi-ve-propagandası-yapılmaktadır/>
89. Hemşin’le ilgili iki tarihi belge. /21.05.2015/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11640/hemsinle-igili-iki-tarihi-belge>
90. Hemşinliler öz ve öz türktür. /Rize Haberleri, 26.11.2015/ - <http://www.milliyet.com.tr/ozel-haber-rize-yerelhaber-1082840/>
91. Hesapta olmayan sonuç: Araplaşan Ermeniler. // <http://www.siverekname.com/haber/hesapta-olmayan-sonuc-araplasan-ermeni-5129.html>
92. Hocaođlu M. Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul 1976
93. Hrant Dink - Ermenistan İlgâl Ettiği Topraklardan Çekilmeli. - <http://alkislarlayasiyorum.com/m/content/184663/hrant-dink-ermenistan-igil-et-tigi-topraklardan-cekilmeli>
94. İbrahim Halil Baran. Kim bu halklar? /01.03.2016/ -http://www.rudaw.net/mobile/turkish/opinion/01032016?ctl00_phMainContainer_phMain_ControlComments1_gvCommentsChangePage=3_5
95. İsmail Beşikci’ye Ermenistan’da Gevorg Surenyants nişanı takıldı. - <http://hyertert.blogspot.com/2014/10/ismail-besikciye-ermenistanda-gevorg.html>
96. İrkçiliğa ve Hoşgörüsüzlüğe karşı Avrupa Komisyonu (ECRI) Türkiye raporu

- (beşinci izleme dönemi). /Kabul tarihi 29 Haziran 2016 Yayımlanma tarihi 4 Ekim 2016/ - <https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Turkey/TUR-CbC-V-2016-037-TUR.pdf>
97. Kaiser H. Erməni sürgünlərin asimilyasyonu (1915-1917). // «Müslümanlaş(tırıl) mış ermeniler», Konferans tebliğleri, Kasım, 20013, Hrant Din Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015
 98. Kalafat Y. Türk Kültürlü Halklarda Mitik-Mistik Kavşakta Yer. Ankara: Berikan Yayınları, 2015
 99. Kalafat Y. Mehmet Bilgin ile Hemşin ve Hemşinliler Üzerine Söyleşi. /08.11.2016/ - <http://www.serander.net/roportajlar/1660-mehmet-bilgin-ile-hem-sin-ve-hem-sinliler-uzerine-soylesi.html>
 100. Kalafat Y., Bilgin M., Yılmaz R. Hemşin (homşetzi)türklerinin karşılaştırmalı halk inançları-1. /21.02.2016/ - <http://yasarkalafat.info/?p=1993>
 101. Kantançı Ş. Vanda Ermeni isyanı (1896-1915). Ermeni Araştırmaları, Sayı 5, Bahar 2002
 102. Kara çarşaf bize Ermenilerden miras. - <http://www.milliyet.com.tr/2000/09/25/haber/hab03.html>
 103. Karaağaç G. Türkçe Verintiler Sözlüğü. Türk. Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008
 104. Karşoğlu Y. Doğu Karadeniz Tarihi: Otokton Halkları ve Etnik Yapısı. The Universal Yayınları, 2009
 105. Kars'ta Harakani Futüvvet (Kardeşlik, Birlik ve İyilik) Anlayışına Karşı Ermeni Diasporasının Oyunları. - [http://www.kha.com.tr/Yavuz-Selim-UZ-gUR/1427/--Kars%E2%80%99ta-Harakani-Futuvvet-\(Kardeslik-Birlik-ve-Iyilik\)-Anlayisina-Karsi-Ermeni-Diasporasinin-Oyunlari.html](http://www.kha.com.tr/Yavuz-Selim-UZ-gUR/1427/--Kars%E2%80%99ta-Harakani-Futuvvet-(Kardeslik-Birlik-ve-Iyilik)-Anlayisina-Karsi-Ermeni-Diasporasinin-Oyunlari.html)
 106. Kayseride kimsenin bilmediği gizli bir dil konuşuluyor. /17.03.2016/ -<http://www.demokrathaber.org/yasam/kayseri-de-kimsenin-bilmediği-gizli-bir-dil-konusuluyor-h64208.html>
 107. Kemal Kılıçdaroğlu'nun etnik ve dinsel kimliği. - <http://www.gundem.be/tr/turkiye/kemal-kilicdaroglu-nun-etnik-ve-dinsel-kimligi>
 108. Keşişyan V. Ermenilerin Türkiye acılımı. /23.02.2013 /- <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/8940/ermenilerin-turkiye-acilimi>
 109. Kimdir Bu Hemşinliler? Ermeni profesör Lusine Sahakyan yanıtıyor. /05.10.2013/ - <http://www.ermenihaber.am/tr/news/2013/10/05/Kimdir-Bu-Hem%C5%9Finliler-Ermeni-profes%C3%B6r-Lusine-Sahakyan-yan%C4%B1t%C4%B1yor/20473>
 110. Kılıç D. Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler. Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., 2000
 111. Kırzioğlu F. I.Selim Çağında Hopa ile Arhavi Köyleri. TFA icinde, yıl 17, cilt 10, no. 201, Nisan 1966
 112. Konferans tebliğleri, 2003. Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015
 113. Kuran'ı Kerimin yeni Ermenice çevirisi basılacak. /21.08.2017/- <http://www.>

- ermenihaber.am/tr/news/2017/08/21/Kuran%CA%B9I-Kerim-Ermenice/111366
114. Medyada Nefret Söylemi. - <http://hrantdink.org/tr/asulis/yayinlar/72-medyada-nefret-soylemi-raporlari/829-medyada-nefret-soylemi-ocak-nisan-2017>
115. Mehmet Bayrak. Alevi-Bektaşî Edebiyatında Ermeni Aşıkları. - <http://www.binboga.org/alevi-bektasi-edebiyatinda-ermeni-asiklari/>
116. Miran Pırgic Gültekinle söyleşimiz Batı Ermenistan Ve Batı Ermenileri. - <https://www.google.az/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwj5gcW8sufTAhVCGCwKHx4rDGsQFggsMAE&url=http%3A%2F%2Fakunq.net%2Ftr%2F%3Fp%3D4121&usg=AFQjCNHTus-ZRHSJANo5eXf502ifRKmpOAhttps://www.google.az/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwj5gcW8sufTAhVCGCwKHx4rDGsQFggsMAE&url=http%3A%2F%2Fakunq.net%2Ftr%2F%3Fp%3D4121&usg=AFQjCNHTus-ZRHSJANo5eXf502ifRKmpOA>
117. Mirza Bala Mehmetzade. Ermeiler ve İran. İstanbul: Necm İstikbal Yayınları, 1927
118. Müslümanlaş(tırıl)mış ermeniler. // Konferans tebliğleri, 2003, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2015
119. Müslümanlar Ermenilerin nesi olur? /24.11.2012/ - <http://www.araratnews.eu/nuce.php?aid=634>
120. Müslüman gibi görünen saklı Ermeniler. /29.09.2013/ - <http://www.demokrathaber.org/tarih/musulman-gibi-gorunen-sakli-ermeniler-h23191.html>
121. Natali Ayvazyanın fotokolleksiyası. - <https://www.pinterest.com/pin/517702919642277835/?lp=true>
122. Nefret söylemi haftalık Z raporu | 31 Temmuz - 6 Ağustos, Nefret söylemi haftalık Z raporu | 31 Temmuz - 6 Ağustos
123. Nor Zartonk: Ermeni Soykırımı'nın 101. yılında artık yeter! /24.04.2016/ - <http://siyasihaber3.org/nor-zartonk-ermeni-soykiriminin-101-yilinda-artik-yeter>
124. Nor Zartonk: Başbakan Erdoğan artık yeter! /07.08.2014/ - <https://zete.com/nor-zartonk-basbakan-erdogan-artik-yeter/>
125. Nor Zartonk referandumla ilişkin tutumunu açıkladı. /27.03.2017/ - <http://www.demokrathaber.org/siyaset/nor-zartonk-biz-ermeniler-kurulmak-istenen-irk-ci-mezhepci-ve-tekci-h81780.html>
126. Özçakmak Ş. Karabekir' İn çocukları. /16.05.2000/ - <http://www.milliyet.com.tr/2000/05/16/yasam/yas02.html>
127. Özkan M. Hemsinli Kimliği: Dil, Din, Kültür. /19.11.2013/ - <http://hamshentsi.blogspot.com/2013/11/hemsinli-kimligi-dil-din-kultur.html>
128. PKK ASALA Terör Örgütü ve Tüm Gerçekler. - www.fibhaber.comhttp://www.fibhaber.com/gundem/pkk-asala-teror-orgutu-ve-tum-gercekler-h705.html
129. PKK Qarabağda – Türkiyə mediası yayınladı – VİDEO. /25.07.2017/ - http://www.interpress.az/74301-pkk-qarabada-trkiy-medias-yaynlad-vdeo.html#.WZ-NIOFVJY_4

130. Ragıp Zarakolu. Acil Çağrı: Azeri Vicdanlılara Sahip Çıkalım. /12.02.2013/ - <http://akunq.net/tr/?p=21695>
131. Ritter L. Sessizlikten sessizliğe? Ermeni kimliği ve Müslümanlaştırılmış Ermeniler. /08.06.2016/ - <http://repairfuture.net/index.php/tr/identite-baska-bir-bakis/sessizlikten-sessizlige-ermeni-kimligi-ve-muslumanlastirilmis-ermeniler>
132. Rize Hemşinde festival isyanı, HABER 61. /30.08.2008/ - <https://www.haber61.net/bolgesel/rize-hemisinde-festival-isyani-h21371.html>
133. Sahakyan L. Günümüzde Müslümanlaştırılmış Hemşinlilerin kimlik algısı nedir? /22.09.2014/ - <http://repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-ermenistan-dan-bak-s/gunumuzde-muslumanlastirilmis-hemsinlilerin-kimlik-algisi-nedir>
134. Selahattin Soro. Azeri-Ermeni Karabağ çatışması. /11.04.2016/ - <http://akunq.net/tr/?p=39437>
135. Soykırımın 100. Yılına Düşülen Not: Kamp Armen Direnişi ve Kazanımı. /29.08.2017/ - <http://bianet.org/biamag/insan-haklari/174105-soykirim-in-100-yilina-dusulen-not-kamp-armen-direnisi-ve-kazanimi>
136. Soros'tan Destek Alan Dernek ve Vakıfların Listesi. /06.01.2016/ - <http://www.turkishnews.com/tr/content/2016/02/27/sorostan-destek-alan-dernek-ve-vakiflari-listesi/>
137. Surp Giragos Ermeni Vakfı Yönetim Kurulu Üyesi Gafur Türkay: Sur'un ruhuna 'el-fatiha' çoktan okunmuş. /25.05.2017/ - <http://www.sivilsayfalar.org/surp-giragos-ermeni-vakfi-yonetim-kurulu-uyesi-gafur-turkay-surun-ruhuna-el-fatiha-coktan-okunmus/>
138. Şifre Çözücü: Project Democracy. /09.12.2016/ - <http://kaziminci.blogspot.com/2016/12/sifre-cozucu-project-democracy.html>
139. Tanay Y. Ermeni Lawrence: Lusine Sahakyanın Hemşinliler Üzerindeki Ajan Faaliyetleri. /02.03.2017/ - <http://www.ursad.org/HaberAyrinti.aspx?ID=8633>
140. Tarihten günümüze Lomlar veya Poşalar. /13.02.2017/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi-etiket/14958/bati-ermenileri-sorunlari-arastirma-merkezi>
141. Taşcıoğlu Ömer Lütfi. Türk Ermeni İlişkilerindeki Tarihsel Gerçekler. - <http://www.umitozdag.com/haber/turk-ermeni-iliskilerindeki-tarihsel-gercekler-haberi-281h.html>
142. Taşpınar A. Rize tarihi. Taş Çağlarından 1950ye Kadar. Rize, 2004
143. Tecavüz adasında ermeni ayini. /18.09.2010/ - <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/tecavuz-adasinda-ermeni-ayini-40228h.htm>
144. Tellioğlu İ. Doğu Karadeniz Kıpçakları. - <http://bit.ly/21MXcVN>
145. TESUD Başkanı Karakuş: Afrin ve İdlib için pazarlık var. /18.08.2017/ - <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/tesud-baskani-karakus-afrin-ve-idlib-icin-pazarlik-var-170791h.htm>
146. Tokat Artvinliler Derneği. «Türkülerimiz». - <http://artvin.trindeks.com/sayfa-turkulerimiz>
147. Türkiye'de ermeniler azınlık değil, milyonlarca ermeni yaşıyor. - <http://devrimcikaradeniz.com/turkiyede-ermeniler-azinlik-degil-milyonlarca-ermeni-yasiyor/>

148. Türkiye'de 4 milyon Ermeni var» iddiası. /09.12.2014/ - <http://www.cnnturk.com/haber/dunya/turkiyede-4-milyon-ermeni-var-iddiasi>
149. Türkiye'deki üç farklı Ermeni kimliği. /17.10.2016/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/16758/turkiye-deki-uc-farkli-ermeni-kimligi>
150. Türkiye'nin demokratikleşmesi ve Ermeni Soykırımını birbirine bağlıdır. /02.10.2014/ - <https://zete.com/turkiyenin-demokratiklesmesi-ve-ermeni-soykirimi-birbirine-baglidir/>
151. Türkiye 'Bağımsız Ermenistan' fikrine bunca yıldır hâlâ alınamadı. /06.03.2015/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10793/turkiye-bagimsiz-ermenistan-fikrine-bunca-yildir-hl-alisamadi>
152. Türkiye'de laz ve hemşinli yerleşimleri listesi-1 (Doğu Karadeniz). /11.09.2012/ <http://www.fikirkarargahi.com/turkiyede-laz-ve-hemsinli-yerlesimleri-listesi-1-dogu-karadeniz>
153. Türkten Boşalacak O Zehirli Kan...Hirant Dink. - <https://www.youtube.com/watch?v=vt3xUXmnelg>
154. Urfa'da 'müslümanlaştırılmış ermeni' anlatıyor: her namazda 1915'te katledilen atalarım için dua ediyorum. /27.04.2015/ -<http://westernarmeniatv.com/tr/history/turkish-urfada-muslumanlastirilmis-ermeni-anlatiyor-her-namazda-1915te-katledilen-atalarim-icin-dua-ediyorum/>
155. Yabaniye karşı kalif. /21.02.2017/ - <http://www.artvinhaberajansi.com/kose-yazisi/35/yabaniye-karsi-kalif.html>
156. Yardımcı M. Anadolu aşıklarının ermeni aşıklarına etkileri. - http://www.mehmetyardimci.net/img/files/Anadolu_klarnn_Ermeni_klara_Etkileri.pdf
157. Yağan A. Vank'ın Çocukları: Tarihsel Hakikat Mücadelesi. /11.03.2017/ - <http://bianet.org/biamag/sanat/184394-vank-in-cocuklari-tarihsel-hakikat-mucadelesi>
158. Yine Ermeni meselesi. - <http://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/abdurrahman-dilipak/yine-ermeni-meselesi-15293.html>
159. Yıldız Deveci Bozkuş. Mary Caroline Holmes'un "Urfa'da ermeni yetimhanesi" adlı eserinde URFA'DAKİ İŞGAL YILLARI VE ERMENİ YETİM ÇOCUKLARI. // Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/4 Spring 2014, p. 341-370, ANKARA-TURKEY
160. Yılmaz M. Özürlü Meselesi. - <http://www.21yyte.org/kose-yazisi-yazdir/2509>
161. Yılmaz R. Hemşin – Badara Köyü – Halidağazade Ailesi. /02.06.2016/ - <https://hemsinturkleri.wordpress.com/>
162. Yılmaz R. Hemşin Gerçeği. /07.05.2017/ - <http://www.hemşinliyiz.biz/index.php/Thread/19559-Hem%C5%9Fin-Ger%C3%A7e%C4%9Fi-Remzi-Y%C4%B1lmaZ/>
163. Yüz yıllık canlı tarih anlattı. /29.09.2016/ - <http://www.artvinhaberajansi.com/mobil/haber/97/yuz-yillik-canli-tarih-anlattı.html>
164. 400 PKK'lı Dağlık Karabağ'a gönderildi. /07.04.2016/ - <http://www.haberhergun.com/dunya/400-pkkli-daglik-karabag-a-gonderildi-h47059.html>

165. 60 yıl önce Müslüman olan Ermeni adamın cenazesi kiliseden kalktı. /17.12.2014/ - <http://t24.com.tr/haber/60-yil-once-musulman-olan-ermeni-kadinin-cenazesi-kliseden-kalkti,280767>
166. 1915'te bazı kadınlar fuhuş yaparak hayatta kalabildi. /10.11.2013/ - <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5997/1915te-bazi-kadinlar-fuhus-yaparak-hayatta-kalabildi>

Rus dilində:

167. Абдысадыр уулу А. Мир узоров. Кыргызское великодержавие: Культура. Металлообработка. - http://www.jyrgalizm.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=205&Itemid=85
168. Абовян А. «Независимый Курдистан» или «Единая Армения». /15.02.2016/ - <http://newsarmenia.am/news/analytics/nezavisimyy-kurdistan-ili-edinaya-armeniya/>
169. Абрамян Э. Таты - исчезающий этнос в Азербайджане. /22.08.2007/ - <https://regnum.ru/news/874329.html>
170. Абхазия, Осетия, Карабах: принципы или интересы? /25.08.2008/ - https://ria.ru/osetia_review/20080825/150652581.html
171. Аветисян Т. Армянские фамилии. НАН РА, 1987
172. Агаян Г. Полное собрание сочинений. III том, Ереван, 1940
173. Аджарян Х. История армянского языка (на армянском языке). Ереван, 1951
174. Айвазян А. Агулис: историко-культурные памятники. Ереван: Айастан, 1984
175. Айвазян С. История России. Армянский след. Москва, 1998
176. Айказун Алврцян: «Армяне Западной Армении знают, что такое геноцид и что такое турок». /01.07.2016/ - <http://www.yerkramas.org/article/106955/aj-kazun-alvrcean-armyane-zapadnoj-armenii-znayut--chto-takoe-genocid-i-chto-takoe-turok>
177. Айрапетян З. Армяне-репатрианты: социальная организация этнических границ. -https://ge.boell.org/sites/default/files/uploads/2015/11/zaruhi_hayrapetyan.pdf
178. Айрумян Н. Хаос в Турции станет новым вызовом для Армении. /16.06.2015/ - <http://www.lragir.am/index/rus/0/comments/12055/42720>
179. Акрам Айлисли и Лусик Агулеци. /04.04.2013/ -<http://www.publicdialogues.info/%D0%90%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%BC%20%D0%90%D0%B9%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B8%20%D0%B8%20%D0%9B%D1%83%D1%81%D0%B8%D0%BA%20%D0%90%D0%B3%D1%83%D0%BB%D0%B5%D1%86%D0%B8>
180. Акопян А. Армянский триколор – один из символов турецкого Курдистана. //Газета «Ноев Ковчег», № 17 (176) Сентябрь (1–15) 2011 года - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2011-17/2796.html>
181. Акопян А. Контакты армян с исламским миром никогда не прерывались. /26.04.2015/ - <http://kavnews.ru/intervyu/arman-akopyan-kontakti-armyan-s-is>

- lamskim-mirom-nikogda-ne-prerivalis.html?print=1&tmpl=component
182. Акопян А. Таты Азербайджана. // Газета «Ноев Ковчег», № 6 (141) Июнь 2009
 183. Акопян А. Татоязычные Армяне: 15 Веков от «Армянства» к «Армянству». /20.09.2009/ - <https://ge.boell.org/en/2009/09/20/tatoyazychnye-armyane-15-vekov-ot-armyanstva-k-armyanstvu>
 184. Акопян А. Армяне-таты - кто они? - www.nv.am/mir-i-mi/26834-2013-04-09-06-25-44
 185. Акопян А. Устные истории татоязычных армян о событиях начала 20-го века. - <http://old.eu.spb.ru/reset/files/akopyan.pdf>
 186. Акопян А. О формировании этнографической группы «армян-татов» (опыт лингвистического анализа) // Проблемы армянской этнологии и археологии, II. Ереван, 2003
 187. Акопян Т. Карабахский дневник: Зеленое и черное или ни войны ни мира / 1-е изд. на рус. яз. – Ереван: Антарес, 2010
 188. Алекперли Ф. Зооморфные мемориальные памятники Азербайджана. Полный текст доклада. Источник: Тезисы III Международной научной конференции «Туркологическое Искусствознание: Проблемы и Перспективы». Баку, 17 декабря, 2013 г. Баку, 2013
 189. Алили Э. Из истории армяно-григорианского прозелитизма: формирование этноса (часть 2). /18.01.2017/ - <http://www.rizvanhuseynov.com/2017/01/2.html>
 190. Амирханын К. Смешанные браки – синтез крайностей. // Газ. «Ноев Ковчег», № 3 (209), февраль (16–28) 2013
 191. Амшенские армяне не являются угрозой безопасности НКР – Дашнакцутюн. /13.05.2011/ - <http://www.yerkramas.org/article/?id=16627/henskie-armyane-ne-yavlyayutsya-ugrozoj-bezopasnosti-nkr-%E2%80%93-dashnakcutyun>
 192. Андраник Теймурян: «Хочу поддерживать репутацию армян в Иране на высоком уровне». /02.06.2015/ -http://analitik.am/ru/news/view/86648?doing_wp_cron=1503466536.9506349563598632812500
 193. Анкоси И. Культурный аспект армяно-курдских отношений: плагиат на уровне государственной политики Армении. -http://ezdixan.com/novosti/kulturnyy aspekt armyano_kurdsikh_otnosheniy_plagiat_na_urovne_gosudarstvennoy_politiki_armenii/
 194. Аракелов Р. Нагорный Карабах. Виновники трагедии известны. Баку, 1991
 195. Армен Айвазян: «Армянская нация – это единый живой организм». // Газ. «Ноев Ковчег», № 7 (237) апрель (16–30) 2014
 196. Армяне, принявшие Ислам, признают территориальную целостность Азербайджана. /19.04.2013/- <http://azerros.ru/maintheme/12050-armyane-prinyavshie-islam-priznayut-territorialnuyu-celostnost-azerbaydzhana.html>
 197. Армяне-мусульмане намерены переселиться из Киргизии в Нагорный Карабах. /11.05.2011/ - <https://regnum.ru/news/1403183.html>
 198. Армяне Бостона собрали \$1.3 млн для обустройства сирийских армян в

- Карабахе. /18.08.2013/ - <http://novostink.ru/diaspora/50983-armyane-bostona-sobrali-13-mln-dlya-obustroystva-siriyskih-armyan-v-karabahe.html#ixzz4hnof6VnY>
199. Армения передала ереванскую Голубую мечеть на 99 лет Ирану. /10.12.2015/ - <http://www.interfax.ru/world/484247>
200. Армянская община в Иране. /28.11.2013/ - <http://www.iimes.ru/?p=18797>
201. Армянская община Ирана требует от Исламской Республики официально признать Геноцид армян. /22.04.2015/ - <http://analitikaua.net/2015/armyanska-ya-obshhina-irana-trebuuet-ot-islamskoy-respubliki-ofitsialno-priznat-genotsid-armyan/>
202. Армения: Иранские армяне пытаются избавиться от имиджа «иностранцев». /19.10.2010/ - <http://russian.eurasianet.org/node/58398>
203. Армянские политологи обеспокоены переходом в ислам своих сограждан. - <https://www.islamnews.ru/news-25226.html>
204. Армяне готовят удар по Грузии в Самцхе-Джавახети? /24.05.2017/ - <https://www.kavkazplus.com/news.php?id=14046#.WaU9gvhJbs0>
205. Армяне топором рубили головы грузинским женщинам... /06.06.2016/ - <http://vzglyad.az/news/62948>
206. Армяне-мусульмане, проживающие в Турции, возвращаются к христианству. /19.05.2015/ - <http://www.pravoslavie.ru/79393.html>
207. Арешев А. Армения: новые вызовы безопасности. Пресс-клуб «Содружество». - <http://press-unity.com/stati/4966.html>
208. «Ари тун» – это не программа репатриации: Грануш Акобян. - <http://ru.aravot.am/2016/06/14/212807/>
209. Армянский вопрос. - <http://www.genocide.ru/enc/arm-question.htm>
210. Армения-Страна камней. - <https://ok.ru/armeniyast/topic/66366578062693>
211. «Армяне-мусульмане» в современной геополитике. /08.10.2015/ - <http://russia-armenia.info/node/21316>
212. Армянский историк Тамара Варганян: «Армяне, принявшие ислам, - угроза для безопасности Армении». /22.06.2009/ - <https://golosislama.com/news.php?id=743>
213. Армения не показалась мне чужой... Интервью с Фетхие Четин. /04.05.2009/ - http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=3009
214. Армянские политологи обеспокоены переходом в ислам своих сограждан. - <https://www.islamnews.ru/news-25226.html>
215. Армяне Западной Армении начали самоорганизовываться. /12.08.2015/ - <http://novostink.ru/diaspora/118988-armyane-zapadnoy-armenii-nachali-samoorganizovyvatsya.html#ixzz4fM5QWfMr>
216. Армянский стандарт. - <http://novarm.narod.ru/arch112006/standart.htm>
217. Армянский и Тбилисский Имараты. Забытые страницы истории ислама в Закавказье. /16.07.2013/ - http://fnka.ru/glav_lenta/3180-armyanskiy-i-tbilisskiy-imaraty.html

218. Армянская диаспора в Абхазии. /Грузинский институт российских исследований. /11.11.2011/ - <http://abkhazeti.info/news/1321032805.php>
219. Армяне Стамбула попросились с армянской девушкой, выпешдией замуж за турка и убитой своим братом. /15.12.2010/ - <http://novostink.ru/mir/15851-armyane-stambula-poproschalis-s-armyanskoy-devushkoy-vyshedshey-zamuzh-za-turka-i-ubitoj-svoim-bratom.html#ixzz4qwPvbVh>
220. Армяне обращенные в ислам, после посещение Армении вернуться в исторический Тигранакерт с ощущением своего единства с соотечественниками. /15.08.2014/ - <https://armenpress.am/rus/news/772754/islamized-armenians-after-visiting-armenia-will-return-to-historic-tigranakert-with-a-sense-of-unity.html>
221. «Армянский вопрос» в Абхазии – «белыми нитками, вкривь и вкось...»: Эхо Кавказа» - <http://www.aravot-gu.am/2016/05/27/211122/>
222. Архиепископ Арам Атешиян: В Турции проживает миллион «скрытых армян». /30.04.2013/ - <http://novostink.ru/diaspora/46145-arhiepiskop-aram-ateshyan-v-turcii-prozhivaet-million-skrityh-armyan.html#ixzz4e1E9TGw5>
223. Арутюнян Р. Армяне-таты - кто они? - <https://www.google.az/url?sa=t&ct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwih79S07-XTAhViMJoKHndjDS4QFggiMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.nv.am%2Fmir-i-mi%2F26834-2013-04-09-06-25-44&usq=AFQjCNH6JSvC7JnMDQ7ipegiknPLaRDcvg>
224. Артур Агаджанов: «Настоящие карабахские армяне близки именно к азербайджанцам». /14.03.2017/ - <http://www.armenianreport.com/pubs/152359/>
225. Арут Сасунян: «Армяне не должны быть признательны разрушившей тысячи церквей Турции за проведение литургии в Сурб Хаче». /13.09.2010/ - <http://www.panarmenian.net/rus/news/53418/>
226. Арутюнян Ю. Ашуги - не только прошлое? /18.10.2016/ - <http://www.golosarmenii.am/article/46242/ashugi---ne-tolko-proshloe>
227. Архимандрит Комитас Овнян: Христианизация исламизированных армян является общей проблемой Церкви и правительства. /20.08.2015/ - http://armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=134493
228. Ачарян Р. Заимствованные в армянском языке турецкие слова. М.: Эчмиадзин, 1902 (на армянском языке).
229. Бабурян М. PR в армянской мифологии. Ахтамар. Краткое содержание мифа. - <http://mifologia.osipova-pr.com/soderjanie/armeniya/ahtamar>
230. Балаян З. Очаг. Ереван, 1981
231. Башкирский народный костюм. - <http://900igr.net/prezentatsii/geografija/Bashkirskij-narodnyj-kostjum/014-Bashkirskij-narodnyj-kostjum.html>
232. Баяр А. Тайная история татар. - <http://kitap.net.ru/bayar4.php>
233. Бердымухамедов Г. Живая легенда. Книга о вечной красоте туркменских ковров. Ашхабад, 2011
234. Библия. Лондон, 1990
235. Боннер Е. От ответственности нельзя устать. //Журнал «Столица», №8, 1993

236. Браверман Н. Брак с неевреем. - <http://www.evrey.com/sitep/ethics/arkhiv.php3?menu=r231.htm>
237. «Великая Армения» - рецепт национального самоубийства. / 03.04.2015/ - <http://www.1news.az/authors/oped/20150403012200777.html>
238. Впервые за 97 лет в армянской церкви в «столице» турецкого Курдистана звучит музыка. /12.09.2012/ - <https://regnum.ru/news/1570503.html>
239. В Абхазии поднимают флаги стран, признавших Геноцид армян. /03.04.2017/ - <https://ru.armeniasputnik.am/world/20170403/6901826/v-abkhazii-podnimut-flagi-stran-priznavshih-genotsid-armyan.html>
240. В Армении и Арцахе мусульман нет. /25.08.2015/ - <http://defacto.am/113267.html>
241. В апреле на острове Ахтамар (озеро Ван, Турция) состоится торжественное открытие восстановленной армянской церкви. /27.02.2007/ - <http://www.patriarchia.ru/db/text/204403.html>
242. В Иране армян призвали бороться с Турцией. /16.12.2016/ - <https://golosislama.com/news.php?id=30761>
243. В Турции проживает около 4 млн. исламизированных армян, половина из них криптоармяне - Айказун Алврцян. /16.11.2013/ - <http://www.tert.am/ru/news/2013/11/16/haykazun-alvrtsyan/922858>
244. В случае развития аналогичных Первой мировой войне, Турция без колебаний попытается довести до конца Геноцид армян. /06.08.2013/ - http://www.armtoday.info/?Lang=_Ru&NewsID=94047
245. Варданян С. Верообращенные амшенские армяне: взаимное знакомство. /02.04.2012/ - http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=6384
246. Вардапетян А. Генетика уступает истории в изобретательности, но превосходит в объективности. // Газ. «Ноев Ковчег», № 3 (209) февраль (16–28) 2013
247. Варган Марашлян: «Армении необходим Закон «О репатриации»». /13.07.2016/ - <http://www.yerkramas.org/article/107579/vartan-marashlyan-armenii-neobходim-zakon-%C2%ABo-repatriacii%C2%BB>
248. Варганов Э. Миф о переселение армян. // «Ростов официальный», 12 февраля, 2003
249. Варганов Э. Донские армяне как факт истории и этно-фикция. - <https://www.proza.ru/2015/06/15/471>
250. Варганов Э. Донские нахичеванцы (о «гадзиевщине» и не только). - <http://rslovar.com/content/%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5-%D0%BD%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%8B-%D0%BE-%D0%B3%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%B8%D0%B5-%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B5-%D0%B8-%D0%BD%D0%B5-%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BE>

251. Варганов Э. Переподчинение Эчмиадзину армяно-кипчаков и их принудительная деэтнизация. // Журн. «Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики», №9, 2016
252. Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: ЭЛМ, 1990
253. Все противоборствующие стороны в горячих точках СНГ надеются на нового президента США. /11.11.2016/ - http://www.ng.ru/editions/2016-11-11/2_6857_red.html
254. Все ли армяне – христиане? - <http://novarm.narod.ru/arch092006/hrist.htm>
255. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозвианию, писателя XI столетия. /Перевод Н.Эмина, издана в Москве в 1864
256. II Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации» 30-31 марта 2015 года Сборник научных трудов. Переяслав-Хмельницкий – 2015
257. Гарегин II отказался принять участие в церемонии открытия церкви на острове Ахтамар. /27.03.2007/ - <http://www.blagovest-info.ru/index.php?s=2&s=3&id=12670>
258. Гарегин Нжде и его учение. / Издание Республиканской партии Армении, Ереван, 2004
259. Гаркавец А. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. Алма-Ата: «Наука» АН КазССР, 1987
260. Гаспарян М. Тучи не могут долго скрывать солнечный свет. Москва: Троянт, 2010
261. Гафур Туркай: «В Турции растет число граждан, признающих свое армянское происхождение». /29.09.2016/ - <http://novostink.ru/mir/175259-gafur-turkay-v-turcii-rastet-chislo-grazhdan-priznayuschih-svoe-armyanskoe-prois-hozhdenie.html#ixzz4rJ8bT5sL>
262. Генерал-лейтенант Норат Тер-Григорьянц: «Спустя 102 года мир должен содрогнуться». /24.04.2017/ - <http://westarm.org/ru/13764.html#sthash.diGJ-2CYJ.dpuf>
263. Глава МИД Армении: Грант Динк олицетворял желания всего народа. /23.01.2007/ - <https://regnum.ru/news/771191.html>
264. Главное достижение 19 лет независимости Армении – фактическая независимость НКР. /25.09.2010/ - <http://panarmenian.net/m/rus/details/54112>
265. Григорян А. От философии истории к концепции национальной идентичности. - <http://novarm.narod.ru/arch052006/filos.htm>
266. Григорьянц М. У истоков создания вооруженных сил Армении. // Газета «Ноев Ковчег», №8 (283) август 2016 г./ - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2016-08/5487.html>
267. Гриц Т. Меткие стрелки. Москва, 1956
268. Грюнберг А. Язык североазербайджанских татов. Л., 1963.
269. Гюнер К. Кто вы «армяно-кипчаки?» - <http://kumukia.ru/person?pid=4064>

270. Гурбанов А. Сказки армянских мудрецов. Баку: ЭЛМ, 2003
271. Гусейнов Р. О «геройствах» батальона Баграмяна в Абхазии. /04.03.2009/ - <http://www.1news.az/news/20090304042519611.html>
272. Гюльмисарян И. Зоки. Армяне или евреи? - http://arm-iro.com/download/zoki_armiane_ili_evrei.pdf
273. Дагестанские ковры. - http://articles.agronationale.ru/pigs/1907-dagestanskije_kovry
274. Дагдзиян А. Правда об армянах Дона и дезинформация от Вартанова. /15.02.2012/ - <http://www.yerkramas.org/ru/article/27980/pravda-ob-armyanaх-dona-i-dezinformaciya-ot-vartanova>
275. Дашкевич Я. Армяно-кыпчакский язык XV-XVII вв. В освещении современников. // Журнал «Вопросы Языкознания» 1981/5.
276. Двери Голубой мечети в Ереване открыты для всех, уверяет служитель, но с некоторыми оговорками. /03.09.2014/ - <http://panarmenian.net/m/rus/news/182159>
277. Девицкий В. Каникулярные поездки по Эриванской губернии и Карсской области. // СМОМПК. Отд. I. Гл. VII, 1896, № 21, с. 167.
278. Декларация о формировании Национального Собрания (Парламента) Западной Армении. - <http://wa.nt.am/ru/декларация-о-формировании-националь/>
279. Долбакян Э. Акрам Айлисли – первая ласточка. /05.04.2013/ - <http://so-besednikarmenii.ru/%D1%80%D1%83%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%87%D1%82%D0%BE-%D0%BF%D0%B8%D1%88%D1%83%D1%82/item/1504-akram-ajlisli-pervaya-lastochka>
280. Дональд Вильсон: «Народ Карабаха доказал – он заслуживает право на самоопределение». /27.04.2015/ - <https://news.am/rus/news/264100.html>
281. Досымбаева А. Археологические источники в этнографических реконструкциях истории тюрков. // Вестник Томского государственного университета. История. 2013. №3 (23)
282. Драсханакертци О. История Армении. /Перевод с древнеармянского М.О.Дарбинян-Меликян, Ер., 1984.
283. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Том I, книга I. Санкт-Петербург, 1871
284. Еврейские корни армян. Что пишут современные авторы. - <http://www.vitki.info/%D0%9A%D0%90%D0%9A%20%D0%95%D0%92%D0%A0%D0%95%D0%98%20%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%9B%D0%98%20%D0%90%D0%A0%D0%9C%D0%AF%D0%9D%D0%90%D0%9C%D0%98.html>
285. Еврейская энциклопедия. - <http://www.eleven.co.il/>
286. Елифанцев А. Тамара Варданян: историческая правда всегда соответствует нашим национальным интересам. // «Ноев Ковчег», № 17 (200), Сентябрь (16–30) 2012

287. Ереванци С. Джамбр. Памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств Святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Перевод С.С.Малхасянца. Москва, 1958.
288. Еще один видный армянский деятель потребовал вывести Вооруженные силы Армении из Карабаха, присоединившись к обращению Агаджанова. /13.05.2016/ - <http://interfax.az/view/672275>
289. Жирайр Реисян «В Сирии есть села, где живут только армяне по происхождению...» /08.10.2014/ - <http://russia-armenia.info/node/10816>
290. За 10 последних лет 5000 армян-мусульман приняли христианство. /12.12.2011/ - <http://www.islamsng.com/arm/news/3583>
291. Забытые соотечественники – хемшиллы. /05.06.2015/ - <http://russia-armenia.info/node/17794>
292. Заводская Е. Совет армянской общины Абхазии требует реакции властей. /10.06.2017/ - <https://www.ekhokavkaza.com/a/28606784.html>
293. Закон Республики Армения об актах гражданского состояния. /Принят 08.12.2004/ - <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2212&lang=rus>
294. Западная Армения будет возвращена нам? – ответ Сержа Саргсяна. /25.07.2011/ - <https://news.am/rus/news/68980.html>
295. Западные армяне. - https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%8F%D0%BD%D0%B5
296. Западные гранты армянским НКО. /13.06.2014/ - https://ria.ru/cj_analytics/20140613/1012353820.html
297. Зелев А. Армяне потомки десяти колен Израиля. /19.12.2015/ - <https://www.proza.ru/2008/06/04/7>
298. Зелинский С. Экономический быт государственных крестьян Занэзурского уезда, Елисаветпольского уезда. // Материалы, т.IV, Тифлис, 1887
299. Золян М. Сирийские армяне в Армении: Беженцы или репатрианты. /18.10.2015/ - <http://inosmi.ru/caucasus/20151018/230888282.html>
300. Интервью Раффи Ованнисяна телеканалу «Al Jazeera»: Армения никогда не примет предусловие Турции. /25.04.2014/ - <http://analitikaua.net/2014/intervyu-raffi-ovannisyana-telekanalu-al-jazeera-armeniya-nikogda-ne-primet-preduslovie-turtsii/>
301. Интеграция в общество армян, принявших ислам, - угроза для безопасности Армении. /22.06.2009/ - <http://www.panarmenian.net/rus/news/33109/>
302. Интервью с председателем Совета региональной общественной организации «Армянское культурно-просветительское общество «Арапат» Эмануилом Долбакяном. - <http://hayasanews.com/emanuil-dolbakyam/>
303. Иранские шииты и армянские христиане - один народ? /07.12.2015/ - <https://golosislama.com/news.php?id=28560>
304. Исаев Д. Армянский Имарат в истории исламского мира. Конфликт в

- Сирии заставляет армян вспомнить прошлое. Армянский народ сыграл одну из ключевых ролей в истории распространения ислама в Закавказье. /12.10.2016/ - <http://onkavkaz.com/news/1296-armjanskii-imar-at-v-istorii-islam-skogo-mira-konflikt-v-sirii-zastavljaet-armjan-vspomnit-proshl.html>
305. Исламизированные армяне Турции создают свою партию. - <https://regnum.ru/news/polit/1405455.html> ИА REGNUM
306. Ишханян В. Народности Кавказа. СПб, 1916
307. Ишханян В. Кто они — говорящие по-армянски амшенцы-мусульмане. /18.02.2012/ - <http://www.yerkramas.org/article/28174/kto-oni---govoryashhie-po-armyanski-amshency-musulmane-prodolzhenie>
308. Казахские орнаменты. - <http://hameleons.com/kazakhstan-design/24498-kazaxskie-ornamenty.html>
309. Казарян С. Найдет ли путь домой «потерянное армянство». // Газета «Ноев Ковчег», №11 (241) июнь (16–30) 2014 г - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2014-11/4552.html>
310. Как изменилась Армения после СССР. /25.07.2016/ - <http://russia-armenia.info/node/29796>
311. Как «новые езиды» создали «Новую нацию». /29.10.2012/ - http://kurdistan.ru/2012/10/29/news-17287_Kak_novye_ezidy_so.html
312. Карабахские армяне объединяются против Армении и заявляют, что этнически не связаны с ее населением». /11.05.2016/ - <http://interfax.az/view/672053>
313. Карабахская кухня в журнале «Гастрономъ». /19.06.2013/ - <http://mazzoniguide.livejournal.com/122081.html>
314. Карагезян Г. Армения и армяне во французской литературе XI-XIV веков. АН АрмССР, Ин-т литературы им. М.Абегяна. Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1988
315. Кетенджи Е. Религия и нация - это разные понятия. - <http://kavkazgeoclub.ru/content/religiya-i-naciya-eto-raznye-ponyatiya>
316. Киро Маноян: «Перспективы распада Турции обосновываются страхом турецкой элиты» /16.06.2015/ - <http://www.yerkramas.org/article/92744/ki-ro-manoyan-perspektivy-raspada-turcii-obosnovyvaются-страхом-tureckoj-elity>
317. Конституция Республики Армения с изменениями. /Принята 06.12.2015/ - <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus>
318. Конференция в Ереване: армяне, азербайджанцы и талыши – за мир в Нагорном Карабахе. - <http://ru.aravot.am/2016/06/16/213076/>
319. Крикорян Н. Чувство вины как основа армянской идентичности в диаспоре. /09.09.2008/ - <http://www.aniv.ru/archive/6/chuvstvo-viny-kak-osnova-armjanskoj-identichnosti-v-diaspore-nensi-krikorjan/>
320. Криптоармяне или скрытые армяне: многомиллионный пример исламизации христиан. - <http://ru.aravot.am/2016/03/29/204920/>
321. «Крунк» объявил о создании «армянской национально-культурной

- автономии в Абхазии». /16.05.1016/ - <http://www.kavkazplus.com/news.php?id=6190%22#.WaZ18fNJbs0>
322. Кулиева В. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Азербайджана в конце XIX – начале XX вв. в ракурсе армяно-азербайджанских политических отношений. Баку, 2003
323. Кундакян Н. Воспоминания беженцев о Геноциде. /29.10.2015/ - <http://sarsochi.ru/2015/10/29/kniga-vospominaniya-bezhentsev-o-genotside-1-chast>
324. Ланьков А. Две составные части и два источника корейского национализма. // «Русский журнал», 16-18.09. 2002
325. Леви Г. Армянский вопрос в Османской империи: Мифы и реальность. Москва, 2016
326. Левонян Г. Армянские ашуги. Александрополь, 1892
327. Леони М. Жизнь карглийских царей. М: Наука, 1979.
328. Лисицян С. Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк. Изд-во АН Армении, 1992
329. Манасян Т. Падение Армении приведет к исламизации и постепенной дезинтеграции России. /14.06.2013/ - <http://pda.iarex.ru/articles/37764/>
330. Маркарян М. Ашуги. / Все об Армении. /31.01.2015/ - <http://barev.today/news/ashough>
331. Мартirosян А. Древние иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники. Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973
332. Мелик-Шахназаров А. Нагорный Карабах: факты против лжи. Информационно-идеологические аспекты нагорно-карабахского конфликта. - <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/nagorno-karabakh-facts/nagorno-karabakh-facts-14.htm>
333. Мелконян Р. Исламизация армянских детей в годы геноцида армян. /16.07.2007/ - http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=3047
334. Мелконян Р. Трагедия исламизированных армянок. // Газета «Ноев ковчег», № 7 (142), Июль 2009
335. Мелконян Р. Насильственная исламизация армян в годы геноцида и ее последствия. /18.03.2010/ - http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=4599
336. Мелконян Р. Об отношениях христиан и насильно исламизированных армян Турции. /Август 2012/ - <http://theanalyticon.com/?p=2302&lang=ru>
338. Местные армяне состояли в переписке с пророком Мухаммедом. /28.08.2015/ - <http://russia-armenia.info/node/20202>
339. Миллер Б. Таты, их расселение и говоры. Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку, 1929
340. Минасян Т. Родом с Армянского нагорья. /16.03.2015/ - <http://golosarmenii.am/article/27108/rodom-s-armyanskogo-nagorya>
341. Министр диаспоры Армении предлагает принять закон о репатриации. -

- <http://www.yerkramas.org/article/?id=16601/>
342. Мнацакян М. Нация и национализм. Социология и психология национальной жизни. Москва, 2004
343. Мовсес Хоренаци. История Армении. /Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Ереван: Айастан, 1990
344. Москофян А. Пробуждение верообращенных армян Свидетельства журналиста-исследователя 1980 – 2011. «21-й ВЕК», № 2 (22), 2012. - http://www.noravank.am/upload/pdf/8.Amo%20Moskofyan_02_2012_21_VEK.pdf
345. Мусульмане на пасхальной службе — Спецрепортаж к столетию геноцида армян. /08.04.2015/ - <http://ru.rfi.fr/v-mire/20150408-musulmane-na-paskhalnoi-sluzhbe-spetsreportazh-k-stoletiyu-genotsida-armyan>
346. На сборах «Ари тун» произошел конфликт между выходцами из Турции и Украины. /02.08.2017/ - <http://www.armenianreport.com/pubs/163933/>
347. Налбандян М.Л. Полное собрание сочинений. Т. 1. Ереван, 1939.
348. «Народ, не знающий правды о своем прошлом, не имеет будущего!». /Интервью газеты «Зеркало» с тюркологом, знатоком древних языков Эльшадом Алили. /27.04.2013/ - <http://erevangala500.com/news/144.html#!prettyPhoto>
349. Насколько оправдано опасение Армении по поводу создания Курдского государства? /10.02.2012/ - <http://www.islamsng.com/authors/Ataev/4084>
350. «Наступала наша очередь мученичества...». Воспоминания о геноциде армян, портал «Православие и мир, 24 апреля 2015 г. -<http://www.pravmir.ru/nastupala-nasha-ochered-muchenichestva-vospominaniya-o-genotside-armyan/>
351. «Неверные варвары» и «другие христиане». Какими видели армян в средневековой Европе. /29.03.2017/ - <http://panarmenian.net/m/rus/details/236133>
352. «Нет армян – мусульман, так же как нет турок – христиан», - считает доктор политических наук, руководитель Центра стратегических исследований “Арапат” Армен Айвазян. /16.12.2008/ - <http://www.ararat-center.org/print.php?art=2&do=print>
353. «News From Israel»: «Президент Серж Саргсян считает себя наследником армянского фашиста и антисемита Нжде». /20.04.2017/ - <http://www.1news.az/politics/20170420020749557.html>
354. Новое исследование ДНК человека показывает армянские генетические следы по всему миру. /10.10.2014/ - <https://hayodz.blogspot.com/2014/10/blog-post.html>
355. Патканов М. Ванские надписи и их значение для Передней Азии. С.П., 1874.
356. Обобщение: Возвращение амшенских армян: много шума из ничего. /16.05.2011/ - <http://newsarmenia.am/news/analytics/analytices-20110516-42454074/>
357. Обзорение российских владений за Кавказом.- СПб., 1836
358. Общественный совет Армении призывает армян не участвовать в литургии

- на острове Ахтамар. /10.08.2010/ -<https://regnum.ru/news/polit/1313388.html>
359. Объединенная Армения /28.11.2012/ - <http://www.geopolitics.ru/2012/11/obedinennaya-armeniya/>
360. Оганнисян О. Церковь — постсекулярная или постсакральная? - http://carnegieendowment.org/files/PeC_59_59-74.pdf
361. Оганян С. Амшенский мост. /17.06.2016/ - http://asekose.am/ru_RU/news/30/223557-amsenskiy-most-saida-oganan.html
362. Оганян С. Иноверные армяне Турции: вчера, сегодня, завтра, и современные проблемы амшенских армян. /01.04.2017/ - <http://www.nt.am/ru/news/236542/>
363. Оганян С. Амшен - исторический экскурс и современные проблем. - <https://www.proza.ru/2016/03/31/503>
364. Олюнина В. В Армянском музее Москвы прошла лекция об амшенских армянах. /30.06.2017/ -<http://www.yerkramas.org/article/122307/v-armyanskom-muzee-moskvy-proshla-lekciya-ob-amshenskix-armyanax>
365. ООН: «Беженцам из других стран сложно интегрироваться в Армении». /20.06.2016/ - <http://www.armenianreport.com/pubs/132787/>
366. Описания Карабахской провинции, составленного в 1823 г. действительным статским Советником Могилевским и полковником Ермоловым. Тифлис, 1866
367. Опубликованы османские документы об исламизации армянских сирот в годы Геноцида. /07.02.2017/ -<http://www.panarmenian.net/rus/news/231917/>
368. Орлов А. Нижегородские татары: этнические корни и исторические судьбы. Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 2001
369. Осканян В. На пути к независимости. Большие вызовы маленькой страны (издвенника министра). Ереван, 2013
370. Пайчадзе Х. «Баграмяновцы»: преступление века. /26.09.2006/ - <http://www.apsny.ge/analytics/1159298868.php>
371. Папаян С. Избрав позор, и опооримся и получим войну. /28.06. 2017/ - <http://www.lragir.am/index/rus/0/interview/view/57274>
372. Парижское «Правительство Западной Армении в изгнании»: Анатолия и Курдистан - это Западная Армения. /29.11.2012/ - <http://www.iarex.ru/interviews/31625.html>
373. Паспорт гражданина Армении. - https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%90%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8
374. Паулос А., Вашакмадзе М. Асимметричная война и понятие вооруженного конфликта – попытка разобрать концептуальную модель. // Международный журнал Красного Креста. / Том 91, Номер 873, Март 2009 г./ - https://www.icrc.org/rus/assets/files/other/paulus_extract_from-873_typologia_rus.pdf
375. Пачулиа В. По древней, но вечно молодой Абхазии. Сухуми: Алашара, 1969

376. Первопестольный Эчмиадзин назвал бессодержательной информацию об армянском муфтии. - <http://www.aravot-ru.am/2015/08/25/192419/>
377. Переселение сирийских беженцев в Армении может привести к новому конфликту на Кавказе. /14.08.2013/ - <http://arkaim-music.ru/politics/2802-pereselenie-siriyskih-bezhencev-v-armenii-mozhet-privesti-k-novomu-konfliktu-na-kavkaze.html>
378. Перспективы Ездистана: «курды поступают с езидами так же, как турки с курдами». /25.05.2016/ - <https://eadaily.com/ru/news/2016/05/25/perspektivy-ezdistana-kurdy-postupayut-s-ezidami-tak-zhe-kak-turki-s-kurdami>
379. Петросян Д. Армянская община в Иране. - http://www.ca-c.org/journal/15-1998/st_10_petrosjan.shtml
380. Петросян С. Происхождение армянских фамилий. /28.04.2009/ - <http://vesti-kavkaza.ru/articles/1050.html>
381. Попова В. Ономастика словарь географических названий Казахстана. Павлодарская область. Часть I Издание второе, переработанное и дополненное, Павлодар, 2001
382. Положение армян в Турции обсуждали на семинаре в Иране. /11.11.2006/ - <https://regnum.ru/news/polit/737430.html>
383. Посол Армении в России проявил интерес к жизни джавакхской общины России. /23.05.2017/ - <https://eadaily.com/ru/news/2017/05/23/posol-armenii-v-rossii-zainteresovalsya-situaciyev-dzhavaheti>
384. Почему армянские ополченцы воюют в Сирии против ИГИЛ. /29.11.2015/ - <https://mpsh.ru/5061-pochemu-armyanskie-opolchency-voyuuyut-v-sirii-protiv-igil.html>
385. Почему власти разрешили армянской общине Ирана провести митинг протеста? /26.04.2015/ - <http://ifpnews.com/views/why-did-authorities-allow-irans-armenian-community-to-stage-protest-rally/>
386. Почему определение еврейства устанавливается по матери? /19.08.2016/ - https://toldot.ru/urava/ask/urava_4874.html
387. Почему у евреев, по линии матери передается, еврей, а по отцу нет? - <https://otvet.mail.ru/question/46159310>
388. Правда о заселении Крыма: армяне или турки-григорианцы? (Часть 2). /09.02.2012/ - <http://old.memo.ru/d/108395.html>
389. Правительство Западной Армении: цели и задачи. /07.01.2013/ - <http://www.yerkramas.org/article/49936/pravitelstvo-zapadnoj-armenii-celi-i-zadachi>
390. Преодолеть предрассудки. Как криптоармяне находят себя в Турции. /06.08.2015/ - <http://epress.am/ru/2015/08/06/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%82%D1%8C-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BA%D0%B8-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%82%D0%BE%D0%B0.html>
391. Примет ли Армения армян-мусульман? /10.04.2013/ - <http://armenianreport.com>

- com/pubs/69024
392. Раффи Ованнисян намерен основать в Западной Армении учебные центры. /02.06.2015/ - <http://www.armenianreport.com/pubs/107973/>
393. Раффи Петросян: «Я волновался, показывая Армении скрытым армянам, они же – видя Армении...». /21.08.2014/ - <http://aritut.am/ru/%D6%80%D5%A1%D6%86%D6%86%D5%AB-%D5%BA%-D5%A5%D5%BF%D6%80%D5%B8%D5%BD%D5%B5%D5%A1%-D5%B6-%D5%A5%D5%BD-%D5%AE%D5%BA%D5%BF%D5%B5%-D5%A1%D5%AC-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80%D5%A-V%D5%B6-%D5%B0%D5%A1/>
394. Резолюция Европейского парламента «О политическом решении Армянского Вопросы» от 18 июня 1987 г, European Parliament. Л12-33/87.- See more at: http://www.genocide-museum.am/rus/European_Parliament_Resolutio3.php#sthash.op5w1Pc1.dpuf
395. Республика Западная Армения. Единый политико–правовой пакет документов о защите прав Западной Армении и армян Западной Армении. (Сборник документов) 2–е дополненное издание. Ереван, НТ Холдинг, 2015
396. Решение Центральной избирательной комиссии по формированию Национального Собрания (Парламента) Западной Армении от 16 декабря 2013 года. - http://www.western-armenia.eu/stat.gov.wa/ru/2013/TSIK-Itogovoye_resheniye_po_vyboram_Parlament_Zap_Armenii-16.12.2013g.pdf
397. Роль армян в борьбе против ИГИЛ в Сирии – неопенима: «Sputnik France». /22.01.2016/ - <http://hayastannews.com/news/107131.html>
398. России «непонятно», почему в Армении установлен памятник Гарегину Нжде. /10.06.2016/ - <https://rus.azatutyun.am/a/27791215.html>
399. Саджади Р. Религиозные меньшинства в Иране. /31.08.2013/ - <http://sajjadi.livejournal.com/305768.html>
400. Саргсян: «Арцахская борьба – доказательство, что мы не позволим нового геноцида» /24.04.2017/ - <http://www.panarmenian.net/rus/news/238271/>
401. Саргсян в ООН: безопасность Армении и НКР и сирийские беженцы. /12.10.2015/ - <https://ru.armeniasputnik.am/analytics/20150930/764765.html>
402. Саркисян И. Иран поможет восстановить мечеть в Шуши. - <http://kavkazgeoclub.ru/content/iran-pomozhet-vosstanovit-mechet-v-shushi>
403. Саркисян С. Армяне Арцаха в антропологическом и географическом отношении. /21.02.2011/ - http://makarats.ru/publ/armenovedenie/armyane_arsakha/3-1-0-45
404. Сваранц А. Нахичевань на стыке трех цивилизаций. // Газ. «Ноев Ковчег», N 1 (136) январь 2009 года/ - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2009-01/1498.html>
405. Сваранц А. Единство и разделенность армянской нации. // Газ. «Ноев Ковчег», №14 (244), август 2014
406. Свыше 16 тысяч сирийских армян переселились в Армению с начала конфликта. /17.10.2015/ - <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/270768/>

407. Сегодня в Турции кризис идентичности – Грануш Акопян. /22.05.2015/ - <http://www.yerkramas.org/article/91572/segodnya-v-turecii-krizis-identichnosti-%E2%80%93granush-akopyan>
408. Сейран Оганян создает серьезный блок, будут сюрпризы: член движения «Объединенная Армения». /26.12.2016/ -<http://ru.1in.am/1177533.html>
409. Серж Саргсян: «Каждый армянин обязан руководствоваться лозунгом «я люблю мою страну»». /14.06.2008/ - <https://regnum.ru/news/1027582.html>
410. Симомян Г. Массовая резня армян в Киликии. Ереван, 2009
411. Скрытые армяне Турции сотрудничают с АВК. /05.08.2015/ - https://www.avc-agbu.org/ru/show_media/news/N685.html
412. Собственное название географического объекта на русском языке (Казахстан). - <http://til.gov.kz/wps/wcm/connect/ebcf84004c0a6b5ca13cf1b63c5798e8/%D0%90%D0%BA%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%9E%D0%B1%D0%BB2011.htm?MOD=AJPERES&CACHEID=ebcf84004c0a6b5ca13cf1b63c5798e8>
413. Специалисты отмечают необходимость создания в Армении Центра трансплантации костного мозга. /19.11.2011/ -<http://newsarmenia.am/news/society/society-20111119-42565316/>
414. Справка прокурора Эчмиадзинского синода А. Френкеля, представленная в 1907 г Святейшему Синоду, <http://www.bakililar.az/ca/history/prokuror.html>
415. Степанян Д. «Армяне-мусульмане» в современной геополитике. /08.10.2015/ - <http://www.kavkazoved.info/news/2015/10/08/armyane-musulmane-v-sovremennoj-geopolitike.html>
416. Степанян Д. Принять христианство, одновременно исповедуя ислам, невозможно. // Газета «Ноев Ковчег», №18-19 (270-271) октябрь 2015 г. - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2015-18-19/5185.html>
417. Страна Икс: Курдистан. /29.09.2015/ - <https://mnao.ru/2015/09/29/%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D0%BA%D1%81-%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B4%D0%B8-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD/>
418. Суджян С. Асимметричная война и сепаратизм как основной тип войн XXI века. /28.07.2015/ - http://www.noravank.am/rus/journals/detail.php?ELEMENT_ID=13842
419. С чего начинается Родина? /09.02.2009/ - <http://sarinfo.org/torosyan/09022009t.shtml>
420. Тадевос Бебек: «В Турции армяне вынуждены быть «хорошими соседями». - <http://www.panarmenian.net/rus/interviews/191407/>
421. Так Армения расселяет сирийцев в Карабахе. /04.12.2016/ - <https://haqqin.az/news/86535>
422. Тальшский феномен и курдская мозаика. /09.03.2016/ - <http://www.golosarmenii.am/article/38216/talyskij-fenomen-i-kurdskaaya-mozaiika>
423. Темур Мжавия: «Крунк» был учрежден при активном содействии

- «Дашнакцутюн». - <http://www.atc.az/forum/showthread.php?p=166792>
424. Тер-Нерсесян С. Армения, быт, религия, культура. М.: Центрполиграф, 2008
425. Тер-Саакян К. Курдский сепаратизм – поддержат ли его из Армении? /25.05.2012/ - http://www.iran.ru/news/analytics/80795/Kurdskiy_separatizm_podderzhat_li_ego_iz_Armenii
426. Терян А. История Восточной Части Армении /Агванк, Гардман, Утик/ или кто такие албаны? (часть вторая). - <https://angelateryan.wordpress.com/2013/11/02/история-восточной-части-армении-агва/>
427. Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X—XIV вв. М. - Л., 1966
428. Тора. Иерусалим, изд. Шамир, 1992
429. Торосьян К. Взгляд с девятого этажа. /09.02.2009/ - <http://sarinfo.org/torosyan/09022009t.shtml>
430. Топчьян М. Армяне Абхазии. /24.04.2015/ - <http://abkhazinform.com/tochka-zreniya/item/971-armyane-abkhazii>
431. Тревожная статистика: рождаемость в Армении падает, нация стареет. /13.04.2016/ - <http://newsarmenia.am/news/analytics/trevozhnaya-statistika-rozhdaemost-v-armenii-padaet-natsiya-stareet/>
432. Троцкий Л. Разложение Турции и армянский вопрос. - <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm123.htm>
433. Туры в Западную Армению. - https://barevarmenia.ru/ru/armenia_tours/42_western_armenia_tours
434. Тулумджян А. Черноморские амшенские армяне в 21 веке. Проблемы сохранение идентичности и пути их решения. - <https://armeniansite.ru/armyanskie-diaspory/243-chernomorskie-amshenskie-armyane-v-xxi-veke-problemy-sokhraneniya-i-identichnosti-i-puti-ikh-resheniya.html>
435. Тулумджян А. Земля и корни. /24.06.2006/- <http://aniv.ru/archive/23/zemlja-i-korni-ardavast-tulumdzhjan/>
436. Туманян О. Избранная проза. Ереван, 1977.
437. Ураец М. Летопись. Вагаршапат, 1898
438. Флаги различных национальностей России. - <http://www.vexillographia.ru/russia/minority.htm>
439. Фонд имени Гранта Динка составил интерактивную карту армянского наследия в Турции. /07.02.2016/ - <http://hayastannews.com/news/108023.html>
440. Французские СМИ: Сколько турок-мусульман имеют армянское происхождение? /27.04.2012/ - <http://novostink.ru/topnews/33696-francuzskie-smi-skolko-turok-musulman-imeyut-armyanskoe-proishozhdenie.html#ixzz-4gT5FJGLT>
441. Французские журналисты начали телепроект об исламизированных армянах Турции. - <http://vostexpress.org/frantsuzskie-zhurnalistyi-nachali-teleproekt-ob-islamizirovannyih-armyanah-turtsii/>

442. Хан-Агов А. Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии. МИЭБГКЗК. т.6, Тифлис, 1887г.
443. Ханлари К. Армянский этно-религиозный элемент в Анатолии (1991-2005гг.) /07.11.2007/ - <http://forum.vardanank.org/index.php?showtopic=128>
444. Ханларян К. Армянский этнорелигиозный элемент в Западной Армении. // «21-й ВЕК», № 2, 2005.
445. Хачатурян А. Президент Саргсян заявил, что готов начать разгромную войну. / 29.01.2015 / - <http://inosmi.ru/sngbaltia/20150129/225902514.html>
446. Хачатрян А. Секрет кодов Леонардо – в армянском языке. /03.12.2009/ - <http://www.louysworld.com/archives/4204>
447. Хачикян Л. Страницы истории амшенских армян // Армянская этнография и фольклор 13. Ереван, 1981.
448. Хищная птица «Крунк»: армяне могут полностью уничтожить абхазов. /17.05.2016/ - <https://kavkazplus.com/news.php?id=6232#.WV9YQBХуjs0>
449. Хоренаци М. История Армении. /Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Сканирование и электронная редакция Врежа Агабекяна. Ереван: Айастан, 1990.
450. Цховреба К. История Грузии. /Национальная Академия Наук Грузии. Тбилиси: Издательство Артануджи, 2008
451. Численность армянской общины Ирана резко сократилось. /03.07.2013/ - <http://novostink.ru/diaspora/49033-chislennost-armyanskoj-obschiny-irana-rezko-sokratilos.html#ixzz4iIa34wKт>
452. Членов М. Таты на Кавказе: извилистая судьба одного этнонима. - <http://library.eajc.org/page70/news13496>
453. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому дьлу в Закавказье; предстоящая распродажа Мугани инородцам. С.Петербург, 1911
454. Шарль Азнавур ругает за переселение крипто-армян в Армению. /09.10.2013/ - <http://analitikaua.net/2013/sharl-aznavur-ratuet-za-peresele-nie-kripto-armyan-v-armeniyu/>
455. Шарль Азнавур: «Армения – это не моя страна». - http://armandmir.ru/?page_id=848
456. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852
457. Шуваева-Петросян Елена: «Я грущу по-армянски не хуже, чем ты...» -http://artofwar.ru/e/elena_shuwaewapetrosjan/jagrushupo-armjanskinehuzhech-hemty.shtml
458. Эксперт: Геноцид армян - основа турецко-курдских отношений / 23.01.2016/ - Читать далее: <https://ru.armeniasputnik.am/armenia/20160123/1724759.html> / <https://ru.armeniasputnik.am/armenia/20160123/1724759.html>
459. Эмират аль-Арминия-уа-Арран. - <http://www.emiratalarminiya.org/index.html>

İngilis dilində:

460. Armenian Population. - <http://www.armanum.de/edjer/armzahl.html>
461. According to another regulation published on 26 April 2016, refugees and persons being granted subsidiary protection are now allowed to work without a work permit. See also UNHCR 2016
462. Eliot C. Turkey in Europe. New York, Barnes and Noble, 1965
463. Gashimova U. Some Anthropological Materials on the Transformation of the Peoples of Caucasian Albania. History of the Caucasus, The Scientific-Public Almanac
464. Goble P. Islamicized Armenians in Turkey: A Bridge or a Threat? // Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 14 Issue: 46, April 5, 2017. - <https://jamestown.org/program/islamicized-armenians-turkey-bridge-threat>
465. Grigoryan M. Syrian Refugees Resettling in Nagorno-Karabakh. - <http://www.acc.org.uk/syrian-refugees-resettling-in-nagorno-karabakh/>
466. Hawzah News Agency. - <http://hawzahnews.com/detail/News/417147>
467. Hofmann T. Armenians in Turkey Today. A critical assessment of the situation of the armenian minority in the Turkish Republic. / October 2002/ - <http://www.armenian.ch/gsa/Docs/faae02.pdf>
468. Iranian Armenians. - <https://alchetron.com/Iranian-Armenians-3060179-W>
469. James Minahan. Miniature Empires: a Historical Dictionary of the Newly Independent States, Greenwood Publishing Group, 1998
470. Karabakh readies restoration project for Persian mosque. /08.12.2016/ - <http://panarmenian.net/m/eng/news/227612>
471. Melkonyan R. The study of the issue of islamized armenians in turkey: problems and prospects. - http://www.noravank.am/upload/pdf/6.Ruben_Melkonyan_01_2012_21_CENTURY.pdf
472. Mouradian C. Islamization of Armenias in the Ottoman Empire: The Hemshentsi/Hemshinli Case. Kaliforniya, Mazda, 2009
473. Muslim Armenians from the villages of Mount. -<https://www.facebook.com/muslimarmermeniler/photos/a.664743276870809.1073741827.664733860205084/1653840074627786/?type=3&theater>
474. Once again on Western Armenia / «Тайнство защиты земли» /10.07.2011/ - <https://husisapail.wordpress.com/2011/07/10/once-again-on-western-armenia-%D1%82%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%B7%D0%B0%D1%89%D0%B8%D1%82%D1%8B-%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D0%B8/#more-3686>
475. Qasrany L. From Diyarbikkir to Lalish: Walking in the Footsteps of Armenian Genocide. /July 24, 2015/ - <http://www.oyetimes.com/lifestyle/books/84714-from-diyarbikkir-to-lalish-walking-in-the-footsteps-of-armenian-genocide>

476. Situation in Turkey, Interim report of the Special Rapporteur of the Commission on Human Rights on the elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief, Addendum 1, General Assembly, 11 August 2000
477. The Plight of Hidden or Islamized Armenians in Turkey. /18.11.2016/ - <http://armenianweekly.com/2016/11/18/the-plight-of-hidden-or-islamized-armenians-in-turkey/>
478. Valiyev A. Reviving a Forgotten Threat: The PKK in Nagorno-Karabakh. /20.12.2007/ - <https://jamestown.org/program/reviving-a-forgotten-threat-at-the-pkk-in-nagorno-karabakh/>
479. Why did authorities allow Iran's Armenian community to stage protest rally? /26.04.2015/ - <http://ifpnews.com/views/why-did-authorities-allow-irans-armenian-community-to-stage-protest-rally/>
480. 2.5 Million Islamized Armenians Estimated in Turkey. /29.10.2014/ - <http://asbarez.com/128378/2-5-mil-muslim-armenians-estimated-in-turkey/>

Alman dilində:

481. L'Homage aux Arméniens de la Légion d'Orient. - http://www.armenews.com/article.php3?id_article=139317
482. Helmuth von Moltke. Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, 8. baski, Giris ve notlar: Gustav Hirschfeld, Berlin 1917. Türkçe çeviri: Hayrullah Örs, Moltke'nin Türkiye Mektupları, İstanbul 1969

Fars dilində:

483. <http://www.araznews.org/fa/?tag=%D9%BE-%DA%A9-%DA%A9&paged=5>
484. <http://jamejamonline.ir/online/2855109428104640943/> چونر ایت زایتم لم

İnternet mənbələri:

485. <http://www.turkishactionalert.com/news/1320-karabada-nuefus-deiimi-politikas-1.html>
486. <https://www.pinterest.com/pin/16255248633932944/visual-search/?x=11&y=2&w=497&h=322>
487. <http://www.norzartonk.org/>
488. <http://www.apsny.ge/analytics/11592988682.php>

“Müsalman ermanilər”

***Regionda geosiyasi oyunların
yeni iştirakçıları***

Etnosiyasi oçerklər

Bakı - 2017